Sveučilište u Zagrebu

Fakultet hrvatskih studija

Marijan Mandić

ČETNIČKE ORGANIZACIJE U HERCEGOVINI I JUŽNOJ DALMACIJI OD 1918. DO KRAJA DRUGOGA SVJETSKOG RATA

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2026.

Sveučilište u Zagrebu

Fakultet hrvatskih studija

Marijan Mandić

ČETNIČKE ORGANIZACIJE U HERCEGOVINI I JUŽNOJ DALMACIJI OD 1918. DO KRAJA DRUGOGA SVJETSKOG RATA

DOKTORSKI RAD

dr. sc. Jakša Raguž

Zagreb, 2026.

University of Zagreb
Faculty of Croatian
Studies
Marijan Mandić

CHETNIK ORGANIZATIONS IN HERZEGOVINA AND SOUTHERN DALMATIA FROM 1918. UNTIL THE END OD THE WORLD WAR II

DOCTORAL THESIS

dr. sc. Jakša Raguž

Zagreb, 2026

ŽIVOTOPIS MENTORA

Rodio se 1972. godine u Dubrovniku gdje je završio osnovu i srednju školu. Godine 1991. upisao je dvopredmetni studij, smjer povijest - etnologija, na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, koji je završio 1997. godine i stekao status profesora povijesti i diplomiranog etnologa. Godine 1998. upisao poslijediplomski studij povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, koji je sam završio 2005. godine, obranivši magistarski rad pod nazivom *Pokušaj utemeljenja "Republike Dubrovnik" 1991.-1992.*

Po završetku dodiplomskog studija radio je neko vrijeme kao profesor povijesti u XIII. općoj gimnaziji, gimnaziji "Lucijan Vranjanin", OŠ. "Ivo Andrić" i OŠ. "Josip Račić", sve u Zagrebu. Od 2001. godine zaposlen na Hrvatskom institutu za povijest, u Studijskom centru za proučavanje Domovinskog rata. Doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i izradio doktorsku disertaciju pod naslovom *Konavle od raspada Jugoslavije do kraja Domovinskog rata.* U međuvremenu postao je i prof. suradnik na hrvatskim studijama Zagreb na Odsijeku povijest.

Sudjeluje u radu znanstvenog projekta Triplex Confinium, Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, koje se bavi problematikom hrvatskog višegraničja. Od 2000. godine član je uredništva časopisa za popularizaciju zemljopisa i povijesti Meridijani koji izdaje istoimena tvrtka. Redovito drži javna predavanja s tematikom Domovinskog rata.

Iz tiska mu je izašla knjiga *Hrvatsko poneretvlje u Domovinskom ratu* (Metković-Zagreb 2004.)

U međuvremenu do današnjih dana objavio je više radova u više znanstvenih časopisa:

1. Raguž, Jakša

Ohrabri se, narode moj!: Djelovanje biskupa dubrovačkog mons. dr. Želimira Puijića u razdoblju pada komunizma i Domovinskog rata 1990. - 1993., Samobor, Dubrovnik, Zagreb, Meridijani, Dubrovačka biskupija, Hrvatski institut za povijest, 2011. (monografija).

2. Raguž, Jakša.

Ratni put 151. samoborske brigade HV., Samobor: Udruga branitelja 151. samoborske brigade, 2006. (monografija).

3. Raguž, Jakša.

„U Konavoskim brdima"-prilog poznavanju ratnog puta 156. makarsko-vrgoračke brigade/domobranske pukovnije HV// Makarsko primorje danas I Mustapić, Marko; Hrstić,

Ivan (ur), Zagreb, Makarska, institut društvenih znanosti "Ivo Pilar" i Grad Makarska, 2012., str. 409-444.

4. Raguž, Jakša.

Velikosrpska agresija na Hrvatski Čuntić i naselja Zrinske gore 1991. godine II Osam stoljeća Čuntića 1211. - 2011.1 Raguž, Jakša; Kekez, Hrvoje; Krpan, Vladimir (ur.), Petrinja, Zagreb, Matica hrvatska u Petrinji, Hrvatski institut za povijest, 2012., str. 353-410.

5. Raguž, Jakša.

Zločin u Kijevu Dolu - prvi akt genocida nad Hrvatima BiH. II Motrišta. 31 (2004);-(članak, znanstveni).

6. Raguž, Jakša.

Osnivački skup SDS-a za Dubrovnik - Otvorena najava agresije na dubrovačko područje. II Časopis za suvremenu povijest 35 (2003), 1; 37-77 (članak, znanstveni).

Godine 2015. autor je objavio još nekoliko znanstvenih radova iz razdoblja Domovinskog rata 1991. – 1995. god. Sudjelovao je na više znanstvenih skupova posvećenih Domovinskom ratu od Zagreba, Vukovara, Splita, Dubrovnika i drugih mjesta u Hrvatskoj.

Sudjelovao je na više znansvenih skupova u Bosni i Hercegovini.

SADRŽAJ

SAŽETAK **9**

SUMMARY **14**

PREDGOVOR **19**

I. UVOD **1**

II. ČETNIČKE ORGANIZACIJE U HERCEGOVINI I JUŽNOJ DALMACIJI DO 1918. TE DRUŠTVENO-POLITIČKE PRILIKE NA TIM PROSTORIMA OD 1918. DO 1945. GODINE **12**

2.1. Programske osnove, organizacijska izgradnja i djelovanje četničkoga pokreta u Srbiji i njegovo širenje na prostorima Hercegovine i južne Dalmacije do 1918. godine 12

2.2. Društveno-političke prilike u Hercegovini i južnoj Dalmaciji od 1918. do kraja Drugoga svjetskog rata 19

III. ČETNIČKI POKRET U HERCEGOVINI I JUŽNOJ DALMACIJI DO 1941. ..... **30**

3.1. Službena udruženja i organizacije četnika u Hercegovini i južnoj Dalmaciji 30

3.2. Odnos četničkih udruženja prema Kraljevini SHS/Jugoslaviji i političkim parlamentarnim strankama 62

3. 2. 1. Suradnja četničkih organizacija s Jugoslavenskom demokratskom strankom i Narodnom radikalnom strankom 64

3. 2. 2. Četničke organizacije i Zemljoradnička stranka 66

3. 2. 3. Slovenska ljudska stranka i četnička udruženja 66

3. 2. 4. Jugoslovenska muslimanska organizacija i četnička udruženja 67

3. 2. 5. Četničke organizacije i federalističke snage 67

3. 2. 6. Četničke organizacije i Komunistička partija Jugoslavije 68

3.3. Odnos vlasti prema četničkim organizacijama 70

3.4. Odnos četničkog pokreta prema uspostavi Banovine Hrvatske 1939.-1941. godine ... 74

3.5. Posljedice i rezultati četničkoga djelovanja u Hercegovini i južnoj Dalmaciji do 1941. godine 83

3.6. Travanjski rat, okupacija i podjela Jugoslavije, proglašenje Nezavisne Države Hrvatske i stanje četničkih udruženja u Hercegovini i južnoj Dalmaciji u travnju 1941. 100

IV. ZLOČINI VOJSKE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE I ČETNIKA U PROLJEĆE 1941. U HERCEGOVINI I JUŽNOJ DALMACIJI I USPOSTAVA VLASTI NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE **109**

4.1. Zločin vojske Kraljevine Jugoslavije i četnika u Strugama, Čapljini i Mostaru u proljeće 1941. 109
4.2. Organiziranje vlasti NDH u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, Rimski sporazumi 18. V 1941., njihov odjek i pobuna Srba u istočnoj Hercegovini, proljeće - ljeto 1941. 117
4.3. Izgradnja, ustroj i akcije četničkih vojnih formacija u Hercegovini i južnoj Dalmaciji do kraja 1941. godine 152
4.4. Djelovanje komunista na organiziranju ustanka te pojava prvih partizanskih grupa i suradnja pojedinih s četnicima do kraja 1941. godine 162
V. JAČANJE ČETNIČKOG POKRETA U HERCEGOVINI I JUŽNOJ DALMACIJI U 1942. GODINI I NJEGOVO SLABLJENJE 1943. GODINE 168
5.1. Jačanje četničkoga pokreta u proljeće, ljeto i jesen 1942. godine, osnivanje Muslimansko-četničke milicije, zločini četnika u istočnoj i zapadnoj Hercegovini, okolici Mostara i u ramskom kraju 168
5.2. Raspad partizanskih postrojbi u Hercegovini 1942. godine i njihovo povlačenje u zapadnu Bosnu 219
5.3. Operacija Weiss 1 i Weiss 2 i stanje četnika u 1943. godini 224
5.4. Uloga četnika u vojnoj operaciji protiv partizanskih postrojbi na Sutjesci u svibnju i lipnju 1943. godine 255
5.5. Njemačko razoružavanje četničkih postrojbi u proljeće i ljeto 1943. godine i sporazum s njemačkim postrojbama od 14. rujna 1943. o čišćenju terena od partizana u Hercegovini i južnoj Dalmaciji 261
5.6. Kapitulacija Italije u rujnu 1943. godine, slabljenje četničkoga pokreta i naoružavanje partizanskih postrojbi od strane Saveznika 268
VI. ČETNIČKI POKRET 1944. U HERCEGOVINI I JUŽNOJ DALMACIJI I NJEGOV SLOM POČETKOM 1945. GODINE 272
6.1. Suradnja četnika s Nijemcima tijekom 1944. i njihov odnos prema vlastima NDH u Hercegovini i južnoj Dalmaciji 272
6.2. Četničke postrojbe do sredine 1944. godine i raspad Muslimanske četničke milicije 291
6.3. Jačanje partizanskih postrojbi i NOP-a u drugoj polovici 1944. u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, prekid vojne suradnje Saveznika s četnicima 299
6.4. Neuspio pokušaj četničke Nezavisne grupe nacionalnog otpora JVUO-a 303
6.5. Poraz četničkih postrojbi početkom listopada 1944., prijelaz većine četnika u partizanske redove i povlačenje dijela četnika u smjeru Bosne 315

6.6. Povlačenje dijela četnika u smjeru Bosne i slom četničkog pokreta početkom 1945. godine u Hercegovini i južnoj Dalmaciji 322
VII. ZAKLJUČAK 332
ŽIVOTOPIS 347
VIII. IZVORI I LITERATURA 348

SAŽETAK

Četnici i četnički pokret nastali su na prostoru današnje središnje Srbije. Službeni oblik dobili su u devetnaestom stoljeću tijekom Prvog srpskog ustanka 1804. i Drugog srpskog ustanka 1815. god. Prvo pisano djelo o četnicima objavio je Matija Ban 1848. god., a potom i oficir vojske Kraljevine Srbije Ljubomir Ivanović, odkad se četnički pokret pomoću literature i izvora može pratiti od 19. st. do današnjih dana. Postojanje četničkog pokreta u Srbiji prekinuto je jedino tijekom komunističke Jugoslavije, a na prostoru Bosne i Hercegovine počinje djelovati između 1875. i 1878. god., u Makedoniji s početkom 20. stoljeća. Četnički pokret djelatan je tijekom Prvog balkanskog rata 1912. i Drugog balkanskog rata 1913. god, zatim u Prvom svjetskom ratu 1914. - 1918., za vrijeme Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, zatim u Drugom svjetskom ratu. Budući da je pokretu rad u zemlji zabranjen, u inozemstvu djeluje od 1945. do 1990. Poslije 1990. pokret obnavlja rad na području Srbije, Crne Gore i u Republici unutar zakonskih okvira navedenih zemalja.

U okviru ovog rada, četnički pokret u Hercegovini i Dalmaciji razvija se i djeluje na sljedeći način. U istočnoj Hercegovini tijekom Prvog svjetskog rata četničke grupe ostale su u ilegali, a ujesen 1918. počinile su mnoge zločine nad Muslimanima i Hrvatima, bilo da je riječ o pojedinačnim ubojstvima i pljačkama bilo o organiziranim akcijama, što se nastavilo i idućih godina. U ranu jesen 1918. glavni štab vojske Kraljevine Srbije izdao je zapovijed kako se ima urediti struktura i djelovanje četničkih postrojba. Poslije toga odlučeno je da će postrojbe biti pod izravnim zapovjedništvom vojske Kraljevine Srbije. Postrojbe su dobile službeni pečat i uređen je lanac zapovijedanja. Također je zabranjeno činiti zločine i pljačke na Kosovu i u Sandžaku, Crnoj Gori, Hercegovini, Bosni i Srijemu, što se upravo dogodilo na prostoru istočne Hercegovine od jeseni 1918., i što se provlačilo do kraja 1919., a u pojedinačnim slučajevima i do 1925. Treba istaći da na prostoru istočne Hercegovine ne čine zločine samo četnici. Zločine čine crnogorski komiti, iza kojih stoji crnogorska politika, kao i razne naoružane srpske grupe, no zločine prvenstveno čine četnici.

Po svršetku Prvog svjetskog rata četnički dužnosnici sastali su se u Beogradu u više navrata gdje su 1919. na skupštini utemeljili „Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine“. Trebalo je nekoliko godina da se udruženje službeno oformi u Bosni i Hercegovini, to jest potkraj 1923. i početkom 1924. Po svjedočenju samih četničkih dužnosnika, prvi pripadnici registrirali su se službeno u Mostaru 1923. godine, a potom u Sarajevu 1924. Već 1924. god. odbori ili, ako se radi o manjem broju članova, pododbori ovog udruženja utemeljeni su u

Nevesinju, Gacku, Bileći, Trebinju, Ljubinju, Stocu, Čapljini, Konjicu i u Duvnu. Svoje udruženje četnici nikada nisu imali u kotarevima Prozor, Jablanica, Posušje, Grude, Ljubuški i Čitluk. Za područje južne Dalmacije, četnici su su 1924. utemeljili svoj rad u Dubrovniku, Metkoviću i Stonu. Uopće za južnu Dalmaciju po vlastitim navodima četnici ističu da su više bili prisutni u Udruzi dragovoljaca Prvog svjetskog rata, pa su manje bili aktivni u Udruženju četnika za slobodu i čast domovine. Do diktature kralja Aleksandra 1929. četničke organizacije i udruženja u više su se navrata dijelile, pa i u beogradskoj središnjici, što se djelomično osjećalo u Hercegovini, pomalo i u južnoj Dalmaciji, ali će se među njima i dalje isticati „Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine“.

S uspostavom diktature četnicima je bio zabranjen rad kao i svim drugim udruženjima. Tako se do 1934. ne bilježi veća aktivnost četničkog djelovanja u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Od ubojstva kralja Aleksandra 1934. četnički pokret proširio je značajno svoj rad, počevši od beogradske centrale do prostora cijele Kraljevine Jugoslavije. Razdoblje od 1934. do 1939. u Hercegovini obilježeno je nekolicinom ubojstava koja su proveli pripadnici četničke organizacije i koja su ostala neprocesuirana. Uspostavom Banovine Hrvatske dekretom je zabranjen rad četničkoj organizaciji u Dubrovniku, a time i u Stonu i Metkoviću. Njihova aktivnost više se ne bilježi do 1941.

Četnici su u generalštabu vojske Kraljevine Jugoslavije imali svoj ratni plan te su se prema njemu vodili kada su 1941. nacistička Njemačka i fašistička Italija napale Kraljevinu Jugoslaviju 6. travnja. Tada je u Hercegovini boravila četnička vojna formacija u travnju u vojarnama u Mostaru i Bileći. Na prostoru južne Dalmacije četnici su imali tek ulogu tekliča. Ostali članovi četničke organizacije, posebno mlađih godišta, upućeni su na ratište pretežno na granicu između Crne Gore i Albanije s redovnom vojskom. Starija godišta su ostala doma na određenoj radnoj obvezi ili kako im je zapovjeđeno od nadležnog zapovjedništva vojske Kraljevine Jugoslavije.

Po proglašenju NDH 10. travnja 1941. četnici su počinili zločine u kotarevima Čapljina između 10. i 12. travnja 1941., u isto doba i u Mostaru, a potom su pred naoružanim formacijama NDH pobjegli u smjeru istočne Hercegovine, Crne Gore i Srbije, gdje su smatrali da su sigurni. Uspostavom vlasti NDH u Hercegovini i južnoj Dalmaciji u travnju i svibnju 1941. jedna od odluka ustaša bila je likvidacija istaknutih četničkih dužnosnika i članova. Sudstvo NDH oformilo je predmete protiv svih onih koji su u travnju 1941. počinili zločine u Čapljini i Mostaru nad Hrvatima te je uslijedilo privođenje onih koji su se nalazili

na području NDH, tj. pretežno u istočnoj Hercegovini. Na području Hercegovine stvorio je se srpski otpor, s tim da je s ideološke i moralne strane Srbima na ruku išlo izbijanje sukoba nacističke Njemačke i Sovjetskog Saveza u lipnju 1941, kada će nositelji pobune u kotarevima istočne Hercegovine biti svi četnički dužnosnici. Tvrdnja koju su komunisti opetovali u svojoj literaruri da su oni vođe pobune ne odgovara istini. Oni su se zatekli na terenu i tek u njoj sudjelovali. Ustanak su vlasti NDH ugušile, no u kolovozu je uslijedio drugi ustanak u istočnoj Hercegovini. U njemu su sudjelovali četnici, ali i komunisti koji sebe nazivaju partizanima.

Srpski političari su s više strana kod Talijana izlobirali postizanje dogovora između Italije i NDH po kojem na prostoru istočne Hercegovine ili od Neretve do Drine ne mogu boraviti postrojbe NDH, ustaše i domobrani, već samo određen broj oružnika. Taj ugovor omogućio je na tom prostoru idealan razvoj i djelovanje kako partizanskog tako i četničkog pokreta, što je rezultiralo ubojstvima, pljačkom i progonom hrvatskog i muslimanskog stanovništva.

U ljeto 1941. sve do pogibije ujesen iste godine, najveću ulogu među istočnohercegovačkim četnicima imao je Čedo Milić sa svim lokalnim četničkim dužnosnicima. Tu ulogu preuzet će ujesen 1941. štabski oficir vojske Kraljevine Jugoslavije Boško Todorović koji je na Ravnoj Gori, u vrhovnom četničkom štabu, dobio naputak što sve treba činiti na području istočne Hercegovine u vojnom i političkom pogledu. Major Boško Todorović stigao je na teren i vrlo intenzivno radio na ustrojavanju četnika. Međutim, partizanski pokret u Hercegovini procijenio je da mora likvidirati majora Boška Todorovića, što je učinjeno u jednom selu kod Nevesinja početkom 1942.

U proljeće iste godine četnički je pokret sve više jačao, kao i partizanski. Talijani su procijenili da je potrebno uz pomoć četnika razbiti partizanski pokret u istočnoj Hercegovini i na granici s Crnom Gorom, što je uspješno provedeno od sredine svibnja 1942. do sredine lipnja. Tako su četnici ovladali svim kotarevima u istočnoj Hercegovini i krenuli u opću mobilizaciju. Vojni ustroj četnika, pretežno misleći na istočnu Hercegovinu, brojio je dva vojna korpusa s više brigada i odreda.

U ovom razdoblju četnici u južnoj Dalmaciji posjećivali su Dubrovnik i održavali sastanke s Talijanima. Bilježi se i njihov dolazak u Metković. S prostora južne Dalmacije, pretežno grada Dubrovnika, formirana je kod jednog sela u Trebinju Dubrovačka četnička postrojba. Četnici u kolovozu 1942. iz istočne Hercegovine sudjeluju u etničkom čišćenju

Hrvata na potezu od Vrgorca do sela u okolici Omiša, a u listopadu 1942. od Mostara do Rame, gdje su počinili velike zločine nad Hrvatima i Muslimanima.

U prosincu 1942. s prostora istočne Hercegovine dvije četničke brigade prebacuju se na područje od Knina do Bosanskog Grahova kao ispomoć lokalnim četničkim snagama. U veljači 1943. zaposjedaju prostor sjeverno od Čapljine, tj. od Žitomislića, slijedeći Neretvu, do područja sjeverno od Konjica, s ciljem da se uništi partizanski pokret, koji su već združenim snagama potisnuli Nijemci, Talijani i vojska NDH, kao i četnici iz Like, Dalmacije i Bosanske krajine. Četničko zapovjedništvo od veljače do travnja 1943. nije uspjelo stvoriti nikakvu jaču crtu obrane na navedenom prostoru radi vojnog obračuna s partizanima, već su postrojbe bavile pljačkom u dolini Neretve i u zapadnoj Hercegovini, tj. u Širokom Brijegu, Grudama i Posušju. Zatim su potpuno poraženi od snaga NDH te su pod pritiskom zapovjednika vojske NDH za Hercegovinu, pukovnika Franje Šimića, upućeni odakle su i došli, tj. u istočnu Hercegovinu i Crnu Goru.

Druga politička odluka koja je utjecala na četnike u istočnoj Hercegovini pa i južnoj Dalmaciji u proljeće 1943. uslijedila je kada su Nijemci prisluškivanjem razgovora visokih četničkih dužnosnika i engleske vojske saznali što su vojni ciljevi jednih i drugih u 1943. godini. Nijemci su donijeli odluku da se od kraja ožujka 1943. od zapadne i srednje Bosne i dalje prema Hercegovini i Crnoj Gori četnike razoruža, privede i transportira na rad u Grčku ili Njemačku. Time je prvi puta četnički pokret vrlo ozbiljno u Hercegovini i južnoj Dalmaciji uzdrman. Pored toga, u rujnu 1943. kapitulirala je fašistička Italija, pa su četnici ostali su bez političkog i vojnog saveznika, a posebno treba istaći - bez logističke podrške. Uz to, vrhovni štab partizana u lipnju 1943. god. donio je odluku da Hercegovačka partizanska brigada ostane u istočnoj Hercegovini, kao i Mostarski bataljon kod Konjica, kojima je osnovna zadaća da vojno djeluju protiv četnika, ali i da njihove pripadnike politički pridobiju za partizanski pokret.

Njemačka vojska ujesen 1943. napravila je vojni sporazum s četnicima u Hercegovini, koji su dobili određenu logističku podršku, uz uvjet da moraju surađivati s Nijemcima, ali i poštivati vlast NDH. Gotovo cijelu 1944. četnički i partizanski pokret sukobljavali su se u istočnoj Hercegovini bez kakvog vojnog uspjeha ni jednih ni drugih. Promjena je uslijedila tek kada su engleski dužnosnici u ljeto 1944. donijeli odluku da se vojno ojača partizanski pokret kako bi iz zaleđa ušli u gradove na Jadranu i spojili se s engleskom vojskom koja je već bila prisutna u Jadranskom moru veći dio 1944. Tako su partizani od kolovoza 1944.

počeli dobivati oružje preko improvizirane zračne luke u Gatačkom polju, koje su distribuirali svojim postrojbama prema Crnoj gori i istočnoj Hercegovini. Rezultat toga bio je da su partizani u listopadu 1944. ušli u najveće četničko uporište Bileću, potom Trebinje, Popovo polje, Ljubinje i Stolac, kao i u Dubrovnik, spojivši se tako s Englezima.

U rujnu i početkom listopada, spajanje s engleskim snagama očajnički su željeli i četnici predvođeni komandantom Vojinom Lukačevićem, na potezu Trebinje - Dubrovnik. Preostale četničke grupacije povući će se ka sjeveru Hercegovine i spojiti s četnicima koji su se povlačili iz Srbije i Crne Gore. Na tom prostoru dočekat će 1945. god. Služit će Nijemcima kao zaštita komunikacijske linije iz Grčke i Makedonije koja je vodila preko Užica do Višegrada i Sarajeva. U 1945. četnici koji su ostali vjerni kralju i monarhističkoj Jugoslaviji povlačili su se ka zapadu dok su se ostali već od jeseni 1944. do veljače 1945. u Hercegovini i južnoj Dalmaciji pridružili partizanskim postrojbama. Ostale su skrivene tek manje grupe i pojedinci, koje će vremenom nova partizanska vlast ili likvidirati ili privesti i osuditi na višegodišnje zatvorske kazne.

SUMMARY

The Chetniks and the Chetnik movement originated in the area of today's central Serbia. They got their official form in the 19th century during the First Serbian Uprising in 1804 and Second Serbian Uprising in 1815. The first written work about Chetniks was published in 1848 by Matija Ban, and after that Ljubomir Ivanović, an officer of the Serbian Army, published another work on Chetniks, after which the Chetnik movement can be followed in sources and written works up to this day. The existence of the Chetnik movement in Serbia was only discontinued during communist Yugoslavia, and in the area of Bosnia and Herzegovina it appeared between 1875 and 1878, and in Macedonia in the beginning of 20th century. The Chetnik movement is active during the Balkan Wars, World War I 1914 - 1918, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Kingdom of Yugoslavia, and World War II. After the movement was prohibited, its activities continued outside of the country from 1945 to 1990. After 1990 the movement legally re-established its activity in Serbia, Montenegro and Republic of Srpska.

The Chetniks and the Chetnik movement appeared in the area of east Herzegovina in districts of Trebinje, Bileća, Gacko and Nevesinje even before the Herzegovina Uprising. This can be seen in several letters from 1866 to 1868 in which Matija Ban, located in Dubrovnik at the time, makes enquires at local prominent Serb politicians about insurrections and influence the Chetniks had at that time in east Herzegovina. The second source pointing to the existence of Chetniks in Herzegovina comes from the private archive of Mićo Ljubibratić, one of the most siginficant Serb politicians in Herzegovina at the time, who in an intelligence report states that seymens led two Chetniks from Nevesinje to jail in Mostar in 1874.

From 1875 to 1875 in the Christian uprising in Herzegovina, which spread to Bosnia, the Chetnik movement was always present, mostly amognst the Orthodox population, with a clear political goal of politically and militarily anexing Bosnia and Hercegovina and Dalmatia to Serbia. What is more, the Chetnik press and bibliography states that even Petar Karađorđević, who would later be King Peter I., arrived from Serbia in summer 1875 as a young educated man, under the pseudonym of Petar Mrkonjić, accompanied by several Chetnik groups in east Herzegovina and went to Bosnian Krajina, where he spent almost two years in the field as a distinguished Chetnik official. After the Austro-Hungarian army entered Bosnia and Herzegovina in summer 1878 and occupied its entire teritory, one of the main decrees of Austro-Hungarian authorities was the ban on Chetniks, both individually and on the organisational level in the entire Bosnia an Herzegovina. Thus the Chetnik movement was banned in BiH until 1918, as well as any Chetnik activity.

As for the south Dalmatia, it can be seen that even ten years before the Herzegovina uprising Chetnik officials were coming to Dubrovnik, as the city probably served as a logistics base for making the Chetnik activities in BiH as successful as possible. The Chetnik press emphasised that already in 1910 a group from Dubrovnik went to Serbia where it joined the Chetniks, underwent some training and in 1912 went to the First Balkan War. Such

travelling to Serbia will continue in individual cases up to the start of WWI. The Chetnik movement did not have any significant influence in this area during the war.

In the context of this work, the Chetnik movement in Herzegovina and south Dalmatia develops and acts in the following manner. The Chetnik groups in east Herzegovina remained underground, and in autumn 1918 they committed many atrocities against Muslims and Croat, either individual murders and robberies or organised actions, which continued in the following years. In early autumn 1918 the Kingdom of Serbia's high command issued an order on how the structure and operation of Chetnik forces should be organised. After that, in late 1918, it was decided that the forces will be under direct command of the Royal Army. The units were given their official stamps and the chain of command was organised. Also, they were forbidden from committing crimes and looting in Kosovo, Sandžak, Montenegro, Herzegovina, Bosnia and Srijem, the thing that was actually happening in Hercegovina since autumn 1918, continued in 1919, and in individual cases lasted even until 1925. It should be pointed out that the Chetniks are not the only ones who commited crimes in east Herzegovina. The crimes were also committed by Montenegrin Komitadji, backed up by Montenegrin politics, as well as various armed Serbian groups, but the crimes were committed predominantly by the Chetniks.

After the end of World War I the Chetnik officials gathered in Belgrade several times and on an a convention they established the Association of Chetniks for Freedom and Honour of the Fatherland („Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine“). It took a few years to officially form the association in BiH, that is in late 1923 and early 1924. According to the very Chetnik officials, the first members were registered in Mostar in 1923, and after that in Sarajevo in 1924. And already in 1924 the first committtees or sub-committees in case of smaller number of members were formed in Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje, Ljubinje, Stolac, Čapljina, Konjic and Duvno. The Chetniks were never organised in Prozor, Jablanica, Posušje, Grude, Ljubuški and Čitluk. As for the south Dalmatia, the Chetniks established their work in Dubrovnik, Metković and Ston in 1924. According to their own statements, the Chetniks emphasized that in south Dalmatia they were mostly active in World War Volunteer Association, and thus their activity in the Chetnik Association was lesser. By the start of the Dictatorship of King Alexander in 1929 the Chetnik organisations and association had already split multiple times, even in head office in Belgrade, which was felt to some extent in Herzegovina and slightly in south Dalmatia, but the Association of Chetniks for Freedom and Honour of the Fatherland would remain the most prominent.

The Chetniks associations were banned as every other by the Dictatorship, and thus no significant Chetnik activity was recorded in Herzegovina and south Dalmatia until 1934. After the murder of King Alexander in 1934 the Chetnik movement significantly expanded their work, starting from the headquarters in Belgrade to entire Kingdom of Yugoslavia. In Herzegovina the period from 1934 till 1939 was marked by several murders carried out by members of the Chetnik organisation, which remained unprocessed. With the establishment of Banovina of Croatia the Chetnik organisation was banned in Dubrovnik by a decree, and thus also in Ston and Metković. Their activity was not recorded until 1941.

The Chetniks were included in High Command's war plan and they acted upon it after Nazi Germany and Fascist Italy attacked the Kingdnom of Jugoslavia on 6 April 1941. At that time in Herzegovina a Chetnik military formation was located in barracks in Mostar and Bileća. In south Dalmatia the Chetniks only had the role of couriers. Other members of the Chetnik organisation, especially younger ones, were sent to the frontlines with the regular army, mostly on the Montenegrin-Albanian border. The older generations remained at home on certain work duties or as otherwise ordered by Royal Army command.

After the proclamation of Independent State of Croatia on 10 April 1941 Chetniks commited crimes in districts of Čapljina and Mostar from 10 to 12 April, and fled to east Herzegovina, Montenegro and Serbia before armed formations of ISC, where they considered they were safe. With the establishment of ISC's authorities in Herzegovina and south Dalmatia in April and May, one of Ustashe's decisions was to execute prominent Chetnik officials and members. The courts of ISC formed cases against all of those who commited crimes against Croats in Čapljina and Mostar in April and arrests of those still in ICS, mostly in east Herzegovina, soon followed. The Serbian resistance arose in eastern districts of Herzegovina led by all Chetnik officials, with the fact that the breakout of the war between Nazi Germany and Soviet Union in June 1941 gave Chetniks ideological and moral impulse. The claim which communists repeated in their writings that they were the ones who led the rebellion is not true. They were caught by it in the field and only participated in it. The authorities of ISC crushed the rebellion, but another one followed in August, again in east Herzegovina. Chetniks participated in it, as well as communists, who called themselves partisans.

From multiple sides Serbian politicians managed to secure a deal between Italy and ISC according to which ISC troops, i. e. the Ustashe and home guards, could not stay in east Herzegovina, i. e. between Neretva and Drina rivers, but only a certain number of gendarmes. That arrangement enabled the ideal development and operation of partisan and Chetnik movement alike in this area, which resulted in murders, loot and persecution of Croatian and Muslim population.

Throughout summer 1941 until his death in autumn of the same year, Čedo Milić had the most prominent role among Chetniks of east Herzegovina with all local Chetnik officials. His role will be taken by Boško Todorović, a staff officer of Royal Army in autumn 1941, who was given an instruction in Chetnik headquarters in Ravna Gora on all military and political actions he was supposed to take in east Herzegovina. Major Boško Todorović arrived in the field and started working on Chetnik organisation intensely. However, partisan movement in Herzegovina estimated that Major Todorović should be killed, which was carried out in early 1942 in a village near Nevesinje.

During spring 1942 the Chetnik movement was gaining momentum, as well as the partisans. Italians estimated that the partisan movement should be crushed in east Herzegovina and on the border with Montenegro with the aid of Chetniks, which was successfully carried out during the period between mid-May and mid-June. Thus the Chetniks gained control over all districts in east Herzegovina and they launched mass mobilisation. The

military organisation of Chetniks, in regards to east Herzegovina, consisted of two corps with multiple brigades and detachments.

During this period, the Chetniks in south Dalmatia regulary went to Dubrovnik and held meetings with Italians. Their coming to Metković was also recorded. The Dubrovnik Chetnik Brigade was formed near a village in Trebinje, with its members being from south Dalmatia, mostly Dubrovnik. In August 1942 the Chetniks from east Herzegovina participated in an ethnic clensing of Croats in area from Vrgorac to villages near Omiš, and in October from Mostar to Rama, where they committed great atrocities against Croats and Muslims.

In December 1942 two Chetnik brigades from east Herzegovina were relocated to area from Knin to Bosansko Grahovo to help local Chetnik forces. In February 1942 they occupied teritory west of Čapljina, i. e. from Žitomislići, alongside Neretva, to area north of Konjic, with the goal of destroying the partisan movement, which was already pushed back by combined forces of Germans, Italians and ISC army, as well as by Chetniks from Lika, Dalmatia and Bosnian Krajina. The Chetnik command did not manage to establish any significant line of defense in the area, and their troops were looting in the Neretva valley and in west Herzegovina, in Široki Brijeg, Grude and Posušje area. The Chetniks were then totally crushed by ISC forces and were sent where they came from, in east Herzegovina and Montenegro, under pressure from Colonel Franjo Šimić, the ISC army commander for Herzegovina.

The second political decision which impacted Chetniks in east Herzegovina as well as in south Dalmatia in spring 1943 followed after the Germans found out the military goals of high Chetnik officals and the English army in 1943 by tapping into their radio communication. The Germans decided that Chetniks in western and central Bosnia, Herzegovina and Montenegro would be disarmed, apprehended and transported to work in Greece starting from late March. Thus, the Chetnik movement was seriously shaken for the first time in Herzegovina and south Dalmatia. In addition to that, the fascist Italy capitulated in September 1943, and thus the Chetniks were left without their political and military ally, and it should be emphasised - without logistic support. Moreover, in June 1943 the partisan high command decided that Herzegovinian partisan brigade should remain in east Herzegovina, as well as Mostar battalion near Konjic, whose main task would be to act against Chetniks, but also to politically win over their membership for the partisan movement.

In autumn 1943 the German army signed an agreement with Chetniks in Herzegovina, who recieved some logistics support under the condition that they have to cooperate with the Germans, but also respect the ISC authorities. Throrough 1944 the Chetnik and partisan movement clashed in east Herzegovina without any military success on any side. The change occured only after English officials decided to militarily strenghten the partisan movement in summer 1944 so as the partisans could enter the Adriatic towns and cities from hinterland and connect with the English army which was already present in the Adriatic for the major part of 1944. Thus the partisans started to recieve weapons through an improvised airstrip in Gacko field, which was distributed to their forces in Montenegro and east Herzegovina. The result of this was that the partisans entered Bileća, the greatest Chetnik stronghold in October 1944,

and after that Trebinje, Popovo, Ljubinje and Stolac, as well as Dubrovnik, thus establishing contact with the English.

In September and early October, the Chetniks were also desperately trying to connect with the English forces, and they were led by commander Vojin Lukačević, in area between Trebinje and Dubrovnik. The remaining Chetnik groups retreated to northern Herzegovina and connected with Chetniks who were retreating from Serbia and Montenegro. In this area they would remain until early 1945, and they would serve Germans for protection of the communications line with Greece and Macedonia, which led through Užice, Višegrad and Sarajevo. In 1945 the Chetniks who remained loyal to king and monarchical Yugoslavia were retreating westwards, while the rest were joining partisan forces since Autumn 1944 to February 1945 in Herzegovina and south Dalmatia. Only small groups and individuals remained in hiding, which would over time be killed or arrested and sentenced to several years in prison by new partisan authorities.

PREDGOVOR

Kad sam kao student povijesti krajem 80-ih godina prošloga stoljeća na četvrtoj godini Univerziteta u Sarajevu izučavao četnički pokret na predmetu Novi vijek kod prof. dr. Rade Petrovića i tada mlađega asistenta Vlade Azinovića, znao sam da ću se upustiti u posao pisanja doktorske disertacije o četnicima u Hercegovini i južnoj Dalmaciji.

Od svega me udaljio Domovinski rat i osobno stradanje, ali iskre i motivacije uvijek je bilo, osobito u podršci nekoliko ljudi, najprije vjenčanoga kuma, danas već pokojnoga, Ljube Perića, već pokojnoga dekana Filozofskoga fakulteta dr. Stojana Vrljića, mr. Stjepana Ivankovića, biskupa mostarsko-duvanjskoga dr. Ratka Perića, sveučilišnih profesora dr. Franje Topića i dr. Dubravka Lovrenovića. Tu su uvijek podršku davali profesori Stanislav Vukorep, Željko Raguž i prof. dr. Zdravko Dizdar. U svemu je pravi put odabrao prof. dr. Miroslav Akmadža koji me je uputio na Hrvatske studije kod prof. dr. Mije Koradea, voditelja studija povijesti, koji je procijenio da je predložena doktorska radnja o četničkoj organizaciji u Hercegovini i južnoj Dalmaciji od 1918. godine do kraja Drugoga svjetskog rata poželjna tema te da bih je trebao predložiti za obradu, što sam i učinio, te je i prihvaćena.

Kao cjelina, tema do sada nije cjelovito proučena niti obrađena, nego samo fragmentarno u okviru drugih tema, iz više razloga, zbog čega sam se i prihvatio da je obradim. U svakom pogledu vrijeme je sazrelo da se znanstveno o tomu više piše iz razloga što su ipak posljednjih godina neki arhivski i drugi izvori postali dostupni istraživačima na prostoru bivše Jugoslavije. Istodobno je tiskano niz radova i knjiga o četničkom pokretu u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Nadalje, danas postoje ponovno registrirane udruge, to jest niz četničkih organizacija u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, odnosno njezinu dijelu u Republici Srpskoj. Te udruge njeguju tradiciju četnika, pa je moguće koristiti i njihov postojeći tisak i literaturu koja vrlo živo piše i polemizira o četničkom pokretu od najstarijih vremena do danas.

I. UVOD

Pojava četnika u Srbiji veže se za početak 19. stoljeća u vrijeme Prvoga (1804.) i Drugoga srpskog ustanka (1815.) kada je srpski narod vodio borbe protiv Osmanskoga Carstva za oslobođenje i ujedinjenje srpskoga naroda i Srbije. Upravo će u početku to biti glavni motiv, sadržaj i smisao četništva. Sve četničke organizacije će u 20. stoljeću slaviti sjećanje na ustanak 1804. pod vodstvom Đorđa Petrovića - Karađorđa, kao početak svoga djelovanja. Njihov organizirani ustroj na novim osnovama započinje 1903. pod Karađorđevićima, a četničke postrojbe u balkanskim ratovima (1912-1913.) djelatno sudjeluju u oslobađaju srpskih etničkih područja od Osmanlija, ali i u osvajanju i priključenju Srbiji makedonskoga i albanskoga narodnog područja. Time su četnici, u službi politike, iskazali i svoje velikosrpsko ekspanzionističko obilježje, koje će kao konstantu zadržati u programu.

Ovaj rad obuhvaća razvoj četničkoga pokreta od nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) 1918. godine do kraja Drugoga svjetskog rata i to na prostoru Hercegovine (Mostar, Jablanica, Prozor, Konjic, Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje, Ljubinje, Stolac, Čapljina, Ljubuški, Čitluk, Grude, Široki Brijeg, Posušje i Tomislavgrad) i južne Dalmacije (Metković, Opuzen, Ploče, Korčula, Ston, Slano, Trsteno, Rijeka Dubrovačka, Mljet, Dubrovnik, Župa Dubrovačka, Cavtat, Ćilipi, Konavle). Spomenuto povijesno razdoblje na navedenom prostoru glede četničkoga pokreta povjesničari su do sada tek djelomično istražili u okviru širih tema, tako da nemamo nijedno djelo koje bi tu temu obradilo u cijelosti.

U radu je prostor Hercegovine i južne Dalmacije prikazan u geostrateškom i geopolitičkom značenju jer kroz povijesni vremeplov funkcioniraju na načelu *spojenih posuda*.

U vremenu od 1918. do 1941. četnički pokret je potpomognut od Kraljevine SHS/Jugoslavije, Pravoslavne crkve i dijela velikih svjetskih sila, zatim od srpske inteligencije, trgovaca, činovnika, vojske, ali i običnoga puka, kao i od pojedinaca iz hrvatskoga i muslimanskoga naroda te je fungira kao čuvar uspostavljenoga političkog sustava u državi na čelu s kraljem. Četnički pokret se politički i vojno razvijao, a što potvrđuje i podatak iz 1938. godine o postojanju oko 1100 četničkih organizacija s više od 500.000 članova na području Kraljevine Jugoslavije, među kojima je i tridesetak četničkih organizacija s područja Hercegovine i južne Dalmacije.[1]

1 *Jugoslovenska straža*, zvanični organ Glavnog odbora četničkoga udruženja, god. V., br. 152 i 157, Beograd, 27. veljače 1938. i 6. svibnja 1938., str. 2. *Jugoslovenska straža*, koja izlazi od 1934. do 1939., registrira gotovo sve četničke organizacije u Hercegovini i južnoj Dalmaciji u tome razdoblju.

Temelj i smjer ovog proučavanja četničkoga pokreta u Hercegovini i južnoj Dalmaciji od 1918. je korištenje raspoložive arhivske građe u Arhivu Hercegovine (dalje: AH) u Mostaru s fondovima iz austrougarskoga razdoblja, Miće Ljubibratića, Atanasija Šole, Hasana Repca, Muhameda Čišića, Sokolarske župe Mostar, kotarskih načelnika za Hercegovinu za razdoblje od 1918. do 1940., i Banovine Hrvatske od 1939. do 1941., te u fondovima zbirki četničkih dokumenata, ustaško-domobranskih dokumenata i dokumenata Narodno-oslobodilačkoga pokreta 1941.-1945. godine. Osim građe Regionalnoga arhiva Hercegovačko-neretvanske županije (HNŽ) u Mostaru, koristio sam građu Arhiva Franjevačke hercegovačke provincije u Mostaru, fond godišnjih izvješća župnika župa Provincije, kao i građu Biskupijskoga arhiva mostarsko-duvanjskog, fond godišnjih izvješća župnika župa od 1918. do 1941. Za južnu Dalmaciju koristio sam građu iz Državnoga arhiva u Dubrovniku, s fondovima velikoga župana Dubrovačke oblasti od 1918. do 1940. godine, kao i Velike župe Dubrava 1941.-1944. godine. Zatim građu u Hrvatskom državnom arhivu (dalje: HDA) u Zagrebu, prvenstveno fondove: Banska vlast Banovine Hrvatske 1939.-1941., Velika župa Dubrava 1941.-1944., Velika župa Hum 1941.-1945. i Dinarska četnička oblast 1941.-1944., u kojima se dio građe odnosi na južnu Dalmaciju i Hercegovinu. U Sarajevu sam koristio građu u Arhivu Bosne i Hercegovine, iz fonda Ustaške nadzorne službe od 1941. do 1945. godine.

U radu je korištena objavljena građa koja se odnosi na četnički pokret od 1924. do 1945. godine, a koju navodim na kraju rada.

Ova arhivska građa o četničkom pokretu uglavnom je poznata istraživačima i povjesničarima, ali je tek dijelom obrađena te iz raznih političkih, ideoloških i drugih okolnosti i razloga često zaobilažena ili iskrivljivana, zloupotrebljavana i u određenim dijelovima prešućivana. To je još jedan motiv da se iz novoga kuta povijesno osvijetli te znanstveno i analitički obradi ova povijesna problematika na navedenom prostoru i razdoblju.

Dostupna literatura o četničkom pokretu od najstarijih vremena pa sve do 70-ih godina 20. stoljeća je skromna, pomalo publicističkoga karaktera, obojena nacionalno-romantičarskim tonom kroz razne ljetopise, zapise, memoare, romane, kronike, pripovijetke i slično.

Prve radove o četnicima objavili su u Beogradu 1848. Matija Ban[2] i 1868. Ljubomir Ivanović[3]. To su dva napisana djela o četnicima do završetka Prvoga svjetskog rata u Kraljevini Srbiji.

2 MATIJA BAN, *Pravila o četničkoj vojnici*, Beograd, 1848. M. Ban je bio intelektualac i član tajne srpske organizacije u ime koje je boravio u Srijemu, Slavoniji, Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i Boki Kotorskoj. Djelo

Uspostavom Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1. prosinca 1918., o četničkom se pokretu piše znatno više na način isprepleten između povijesno-znanstvenoga stila i memoarsko-romansijerskoga. Treba istaknuti i jedne i druge autore koji pišu i objavljuju u Beogradu, Skoplju, Novom Sadu, a po broju objavljenih Beograd je prvi s pet djela, slijedi Skoplje, Novi Sad i Sarajevo s po jednim objavljenim djelom, a to su autori: Jovan M. Jovanović, M. Đ. Škarić, Aleksa Jovanović, Jovan Hadživasiljević, Ilija Ž. Trifunović, Kosta Pećanac, Stanislav Krakov i Vojin Tunguz.[4] Upriličeno je i nekoliko zbornika o četnicima u balkanskim ratovima i to bi bio prikaz literature koja je o četničkom pokretu tiskana u Srbiji između dvaju svjetskih ratova.

Za navedenog razdoblja, hrvatska historiografija u Zagrebu objavila je tri rada o četnicima u enciklopedijskom izdanju.[5]

Treba istaknuti da u periodu Nezavisne Države Hrvatske (NDH) 1941.-1945., ali i u Beogradu i u drugim većim gradovima bivše Kraljevine Jugoslavije nije izdano nijedno djelo o četnicima.

Uspostavom socijalističke FNR Jugoslavije 1945. godine zabranjen je bilo kakav rad četnicima, dio njihovih istaknutih vođa na čelu s Dražom Mihailovićem nakon suđenja osuđen je na smrt i pogubljen, a drugi su bili osuđeni na različite zatvorske kazne.[6] Četnički pokret je tako potjeran iz socijalističke Jugoslavije, te je nastavio rad u inozemstvu, gdje se našao veći broj četničkih prvaka i običnih članova, zatim kralj i većina članova vlade bivše Kraljevine Jugoslavije, osobito u Londonu, Parizu, Torontu, u nekoliko velikih gradova SAD-a, te u Melbourneu i Sydneyu u Australiji. Tu će četnički pokret nastaviti svoj rad kroz tisak, brošure

---

je napisano 1848. god. u Beogradu u vrijeme krupnih promjena u cijeloj Europi i ono je putokaz da četnici postoje i imaju svoja pravila regrutacije, ponašanja na terenu. Iznesen je prikaz kako su naoružani, kako vode borbe s neprijateljem. Matija Ban bio je osoba koja je ustrojavala četnike i pratila njihov rad te je zasigurno njihov dobar poznavatelj.

3 LJUBOMIR IVANOVIĆ, *Četovanje ili četničko ratovanje*, Beograd, 1868. Lj. Ivanović je bio obrazovani stožerni časnik u vojsci Srbije te je vjerojatno prema potrebi napisao opširnije pravilo o četničkom djelovanju pri vojsci u Srbiji i izvan nje na terenu gdje se četnici nalaze.

4 JOVAN M. JOVANOVIĆ, *Južna Srbija od kraja XVIII. stoljeća do oslobođenja*, Beograd, 1941.; M. Đ. ŠKARIĆ, *Četnici i dobrovoljci u ratovima za oslobođenje i ujedinjenje*, Novi Sad, 1925.; ALEKSA JOVANOVIĆ, *Srpske škole i četnički pokret u južnoj Srbiji pod Turcima*, Skoplje, 1937.; JOVAN HADŽIVASILJEVIĆ, *Četnička akcija u staroj Srbiji i Maćedoniji*, Beograd, 1928.; ILIJA Ž. TRIFUNOVIĆ, *Trnovitim stazama*, Beograd, 1933.; KOSTA PEĆANAC, *Četnička akcija 1903. - 1921*., Beograd, 1933.; STANISLAV KRAKOV, *Plamen četništva*, Beograd, 1930.; VOJIN TUNGUZ, *Osvetnici roblja*, Sarajevo, 1937.

5 M. MILENOVIĆ, „Četnička akcija“, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenska*,uredio S.T.STANOJEVIĆ, IV.knjiga, Zagreb, 1929., potom „Četnička akcija“, *Leksikon Minerva*, Zagreb, 1936., i zatim „Četnička akcija“, *Sveznanje*, opći enciklopedijski leksikon u dvije knjige, izdanje *Narodnog djela*, Zagreb, 1937.

6 Tada je za potrebe političkoga obračuna i suđenja četnicima izišlo nekoliko knjiga od kojih se ističe: *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića*, knjiga I., Beograd 1945. (735 stranica) u izdanju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača DF Jugoslavije. Te knjige: *Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića*. Stenografske beleške, Zbirka materijala sa suđenja, Beograd, 1945. i *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom*, Stenografske beleške i dokumenta sa suđenja Dragoljubu Draži Mihailoviću, Beograd, 1946.

i knjige. Istodobno, u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) počinje se od 70-ih godina prošloga stoljeća pisati više radova i knjiga o četničkom pokretu, u kojima se osim nekoliko vrijednih dokumentiranih podataka i sadržaja, prepoznaje i ideološki predznak. To su najčešće djela gdje se četnici se navode usput, kao suprotstavljena strana, kao fašisti, izdajnici, kolaboracionisti, suradnici Talijana i Nijemaca, sluge okupatora, kvislinzi i još dosta iz čega se ne može dobiti povijesnu sliku četnika. To se nastoji i dokumentirati objavom građe o "saradnji četnika i okupatora".[7]

Tada se pojavljuje nekoliko autora u SFRJ, i jedan koji je živio i stvarao u SAD-u, s vrlo vrijednim znanstvenim studijama o četnicima između dva svjetska rata i tijekom Drugoga svjetskog rata, koji u svojim djelima nisu mogli predočiti sve aspekte četništva. To su bili: Nusret Šehić[8], Jozo Tomasevich[9], Jovan Marjanović[10], i Fikreta Jelić-Butić[11]. Tu pripada i knjiga Ljube Zovke, *Bosna i Hercegovina 1918-1943.*.[12] U njihovim radovima u širem kontekstu spominju se i četnici na području Hercegovine i južne Dalmacije. Tada se, osim dotad objavljenih 200-ak knjiga i dokumenata o NOR-u u Jugoslaviji, objavljuju i četiri knjige izabranih dokumenata o četničkom pokretu Draže Mihailovića.[13]

Nakon ovih autora koji su objavili značajnija djela o četnicima navest ćemo određen broj povjesničara koji su objavili pojedinačne knjige[14] i jedan ili dva rada o četnicima u raznim znanstvenim, stručnim, kulturološkim časopisima, zbornicima, prilozima, analima, ili knjigama o četnicima. Treba istaknuti u svemu ovome da se svi autori ne bave samo četnicima u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, nego sveukupno četništvom ne ulazeći u srž četništva, a u tom širem kontekstu spominju i četnike u Hercegovini i južnoj Dalmaciji.[15] Opširniji pregledni rad o četnicima objavljen je u nekoliko enciklopedija.[16]

---

7 RAIČEVIĆ GORČIN, „Dokumenta četnika Draže Mihailovića o saradnji sa okupacionim i kvislinškim snagama“, *Vojnoistroijski glasnik*, god. XVI., br. 4, Beograd, 1965.; *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941.-1944. godine. Dokumenti*, arhivski pregled, Beograd, 1976.

8 NUSRET ŠEHIĆ, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918. - 1941.). Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, djela, knjiga XLII., Sarajevo, 1971. U knjizi se opširno govori o političkoj ulozi i oblicima djelatnosti četničkih udruženja, a tek se kratko spominje nekoliko četničkih odbora u Hercegovini u tome razdoblju.

9 JOZO TOMASEVICH, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941. - 1945.*, Zagreb, 1979.

10 JOVAN MARJANOVIĆ, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, knjiga 1, Beograd - Zagreb, 1979.

11 FIKRETA JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici u Hrvatskoj 1941. - 1945.*, Zagreb, 1986.

12 LJUBOMIR ZOVKO, *Bosna i Hercegovina 1918. - 1943.*, Mostar, 1990.

13 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića*, tom XIV., knjige 1-4, Beograd, 1981. - 1985.

14 Vidi: MILOVAN DŽELEBDŽIĆ - BRANKO LATAS, *Četnički pokret Draže Mihailovića 1941. - 1945.*, Beograd, 1979.; MILOŠ MINIĆ, *Četnici i njihova uloga u vreme narodnooslobodilačkog rata 1941. - 1945.*, Beograd, 1982.; BRANKO PETRANOVIĆ, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, Beograd, 1983.; NIKOLA MILOVANOVIĆ, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, knjiga 1-4, Beograd, 1984.

15 Vidi npr.: ĐURO STANISLAVLJEVIĆ, „Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941.-1942.“, *Istorija XX. veka*, zbornik radova, tom IV., Beograd, 1962.; RASIM HUREM, *Kriza NOP-a u BiH krajem 1941. i početkom*

Demokratske promjene od početka 1990. te raspad socijalističke Jugoslavije i Domovinski rat stvorili su samostalne države, pa time i nacionalne samostalne historiografije u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji, a s obzirom na povijest tih zemalja glede četničkog pokreta, tamošnji historiografi istražuju i objavljuju djela. U Srbiji, gdje je četnički pokret i nastao, povjesničari su dosta toga napisali i objavili o četničkom pokretu od njegova nastanka pa do današnjega dana. Objavljeni su ljetopisi, memoari, kronike, razni zapisi, sjećanja ali i kvalitetni znanstveni radovi.[17] U Srbiji postoji nekoliko registriranih četničkih organizacija koje njeguju povijest četništva**.** Među njima su *Ravna Gora* i *Čiča Draža*. Prva od njih ima svoju izdavačku kuću u Kragujevcu koja redovito izdaje knjige o četničkoj problematici i povremeno časopis. Oni su u razdoblju 2000.-2013. izdali četiri opsežna *Albuma srpskih četnika,* u kojima donose velik broj veoma očuvanih fotografija četnika u Drugom svjetskom ratu s područja BiH, Crne Gore, Srbije i Hrvatske (posebice Like) raspoređenih prema ratnim godinama i četničkim postrojbama.[18] U tom razdoblju skupina autora napisala je svoje memoare u inozemstvu koje je objavila izdavačka kuća u Kragujevcu (Živko Topalović, Zvonimir Vučković, Sergije Živković, Borislav Todorović, Milka Baković-Radosavljević, Miloš Kureš).[19]

Branko Latas objavio je knjigu *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama (1941.-1945.): dokumenti*, od kojih se dio odnosi i na četničku suradnju 1941.-1945.

1942. godine, Sarajevo, 1972.; VINKO BRANICA, „Razoružanje italijanskih jedinica u Kninu, Zadru, Šibeniku i Dubrovniku i suradnja četnika s njemačkim okupatorom“, *Zbornik IHRP Dalmacije*, br. 3, Split, 1975.; VOJIMIR KLJAKOVIĆ, „Četništvo u Dalmaciji 1941-43. (politički aspekt)“, *Zbornik IHRP Dalmacije*, br. 3, Split 1975.; BRANKO LATAS, „Četnici Draže Mihailovića u borbi za uništenju "Bihaćke Republike", *AVNOJ i NOB u BiH*, zbornik radova, Beograd, 1974.; BRANKO LATAS, „Djelatnost četničkog centra u Splitu 1941-1943.“, *Split u NOB-i i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, zbornik radova, Split, 1981.; RADE PETROVIĆ, „Počeci suradnje Jevđevića i Birčanina sa italijanskim okupatorom 1941. godine (Prilog istorije četničko-italijanske kolaboracije)“, *Prilozi*, br. 19, Sarajevo, 1982.; ENVER REDŽIĆ, "Okupacija i kontrarevolucija četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941.-1942.", u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 1982.; MILICA BODROŽIĆ, „O ustašama i četnicima u dubrovačkom kraju 1941.-1944.“, *Dubrovnik u NOB-i i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, zbornik radova, Split, 1985.

16 U *Vojnoj enciklopediji*, Beograd, 1971., i u *Maloj enciklopediji*, Prosvjeta, Beograd, 1996., SKUPINA AUTORA, *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985.

17 VELJKO Đ. ĐURIĆ - MILIČKO MIOVIĆ, *Ilustrovana istorija četničkog pokreta*, Beograd, 1992., RADOVAN KALABIĆ, *Ravnogorska istorija*, Beograd, 1992., IVAN VUČKOVIĆ, *Istina čija je Bosna,* Novi Sad, 1999., JOVAN GLAMOČANIN, *Srbija i autonomija*, Beograd, 1999., MARKO LOPUŠINA, *Srbi u Americi*, Beograd, 2000., DRAGAN TEŠIĆ, *Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji 1935-1939.*, Beograd, 1997., VLADIMIR ILIĆ, *Četničko vojevanje 1903-1913.*, Beograd, 2007., DRAGOJE TODOROVIĆ, *Dr. Stevan Moljević - rečju, perom, delom i životom za Ujedinjeno Srpstvo,* Beograd, 2000., MIODRAG D. PEŠIĆ, *Stari četnici,* Kragujevac, 2000., VASA KAZIMIROVIĆ, *Srbija i Jugoslavija 1914 - 1945.*, Beograd, 2001.

18 MILOSLAV SAMARDŽIĆ, *Album srpskih četnika*, Kragujevac, 2000.

19 ŽIVKO TOPALOVIĆ, *Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji*, Kragujevac, 2001.; ZVONIMIR VUČKOVIĆ, *Sećanja iz rata*, Kragujevac, 2001.; SERGIJE ŽIVKOVIĆ, *Treći srpski ustanak*, Kragujevac, 2000.; BORISLAV TODOROVIĆ, *Poslednji raport*, Kragujevac, 2002.; MILKA BAKOVIĆ-RADOSAVLJEVIĆ, *Memoari Ravnogorke*, Kragujevac, 2001.; MILOŠ KUREŠ, *Zapisi i sjećanja*, Beograd, 1998.

na područje Hercegovine i južne Dalmacije.[20] Dvojica autora su objavili veoma značajne radove o četnicima i to Kosta Nikolić[21] i Vladimir Cerovac[22]. Tu je i Milorad Ekmečić s knjigom[23] u kojoj se bavi pitanjem četnika u Hercegovini od 1941. do 1945. godine. U Srbiji je puno više toga tiskano o četnicima i njihovoj povijesti od najstarijih dana do završetka Drugoga svjetskog rata, ali su ta djela najčešće lokalnoga karaktera pa se ne će navoditi u ovom radu.

Hrvatska historiografija je, s nastankom Republike Hrvatske kao suverene i samostalne države 1991. godine, s obzirom na velikosrpsku agresiju Jugoslavenske narodne armije (JNA) s paravojnim snagama (među kojima su i četnici) iz Srbije i Crne Gore i pobunjenih Srba na Hrvatsku te na obrambeni Domovinski rat 1991.-1995., pristupila istraživanju i objavila nekoliko znanstvenih djela u kojima se vrlo studiozno piše o četnicima. Spomenut ćemo neke koji spominju i pišu o četnicima na području Hercegovine i južne Dalmacije od 1918. do 1945. godine. Tako je skupina autora 1991. godine objavila knjigu *Izvori velikosrpske agresije* u kojoj se nalaze rasprave, dokumenti i kartografski prikazi velikosrpske politike iz 19. stoljeća do 1991. godine prema Hrvatskoj i BiH, iz kojih se vidi mjesto i uloga četnika u toj politici na navedenim prostorima.[24] Damir Agičić, u djelu *Tajna politika Srbije u XIX stoljeću*, na osnovi arhivskih izvora povezao je tajne srpske organizacije i četnički pokret, uključujući tu i prostor Hercegovine i Južne Dalmacije.[25] Franko Mirošević u knjizi *Počelo je 1918.... Južna Dalmacija 1918.-1929.* piše o režimskom teroru i nacionalističkim organizacijama u Dubrovniku i južnoj Dalmaciji. Autor je potom objavio više vrijednih radova koji se odnose na južnu Dalmaciju i dio istočne Hercegovine u međuratnom razdoblju te 1941. - 1945. u kojima piše i o četnicima, a koje se koriste u radu, od kojih se navode sljedeće.[26] Zatim, Nada Kisić-Kolanović u knjizi *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski*

20 BRANKO LATAS, *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama (1941. - 1945.): dokumenti,* Beograd, 1999.

21 KOSTA NIKOLIĆ, *Italijanska vojska i četnici u Drugom svetskom ratu 1941. - 1943.*, Beograd, 2009.

22 VLADIMIR CEROVAC, *Nastanak četničkog pokreta u severnoj Dalmaciji*, Beograd, 2006.

23 MILORAD EKMEČIĆ, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom Veku (1492. - 1992.)*, Beograd, 2010.

24 SKUPINA AUTORA, *Izvori velikosrpske agresije*, BOŽE ČOVIĆ (prir.), Zagreb, 1991.

25 DAMIR AGIČIĆ, *Tajna politika Srbije u 19. stoljeću*, Zagreb, 1994.

26 FRANKO MIROŠEVIĆ, *Počelo je 1918. ... Južna Dalmacija 1918. - 1929.*, Zagreb, 1992. Zatim slijede njegovi radovi: "Dubrovnik i dubrovački kotar od Banovine Hrvatske do talijanske reokupacije (od rujna 1939. do rujna 1941.)", u: Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, sv. 53 (2011.), Zadar, 2011.; "Teror ORJUNE u Dubrovniku 1923. godine", u: *Starine*, knjiga 64 (2012.), Zagreb, 2012.; "Godina razdora i ponosa u Istočnoj Hercegovini. Velika župa Dubrava od Rimskih ugovora do kraja 1941. godine", u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, sv. 51/2 (2013.), Dubrovnik, 2013.; "Velika župa Dubrava između Talijana, četnika i partizana 1942. godine", u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, sv. 52/2 (2014.), Dubrovnik, 2014.; "Velika župa Dubrava u 1943. do kapitulacije Italije", u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, sv. 53/2 (2015.), Dubrovnik, 2015.

odnosi, u okviru teme osvrće se i na četnički pokret na području južne Dalmacije i Hercegovine 1941.-1945.[27] Ivo Rojnica u svojim memoarima[28] opisuje slikovito stanje u južnoj Dalmaciji između dva svjetska rata i rad četničke organizacije u Dubrovniku. A Ivo Dabelić, dugogodišnji djelatnik Državnog arhiva u Dubrovniku, objavio je djelo *Četničko udruženje u Dubrovniku, 1934. - 1936.*[29] Jere Jareb u knjizi *Pola stoljeća hrvatske politike* analizira hrvatsku politiku od 1918. do 1958. godine, osvrćući se i na četnički pokret.[30] Zdravko Dizdar i Mihael Sobolevski objavili su knjigu *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.-1945.,* u kojoj se osim autorovih uvodnih studija donosi i izbor od 209 dokumenata o četničkim zločinima tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj i BiH, i u tom kontekstu nalaze se i dokumenti o četničkim zločinima u Hercegovini i južnoj Dalmaciji 1941. - 1945. godine.[31] Potom je Zdravko Dizdar objavio knjigu *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, u kojoj opisuje i analizira četničke zločine u Hercegovini 1941.-1945. godine.[32] Davor Marijan u radu *Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine* dokumentirano obrazlaže događaje vezane za taj ustanak Srba i četničku komponentu u njemu.[33] Jakša Raguž u knjizi *Hrvatsko Poneretvlje u Domovinskom ratu* u uvodnom dijelu daje kratki prikaz četničkoga pokreta u Poneretvlju tijekom Drugoga svjetskog rata.[34] Joško Radica u knjizi *Sve naše Dakse - Hrvatski jug u vrtlogu Drugog svjetskog rata i jugokomunističke strahovlade*, piše o stradanjima na dubrovačkom području tijekom Drugoga svjetskog rata uključujući i stradalnike od četnika.[35] Ivo Goldstein u knjigama *Hrvatska 1918. - 2008.* i *Hrvatska povijest,* sintezama hrvatske povijesti dotiče se i četnika.[36] I Nikica Barić u knjizi *Ustaše na Jadranu*, piše o upravi NDH u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Italije, uključujući i problem četnika.[37]

---

27 NADA KISIĆ-KOLANOVIĆ, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb, 2001.
28 IVO ROJNICA, *Susreti i doživljaji*, Zagreb, 1995.
29 IVO DABELIĆ, *Četničko udruženje u Dubrovniku*, Mljet, 2019.
30 JERE JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike*. Povodom Mačekove autobiografije, Zagreb, 1995. (pretisak emigrantskog izdanja objavljenog 1960.).
31 ZDRAVKO DIZDAR - MIHAEL SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Zagreb, 1999.
32 ZDRAVKO DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941-1945.*, Zagreb, 2002.
33 DAVOR MARIJAN, „Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, 35, Zagreb, 2003.
34 JAKŠA RAGUŽ, *Hrvatsko Poneretvlje u Domovinskom ratu*, Metković - Zagreb, 2004. (poglavlje 2. Četnički pokret u Poneretvlju tijekom Drugog svjetskog rata, str. 13-24).
35 JOŠKO RADICA, *Sve naše Dakse. Hrvatski jug u vrtlogu Drugog svjetskog rata i jugokomunističke strahovlade*, Dubrovnik, 2003.
36 IVO GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. - 2008.*, Zagreb, 2008. i *Hrvatska povijest*, Zagreb, 2013.
37 NIKICA BARIĆ, *Ustaše na Jadranu. Uprava NDH u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Italije*, Zagreb, 2012.

Historiografija u Bosni i Hercegovini od 1990. godine o četničkom pokretu piše vrlo malo, ali unatoč svemu postoji određen broj objavljenih knjiga i radova. Uoči demokratskih promjena 1990. izišle su iz tiska u Sarajevu dvije knjige. To su knjige: Veselina Masleše *Mlada Bosna* (dopunjeno izdanje), u kojoj se spominju četnici za svoj zaslužni rad u stvaranju Kraljevine SHS/Jugoslavije i borbi protiv tuđina, i Vladimira Dedijera i Antuna Miletića, *Genocid nad Muslimanima 1941.-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, tj. zločini genocida koji su počinili četnici u BiH i Sandžaku 1941.-1945. godine.[38]

Po završetku rata u BiH 1995. i kod bošnjačkih, hrvatskih i srpskih historiografa pojavljuju se prilozi i knjige koji se dotiču ili bave četničkim pokretom, pa i onim u Hercegovini od 1918. do 1945., iako do sada ne postoji niti jedan rad koji bi se tom problematikom bavio u cjelini u navedenom razdoblju.

Kod bošnjačkih historiografa od 1996. imamo nekoliko djela gdje se dotiču problemi četništva i četničkih zločina nad Muslimanima kao što su: Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu - dokumenti*; Sakib Đulabić, *Od Spahe do Alije*, Faruk Muftić, *Foča 1470-1996.*, Raif Hajdarpašić, *Trebinjska kapetanija u obrani Bosne i Hercegovine*, i Ibrahim Pašić, *Od hajduka do četnika*.[39] Godine 1998. pojavljuje se nekoliko značajnih djela koja se u širem kontekstu bave i četničkim organizacijama u BiH. To su djela Mustafe Imamovića, *Historija Bošnjaka* i Šaćira Filandre, *Bošnjačka politika u 20. stoljeću,* te akademika Envera Redžića, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, istaknutog povjesničara i kulturnog djelatnika, koji se u posebnom poglavlju na osnovi arhivskih izvora bavi i četnicima u BiH tijekom Drugoga svjetskog rata.[40] Tahir Tanović, u knjizi *Ključka kapetanija i porodica Tanović*, piše o četničkim zločinima u Gacku nad Muslimanima od završetka Prvog svjetskog rata 1918. do 1924. godine, a Hajrudin Čengić u knjizi *Borba za opstanak Bošnjaka u Sandžaku 1919.-1926.*, također piše o zločinima koje četnici čine nad tamošnjim Muslimanima.[41] Fadil Ademović, profesor sa Fakulteta političkih nauka, u četiri knjige, spojene u dva toma, pod naslovom *Četništvo i četnička propaganda u južnoslovenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu (1941.-1945.)*, na osnovi odabranih izvoda iz literature,

38 VESELIN MASLEŠA, *Mlada Bosna*, (dopunjeno izdanje), Sarajevo, 1990., i VLADIMIR DEDIJER - ANTUN MILETIĆ, *Genocid nad Muslimanima 1941. - 1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Sarajevo, 1990.

39 SMAIL ČEKIĆ, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu - dokumenti*, Sarajevo, 1996.; SAKIB ĐULABIĆ, *Od Spahe do Alije*, Sarajevo, 1996.; FARUK MUFTIĆ, *Foča 1470.-1996.*, Sarajevo, 1996.; RAIF HAJDARPAŠIĆ, *Trebinjska kapetanija u obrani Hercegovine*, Sarajevo, 1998. i IBRAHIM PAŠIĆ, *Od hajduka do četnika*: *stradanja i genocid nad glasinačkim Bošnjacima od najstarijih vremena do 1994.*, Sarajevo, 2000.

40 MUSTAFA IMAMOVIĆ, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1998.; ŠAĆIR FILANDRA, *Bošnjačka politika u 20. stoljeću*, Sarajevo, 1998.; ENVER REDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 1998.

41 TAHIR TANOVIĆ, *Ključka kapetanija i porodica Tanović*, Sarajevo, 2000.; HAJRUDIN ČENGIĆ**,** *Borba za opstanak Bošnjaka u Sandžaku 1919. - 1926.*, Sarajevo, 1999.

tekstova dokumenata i građe različite provenijencije iscrpno obrađuje četničku promidžbu od 1904. do 1945., uključujući i četničku promidžbu u V. Britaniji i SAD-u 1941. - 1945. godine.[42] Husnija Kamberović u knjizi *Mehmed Spaho. Politička biografija*, obrađuje političko djelovanje najistaknutijeg muslimanskog političara u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, koji je i sam bio izložen napadima od strane četnika.[43] Salko Čampara i Fuad Kovač u knjizi *Izdaja i zločin. Novi dokumenti o četničkom, ustaškom i partizanskom pokretu*, donose nove dokumente o četničkom pokretu[44], dok o sadržaju knjige Adnana Velagića dovoljno govori njezin naslov *Hercegovački muslimani u koncepcijama četničkog pokreta (1941.-1945.): historijski kontinuitet, ideološki karakter, vojno-politička pozicija.*[45] Zatim Zijah Šehić u knjizi *U smrt za cara i domovinu, Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habzburške Monarhije 1878.- 1918.* i Safet Bandžović u knjizi *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, iznosi zločine četnika prema Muslimanima u BiH i Sandžaku od kraja 19. stoljeća do kraja Drugoga svjetskog rata.[46]

Kod hrvatskih historiografa s početka devedesetih pojavio se jedan broj priloga i knjiga koji pišu o četnicima i njihovu djelovanju u Bosni i Hercegovini.[47] Prilog o četnicima donosi *Hrvatski leksikon*, knj. I., Zagreb, 1996. Pisano djelo o četnicima donosi i Željko Raguž.[48] Zanimljiv je prilog "Stolački kraj i njegovi ljudi u zapamćenjima monsinjora Andrije Majića (1892.-1978.)", koji je priredio Tomo Vukšić, objavljen u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata, Humski zbornik IV.*, u kojem mons. A. Majić bilježi stanje o položaju i stradanju Hrvata stolačkoga kraja u Kraljevini SHS/Jugoslaviji i tijekom Drugoga svjetskog rata i od strane četnika.[49] Ivica Puljić, Stanislav Vukorep i Đuro Bender priredili su knjigu *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, objavljenu kao *Humski zbornik V.*, u kojem pišu o stradanju hercegovačkih Hrvata navodeći i kraće biografske podatke za sve stradale.[50] Vlado Smoljan izdao je knjigu *I ne samo advokati: o*

42 FADIL ADEMOVIĆ, *Četništvo i četnička propaganda u južnoslovenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu (1941.-1945.)*, tom 1 i 2, Sarajevo, 2009.
43 HUSNIJA KAMBEROVIĆ, *Mehmed Spaho. Politička biografija*, Sarajevo, 2009.
44 SALKO ČAMPARA - FUAD KOVAČ, *Izdaja i zločin. Novi dokumenti o ustaškom, četničkom i partizanskom pokretu*, Sarajevo, 2010.
45 ADNAN VELAGIĆ, *Hercegovački Muslimani u koncepcijama četničkog pokreta 1941. - 1945.*, Mostar, 2012.
46 ZIJAH ŠEHIĆ, *U smrt za cara i domovinu, Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habzburške Monarhije 1878. - 1918.*, Sarajevo, 2007.; SAFET BANDŽOVIĆ, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo, 2006.
47 ANDRIJA NIKIĆ, *Hrvatske žrtve rata u Hercegovini (1941. - 1945.)*, Mostar, 1995. i *Stradanja Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942. - 1944.*, Mostar, 1998.
48 ŽELJKO RAGUŽ, *Hercegovina. Srpske tendencije u nacionalnom razvoju Muslimana*, Stolac, 1997.
49 TOMO VUKŠIĆ, "Stolački kraj i njegovi ljudi u zapamćenjima monsinjora Andrije Majića (1892. - 1978.)", u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata, Humski zbornik IV.*, Stolac - Zagreb, 1999.
50 IVICA PULJIĆ - STANISLAV VUKOREP - ĐURO BENDER (prir.), *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, *Humski zbornik* V., Zagreb, 2001.

mostarskim odvjetnicima dr. Bariši i dr. Radi Smoljanu.[51] Nekoliko autora se bavilo stradanjima i žrtvama tijekom Drugog svjetskog rata, među kojima su i oni stradali od četnika kao npr. Karlo Rotim, *Žrtvoslov Širokog Brijega u Drugom svjetskom ratu i poraću*; Šimun Penava, *Duvanjske žrtve Hrvata Drugoga svjetskog rata*; Tomo Vukšić, *Pogled na stradanja Hrvata i katoličke crkve u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata* i Ivo Lučić, "Hrvatske žrtve Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini (prilog istraživanju)".[52] Zdravko Dizdar u radu "Politička kretanja kod Srba u istočnom dijelu Hercegovine s osvrtom na četnički pokret (1918.-1941.)", obradio je osnivanje i rad 22 četnička udruženja na području istočne Hercegovine između dva svjetska rata.[53] Posebno treba naglasiti povjesničara Ivicu Šarca s djelom *Kultura selektivnoga sjećanja. Hrvati Hercegovine i NDH. Od proklamacije NDH do talijanske reokupacije (travanj-rujan 1941.)*.[54]

Od povjesničara iz Crne Gore na ovu temu treba spomenuti Ž. Jovanovića i njegov rad *Politički i nacionalni program četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941.-1945.*[55]

Od autora s prostora izvan bivše Jugoslavije koji su pisali o četničkom djelovanju od početka 20. stoljeća do kraja Drugoga svjetskog rata, navodim sljedeću trojicu: Philip J. Cohen, *Tajni rat Srbije, propaganda i manipuliranje poviješću*, Ridley Jasper, *Tito: Biografija* i David MacKenzie, *Apis, čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat*.[56]

Uz arhivsku građu, zbornike, godišnjake, enciklopedije za ovaj rad korišten je i tisak iz razdoblja 1918.-1945. godine kao i tisak iz socijalističke Jugoslavije i suvremenih periodika. Tisak koji najviše piše o četnicima i njihovu radu u Kraljevini SHS/Jugoslaviji su *Četnik, Srpski četnik, Srpski borac i Jugoslovenska straža*. Od svih tiskovina najduže je izlazila *Jugoslovenska straža* (1934.-1939.), kao organ Glavnog odbora četničkoga udruženja, pišući

---

51 VLADO SMOLJAN, *I ne samo advokati: o mostarskim odvjetnicima dr. Bariši i dr. Radi Smoljanu*, Mostar, 2001.

52 KARLO ROTIM, *Žrtvoslov Širokog Brijega u Drugom svjetskom ratu i poraću*, Mostar, 2000.; ŠIMUN PENAVA, „Duvanjske žrtve Hrvata Drugoga svjetskog rata“, *Duvanjski zbornik*, Zagreb-Tomislavgrad, 2000.; TOMO VUKŠIĆ, „Pogled na stradanja Hrvata i katoličke Crkve u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata“, *Hrvatska misao*, god. IX., br. 34/23, Sarajevo, siječanj - ožujak 2005.; IVO LUČIĆ, "Hrvatske žrtve Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini (prilog istraživanju)", *Stolačko kulturno proljeće*, Godišnjak za povijest i kulturu, Stolac, 2005.

53 ZDRAVKO DIZDAR, "Politička kretanja kod Srba u istočnom dijelu Hercegovine s osvrtom na četnički pokret (1918.-1941.)", *Stolačko kulturno proljeće*, Godišnjak za povijest i kulturu, godište IV, godina 2006., Matica hrvatska, ogranak Stolac, Stolac 2006. Još su dva Dizdarova rada vezana za istočnu Hercegovinu u Kraljevini SHS i Jugoslaviji, a koje koristim u radu, i to: "Izbori u istočnom dijelu Hercegovine 1920.-1940.", *Stolačko kulturno proljeće*, god. V (2007.), MH, OS, Stolac 2007. te: "Položaj Hrvata u istočnoj Hercegovini između dva svjetska rata (1918.-1941.)", *Hum i Hercegovina kroz povijest*, zbornik radova II., Zagreb, 2011.

54 IVICA ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja. Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska. Od proklamacije NDH do talijanske reokupacije (travanj - rujan 1941.)*, Crkva na kamenu, Mostar, 2012.

55 Ž. JOVANOVIĆ, „Politički i nacionalni program četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941. - 1945.“, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Podgorica, 1994.

56 PHILIP J. COHEN, *Tajni rat Srbije, propaganda i manipuliranje poviješću*, Zagreb, 1997.; JASPER RIDLEY, *Tito*, Zagreb, 2000.; DAVID MACKENZIE, *Apis, čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2014.

o osnivanju četničkih organizacija, kao i životu i radu četnika na prostoru cijele Kraljevine Jugoslavije. Poslije 1945., uspostavom socijalističke Jugoslavije, tisak ne piše puno toga. Poslije 1990. i raspada Jugoslavije, tisak o četnicima piše više. U Hrvatskoj o četničkoj problematici piše *Večernji list, Vjesnik, Slobodna Dalmacija, Danas* i *Obzor*. U Bosni i Hercegovini *Oslobođenje, Ljiljan, Dnevni avaz* i *Dnevni list*, a u Srbiji dnevni listovi: *Politika, Borba, Večernje novine, Ekspres Politika* i *Ilustrovana politika* te listovi: *NIN, Blic, Srpski pogled, Velika Srbija, Srpska stvar*.

U Republici Srbiji, Crnoj Gori i Republici Srpskoj u BiH od 1991. četnička organizacija službeno postoje registrirana kod nadležnih organa i ustanova u državnoj upravi dobivši ime i legitimnost rada. Tako u Srbiji redovito izlazi časopis *Velika Srbija* i *Naša stvar* koji se bave četničkom problematikom. Četničke organizacije tijekom 1998. godine izvršile su preregistraciju, uvele veću disciplinu u svoj rad i svoje podružnice. Ujedno su u Kragujevcu od 2000. pokrenuli izdavačku kuću *Pogledi*. U Republici Srpskoj u BiH postoje četničke podružnice ili organizacije, a koriste lokalne tiskovine *Vidici*, Doboj i *Patriot* iz Banje Luke.

Ovaj rad ne bih priveo kraju da mi brojni ljudi nisu pomogli svojom susretljivošću, razumijevanjem i pomoći tijekom istraživanja i pisanja te im svima zahvaljujem. Osobito zahvaljujem zaposlenicima Arhiva Hercegovačko-neretvanske županije u Mostaru, Hrvatskoga državnog Arhiva u Zagrebu, Državnoga arhiva Dubrovnik, Arhiva BiH u Sarajevu, Nacionalne i sveučilište knjižnice u Zagrebu, Narodne biblioteke u Mostaru, Narodne knjižnice Hercegovačko-neretvanske županije u Mostaru, Univerzitetske biblioteke u Sarajevu, knjižarama Filozofskog fakulteta u Sarajevu i Zagrebu, knjižnicama grada Splita, i Dubrovnika, bibliotekama Banja Luke i Beograda. Posebna zahvala Hrvatskom studiju Sveučilišta u Zagrebu, posebno prof. dr. Miji Koradi, voditelju odsjeka povijesti, prof. dr. Miroslavu Akmadži i tajnici prof. Ivani Lebo, i mentoru prof. dr. Jakši Ragužu. Velika zahvala kolegama povjesničarima: dr. sc. Zdravku Dizdaru, dr. sc. Željku Savanoviću, dr. sc. Ivici Glibušiću, dr. sc. Ivici Šarcu, dr. sc. Veri Katz i dr. sc. Adnanu Velagiću, zatim osoblju koje se brinulo o radu, informatičaru Anđelku Papcu, lektorici Željki Dominković i Marku Juriću, na savjetima profesorici Radmili Pujić-Mitrić, Anti Paponji, kolegi dip. inženjeru strojarstva Ivi Buliću, i mnogima koji su dali svoj doprinos izradi ove doktorske disertacije. Jedna iskrena zahvala prof. tajnici u mirovini Ružici Čuček s Filozofskog fakulteta povijesti u Zagrebu. Od nje uvijek polaze sve dobre stvari. Na kraju posebna zahvala gosp. Draganu Vidoviću i gosp. Ivanu Dugandžiću koji su puno toga učinili na izradi ove doktorske disertacije.

II. ČETNIČKE ORGANIZACIJE U HERCEGOVINI I JUŽNOJ DALMACIJI DO 1918. TE DRUŠTVENO-POLITIČKE PRILIKE NA TIM PROSTORIMA OD 1918. DO 1945. GODINE

2.1. Programske osnove, organizacijska izgradnja i djelovanje četničkoga pokreta u Srbiji i njegovo širenje na prostorima Hercegovine i južne Dalmacije do 1918. godine

Za početak je potrebno naznačiti nekoliko ključnih pitanja. Naime, što je četnik, što su četnici, što je četa, što je četničko udruženje, gdje su se četnici utemeljili, gdje je njihova kolijevka postojanja, koji su njihovi politički i vojni smjerovi? Pisci, žurnalisti, razni narodni pripovjedači i profesionalni povjesničari više od stoljeća i pol o tome pišu i pripovijedaju na svoj način. Prvo pisano djelo o četnicima tiskano je 1848., a u zadnjih nekoliko godina o četnicima i četničkom pokretu tiskano je više od pedeset knjiga, od Srbije do Sjedinjenih Američkih Država.[57]

57 Naziv *četnik*, četa, četovanje, prvi put se susreće u *Srpskom rječniku* Vuka Karadžića, izdanom 1818. Tu se navodi da je četnik jedan od čete, a četu čine četnici. Četovanje je hodanje četa po terenu uokolo ili vucaranje pustolova po terenu.
a) U *Rječniku* što ga je uređivao Đuro Daničić, u izdanju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti hrvatskog ili srpskog jezika, II. dio, Zagreb, 1884.-1886., str. 6, pojam četnik ima sljedeće tumačenje: osoba koja je u četi, tko hodi po četama, tko četuje, ali isto ima značenje oružanih sluga, pandur, barabant ili hajduk;
b) prvo ozbiljnije tumačenje riječi - četnik - dao je u svojoj knjizi Ljubomir Ivanović *Četovanje ili četničko ratovanje*, Beograd, 1868. „U četama ratuju četnici, kada se neprijateljskoj sili ne može uzvratiti istom mjerom, tj. kad jedan narod pod svojim osvajačima stenje i uskipi, a nema vojnu moć i sredstva da ga se oslobodi, onda se taj narod skuplja u čete. Čete se hvataju planina i klanaca, odakle, služeći se svakojakim sredstvima, traže da općem neprijatelju što više škode i njegov položaj otežavaju i time druge sunarodnjake potiču da protiv dušmana oružje uzmu i čast i slobodu ognjištu brane.“
U *Rječniku hrvatskog jezika*, u izdanju Leksikografskoga zavoda i Školske knjige, Zagreb, 2000., na str. 140-141, pojam četa, četnik, četništvo, četovati, četovođa, imaju sljedeće značenje: „četa je samo skupina ljudi ili čisto vojničko značenje - satnija; četnik (mn. četnici) političko-vojni pripadnik četničke organizacije. Četnici 1) pov. a) Srpska nacionalistička organizacija osnovana 1903., poradi borbe protiv Turaka; b) velikosrpska desna politička i poluvojna organizacija 1918.-1941.; c) paravojna organizacija priznata od Izbjegličke vlade Kraljevine Jugoslavije, koja se, u savezništvu sa Talijanima i u suradnji sa Nijemcima, u Drugom svjetskom ratu borila za veliku Srbiju i povratak kralja u Jugoslaviju; 2) politička i paravojna organizacija obnovljena 1990. u Srbiji i među hrvatskim i bosanskohercegovačkim Srbima, koja je u suradnji sa Jugoslavenskom armijom, napala Hrvatsku 1991. i Bosnu i Hercegovinu 1992. godine te zauzela dio planiranih granica velike Srbije, provodeći masovne pokolje, silovanja, genocid i kulturocid, ali ju je 1995. hametice porazila Hrvatska vojska u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini zajedno s vojskom bosanskohercegovačkih Hrvata i muslimanskom Armijom. Četništvo u *Rječniku* je četnički pokret; četovati je ratovati u graničnim borbama s Turcima; četovođa je onaj koji vodi četu ili na hrvatskom jeziku - zapovjednik satnije u vojnoj operaciji“;
U *Maloj enciklopediji* Prosveta, Beograd, 1986., pojam četnik znači dobrovoljac u sastavu neregularnih trupa i odreda. Prvi četnici se javljaju u 19. stoljeću vodeći oružane borbe protiv Turaka.
Srpski moderni povjesničar Miodrag D. Pešić, u svojoj knjizi *Stari četnici*, Pogledi, Kragujevac, 2000., za četnike tvrdi da su borci, dragovoljci, nastali na tlu Srbije u 19. stoljeću, da su dali svoj veliki doprinos u balkanskim ratovima na prostoru Makedonije, kao i u Prvom svjetskom ratu od 1914. do 1918. Autor posebno ističe da su četnici srpski borci, a komiti su bugarski borci, koji su ubačeni na prostor Makedonije, u cilju

Četnici svoj postanak datiraju od Prvog srpskog ustanka 1804. i Drugog srpskog ustanka 1815. kada je Srbija povela oslobodilačku borbu protiv Osmanlijskog Carstva. Četnici od tada imaju svoju vojnu ulogu u borbi za oslobođenje Srbije.[58] Pa su tako četnici izrasli iz pozitivne tradicije borbe srpskog naroda za slobodu.

Četničko ratovanje ili četovanje jest naziv za ratovanje koje je nastalo u posebnim uvjetima života balkanskih naroda u borbi protiv Osmanlijskog Carstva. Pojam četovanje ili četovati je općenito teško razlučiti od pojma hajdukovati. Oba ova naziva označavaju oblik otpora stanovništva, organiziranog u manjim naoružanim grupama, tj. četama, od razdoblja Osmanlijskog Carstva. Četovanje i četnici stoga predstavljaju sastavni dio ratne tradicije balkanskih naroda u njihovoj borbi za oslobođenje i zauzelo je značajno mjesto u povijesti gerilskog ratovanja uopće.

---

velikobugarske politike, a za grčke ubačene grupe u Makedoniju postoji grčka riječ - andarta, koji su provodili službenu grčku politiku u Makedoniji. Autor sam priznaje da je među četnicima, komitima, andartama, bilo suradnje u Makedoniji, ali i sukoba, jer su sve tri vojne formacije provodile ciljeve svojih zemalja.

Autor, povjesničar, Zvonimir Vučković, visoki vojni časnik Kraljevine Jugoslavije, četnički pukovnik u ratu 1941.-1945., u svojoj knjizi *Sećanja iz rata*, Pogledi - Kragujevac, 2001. za nastanak riječi četnik tvrdi; ona je nastala i izrasla u srpskom narodu, u Srbiji. Manje formacije dobrovoljaca, često nepovezanih četnika, vlasti Kraljevine Srbije, potkraj 19. stoljeća, stavljaju pod svoje vojno zapovjedništvo i ubacuju ih na prostor Makedonije da vrše sabotaže, sitne vojne operacije, ali i propagandu na prostoru gdje su Turci gospodarili. U svom djelu ističe loš rad četničkih organizacija između dva rata, osobito njihovih vojvoda koji su po nalogu kralja provodili prljavu politiku, nanoseći zlo drugim narodima u Jugoslaviji.

Povjesničar iz Bosne i Hercegovine, Nusret Šehić, kao i iz Hrvatske Fikreta Jelić-Butić i Zdravko Dizdar, za četnike koriste identično tumačenje, pozivajući se jedni na druge, u svojim djelima: četnici dolaze od riječi četa, tj. prvih postrojbi, u kojima su četnici najčešće ratovali sa zapovjednikom - vojvodom. Pojava četnika nerazdvojivo je vezana za borbu, za *oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda*. To je u početku bio glavni motiv, sadržaj i smisao četništva, po čemu ulaze u srpsku povijest. No, već u balkanskim ratovima, 1912.-1913., četničke su postrojbe, uz djelatno sudjelovanje u oslobađanju srpskih etničkih područja od Osmanlija, sudjelovale u osvajanju i priključenju Srbiji makedonskog narodnog područja. Na taj način su četnici iskazali svoj velikosrpski ekspanzionistički karakter, koji su kao konstantu nastavili provoditi, kao oružje velikosrpske vladajuće elite u Kraljevini SHS/Jugoslaviji (1918. - 1941.), kao i u Drugom svjetskom ratu.

58 Prvo pisano djelo o četnicima u Srbiji objavljeno je 1848. u Beogradu, koje je napisao Matija Ban. Po struci nije povjesničar, ali je za sredinu 19. stoljeća obrazovan čovjek koji dobro poznaje europsku politiku. I sam svojim radom utječe na kreiranje političkih poteza Kneževine Srbije. Pisano djelo nosi naziv *Pravila o četničkoj vojni*. Određene sumnje prema tom djelu izrazili su moderni povjesničari jer je Matija Ban slično djelo donio iz Poljske, koje je po njima samo preveo na srpski jezik. Postoji mogućnost da je djelo iz Poljske bilo temelj Matiji Banu za njegov pisani rad, ali se da zaključiti da se djelo odnosi prvenstveno na rad i ustroj četnika u Kneževini Srbiji. Damir Agičić u djelu *Tajna politika Srbije u XIX. stoljeću* piše vrlo iscrpno o političkoj aktivnosti Matije Bana koji je u Beogradu 1848. osnovao tajno društvo čiji je cilj bio oslobođenje južnoslavenskih naroda od turske vlasti, čime bi Srbiju napravili kolovođom južnih Slavena. Rad društva našao je u Srbiji plodno tlo, samo što će idućih godina Ilija Garašanin, tajnim planom *Načertanija*, uspjeti pridobiti glavninu pripadnika iz tajnog društva da rade na stvaranju podloge velike Srbije u okolnim zemljama, a ne na idealnom demokratskom panslavističkom planu. Putovanja Matije Bana u Dalmaciju, osobito u njezino zaleđe i Vojvodinu, kao i u rodni grad Dubrovnik i njegovo zaleđe, tj. u istočnu Hercegovinu i Boku Kotorsku, predstavljaju prvi nukleus stvaranju četničkog pokreta. To će se vidjeti kroz nekoliko pisama i memoara istaknutih četničkih vođa, iz ustanka u Hercegovini 1875. i 1882., Tadašnji dobrovoljci isticali su da ih je Matija Ban uputio u Srbiju, gdje su prihvaćeni i upućeni u četničke vojne centre u Šapcu, Nišu i Vranju. Autor Damir Agičić ističe da se Matija Ban volio hvaliti, a izvješća krivotvoriti, ali je sigurno da je prenio nukleus četničkog pokreta u Hercegovini i južnu Dalmaciju, kao što je prvi napisao i djelo o četnicima. Ozbiljna znanstvena političko-vojna studija o četnicima izradit će se u Beogradu, dvadeset godina poslije, i to po nalogu srpske vlade i vrhovnog srpskog vojnog štaba, od strane oficira Ljubomira Ivanovića, koji će definirati izgled i ulogu četnika te ih vojno povezati s regularnom srpskom vojskom.

Srpski narod je svoju borbu protiv Osmanlija izrazio smišljeno, isplanirano, ponekad i spontano, i postojala su nepisana pravila. To iskustvo i praksa prenosili su se narodnom tradicijom, u narodnoj pjesmi ili pripovijedanju, s generacije na generaciju. Knjigu koja predstavlja prvi pravilnik o četničkom ratovanju, *Pravilo o četničkoj vojni* (drukčije *Pravila četničkog ratovanja*), napisao je Matija Ban na temelju pravilnika sličnih ustaničkih skupina u Poljskoj. Knjiga je objavljena u Kneževini Srbiji 1848. U toj su knjizi pravila poljskih skupina dopunjena i prerađena za potrebe Srbije, a iskustva Poljaka preformulirana su za potrebe četničkog ratovanja. Treba uzeti u obzir da je Srbija nekoliko stoljeća bila pod osmanlijskom upravom i da poslije oslobođenja od Osmanlija nije imala vojno učilište te je *Pravilo o četničkoj vojni* prvo pisano djelo iz koga znamo da četnici u Srbiji početkom 19. stoljeća uopće postoje i da vode oslobodilački rat protiv Osmanlijskog Carstva.

U *Pravilima četničkog ratovanja* obrađena su sljedeća poglavlja: opće karakteristike četničkog ratovanja, način organiziranja četničkih četa, propisi o četničkoj uniformi, naoružanju, disciplini, taktici djelovanja četničkih četa i neka opća razmatranja o pravilima četničkog ratovanja.

Autor polazi od činjenice da svaki narod za oslobođenje svoje zemlje i svoga naroda može voditi četnički rat i organizirati četnike. Na brdovitom terenu odlučujuću ulogu o četničkom načinu ratovanja ima četnik pješak, a u ravničarskom načinu ratovanja četnik konjanik. Četničke čete najpodesnije ostvaruju svoje akcije u suradnji s redovitom vojskom, bilo da se ona nalazi u neposrednoj blizini gdje su smještene redovite trupe bilo u daljnjoj okolini. One su stoga sastavni dio redovite vojske ili su obrazovane kao specijalne neregularne postrojbe. Cjelokupna organizacija četničkih četa treba se odvijati preko okružnog načelnika za vojna pitanja. Vojni načelnik bira i imenuje vođu četa, određuje zapovjednike pojedinih četa. Četa se treba obrazovati na svakih pet tisuća stanovnika i prosječno imati sto do sto dvadeset četnika. Pravila propisuju da četnik treba biti trijezan, otresit, hrabar, izdržljiv u pješačenju, dobro ciljati iz puške, a onaj četnik koji služi na konju trebao bi dobro znati jahati i biti u odličnoj fizičkoj kondiciji.[59]

U knjizi koju je napisao Matija Ban još se propisuje izbor ljudi u četnike, zatim nošnja tj. vojničko odijelo, kapa, oznaka kokarda na kapi, oružje koje četnik nosi, pravila ponašanja četnika, disciplina, izbor zapovjednika ili vojvode, komu je vojvoda odgovoran, pravila ponašanja tijekom ratovanja, kada napadati neprijatelja, kako se dijeli ratni plijen.[60]

59 MATIJA BAN, *Pravila o četničkoj vojni*, Beograd, 1848., str. 5.
60 MATIJA BAN, *nav. dj.*, str. 12. - 13.

Osamnaest godina poslije, 1868. godine, stožerni časnik satnik Ljubomir Ivanović, napisao je vojnu studiju *Četovanje ili četničko ratovanje* po narudžbi Ministarstva vojske Kneževine Srbije, sa svrhom da se definira stanje četnika pri regularnoj vojsci..[61]

Djelo *Načartanije* iz 1844. godine nastalo je na temelju unutarnje i vanjske politike koju je postavio Ilija Garašanin rođ. 1812. godine, kada je četnike trebalo spremiti u veće zadaće i vojne misije u Makedoniji, Kosovu i Metohiji, Sandžaku, Bosni i Hercegovini.[62]

Tijekom ovog razdoblja osjeća se nezadovoljstvo kršćana u Bosni i Hercegovini i na drugim bliskim područjima Osmanskog Carstva. S tim u vezi navodi se da su tijekom proljeća i ljeta u graničnom dijelu BiH prema Srbiji stalno prisutne pobune u razdoblju 1865. - 1869. te da u tim pobunama sudjeluju četnici, kako domaći tako oni iz Srbije.[63]

Po pravilima koje je u svojoj knjizi časnik Ivanović ispisao, vidljivo je da se izričito vodi računa da četnici i četničko ratovanje budu pod kontrolom i zapovijedima najvišeg zapovjedništva vojske, tj. Ministarstva obrane i nadzorom zapovjedništva glavnog stožera. Potom se govori o pitanju odabira četnika i zapovjednog kadra, odijevanju, naoružanju, ishrani, novčanim primanjima, ali i o pitanju discipline, odnosa prema domaćem stanovništvu na čijem prostoru ratuju, potom o obavještajnom radu, načinu obavljanja tekličkog posla, načinu izvođenja diverzija, obučnim centrima, vojarnama u kojima četnici borave pri povratku s terena, doškolovanju četnika i zbrinjavanju njihovih obitelji dok četuju.[64]

Četničko djelovanje će upravo u idućih deset godina biti koncentrirano na Bosnu i Hercegovinu jer će izbiti Hercegovački ustanak 1875. god. u kojem će jedan dio ustanka voditi četnici, ustanka koji će se proširiti i na Bosnu i trajat će do 1878. god. i Berlinskog kongresa na kojem će se donijeti odluka da austrougarska vojska uđe u Bosnu i Hercegovinu i vojno je zaposjedne. Četnički pokret s tim se nije mogao pomiriti pa je 1882. izbio ustanak koji je austrougarska vojska ugušila, a četnici su uzmaknuli u Srbiju i idućih godina smanjili svoju aktivnost, o čemu će se ovdje pisati kasnije. U nastavku će se osvrnuti na državnu politiku Srbije u 19. st. i na početku 20. st. kad četnički pokret ponovo doživljava svoj veliki uzlet.

Zasluge Ilije Garašanina za Srbiju su brojne. Primjerice, formirao je kancelarijsku upravu i policiju, ojačao i opremio vojsku, a na vanjskoj politici je zagovarao suradnju s Francuskom, zaobilazeći Austro-Ugarsku. Radio je na zbližavanju s Crnom Gorom i Grčkom.

---

61 LJUBOMIR IVANOVIĆ, *Četovanje ili četničko ratovanje*, Beograd, 1868.

62 M. BRANDT - B. ČOVIĆ - S. LETICA - R. PAVIĆ - Z. TOMAC - M. VALENTIĆ - S. ŽULJIĆ, *Izvori velikosrpske agresije*, Zagreb, 1991., str. 65. - 67.

63 DRAGOSLAV LJUBIBRATIĆ, *Buđenje Hercegovine*, Mostar, 1966., str. 26. - 27.

64 LJ. IVANOVIĆ, *nav. dj*., str. 3. - 5.

Poticao je narod u okolnim zemljama na borbu protiv Osmanskog Carstva u kojoj su četnici imali svoju ulogu.[65]

Smrću Ilije Garšanina Srbija je uplovila u nestabilno unutarpolitičko stanje u kojem je dinastija Obrenovića vodila pomirljivu politiku prema Osmanskom Carstvu i Austro-Ugarskoj Monarhiji. Međutim politička zbivanja s kraja 19. i početkom 20. st. su toliko utjecala na unutarnje stanje u Srbiji da je vojnim pučem zbačena dinastiju Obrenovića, a u svibnju 1903. dovedena dinastija Karađorđevića koja će voditi potpuno drugačiju vanjsku politiku, usmjerenu na širenje Srbije prema jugu i zapadu, gdje će vrlo važnu ulogu imati četnici.[66]

U vanjskopolitičkom pogledu to je značilo jačanje odnosa s Francuskom, slabljenje veza s Austro-Ugarskom, ustrajne razgovore s Bugarskom o podjeli Makedonije, vođenje politike nezamjeranja prema Osmanskom Carstvu, što Srbiju nije spriječilo da ilegalno šalje četnike na njezin prostor.[67]

Međutim, postavlja se pitanje zašto su četnici ponovo dobili na svom uzletu početkom 20. st. u Srbiji i zašto prvi put samoinicijativno odlaze četovati u Makedoniju. U Makedoniji je 1902. god. izbio Ilindanski ustanak kršćana protiv Osmanskog Carstva, koji je iste godine ugušen, a veći dio sudionika je izbjegao u Srbiju. U Beogradu je iduće 1903. službeno osnovano rukovodstvo četnika pod nazivom *Srpska revolucionarna organizacija*, na čelu s Centralnim odborom, nad kojim je rukovodstvo od 1905. preuzelo Ministarstvo vanjskih poslova Kraljevine Srbije.[68] Izbjegli ustanici iz Makedonije su u kontaktu s četnicima dogovorili da nastave akciju i to se dogodilo 1904. god. kada je predsjednik četnika, liječnik iz Beograda, dr. Milan Godževac s istaknutim djelatnicima Lukom Ćelovićem, Nikolom Spasićem, Ljubom Davidovićem, Jovanom Atanackovićem, Živojinom Rafajlovićem i Golubom Janjićem donio odluku da se četnici pošalju samoinicijativno u Makedoniju. Oni su im osigurali oružje pod nadzorom generala Jovana Antanackovića te su uz blagoslov prote beogradskog Nikole Stefanovića upućeni u Makedoniju, ali su kod Kumanova upali u zasjedu gdje je svih dvadeset i četvero poginulo.[69]

Ponovno su uslijedile diplomatske note od Austro-Ugarske, Rusije, Osmanskog Carstva vladi Srbije da ne šalje četnike u Makedoniju, na što ona pod pritiskom pristaje, raspušta četnički kamp u Vranju, ogradivši se od četničkoga djelovanja, ali tajno u jesen 1904. i u proljeće 1905., pod nadzorom Ministarstva vanjskih poslova, priprema, organizira i

65 D. AGIČIĆ, *navedeno djelo*, str. 36
66 M. D. PEŠIĆ, *navedeno djelo*, str. 26.
67 *Isto*, str. 27.
68 Opširnije o tome vidi: VLADIMIR ILIĆ, *Srpska četnička akcija 1903.-1912.*, Beograd, 2006. Dio podataka dalje u tekstu je iz toga rada.
69 NUSRET ŠEHIĆ, *Četništvo u Bosni i Hercegovini 1918-1941*, Sarajevo, 1971., str. 17. - 19.

obučava četnike i s uspjehom ih u manjim grupama ubacuje u Makedoniju.[70] Tako se iz Srbije na područje Makedonije prebacuju vojnički ustrojene i naoružane četničke (komitske) čete u Makedoniju gdje se uspješno bore protiv Osmanlija i Bugara kojom prilikom se istaknulo više vojvoda. One su se borile i protiv četa makedonskog nacionalno-oslobodilačkog pokreta (VMRO-a) koje su se borile za samostalnost Makedonije. U Skoplju je 1905. godine osnovana i *Srpska odbrana* koja organizira četničke čete i na terenu. Od 1904. i Grčka upućuje svoje andartske čete u Makedoniju želeći priključiti sebi njezin dio. Zbog Mladoturske revolucije 1908., čije su vođe propagirale jednakost svih stanovnika bez obzira na vjeru, i uslijed pritiska velikih sila, privremeno je došlo do obustave četničke akcije i raspuštanja četa na tom terenu. Istodobno je zbog aneksije BiH i očekivanja rata došlo do osnivanja četničkih odreda i raspoređivanja duž Drine. Tada je bila stvorena i organizacija *Narodna odbrana* s ciljem prikupljanja dobrovoljaca i sredstava za pomoć Srbima u BiH. No, zbog pritiska velikih sila Srbija je morala prihvatiti aneksiju te je aktivnost ovih organizacija morala biti obustavljena.

Dobivši potpuno novu organizacijsku šemu četnici su do Prvog balkanskog rata 1912. god. dobili svoje obučne centre u Šapcu, Prokuplju i Vranju pod Ministarstvom vanjskih poslova, Vladom i Vojskom Kraljevine Srbije te su bili potpuno opremljeni za sve akcije u Makedoniji koje su pred njih bile postavljene. Tako čete od 1911. ponovno stalno djeluju u Makedoniji. U Prvom i Drugom balkanskom ratu četnici su imali svoju vojne zadaće koje su ispunili. U Prvom balkanskom ratu protiv Osmanlija (1912.) Srbija i Bugarska su se tajno sporazumjele za podjelu Makedonije, o čemu Makedonci nisu znali ništa te su pomogli u njihovim akcijama nadajući se samostalnosti. Osmanlije su protjerani, a Makedonija je bila podijeljena između Srbije, Bugarske i Grčke. U Drugom balkanskom ratu 1913. ulaskom u Ohrid i Bitolj četnici su na vrhuncu svoje vojne moći.[71]

Po završetku balkanskih ratova, pred početak Prvog svjetskog rata (1914.) četnici nisu bili više pod upravom Ministarstva vanjskih poslova i vrhovne uprave, nego pod izravnim zapovjedništvom Vrhovne komande vojske Kraljevine Srbije i to u sljedećim vojnim formacijama:

1. Zlatiborski odred, 750 četnika, vojvoda Kosta Todorović
2. Jadarski odred, 500 četnika, vojvoda Vojin Popović Vuk
3. Rudnički odred, 600 četnika, vojvoda Vojin Tankosić
4. Gornjački odred, 500 četnika ,vojvoda Velimir Vemić

70 *Isto*, str. 21.
71 *Isto*, str. 38. - 39.

5. Sarajevski odred, 250 četnika.

U tim odredima bilo je mnogo dragovoljaca iz Bosne i Hercegovine, uglavnom Srba. Naredbom Vrhovne komande vojske Kraljevine Srbije riješeno je pitanje popune četničkog kadra, naoružavanja, ishrane, odijevanja i plaćanja dnevnica.[72]

Izbijanjem Prvoga svjetskog rata četiri četnička odreda bila su raspoređena na Drini i počela su djelovati preko Drine do Sarajeva, ali nisu uspjeli dignuti na ustanak Srbe u BiH. Sudjeluju u Cerskoj bitci i bitci na Drini, a u Kolubarskoj bitci sudjelovali su u sastavu srpskih operativnih postrojbi. Nakon borbi 1915. godine u kojima su pretrpjeli velike gubitke, četnici se povlače sa srpskom vojskom preko Albanije na otok Krf. Pošto su popunjeni dobrovoljcima, upućeni su na Solunski front gdje su uspješno sudjelovali u vojnim akcijama.

Dio četnika u Srbiji ostao je prikriven i u Toplicama, a na području okupirane Srbije Kosta Pećanac je s domaćim četnicima 1917. digao ustanak koji je bio ugušen. O četnicima koji su ostali u Podrinju uz crnogorsku granicu prema Hercegovini, koji su 1918. i dalje činili zločine nad Muslimanima i Hrvatima, bit će više riječi u drugom dijelu rada.

Osvrnut ćemo se nakratko na početak aktivnijeg djelovanja četnika u Hercegovini i južnoj Dalmaciji do 1918. godine. Prvi spomen imena četnika u Hercegovini susrećemo u pisanom izvoru političara Miće Ljubibratića iz 1869. godine. U dokumentu piše: "Ovih dana su sejmeni doveli dvojicu četnika iz Nevesinja u Mostar. Sproveli su ih svezane niz čaršiju i smjestili u zatvor." Dokument je trgovačkog karaktera, u njemu je popis robe i nekih dužnika, ali se u dokumentu koji je nastao u Mostaru, nekoga u Nevesinju izvještava o uhićenim četnicima.[73] Četnici u Hercegovini intenzivno se počinju spominjati za vrijeme ustanka 1875. godine. Njihov najistaknutiji četnik koji je stigao 1875. na prostore Gacka, a potom produžio u Bosansku krajinu, bio je Petar Mrkonjić, kome je pravo ime i prezime bilo Petar Karađorđević, odnosno kralj Kraljevine Srbije od 1903. god.[74]

Od bosansko-hercegovačkog ustanka 1875.-1878. pa sve do završetka Prvoga svjetskog rata četnici su na ovaj ili onaj način prisutni u Bosni i Hercegovini i južnoj Dalmaciji. To ćemo potkrijepiti s tri izvora. Prvi je diplomatska nota Austro-Ugarske vlade upućena Srbiji 1908. god. gdje u točki tri piše da se arhiv *Narodne obrane* uništi i zapali, a

72 *Isto*, str. 39.

73 Arhiv Hercegovačko-neretvanske županije (dalje HNŽ), Mostar, Zbirka dokumenata (dalje ZD) Miće Ljubibratića, dok. 2. Mićo Ljubibratić, srpski političar iz Hercegovine, intenzivno je radio na priključenju BiH Srbiji, osobni je prijatelj Ilije Garašanina, intenzivno je pripremao ustanak 1875. s vladom Srbije, iz nekih nepoznatih razloga zarobljen 1875. od strane austrougarske granične vojske na granici BiH i Dalmacije. Poslije je razmijenjen i u Srbiji je radio u državnoj upravi, bio je nosilac više državnih odličja Kraljevine Srbije.

74 *Jugoslovenska straža*, god. II., br. 34, Beograd 18. VIII. 1935. Na šezdesetoj obljetnici podizanja ustanka u Mostaru vojvoda Kosta Milovanović Pećanac najviše se zahvaljuje Petru Mrkonjiću koji je pronio slavu četnika u Hercegovini 1875. - 1878.

tadašnji predsjednik arhiva bio je istaknuti četnički vojvoda Ilija Trifunović - Birčanin, pod točkom četiri da četnike ne šalju u Bosnu i Hercegovinu. Mnogi su Srbi iz Hercegovine kao dragovoljci otišli u Srbiju gdje su se priključili četnicima i srpskoj vojsci. Također su iz južne Dalmacije i iz Dubrovnika odlazili kao dragovoljci u balkanske ratove ilegalno prelazeći granicu, ulazeći u Srbiju i priključujući se četnicima. Među njima je bilo i žena. Tako npr. imamo podatak da četnička organizacija u Dubrovniku (predsjednik Branko Smiljanić) tridesetih godina u Kraljevini Jugoslaviji prikuplja novčanu pomoć za četnikinju iz Dubrovnika Milenku Savić, koja tada živi u Beogradu, a lošeg je zdravlja, u znak zahvalnosti što je još 1912. osjetila zov četnika i otišla u njihove redove.[75]

2.2. Društveno-političke prilike u Hercegovini i južnoj Dalmaciji od 1918. do kraja Drugoga svjetskog rata

Hercegovina se prostire na sjeverozapadu od državne granice Republike Hrvatske, gdje se dodiruje sa općinskom administravnom granicom Tomislavgrada pa se sjeverno proteže brdskim predjelima u smjeru ramske kotline, potom izlazi na planinski prevoj Makljen, pa šumovitim brdskim predjelom do planinskog prevoja Ivan-planina. Potom istočnije općinskom adminstrativnoj granicom općine Konjic izbija na rijeku Neretvu nastavlja se preko mjesta Ulog. Zatim se proteže brdsko-planinskim dijelom općina Nevesinje i Gacko do državne granice s Crnom Gorom. Dalje granica ide južnije brdsko-planinskim prostorom omeđena državnom granicom Bosne i Hercegovine i Crne Gore i završava na tromeđi granice na jugu između Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Granica Hercegovine ide zapadnije naslonjena na državnu granicu Hrvatske sve do Neuma, gdje ista općina ima izlaz na Jadransko more. Od općine Neum se prostor Hercegovine nastavlja zapadnije i dalje s državnom granicom Republike Hrvatske sve do rijeke Neretve, a općine Čapljina, Ljubuški, Grude i Posušje su naslonjene općinskim granicama na državnu granicu Republike Hrvatske. Prostor Hercegovine se sjevernije nastavlja od Posušja do općinske granice Tomislavgrada.

Zemljopisno se Dalmacija dijeli na sjevernu, srednju i južnu. Zemljopisni prostor južne Dalmacije obuhvaća područje južnije od ušća rijeke Neretve pa sve ka jugu do državne granice sa Crnom Gorom na Prevlaci. U zadanoj temi ovoga rada, Hercegovina i južna Dalmacija sa povijesnog gledišta do 1918. godine nalaze se u Austro-Ugarskoj Monarhiji, a potom do 1991. g prvo u Kraljevini SHS, potom Kraljevini Jugoslaviji, a od 10. travnja 1941.

75 *Jugoslovenska straža*, god. II., broj 26, Beograd, 23. VI. 1935., str. 4.

godine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Od 1945. godine u Socijalističkoj Jugoslaviji, a od 1991. godine to su postale dvije samostalne suverene države. Južna Dalmacija je u državi Hrvatskoj, a Hercegovina je u suverenoj državi Bosni i Hercegovini.

Hercegovina i južna Dalmacija imaju ukupno površinu od 12.734 km^2, od čega Hercegovina zauzima 11.419 km^2, a južna Dalmacija 1.315 km^2. Za razdoblje proučavanja dotične teme važno je istaknuti i broj pučanstva koji je zabilježen po popisima 1921. i 1931.godine. U administrativom pogledu Hercegovina je bila podjeljena na mostarsku oblast sa kotarima i mjestima Bileća, Trebinje, Gacko, Konjic, Ljubinje, Stolac, Ljubuški, Čapljina, Jablanica, Mostar, Nevesinje i travničku oblast s kotarima Prozor i Tomislavgrad.[76] Južna Dalmacija u SHS i kasnije je administrativno činila jednu dubrovačku oblast sa sjedištem u Dubrovniku, s mjestima Metković, Opuzen, Ston, Orebić, Korčula, Slano, Trsteno, Dubrovnik, Župa Dubrovačka, Cavtat, Ćilipi, Gruda i Molunat.

Hercegovina je prema popisu iz 1921. godine imala 281.435 stavnovnika, a iz popisa 1931.godine 352.861 stanovnika. U južnoj Dalmaciji po popisu iz 1921.godine živjelo je 66.557 stavnovnika. Po popisu iz 1931.godine živjelo je 70.516 stavnovnika. Po jednom km^2 živjelo je u Hercegovini dvadeset i devet stanovnika, a u južnoj Dalmaciji četrdeset i osam stanovnika.Prema popisu iz 1931.godine gustoća naseljenosti u Hercegovini iznosi 31

76 Po popisu stanovništva iz 1921. godine i 1931. godine obuhvaćena su u Hercegovini i južnoj Dalmaciji mjesta i kotarevi: Mostar, Stolac, Ljubinje, Trebinje, Gacko, Avtovac, Nevesinje, Konjic, Jablanica, Prozor, Čapljina, Čitluk, Ljubuški, Grude, Široki Brijeg, Posušje, Tomislavgrad, Šujica, Metković, Opuzen, Ston, Orebić, Korčula, Slano, Trsteno, Dubrovnik, Župa Dubrovačka, Cavtat, Ćilipi, Gruda i Molunat, što tabele izravno pokazuju. No, Duvno, tj. Tomislavgrad izaziva prijepore među geografima, povijesničarima, crkvenim i gospodarskim krugovima, odnosno pitanje gdje je smješteno - u Bosni ili u Hercegovini. Dr. Snježana Musa, geograf u Hrvatskoj Enciklopediji Bosne i Hercegovine, Mostar, 2015, piše da je Duvno geografski smješteno u Bosni. Geografi sa Zagrebačkog sveučilišta Dr. Tomislav Jelić, Dr. Zoran Klarić u Geografiji 4, Alfa, Mostar, 2011. god. ističu da se Duvno nalazi u visokoj Hercegovini i pot tom se u školama u BIH koje rade hrvatskom planu i programu izučava da je Duvno u Hercegovini. U vojnom enciklopediji, svezak 3, Beograd, 1973. god. Duvno se geografski nalazi u Bosni. Prof. dr. don Ratko Perić, biskup mostarsko-duvanjski ističe da je iz više razloga Duvno u geografskom pogledu u Hercegovini. Provincijal Hercegovačke franjevačke provincije dr fra Miljenko Šteko sa stajališta crkvene provincije smješta Duvno u Hercegovinu, a najsjevernija župa je Šujica. Prof. dr. Andrija Nikić, crkveni povjesničar, ističe da se duvanjski kraj tradicionalno dijeli napola između Bosne i Hercegovine. Dr. fra. Robert Jolić, crkveni povjesničar, ističe da, po potrebi, Duvno geografski, povijesno i administrativno može biti u Bosni, ali i u Hercegovini. Dr. Marko Tokić, rođen u Duvnu, sveučilišni profesor u Mostaru, ističe da Duvno čini visoku Hercegovinu jer to potrekljupljuje Hercegovačka franjevačka provincija iz 1871. Tako dodaje da, kao što su Trebišnjica i Neretva rijeke Hercegovine koje čine jadranski sliv, tako sve vode iz Duvanjskog polja idu u rijeku Cetinu i čine jadranski sliv, a klima je u Duvnu većim dijelom mediteranska. Dodaje k tome da i Hrvati i Bošnjaci u Duvnu, od Mesihovine do Srđana, ističu da su Hercegovci, a stanovnike Roškog Polja i sela uz granicu s Hrvatskom zovu Dalmatincima, a tek Šujičane i stanovnike okolnih sela zovu Bosancima. Dodaje i to da je u politici bivše Jugoslavije jedno vrijeme traženo od republičkih vlasti u Sarajevu da se politički utječe na to da Duvno pripada Bosni. To danas isto čine bošnjački političari iz Sarajeva. Utemeljielj privredne komore Hercegovine mr. Vlado Smoljan (1926. - 2008.) isticao je da su u svim razvojnim planovima Hercegovine Duvno i Livno planirani kao privredna cjelina Hercegovine, s čim se u enciklopediji slaže dr. Snježana Musa. Vergilije Nevistić (1935-2009.), rođen u Duvnu, živio i radio u Parizu kao akademski slikar, stalno je isticao da je Duvno u Bosni. Nikola Mandić, istraživač nastanka i razvoja prezimena u Hercegovini od 16 st. pa do današnjih dana, ističe da njegova povijesna i geografska saznanja ukazuju na to da je Duvno povijesni i geografski u Hercegovini.

stanovnika po km^2, a u južnoj Dalmaciji ta gustoća iznosi 54 stanovnika po km^2.

Prikaz popisa pučanstva iz 1921. i 1931. godine.[77]

1921. - popis pučanstva u Hercegovini

ISTOČNA HERCEGOVINA	u broju	u %
SRBI	63.090	73,25
MUSLIMANI	17.367	20,16
HRVATI	5.669	6,59
UKUPNO	86.126	100,00

HERCEGOVINA UKUPNO	u broju	u %
SRBI	94,186	33,46
MUSLIMANI	55.393	19,68
HRVATI	131.856	46.86
UKUPNO	281.435	100,00

ZAPADNA, SJEVERNA I JUŽNA HERCEGOVINA	u broju	u %
SRBI	31.096	15,92
MUSLIMANI	38.026	19,47
HRVATI	126.187	64,61
UKUPNO	195.309	100,00

1921. - popis pučanstva u južnoj Dalmaciji

	u broju	u %
HRVATI	64.308	96,62
SRBI	2.021	3,04
MUSLIMANI	117	0,18
ŽIDOVI	111	0,16
UKUPNO	66.557	100,00

77 *Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921.*, Državna štamparija Sarajevo, 1932., str. 24; *Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931.*, Beograd, 1937., knjiga II.

1931. - popis pučanstva u Hercegovini

ZAPADNA,SJEVERNA I JUŽNA HERCEGOVINA		
SRBI	27.999	11,18
MUSLIMANI	49.460	19,75
HRVATI	172.928	69,07
UKUPNO	250.387	100,00

ISTOČNA HERCEGOVINA	u broju	u %
SRBI	70927	69,21
MUSLIMANI	25002	24,40
HRVATI	6545	6,39
UKUPNO	102474	100,00

HERCEGOVINA UKUPNO	u broju	u %
SRBI	98926	28,04
MUSLIMANI	74462	21,10
HRVATI	179473	50,86
UKUPNO	352861	100,00

1931. - popis pučanstva u južnoj Dalmaciji

	u broju	u %
HRVATI	67.775	96,11

SRBI	2.398	3,40
MUSLIMANI	343	0,49
UKUPNO	70.516	100,00

Uz društveno-političke prilike od kraja Prvog svjetskog rata do završetka Drugog svjetskog rata na prostoru Hercegovine i južne Dalmacije bitno je istaći nekoliko političkih i društvenih zbivanja. Na prvom mjestu je razdoblje od završetka Prvog svjetskog rata i uspostave narodnih vijeća do proglašenja Kraljevine SHS. Potom slijedi razdoblje priprema za prve višestranačke izbore, njihovo provođenje, rezultati izbora, formiranje prve višestranačke skupštine, izglasavanje Vidovdanskog ustava i administrativno uređenje Kraljevine SHS. Nakon toga slijedi razdoblje parlamentarizma do 1928. godine. Potom razdoblje diktature u Kraljevini Jugoslaviji do ubojstva kralja Aleksandra 1934. godine. Zatim slijedi razdoblje namjesništva i rješavanje hrvatskog pitanja do uspostave Banovine Hrvatske. Potom napad sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju, njena kapituilacija i proglašenje NDH 10.travnja 1941.godine.

Za prostor Hercegovine i južne Dalmacije bitno je razdoblje do rujna 1943.godine, to jest doba nazočnosti talijanske vojske do kapitulacije Italije. Bitno je razdoblje jeseni 1944. godine i veljača 1945. godine kada su Titovi partizani zauzeli južnu Dalmacuju i Hercegovinu i uspostavili novu socijalističku Jugoslaviju.

Svako razdoblje koje sam naveo u nekoliko rečenica ću prikazati da se dobije realna slika društveno političkog života u Hercegovini i južnoj Dalmaciji u navedenom razdoblju.

Završetak Prvog svjetskog rata za dio istočne Hercegovine je bio vrlo tragičan, ali tomu je posvećeno čitavo poglavlje u ovom radu, pa će se na tom mjestu vidjeti svi uzroci i sve posljedice tih zbivanja, a ostali prostor Hercegovine dočekao je mirno kraj Prvog svjetskog rata. Južna Dalmacija je razdoblje završetka Prvog svjetskog rata dočekala mirno, upravo isčekujući formiranje narodnih vijeća, dolazak srpske vojske i proglašenje nove države.

Narodna vijeća formirala su se kroz cijeli mjesec listopad 1918.godine s ciljem očuvanja reda i mira i prehrane stanovništva. Za južnu Dalmaciju narodna vijeća su utemeljena početkom listopada u Cavtatu, Mandeljanima, Rijeci Dubrovačkoj, Osojniku, Orašcu, Slanom, Koločepu, Šipanu, Mljetu, Stonu, Janjini, Trpnju, Orebiću, Blatu, Korčuli, Veloj Luci. U Hercegovini formiranje narodnih vijeća počelo je dva tjedna kasnije, a vijeća su utemeljena u Mostaru, Trebinju, Stocu, Konjicu, Prozoru, Duvnu, Bileći, Čapljini, Gacku, Nevesinju i Ljubinju. Vijeća su nastojala raditi savjesno svoj posao do dolaska srpske vojske,

a to je u južnoj Dalmaciji 13. studenoga 1918., kada je srpska vojska svečano dočekana u gradu Dubrovniku, a u mjestima Hercegovine 15. studenoga.

Proglašenje ujedinjene Kraljevine SHS zbilo se 1. prosinca 1918.godine. Time su ukinuta narodna vijeća, a ministar unutarnjih poslova privremene vlade SHS je dekretom postavljao povjerenike koji su bili odgovorni izravno ministru u vladi u Beogradu.

Dotični povjerenik je imenovao općinsko ili mjesno vijeće koje je imalo savjetodavnu ulogu.[78]

Od proglašenja ujedinjenja Kraljevine SHS do izbora za Ustavotvornu skupštinu trebala je priprema od gotovo punih dvije godine. Odmah treba istaći da u Hercegovini nijedan narod nije imao bilo kakvu modernu političku stranku s kojom bi izišao na izbore. Sva tri naroda su doslovno morala krenuti u organizacijskom smislu od nule. Muslimanski narod je u Sarajevu utemeljio u veljači 1919. godine Jugoslovensko-muslimansku organizaciju a predsjednik je postao dr. Mehmed Spaho, a stranka je djelovala na prostoru Hercegovine gdje je među Muslimanima imala dominatnu ulogu. Muslimani su još oformili Demokratsku muslimansku težačku stranku, Muslimansku radikalnu stranku i Muslimansku narodnu stranku, ali su sve bile u političkom životu vrlo minorne. Srbi su se okupili oko tri stranke u Hercegovini koje su već politički duže djelovale u Srbiji. Najutjecajnja stranka kojoj su Srbi dali političko povjerenje na izborima je Narodna radikalna stranka. Slijedi Demokratska stranka, a utjecaj je imala na Srbe i Zemljoradnička stranka. Hrvati Hercegovine utemeljli su dvije stranke - Hrvatsku pučku stranku, čiji je predsjednik postao fra Didak Buntić i Hrvatsku težačku stranku, čije je sjedište bilo u Sarajevu.

Proces formiranja i jedne i druge stranke nije bio jednostavan. Dugo se razgovaralo i promišljalo kakvu stranku utemeljiti, posebno s obzirom na hercegovačke Hrvate, pa su ovamo dolazili čak Anton Korošec i Petar Rogulja s ciljem da se u Hercegovini oformi stranka katoličko-konzervativnog karaktera. U Hercegovini su vrlo bili utjecajni svećenici Hercegovačke franjevačke provincije, a među njima ponajviše fra Didak Buntić već više godina. U nizu sastanaka i razgovora oformila se Hrvatska pučka stranka u Hercegovini, koja će i pobijediti na izborima za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS ujesen 1920. Ipak,

78 BRANKO PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije, 1918. - 1988.*, knjiga 1, Beograd, 1988.
ANDRIJA NIKIĆ, *Godine gladi:povijesni prikaz spašavanja hercegovačke sirotinje 1916. - 1919.,* Duvno, 1974.,
BAZILIJE PANDŽIĆ, *Životopis fra Dominika Mandića,* Chicago, 1994.,
F. MIROŠEVIĆ, *Počelo je 1918....južna Dalmacija 1918. - 1929.*, Zagreb, 1992.

sljedećih godina pred HSS-om i Stjepanom Radićem HPS će izgubiti primat i nestati. Hrvatska težačka stranka, utjecajna u Bosni, do 1923. pripojila je se HSS-u.[79]

U južnoj Dalmaciji utemeljena je na istim principima Hrvatska pučka stranka demokrščanskog usmjerenja, potom Hrvatska zajednica, a Narodna radikalna stranka svoj ogranak registrirala je u Dubrovniku, poslije koje i Jugoslovenska demokratska stranka. Zatim je se registrirao Pokrajinski težački savez. Južna Dalmacija još iz razdoblja Austro-Ugarske Monarhije imala je Socijaldemokratsku stranku iz koje će nastati početkom 1920.godine Komunistička partija, iste godine zabranjena ukazom vlade.

Izbori za Ustavotvornu skupštinu su ukazom raspisani 28. studenoga 1920. godine. Oni su u Hercegovini i južnoj Dalmaciji održani vrlo korektno, a po broju glasova i mandata u Hercegovini kod Muslimana najviše ima glasova ima JMO, kod Srba najviše NRS, kod Hrvata glasovi i mandati su pripali HPS-u, dok je u južnoj Dalmaciji najviše glasova imala Hrvatska zajednica i potom HPS.

Ustavotvorna skupština se u zakonskom roku oformila i donijela je Ustav u lipnju 1921. godine po kome je Kraljevina SHS dobila administrativni ustroj zemlje na oblasti. Tako je Hercegovina podjeljena u dvije oblasti sa sjedištem u Mostaru i Travniku, a južna Dalmacija je postala jedna oblast sa sjedištem u Dubrovniku.[80]

Doba parlamentarizma obilježava vrijeme od prvih izbora za Ustavotvornu skupštinu studenoga 1920.godine do kraja 1928. godine ili, preciznije kazano, kada je 6. siječnja 1929. godine proglašena diktatura kralja Aleksandra. U razdoblju od osam godina održani su izbori za Ustavnotvornu skupštinu četiri puta - 1920., 1923., 1925. i posljednji 1927.godine. Na društveno-politički život Hercegovine i južne Dalmacije su utjecali tek toliko da je Hrvatska pučka seljačka stranka Stjepana Radića oživjela svoj rad u Hercegovini i južnoj Dalmaciji i time je sve postojeće stranke kod Hrvata gurnula u politički zapećak, postavši time kod Hrvata glavni politički stup.

U razdoblju parlamentarizma Stjepan Radić je bio u zatvoru, a umro je i predsjednik vlade Nikola Pašić. Kod Srba i Muslimana u Hercegovini nije se ništa bitnije mjenjalo niti događalo u političkom životu. U lipnju 1928. godine u skupštini u Beogradu narodni zastupnik, zastupnik Puniša Račić usmrtio je zastupnike HPSS-a i teško ranio samog predsjednika Stjepana Radića, koji će umrijeti dva mjeseca poslije.

79 ZLATKO MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva*, Zagreb, 1998., str. 92. - 107., Vidi, IVICA GLIBUŠIĆ, *Politika hrvatske seljačke stranke 1919. - 1929.*, Mostar, 2023., str. 72.
80 RUDOLF HORVAT, *Hrvatska na mučilištu* ,Zagreb, 1992.; DRAGAN BARTOLOVIĆ, *Džemal Bijedić i njegovo vrijeme*, Mostar, 1985.; ZLATKO MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslovenstva*, Zagreb, 1998., F. MIROŠEVIĆ, *navedeno djelo*.; ATIF PURIVATRA, *Jugoslovensko-muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS,* Sarajevo, 1977.; M. IMAMOVIĆ, *Historija Bošnjaka,* Sarajevo, 1998.

U političkom nadmudrivanju 6.siječnja 1929. godine kralj Aleksandar je proglasio diktaturu.[81] Ukinuo je Vidovdanski ustav i parlamentarnu skupštinu, zabranjene su političke stranke, a država je dobila novo ime Kraljevina Jugoslavija i administrativno je podjeljena na devet banovina. Na čelo vlade imenovan je general, strogo je zabranjeno spominjanje nacionalnog imena i mnogi su političari poslani u izolaciju daleko od svojih mjesta, a dio njih pobjegao je u inozemstvo. Diktatura kralja Aleksandra Karađorđevića okončana je njegovim ubojstvom u listopadu 1934 u Marseillesu, u Francuskoj.[82]

Prema testamentu kralja Aleksandra je naslijedio maloljetni sin Petar, dok je stvarnu vlast imao knez Pavle Karađorđević, koji je odmah ublažio sve osnove diktature, pustivši što iz pritvora što iz izolacije mnoge političare, dozvolivši ponovni rad strankama, što je vodilo ka izborima koji su raspisani za skupštinu Jugoslavije u svibnju 1935.godine. Mandatar vlade postao je Milan Stojadinović, koji će ostati na čelu vlade do novih izbora koji su raspisani za 11. prosinca 1938. godine. Mandat za sastavljanje vlade potom je povjeren Dragiši Cvetkoviću koji je odmah putem odredbe iz Ustava 116. otpočeo pregovor s Vladkom Mačekom, vođom udružene opozicije, o hrvatskom pitanju. Pregovori će nakon napornog političkog pregovaranja stvoriti Banovinu Hrvatsku, koja će biti parafirana aktom od 26. kolovoza 1939. godine.

Banovina Hrvatska dobila je za bana Ivana Subašića, bansku upravu, svoj Sabor, zakonodavnu, sudsku i upravnu autonomiju i financijsku samostalnost. U administrativnom ustroju južna Dalmacija je cijela ušla u sastav Banovine Hrvatske, a Hercegovina većim dijelom, osim pet općina istočne Hercegovine, naime Trebinje, Ljubinje, Nevesinje, Gacko i Bileća.[83]

Dok su Hercegovina i južna Dalmacija živjele svoj društveno-politički život u Banovini Hrvatskoj, koji je trajao nešto više od godine i pol, u Europi se odvijao Drugi svjetski rat, koji će se proširiti i na Kraljevinu Jugoslaviju.

Slijedom svih političkih odluka Sile Osovine, Njemačka i Italija, u zoru 6. travnja 1941.godine napale su Jugoslaviju iz više smjerova. Pred moćnim vojnim strojem Kraljevina Jugoslavija je kapitulirala 17. travnja 1941.godine.[84] NDH proglasio je 10. travnja u Zagrebu bivši austrougarski pukovnik Slavko Kvaternik u političkom dosluhu s Antom Pavelićem, koji

81 DUŠAN BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999.; HRVOJE MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 2003.; H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestosiječanske diktature,* Zagreb, 1972.
82 SVETOZAR PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra,* Zagreb, 1990.; ZVONIMIR KULUNDŽIĆ, *Atentat na Stjepana Radića,* Zagreb, 1967.; V. SMOLJAN, *I ne samo advokati*, Mostar, 2000.; MARIO JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Zagreb, 2000.
83 H. MATKOVIĆ, *navedeno djelo*; LJUBO BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček,* Beograd, 1965.
84 H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, str 244.

je bio na putu iz Italije ka Zagrebu, gdje dolazi 15. travnja 1941. godine. Preuzeo je odmah svu vlast u novoproglašenoj državi, o čijoj se daljnoj sudbini Njemačka i Italija još nisu dogovorile, niti su se uopće znale granice NDH.

Zbog opširnosti problematike uspostave vlasti NDH navest ćemo samo kako je u osnovnim crtama izgledao položaj društveno-politički položaj ovog prostora u NDH.

Prvo, sav prostor Hercegovine i južne Dalmacije ušao je u prostor NDH. Potom su dogovorom njemačke i talijanske vojske u svibnju 1941. uspostavljene demarkacijske linije, a Hercegovina i južna Dalmacija kompletno su ušle u zonu talijanske vojske. Rimskim ugovorima od 18. svibnja 1941. godine uređeni su odnosi između NDH i Italije, a po tom ugovoru Korčula i Mljet i južni dio Konavala ušli su u prvu demarkacijsku liniju, to jest u potpunosti su pod talijanskom vlašću. Drugu demarkacijsku liniju činila je većina južne Dalmacije i Hercegovine, a u trećoj demarkacijskoj liniji našla su se mjesta: Bileća, Gacko, Nevesinje, Konjic i Prozor.

Što se tiče administrativnog ustroja južne Dalmacije i Hercegovine treba istaći da je došlo do uvođenja velikih župa. Tako je nastala velika župa Dubrava sa sjedištem u Dubrovniku, a obuhvaćala je Trebinje, Bileću, Gacko, Ravno, Stolac, Čapljinu. Velika župa Hum sa sjedištem u Mostaru obuhvaćala je Ljubuški, Posušje, Konjic, a velika župa Pliva sa sjedištem u Jajcu obuhvaćala je Prozor i Tomislavgrad. Župane velikih župa imenovao je poglavnik, a ti su župani imenovali dužnosnike u kotarima i općinama. U biti, NDH je bila država diktature - bez ustava, biranog višestranačkog sabora, gdje se vlast koncentrirala u rukama poglavnika, posebice kada su donošeni rasni zakoni.

Na terenu se u Hercegovini i južnoj Dalmaciji počelo događati više incidenata, što je vlast NDH već pred kraj kolovoza 1941.godine primoralo da sklopi sporazum s Italijom koji je NDH razvlastio u pogledu vojnog i policijskog nadzora na dijelovima svoga teritorija, što je dovelo da je tijekom 1942. i 1943. god. stalno slabljela vlast NDH, osobito u dijelovima istočne. ali i sjeverne Hercegovine. Hrvatsko i muslimansko stanovništvo je stradavalo od četničkog pokreta, ali i zbog prisutnosti partizanskog pokreta. S kapitulacijom Italije u rujnu 1943., partizani će dograbiti dosta oružja od talijanske vojske i stvoriti još veću nestabilnost u Hercegovini i djelovima južne Dalmacije.

Slično stanje na terenu će se odvijati i od listopada 1943. godine pa sve do siječnja i veljače 1945.godine, kada partizanski pokret konačno zauzima Gacko. Avtovac je zauzet još u kolovozu 1944.godine, u listopadu Bileća i Trebinje, a u studenome Dubrovnik. gdje se

partizani sastaju sa engleskom vojskom. U siječnju 1945.godine partizani će ući u Metković, a u veljači u cijelu Hercegovinu.[85]

85 H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske,* Zagreb, 2002.; NADA KISIĆ-KOLANOVIĆ, *NDH i Italija,* Zagreb, 2001.; LJUBOMIR ZOVKO, *Bosna i Hercegovina,* Mostar, 1990.

III. ČETNIČKI POKRET U HERCEGOVINI I JUŽNOJ DALMACIJI DO 1941.

3.1. Službena udruženja i organizacije četnika u Hercegovini i južnoj Dalmaciji od 1918. do 1941. godine

Već je ranije u radu istaknuto da su četnici bili osnovani u 19. st. i da su tijekom cijelog stoljeća imali kontinuitet, a značajno borbeno djelovanje bilježi se još za vrijeme Prvoga i Drugoga srpskog ustanka. Rukovodstvo četnika službeno je osnovano 1903. u Beogradu pod nazivom *Srpska revolucionarna organizacija*, na čelu s *Centralnim odborom* (u kojem je bio i Ljuba Davidović), nad kojima je upravu od 1905. godine preuzelo Ministarstvo vanjskih poslova Kraljevine Srbije. Vojničke su se ustrojene i naoružane četničke (komitske) čete prebacivale na područje Makedonije gdje su se uspješno borile protiv Osmanlija i Bugara, kojom prilikom se istaklo više vojvoda. Četnici su potom imali značajno sudjelovanje u Prvom i Drugom balkanskom ratu, kao i u Prvom svjetskom ratu.[86] Za to razdoblje četnici su imali izrazito vojničku ulogu, prvo u borbi protiv Osmanlijskoga Carstva za oslobođenje Srbije, potom u Prvom svjetskom ratu u sukobu između Srbije od Austro-Ugarske Monarhije. Četnici su sami sebi završetkom Prvoga svjetskog rata dali ime "stari četnici".

Vrhovna komanda vojske Srbije u rujnu 1918. izdala je naputke kako treba regulirati stanje četnika. Definirano je da se sve čete objedine, stave pod zapovjedništvo jedne osobe ili pod zapovjedništvo jednoga stožera. To je bio znak da četnici moraju završiti samostalno djelovanje na terenu. Ovom odlukom Vrhovne komande vojske Srbije četnici se uvezuju u jedinstvenu četničku organizaciju, koja dobiva poseban pečat i protokol čime se stavljaju pod vrhovno zapovjedništvo redovne vojske Srbije i prestaju sa samostalnim vojnim djelovanjem. To je Vrhovna komanda vojske Srbije učinila znajući da će se rat završiti tijekom jeseni 1918. godine, a da će četnici izgubiti kontrolu te počiniti zločine i raditi druge zlouporabe i pljačke u Hercegovini, Srbiji, Kosovu, Makedoniji, Crnoj Gori, Srijemu i Bosni. Vrhovna komanda vojske Srbije pretpostavljala je da će se taj vid zločina i pljački dogoditi posebno u Crnoj Gori i Hercegovini, pa je zapovjedništvima redovne vojske posebno naglasila da pripazi na spomenuti prostor. Nekoliko tjedana kasnije Vrhovna komanda vojske Srbije izdala je novu zapovijed za četnike koja glasi: "U cilju izbjegavanja štetnog rada pojedinih ustaničkih četa koje vrše pljačke iz osvete, gospodin vojni ministar naređuje da te čete prestanu djelovati, radi

86 Vidi: VLADIMIR ILIĆ, *Četničko vojevanje 1903-1913.*, Beograd, 2007.

toga raspustite sve čete i četnike koji nisu potrebni popuni naših jedinica, uputite ih njihovim domovima gdje će sa njima dalje postupati komandanti divizijskih oblasti kao i sa ostalim vojnim obveznicima. Prema tome sve ustaničke čete mora da se ukinu i sav rad prenesu na redovne jedinice."[87]

Kraj Prvog svjetskog rata četnici će dočekati u Hercegovini djelujući samostalno bez ičije zapovijedi. Oni su ti koji će krajem 1919. godine počiniti dosta zločina nad Muslimanima i Hrvatima, pljačkajući njihovu imovinu. Taj problem četnika bit će prisutan i sljedećih četiri-pet godina, ali u sve manjem opsegu. Vremenski dio četništva u Hercegovini opisat će se u jednom od idućih poglavlja, a sada slijedi osvrt na rad četničkih organizacija koje su nastale u Kraljevini SHS po zakonima i propisima kroz službenu registraciju nadležnih tijela državne uprave Kraljevine SHS u Beogradu, u htjenju njegovanja četništva iz proteklih ratova, ali i brige za poginule, nestale i ranjene četnike, članove njihovih obitelji kao i za preživjele.

Potrebno je još pojasniti da su stari četnici, sudionici Prvoga svjetskog rata, jednim dijelom korišteni za akcije poslije formiranja Kraljevine SHS od 1919. do 1921., tj. odmah poslije njenog osnivanja. Nosioci vlasti su tražili oslonac u četnicima za izvršavanje pojedinih zadataka, naročito u onim krajevima zemlje gdje još u potpunosti nije bila učvršćena vlast državnoga aparata, a to je u prvom redu bio prostor Makedonije, gdje su bugarski komiti i poslije završetka Prvoga svjetskog rata provodili aktivnost, potom prostor Kosova i Metohije, gdje su se albanski kačaci borili za autonomiju Kosova. Potom prostor Sandžaka, gdje su se pojedine muslimanske vođe borile za njegovu autonomiju, te u Srijemu i Baranji, gdje su veliki utjecaj imale skupine Nijemaca i Mađara. Ove četničke aktivnosti su bile pod strogom kontrolom Vrhovne komande vojske Kraljevine SHS, ministarstva vojske, a logistika i financiranje vodili su se preko posrednog računa podignutog kredita u Narodnoj banci.[88]

Ovo su podatci o radu četnika do njihovog prelaska u mirnodopsko stanje i vraćanja svakodnevnome životu. Ovdje treba istaknuti još pitanje što povezuje stare četnike koji su prošli balkanske ratove, Prvi svjetski rat i udruženja četnika koja su nastala 1919.-1921. godine. Stari četnici dat će sav kadar koji je bio na istaknutim četničkim dužnostima u svim četničkim udruženjima sve do 1941.

U početku formiranja prve četničke organizacije u Kraljevini SHS, stari četnici će biti i jedini njezini članovi, sve dok ne stupi na snagu odluka da svatko tko ima šesnaest godina i nije kazneno gonjen, može biti član četničke organizacije. U razdoblju od 1918. do 1941. u

87 N. ŠEHIĆ, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918. - 1941.)*, str. 50.
88 *Isto*, str. 55.

Kraljevini SHS i Jugoslaviji četnički pokret se razvijao unutar svojih udruženja. Prvo službeno mirnodopsko četničko udruženje osnovano je u Beogradu 1919. godine pod nazivom *Udruženje četnika za slobodu i čast Otadžbine.*

Četničko udruženje deklariralo se za jugoslavensku ideologiju, unitarizam i nalazilo se pod utjecajem Demokratske stranke (1920. najjače stranke u Narodnoj skupštini), premda su u njemu bili četnici pobornici Narodne radikalne stranke (a te dvije stranke tada sačinjavaju Vladu), te se po programskim gledištima i po političkim akcijama iskazivalo i bilo jednim od oslonaca vladajućeg režima. Spomenuta četnička organizacija pri osnivanju nije imala svoj pisani statut (dovršen je tek 1922. godine), ali su postojala *Pravila Udruženja četnika za slobodu i čast Otadžbine*, odobrena 16. prosinca 1922. od ministra unutrašnjih poslova Kraljevine SHS.[89] Ustrojstvo je bilo centralističko, na čelu je Glavni odbor koji je rukovodio svim organizacijama u zemlji. On je biran svake godine na skupštini udruženja, na Đurđevdan. Sjedište udruženja bilo je u Beogradu. *Udruženje* je imalo zadaću da razvija mjesne odbore po cijeloj Kraljevini. Mjesni odbori su se osnivali i u najmanjem mjestu ako je udruženje četnika imalo više od deset članova. Osnivanje odbora vršilo se uz suglasnost Glavnog odbora. Mjesni odbori nisu mogli poduzimati nikakve akcije bez znanja i odobrenja Glavnog odbora. Obvezni su bili podnositi izvješće o aktivnosti i dostavljati polovicu svojih prihoda prikupljenih od članarine, dobrovoljnih priloga, zabava i slično tomu. Glavni odbor mogao je suspendirati Mjesni odbor, ako to nije bilo u skladu s propisima Udruženja. Konačnu odluku o raspuštanju odbora donosila je redovita godišnja skupština udruženja. Mjesni odbori mogli su osnivati naoružane čete koje su bile u sastavu mjesne organizacije.[90] Navedeno četničko udruženje iz 1919. godine, osnovano u Beogradu, 1922. i 1923. nije imalo nijedan mjesni odbor u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Razlog je teško dokučiti zbog nedostatka izvora, ali jedan je ipak vidljiv jer su već 1920. godine u gotovo svim kotarskim i drugim većim centrima u Hercegovini bili osnovani odbori Udruženja bosansko-hercegovačkih ratnih dragovoljaca kao npr. u Mostaru, Gacku, Konjicu, Ljubinju, Nevesinju, Stocu i Trebinju. U tom udruženju bili su članovi četnici, dragovoljci iz Hercegovačkoga ustanka 1875.-1878., kao i balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata.[91]

Pisana *Pravila Udruženja četnika za slobodu i čast Otadžbine* usvojena su na godišnjoj skupštini 1922. u Beogradu, i na snagu su stupila 16. prosinca 1922., odobrenjem

89 *Pravila Udruženja četnika*, Beograd, 1922.
90 *Balkan*, Beogradski dnevni list, br. 160, god. VIII., Beograd, 26. lipnja 1921.
91 *Glas ratnika*, br. 8, Beograd, 10. listopada 1920. Tada je već na području Bosne i Hercegovine bilo osnovano 50 odbora bosanskohercegovačkih ratnika dobrovoljaca s Glavnim odborom u Sarajevu. S osnivanjem četničkih udruženja većina članova ovih odbora ući će u njihov sastav ili u sastav nacionalističkih organizacija sličnih programskih opredjeljenja. Vidi: Z. DIZDAR, "Politička kretanja...", str. 96.

ministara unutrašnjih poslova Kraljevine SHS.[92] Pravila imaju šest dijelova i niti su se nikada mijenjala niti dopunjavala do izbijanja Drugog svjetskog rata.

U prvom dijelu se propisuje puni naziv imena četničkog udruženja i sjedište udruženja u Beogradu, potom se navodi pet ciljeva udruženja, od okupljanja u Udruženje četnika koji su četovali i vodili oslobodilačke ratove Srbije, brige za novčani i materijalni status svojih članova, kako za njih tako i njihove obitelji, ustrojavanja evidencije živih i poginulih četnika, podizanja svijesti o državi, rodoljublju, viteštvu kod omladine i vođenja borbe protiv svih podrivača države, do organiziranja četničke omladine koja će širiti mjesne odbore u cijeloj državi.

Drugi dio donosi propise o članovima i članarini. Članovi su redovni, *utemeljivači,* dobrotvori, počasni. Svi su obvezni plaćati propisanu članarinu, ne smiju biti mlađi od šesnaest godina i dužni su stupanjem u Udruženje položiti prisegu. Svaki član koji se isticao radom u Udruženju steći će pravo da postane njegov redovni član. Član *utemeljivač* je onaj koji položi na blagajnu 1000 dinara, član dobrotvor je onaj koji položi 2000 dinara. Počasni član može postati onaj koga predloži Glavni odbor zbog zasluga u radu Udruženja. Za prijam u članstvo podnosi se molba s dokumentima i svjedocima za točnost navoda. Pravo na članstvo izgubit će svaki član koji je osuđivan za prljava djela ili je bio u službi neprijatelja.

U trećem dijelu propisuje se disciplina za članove i odbore; pa tako član ne smije nigdje zloupotrebljavati društveno ime, pečat, ugled, odijelo, niti činiti išta neovlašteno u ime udruženja, potom član ne smije ogovarati Udruženje, svoje drugove članove, ne smije na skupštini drugome upadati u riječ. Svaki se član mora pokoravati naredbama Udruženja i ne smije zloupotrebljavati člansku kartu Udruženja. Stegovne mjere Udruženja su opomena, kazna koju odredi Glavni odbor i isključenje iz članstva.

Četvrti dio odnosi se na upravu Udruženja koju sačinjavaju dva odbora, Glavni i Nadzorni. U Glavnom odboru su predsjednik, potpredsjednik, glavni tajnik, blagajnik, administrator i pet članova. Glavni odbor rukovodi svim poslovima Udruženja i dijeli se na dva dijela, Izvršni i Administrativni. U Izvršni ulaze četiri člana, a u Administrativni pet članova. Nadzorni odbor se konstituira sam između sebe i dužan je u radu pomagati Glavnom odboru, voditi posebno svoj zapisnik i kontrolirati rad uprave.

Peti dio propisuje financijska sredstva Udruženja i mjesne odbore. Financijska sredstva skupljaju se od prihoda članarine, dragovoljnih priloga, poklona i zavještanja, prihoda od zabava i almanaha Udruženja. Propisi o mjesnim odborima se odnose na njihovo

92 *Pravila Udruženja četnika*, Beograd, 1922.

organiziranje po cijeloj zemlji. Mjesni odbori se konstituiraju po primjeru Glavnoga odbora, također mjesni odbori mogu imati svoje konferencije i zborove prema propisima. Mjesni odbor ne smije primati članove koji ne odgovaraju propisima ovih pravila, ne može poduzimati nikakvu akciju na svoju ruku bez prethodnog sporazuma sa Glavnim odborom. Mjesni odbori su dužni svakog prvog u mjesecu slati Glavnom odboru polovicu svojih prihoda s izvješćem o stanju Odbora za prošli mjesec. Svaki mjesni odbor koji se ne bude pridržavao pravila bit će suspendiran do Đurđevdanske skupštine.

U šestom dijelu su opće odredbe. Udruženje ne pripada ni jednoj političkoj stranki. Na redovnu skupštinu Udruženja na Đurđevdan svi mjesni odbori šalju delegate na skupštinu o svom trošku. Na godišnjoj skupštini imaju pravo glasa. Slava udruženja je Karađorđev ustanak, buna na dahije, kao uspomena na prvi dan četničke akcije 15. veljače 1804. "Značka" članova udruženja je "beli orao" koji u kandžama drži mrtvačku glavu s dvije kosti. Zastava udruženja je crne boje na čijoj sredini je mrtvačka glava, na koplju "beli orao", a oko glave natpis "za slobodu i čast otadžbine". Pečat Udruženja je dvoglavi "beli orao" s mačevima, u čijim je kandžama mrtvačka glava s dvije kosti, a oko glave piše "za slobodu i čast otadžbine". Završni član 47 kaže da se Pravila mogu mijenjati na godišnjoj skupštini ako to zatraže dvije trećine delegata.[93] Pravila su vrlo kvalitetno izrađena i nikada se nisu mijenjala niti su druge četničke organizacije znatno skretale od ovih Pravila kada su donosile svoje vlastite statute. Ona su izrazito centralizirana, točna i jasna s pravima i obvezama svakog četnika koji je postao član Udruženja i koji je to želio biti.

Ipak, za samo dvije godine nastat će još dva četnička udruženja, kritizirajući *Udruženje četnika za slobodu i čast Otadžbine* da provode jugoslavenstvo, da se odriču srpstva i ideje o stvaranju Velike Srbije za koju su Srbi stoljećima prolijevali krv.

Potrebno je naglasiti da se od samog osnivanja Udruženja sukobljavaju dvije ideološke struje: jugoslavenska i velikosrpska iza kojih stoje tada i dvije najjače političke stranke na vlasti (Jugoslavenska demokratska stranka, a od 1924., odnosno od njezina cijepanja i Samostalna demokratska stranka, te Narodna radikalna stranka). Nastankom Organizacija jugoslovenskih nacionalista[94] i Srpske nacionalne omladine (SRNAO)[95] i nakon izbora 1923. godine radikali formiraju homogenu vladu, a odnosi u Udruženju se polariziraju i zaoštravaju.

93 *Pravila Udruženja četnika*, Beograd, 1922., a objavila ih je i *Jugoslavenska straža*, br. 173/3, Beograd, 28. travnja 1939., str. 3.

94 Opširnije vidi: BRANISLAV GLIGORIJEVIĆ, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA)“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, tom V., Beograd, 1963., str. 316. - 396. Osnovana je 25. siječnja 1921. u Splitu kao *Jugoslavenska napredna nacionalistička omladina*, a 1922. omogućuje da u njom osim omladine mogu biti i svi drugi koji podržavaju njezin program te mijenja naziv u ORJUNA. ORJUNA je osnovana s ciljem borbe protiv snaga koje ugrožavaju novu državu: komunizma i "separatizma", odnosno hrvatskog nacionalnog pokreta uopće.

Tako se najprije inicijativom Svetolika Savića, osnivača SRNAO, osniva *Udruženje srpskih četnika "Petar Mrkonjić"* iz *Udruženja četnika za slobodu i čast Otadžbine,* čiji će Glavni odbor donijeti nova pravila koja će Skupština potvrditi u travnju 1924., a rješenje za uporabu izdati Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine SHS.

Već početkom svibnja 1924. iz *Udruženja četnika za slobodu i čast* Otadžbine opet se izdvaja velikosrpski dio, uz obrazloženje da je odbacilo svoje staro srpsko ime i zastavu i da se stavilo u službu ORJUNE i od njega osniva posebnu četničku organizaciju pod nazivom *Udruženje srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu* s Punišom Račićem kao predsjednikom (izabran u skupštinu 1927. kao predstavnik Radikalne stranke). Potpredsjednici su Dragoljub Branković i Rista Marković, tajnik je najprije bio Mirko Stijepić, inače potpredsjednik Glavnog odbora SRNAO, a zatim Nikola Živković.[96] Pravila Udruženja potvrdio je MUP Kraljevine SHS 23. lipnja 1924., a potvrdila Uprava Grada Beograda 1. srpnja 1924.[97] Za budući rad dobili su punu podršku od Nikole Pašića, predsjednika Vlade, da suzbiju sve one neprijateljske elemente koji su navodno ostali od propale Austro-Ugarske Monarhije i da uvijek budu spremni stati na branik "otadžbine". Dr. Milan Srškić, ministar unutrašnjih poslova, obećao im je svaku potporu u granicama zakona i mogućnosti te je odobrio njihovim članovima da nose oružje kako bi radili na održavanju srpstva i ove, za Srbe, krvlju stečene države, dok im je od M. Simovića, ministra za agrarnu reformu, obećano da će, ako zatraže zemlju oduzetu agrarnom reformom, nju i dobiti, što se uglavnom obistinilo.[98]

Obje novoformirane četničke organizacije nastojat će se bezuspješno ujediniti u jednu organizaciju *Udruženje srpskih četnika "Petar Mrkonjić" za Kralja i Otadžbinu*.[99] No, prije

---

Kao i Demokratska stranka, zastupa centralističko (unitarističko) uređenje države i ideologiju "integralnog jugoslavenstva": svi Jugoslaveni čine jedinstvenu naciju, u kojoj se postupno trebaju izgubiti posebnosti tri postojeća "plemena". No, ORJUNA i uz podršku, poglavito iz Dubrovnika i Sarajeva, nije se uspjela organizirati i djelovati na području Hercegovine jer su u njoj dominirali radikali. Četnici su u pojedinim prigodama i aktivnostima na razne načine pomagali orjunaše. Njezine akcijske sekcije bile su vojnički ustrojene u čete, a ove u bataljune (njih oko 20) na čelu kojih se jedno vrijeme nalazio četnički vojvoda Ilija Trifunović Birčanin. Po mnogočemu ORJUNA je bila "kopija" talijanskog fašizma, samo što nije imala prigodu da preuzme vlast, nego je samo poslužila vladajućim strukturama vlasti tijekom obračuna s njihovim političkim protivnicima, prvenstveno u tzv. "prečanskim krajevima". Z. DIZDAR, "Izbori...", str. 57.

95 Opširnije vidi: B. GLIGORIJEVIĆ, "Srpska nacionalna omladina (SRNAO)", *Istorijski glasnik,* br. 2-3., Beograd, 1964., str. 3. - 38. Nastala je u prosincu 1922. godine.

96 Z. DIZDAR, "Politička kretanja...", str. 96. - 97.

97 Objavio ih je *Glas srpskih četnika*, Organ Udruženja srpskih četnika za kralja i otadžbinu, god. I., br. 6, Osijek, 15. prosinca 1924., str. 4 /prvi dio/, i god. II., br. 1, Osijek, 5. siječnja 1925., str. 8. /drugi dio/.

98 *Balkan*, Beograd, 8. i 9. svibnja, i iz lipnja 1924.; B. GLIGORIJEVIĆ, "SRNAO...", str. 8. - 9.

99 Početkom 1927. u Srpskim novinama, glavnom organu *Srpske narodne stranke (SNS),* vlasnik novina u ime Glavnog odbora SNS Dragutin Đ. Okanović, divizijski general u mirovini i prvi član Vrhovne uprave *Udruženja srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu "Petar Mrkonjić"* pozvao je 20. siječnja 1927. sve organizacije toga udruženja srpskih četnika, SRNAO-a, Srpskih sokola "Dušan Silni" i Srpske narodne stranke na okup svih Srba, "jer je otadžbina u opasnosti", u SNS "za očuvanje naših krvavih tekovina i oživotvorenje zavetne misli Srbinove", a tu je i proglas SNS-a u kojem se ističu kako se navedena udruženja solidariziraju sa SNS i ističe

toga, u kolovozu 1925., zajedničkim odlukama s Glavnim odborom priključit će se u SRNAO gdje sačinjavaju "vojni odred". Tako je prijašnje međusobno akcijsko jedinstvo između SRNAO i ovih četničkih udruženja postalo organizacijsko jedinstvo, čime je SRNAO znatno ojačao svoje "četničke odrede". To je i bilo moguće jer je politički program SRNAO i četnika bio stvaranje Velike Srbije, a za zadaću su imali, kako su ga vidjeli, zdrav i istinski srpski nacionalizam suprotstaviti "razornim ideologijama".[100] Na ovakav način će funkcionirati ova dva četnička udruženja do zabrane njihovog rada Šestosiječanjskom diktaturom 1929. godine.

Udruženje srpskih četnika "Petar Mrkonjić" na izbornoj skupštini 1924. donijelo je Statut kojeg su se pridržavali sve do zabrane rada 1929. godine, s uvođenjem diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, dok *Udruženje srpskih četnika za kralja i otadžbinu*, čiji je predsjednik bio Puniša Račić, nikad nije donijelo Statut, nego samo od vlasti potvrđena i objavljena Pravila. Budući da nam je dostupan Statut *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* iz 1922.[101] i Statut *Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić"* iz 1924. godine, napravit ćemo analizu i usporediti razlike zbog toga što one nisu velike, a *Udruženje srpskih četnika "Petar Mrkonjić"* nije imalo suradnju s ORJUNOM, za što ih optužuju četnici *Udruženja četnika za kralja i otadžbinu* koje predvodi Puniša Račić.[102]

Udruženje srpskih četnika "Petar Mrkonjić" je na Đurđevdan 1928. pokrenulo svoj list *Četnik,* u kojem je još jednom objavilo svoj Statut objavljen još 1924.godine. U svom prvom broju dostupne su i zamjerke na prvi Statut iz 1922. koji je koristilo *Udruženje četnika za čast i slobodu otadžbine*.[103] Delegati na redovitoj godišnjoj skupštini su se pretežno sporili oko dvije stavke: zašto je novi Statut izbacio srpsko ime i promijenio zastavu. Na to se u jednom istupu na godišnjoj skupštini četnički delegat iz Sarajeva Petar Kukić osvrnuo govoreći o stanju četničkih organizacija u Bosni i Hercegovini i političkom stanju na tom prostoru i

---

njezin program u kojem se uz ostalo ističe: da se "današnja naša država zove **Srbija**, i da u njoj budu priznati njen državni **grb, zastava, ćirilica** kao državno pismo" itd; da "Srbija bude **monarhija, na čelu sa domaćom zaslužnom i slavom ovenčanom dinastijom Doma Karađorđevića**", i da "**se sprovede valjano centralističko uređenje naše Kraljevine sa širokim samoupravnim telima**: okružnim, sreskim i opštinskim" (istakao M. Mandić). SNS je imala i svoje glasilo *Velika Srbija* u kojem je iznosila svoj program i rad. Najvjerojatnije je na poticaj SNS potkraj 1927. bio osnovan *Akcioni odbor Naconalističkog Četničkog Udruženja "Petar Mrkonjić" za Kralja i Otadžbinu* u Beogradu, koje je pokrenulo i svoj organ pod nazivom *Borac*, god. I., br. 1, Beograd 11. XI. 1927., s glavnim urednikom Dragomirom M. Stevićem, predsjednikom, organizatorom i vođom četnika za Bosnu. U njemu se navodi da je četnička nacionalistička organizacija kada je od prije četiri godine otpočela svoj rad do tada ima u cijeloj državi "oko deset hiljada organizovanih članova sa svojih 120 odbora i pododbora, oblasnih, sreskih i mesnih". Očito su to četnički odbori oba udruženja. No, i taj pokušaj stvaranja jedinstvenog srpskog četničkog udruženja je propao.

100 Z. DIZDAR, "Politička kretanja...", str. 97.

101 Zapravo su to u cijelosti prenijeta Pravila udruženja četnika, samo umjesto naziva Pravila je stavljeno Statut.

102 B. GLIGORIJEVIĆ, "SRNAO...", str. 9.

103 *Četnik*, organ Viteško-patriotskih organizacija srpskih četnika za kralja i otadžbinu "Petar Mrkonjić", god. II., br. 5, Beograd, 18. kolovoza 1929.

apelirajući da se nipošto ne izostavi naziv srpskih četnika i ne uvodi novi naziv četnika Kraljevine SHS.[104]

Zapravo najveći spor i konačno razilaženje *Udruženja srpskih četnika* zbio se oko Statuta *Udruženja četnika za čast i slobodu Otadžbine* iz 1922.godine i Statuta *Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić"* iz 1924.godine koji propisuju zastavu.

Članak 2 Statuta Udruženja četnika iz 1922. glasi: "Cilj Udruženja četnika je: da organizira četnike i nacionalne radnike koji su pomogli četničku akciju i oslobodilačke ratove Srbije, a ostali su na dostojanstvenoj moralnoj visini."[105] Članak 2 Statuta projekta novih pravila iz 1924. glasi: "Cilj Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić" je da prikupi i organizira sve četnike i nacionalne radnike koji su aktivno učestvovali ili pomagali četničku akciju i oslobodilačke ratove, a ostali na dostojnoj moralnoj i nacionalnoj visini po izvršenom i napisanom statutu iz 1922. godine."[106] Vidi se da novi Statut ne naglašava da je Srbija ta koja je vodila oslobodilačke ratove do 1918. To je najveća zamjerka i zbog toga je nastalo novo *Udruženje srpskih četnika za kralja i otadžbinu*, popularno „Račićevi četnici“. Drugi sporni problem je članak 44 iz Statuta 1922. koji glasi: "Zastava udruženja je crna na čijoj je sredini mrtvačka glava, na koplju beli orao, a oko glave natpis 'za slobodu i čast otadžbine'."[107]

U pravilima Statuta Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić" iz 1924. članak 42 piše: "Zastava udruženja je: sa lijeve strane crveno-plavo-bijela, sa desne strane plavo-bijelo-crvena, sa obje strane na sredini je grb Udruženja Petar Mrkonjić, sa leve strane stoji natpis 'Udruženje srpskih četnika Srba, Hrvata, Slovenaca Petar Mrkonjić', Glavni, Mjesni, Oblasni odbor i sjedište, a sa druge strane, više grba stoji natpis 'Sa verom u Boga', a ispod grba 'Za Kralja i Otadžbinu'."[108]

To je bio drugi spor koji nije bio toliko žestok, ali prigovori su stalno stizali od četnika koji su otišli u novoformiranu četničku organizaciju, napustivši srpske četnike "Petar Mrkonjić". Što se tiče Statuta iz 1922., on je imao šest dijelova, a Statut iz 1924. imao je pisanih 47 članaka. Zapravo nema velikih razlika, tek u 12. članku novog Statuta iz 1924. napisana je cijela zakletva koju novoprimljeni četnik treba položiti, a u članku 13. puno su opširnije opisane stegovne mjere ako ih član prekrši. Potom do članka 39. gotovo je sve identično kao i u Statutu iz 1922. U članku 39. *Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić"*

104 *Četnik*, god. I., br. 2, Beograd, 1. prosinca 1928.
105 *Jugoslovenska straža*, god. V., br. 172, Beograd, 18. lipnja 1939.
106 *Četnik*, god. II., br. 5, Beograd, 18. kolovoza 1929.
107 *Jugoslovenska straža*, god. V., br. 172, Beograd, 18. lipnja 1939.
108 *Četnik*, god. II., br. 5, Beograd, 18. kolovoza 1929.

određuje se slava Vidovdana koja glasi: "Slava Udruženja je Vidovdan, kao dan ustanka, akcije blaženopočivšeg kralja Petra Velikog, oslobodioca u Bosni 1875. godine, koju obavezno proslavljahu sve naše organizacije."[109]

Radi usporedbe, u Statutu iz 1922. krsna slava je Sretenje, što je također uzrok nesporazuma. Od 39. članka pa do kraja 57. članka nekoliko članaka se više bavi financijama, a ostali članci govore o izgledu četničke odore, kako se ona nosi i u kojim prigodama.

Ovdje je prikazano osnivanje četničkih organizacija u Beogradu, njihovi statuti, organizacija rada s članstvom, način osnivanja širom Kraljevine SHS, a u daljnjem radu prikazat će se osnivanje četničke organizacije u Hercegovini i južnoj Dalmaciji.

Kada se točno i gdje utemeljilo četničko udruženje u Hercegovini, teško je utvrditi zbog nedostatka izvora, ali prema dostupnoj literaturi spominju se dvije različite godine, 1923. i 1924., utemeljenja za grad Mostar. Postavlja se također pitanje zašto upravo tada dolazi do osnivanja četničkih udruženja u Hercegovini i to "srpskih". Odgovor na to može se iščitati iz rezultata izbora 1923. u Hercegovini na kojima je Hrvatska republikanska seljačka stranka osvojila 40,72%, Narodna radikalna stranka 24,36%, Jugoslovenska muslimanska organizacija 18,84%, Zemljoradnička stranka 10,19%, dok Demokratska stranka samo 1,89% glasova birača. Od 7 mandata HRSS je dobila 4, JMO 2 i NRS 1 (dr. Lazar Marković). Očito su srpska četnička udruženja trebala pomoći Radikalima da se suprotstave i obračunaju prvenstveno s HRSS-om (i dijelom JMO-om) te da dalje drže vlast u Hercegovini. Dugogodišnji predsjednik Oblasnog odbora za Hercegovinu, Mostarac Milan Bilić, u jednom govoru na svečanosti u Mostaru 1935. godine, istaknuo je da se četnička organizacija utemeljila 1923. u Mostaru, prva u Bosni i Hercegovini, a utemeljitelj i prvi predsjednik četničkoga udruženja postao je Risto Sjeran.[110] Vjerojatno se radi o inicijativnom ili privremenom četničkom odboru. Postoji mogućnost da se organizacija SRNAO utemeljila tijekom 1923. u Mostaru i da su joj se priključili i četnici u razdoblju 1923. SRNAO je utemeljio Oblasni odbor u Mostaru, Banjoj Luci i Sarajevu. A poznato je da su SRNAO i četničke organizacije zajednički pokretali svoja osnivanja, posebno u Bosni i Hercegovini.[111]

Međutim, postoji jedna zanimljivost. Prvo četničko udruženje koje je poslalo svog izaslanika u Bosnu i Hercegovinu da osniva svoje odbore jest *Udruženje srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu*, tj. Račićevi četnici. Oni su u ljeto 1924. uputili svog istaknutog člana, davši mu punomoć da u Sarajevu osnuje, uz pomoć domaćih četnika, Oblasni odbor srpskih

109 Isto.
110 *Jugoslovenska straža*, god. II., br. 37, Beograd, 18. lipnja 1935.
111 B. GLIGORIJEVIĆ, "SRNAO...", str. 8. - 9.

četnika za kralja i otadžbinu. Bivši aktivni časnik vojske Kraljevine Srbije i Kraljevine SHS, potpukovnik Dragomir Danilović, stigao je u Sarajevo stupivši u suradnju s istaknutim četnicima kako bi osnovali odbore Udruženja srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu. U Beogradu su iz ovog Udruženja uputili pisani dopis velikom županu Sarajevske oblasti da pomogne potpukovniku Dragomiru Daniloviću oko ustrojavanja četničkog udruženja u Sarajevu, što je i učinjeno na obostrano zadovoljstvo te je 1924. konstituiran *Oblasni odbor Udruženja srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu*.[112]

U Mostaru istodobno u lipnju i srpnju 1924. vrši se posvećenje zastave *Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić"*, a u ime kralja Aleksandra Karađorđevića kum je bio general Velimir Ostojić. Predsjednik tog Udruženja je Risto Sjeran, dopredsjednici Čedo Milić i Milan Bilić, članovi Jovo Radulović, gimnazijski profesor, Veselin Semiz, pravoslavni svećenik i Simo Ivanišević.[113]

Iz svega se da zaključiti da su obje četničke organizacije poslale svoje naputke za rad u Bosni i Hercegovini ili osobno emisare, tako da se u Sarajevu oformilo Udruženje srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu, a u Mostaru Udruženje srpskih četnika "Petar Mrkonjić". S obzirom da je i jedno i drugo udruženje oformljeno u Beogradu u travnju i svibnju 1924., ono se nije moglo oformiti u Mostaru 1923. Međutim, postoje indicije da su četnici Mostara imali neki svoj odbor u Mostaru u sklopu SRNAO ili u sklopu ratnih srpskih dobrovoljaca, ali ne postoji dostupan pisani trag ili izvor koji bi na to upućivao. U Mostaru, u najužem gradskom središtu, prvo je formirano *Udruženje srpskih četnika "Petar Mrkonjić"*, a potom vrlo brzo gradsko *Udruženje srpskih četnika "Petar Mrkonjić"* postalo *Oblasnim odborom Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić" za Hercegovinu* i brine se da sva ostala mjesta u Hercegovini dobiju mjesne odbore.[114] Tijekom 1924. godine mjesni odbori Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić" osnovani su u Nevesinju, gdje je osobno dolazio iz Mostara Čedo Milić, pomažući da se utemelji mjesni odbor, potom se organizacija utemeljila u Gacku, Bileći, Ljubinju, Trebinju i Konjicu. Za početak rada četničkog udruženja to je bilo sasvim dovoljno i organizaciju su činili četnici, sudionici u četničkim akcijama od Hercegovačkog ustanka preko balkanskih ratova do Prvog svjetskog rata.[115] U upravnim odborima mjesnih četničkih udruženja nalazile su se mnoge osobe iz aparata vlasti, imućniji građani, trgovci, svećenici, činovnici,civilni umirovljenici, umirovljeni i djelatni časnici i dočasnici.

112 *Isto*.
113 *Srpski borac*, glasilo Udruženja srpskih četnika Petar Mrkonjić, Beograd, 16. kolovoza 1924.
114 Z. DIZDAR, "Politička kretanja...", str. 85. - 145; Vidi str. 97. - 98.
115 *Isto*, str. 98.

Jačanju četničkog pokreta u Hercegovini, posebno u njegovom istočnom dijelu, pomogao je njezin geostrateški smještaj između Crne Gore na istoku i Dalmacije na jugu i zapadu. Putovi Hercegovine su vodili ka Podrinju i Srbiji, a na jugu vezala se s južnom Dalmacijom i sa središtem u Dubrovniku rijekom Neretvom, čiji su putovi vodili ka jugu i sjeveru, rijekom uz koju prolazi glavna veza između mora i unutrašnjosti BiH i na kojoj je smješten Mostar, glavno upravno, vojno, regionalno, političko središte Hercegovine. To snažno gospodarsko, trgovačko, prosvjetno, kulturno i radničko središte, po shvaćanju velikosrpske politike nacionalnim, socijalnim i političkim sastavom stanovništva zajedno s cijelom Hercegovinom jest dio tzv. "srpskih zemalja", pa kao takvi oboje ulaze u sastav tzv. "Velike Srbije". U skladu s navedenom zamisli, planskim naseljavanjem Srba i davanjem poticaja (posebice ubacivanjem u državne strukture) vlast je nastojila ojačati njihovu nazočnost. Iz redova tih naseljenika regrutiraju se u znatnom broju i novi četnici.

Narodna radikalna stranka kao glavna vladajuća stranka, koja je od režimskih stranaka imala najviše glasova i najviše participirala u vlasti na području istočne Hercegovine, bila je inicijator i osnivač četničkih udruženja brinući se da utemeljenje svakog odbora prođe u najboljem redu i da svaki mjesni odbor ima osigurane uvjete za rad. Rad četničkih udruženja u Hercegovini i južnoj Dalmaciji u razdoblju Kraljevine SHS/Jugoslavije možemo podijeliti na četiri razdoblja u odnosu kada su udruženja četnika djelovala intenzivnije ili slabije. Prvo je razdoblje od osnivanja 1923./1924. do uvođenja Šestosiječanjske diktature 1929., drugi dio je od diktature do ubojstva kralja Aleksandra Karađorđevića u Francuskoj 1934., treći dio od ubojstva kralja do uspostave Banovine Hrvatske 1939. godine. Tada se apsolutno zabranjuje rad četničke organizacije "Petar Mrkonjić" na području koje je ušlo u sastav Banovine. Poslije sužavanja djelokruga na dio Zetske banovine, Nevesinje, Ljubinje, Gacko, Bileća i Trebinje, gdje su četnici i dalje mogli nesmetano djelovati može se odrediti četvrto razdoblje sve do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije kada su došli pod udar vlasti Nezavisne Države Hrvatske (NDH).

Postavlja se pitanje što su sve radila četnička udruženja u svakodnevnom životu Kraljevine SHS/Jugoslavije, uz ono što je propisano Statutom (njegovanje tradicije, briga o ranjenim četnicima i obiteljima poginulih, zaštitita zemlje, regrutacija podmlatka itd.) "Stari četnici" su svoje obveze regulirali Statutom, ali onaj tko je prvi put postao član četničkog udruženja, morao je napisati zamolbu ili popuniti upitnik, imati dva svjedoka koji bi potvrdili njegovu ispravnost, potom položiti prisegu koja glasi: "Ja (ime i prezime) zaklinjem se Bogom svemogućim da ću ideju udruženja srpskih četnika u Državi Srba, Hrvata, Slovenaca Petar Mrkonjić poštovati, gajiti i za istu gotovo uvijek biti spreman i život položiti. Da ću

vrhovnom zapovjedniku sve zemaljske i pomorske sile Kralju Srba, Hrvata, Slovenaca i našoj otadžbini vjeran biti i našu zastavu nikada iznevjeriti neću, da ću izdane mi zapovijedi pretpostavljenih točno i na vrijeme izvršavati, a kako se ja danas zakleo tako mi Bog pomogao i ovoga i onoga svijeta."[116] Treba istaknuti da je kod polaganja prisege svako četničko udruženje stavljalo ime svoje četničke organizacije, a ostali dio teksta je uvijek isti. Na stol bi se stavila Biblija, a pristupnik bi na stol položio desnu ruku i ponavljao tekst prisege koji pažljivo čita član četničke organizacije. Prisega se obično polagala kada bi se okupilo više članova, odnosno na neki od svečanijih datuma iz srpske povijesti koji bi odredio četnički mjesni odbor. Potom je novoprimljeni četnik o svom trošku trebao osigurati svečanu uniformu - odoru. Četničke odore *Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić"* bile su strogo propisane člankom 51. koji glasi: "Uniforme za članove Udruženja, prema odobrenju gospodina ministra vojske i mornarice su od sivomaslinastog vojničkog štofa, koji sačinjava koporan (gunj) i čakšire izvezene crnim gajtanom, opanci i cipele na froeru tozluci i jagnjeća crna šubara čiji je ukras oboren na desnu stranu i završen kićankom državne trobojnice. Na lijevom rukavu koporana (gunja) na mišici je crnim gajtanom izvezen grb udruženja veličine 12x8 cm." Člankom 52. je propisano gdje i kada četnik može nositi uniformu, a koji glasi: "Uniforma se nosi samo u državnim praznicima prilikom lokalnih svečanosti, slavi Udruženja, kongresu, pogrebima članova i parastosa."[117]

Ni jednim statutom nije definirano koje oružje četnik treba posjedovati za svečane obljetnice ili prilike koje iziskuju njegovu uporabu, niti se oružje uopće spominje. Međutim, u tisku i raznim pisanim odlukama i dokumentima oružje se spominje, bilo u sklopu svečanog postrojavanja bilo o njegovoj uporabi. Stari četnici iz balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata posjedovali su oružje u svom domu, a četnička organizacija *Udruženje srpskih četnika za kralja i otadžbinu* pri svom formiranju 1924., na prijemu kod ministra unutrašnjih poslova Kraljevine SHS, Milana Srškića, zatražila je dozvolu da četnici mogu nositi oružje u svakoj prilici, što im je ministar i odobrio.[118]

Što su sve četnička udruženja obilježavala i kojim su prigodama nosili oružje? Sva su udruženja četnika u Kraljevini SHS, pa i u Hercegovini i južnoj Dalmaciji slavila pravoslavni Božić i pravoslavnu Novu godinu, upućujući pisane čestitke u Beograd, a Njegovu Veličanstvu Kralju Aleksandru Karađorđeviću Nova godina se posebno čestitala. Potom je u veljači dolazila krsna slava "Sretenje" koju su slavila sva četnička udruženja. Toga dana

116 *Četnik*, br. 5, Beograd, 18. kolovoza 1929.
117 *Četnik*, br. 5, Beograd, 18. kolovoza 1929.
118 *Balkan*, Beograd, 12. svibnja 1924.

održavani su četnički mimohodi do crkve, gdje bi se slavila misa. Odatle bi se proslava selila u privatne prostorije, a organizirali su i kazališne komade s temom četništva, guslarske večeri, recitacije, promocije knjiga o četništvu, predavanja četnika koji su sudjelovali u ratu o povijesti i ulozi četnika u srpskom narodu.[119] Četnici *Udruženja četnika za čast i slobodu otadžbine* slavili su u veljači Karađorđev ustanak, a Udruženje srpskih četnika za kralja i otadžbinu i Udruženje *srpskih četnika "Petar Mrkonjić"* slavili su Vidovdan kao slavu Udruženja. Potom se slavio Đurđevdan. To je slava kojoj su četnici posvećivali puno pozornosti i na taj su dan sva četnička udruženja držala redovite godišnje skupštine.[120] Zatim je slijedila slava Vidovdana i obilježavanje Kosovske bitke. Mjesne su organizacije obilježavale još niz slava, a od povijesnih događaja poput Hercegovačkog ustanka, ustanka iz 1882., završetka Prvog svjetskog rata, Dana ujedinjenja Kraljevine SHS**,** a uz to, svečano se slavio rođendan kralja Aleksandra Karađorđevića. Četnička organizacija u Hercegovini i južnoj Dalmaciji zapravo je obilježavala sve datume kao i ostale organizacije u Kraljevini SHS, odnosno na veoma skroman način. Prikupljali su novac za podizanje spomen-ploča istaknutim poginulim četnicima, prikupljali su i uručivali novčanu pomoć obiteljima poginulih četnika. Prvi veći skup četnici u Hercegovinu održali su 1928. nakon četiri godine postojanja, u čast obilježavanja deset godina proglašenje Kraljevine SHS.

U Mostaru je 1. prosinca 1928. *Udruženje srpskih četnika "Petar Mrkonjić"* održalo značajniji skup. Četnička organizacija tijekom dana sa svojim članstvom otišla je prvo u na bogosluženje uz nošenje barjaka. Potom su svi članovi položili prisegu kralju i uputili mu brzojav u kojem iskazuju svoju odanost. Zatim je upriličeno četničko veselje, a uvečer je ulicama grada izvršen mimohod četničkih povorki. U centru grada, pred hotelom Neretva, četničke su vojvode održale govor, a potom su se četnici i narod razišli kućama.[121] Na skupu se obratio predsjednik Čedo Milić, a ne bivši predsjednik Risto Sjeran.[122] Iz kasnijih izjava predsjednika Milana Bilića i tajnika Ljubomira Kulaša vidljivo je da je utemeljitelj i prvi predsjednik srpskih četnika Risto Sjeran umro prirodnom smrću, pa je dobio nasljednika na mjestu predsjednika u osobi Čede Milića. O predsjedniku Čedi Miliću, trgovcu, predsjedniku Oblasnog odbora *Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić"* za Hercegovinu, potom predsjedniku Sokolarskih župa za Mostar i Hercegovinu, danas nemamo potpune i cjelovite podatke. Bavio se trgovinom još prije Prvog svjetskog rata, po zanimanju je bio "terzija" (tj.

119 *Jugoslovenska straža*, br. 9, Beograd, 3. ožujka 1935. Sretenje se svake godine svečano obilježava i u tisku se puno o tom piše.
120 *Glas srpskih četnika*, organ Udruženja srpskih četnika za kralja i otadžbinu, god. I., br. 1, Osijek, 1. listopada 1924.
121 *Četnik*, br. 3, Beograd, 15. srpnja 1929.
122 *Isto*.

krojač). Za vrijeme balkanskih ratova u trgovini je dosta dobro zaradio i postao je veletrgovac. Po jednom izvješću kotarskog načelnika Banskoj vlasti Banovine Hrvatske iz Mostara 1939. godine opisuje se kao osoba sklona svim režimima i vlastima. Zadnjih dvadeset godina proveo je uz vlast tražeći od toga uvijek korist za sebe. Za vrijeme balkanskih ratova se izrazito obogatio, postao je milijunaš - kako piše u izvješću.[123] Iz dokumenata 1934. godine vidi se i njegova istinska politička moć kao člana Oblasnog odbora *Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić"* i Sokolskih župa Mostar. Šestog prosinca 1934., uputio je banu Drinske banovine, gosp. Velimiru Popoviću, pismo sljedećeg sadržaja: "Gospođa Ljerka Smoljan putuje mužu Bariši Smoljanu (istaknutom članu HSS iz Mostara) u posjet, negdje u neko selo kod albanske granice. Njen cilj je izbaviti muža iz internacije i smjestiti ga u bolnicu. S njom putuje odvjetnik Vlatko Tambić sa suprugom, zamjenik kotarskog načelnika za Mostar koji će posjetiti grob poginulog kralja Aleksandra Karađorđevića. Pošto je Vlatko Tambić čovjek iz vlasti, nitko od tajne policije posebno neće pratiti gospođu Ljerku Smoljan."

Čedo Milić zahtijeva i naređuje banu Drinske banovine da se prati tajno cijelim putem iz razloga kako navodi u pismu: "...što će je dr. Šutej (istaknuti član HSS) čekati u Sarajevu na stanici i prenijeti joj važne informacije za kolegu Barišu Smoljana, a on to zna jer ima informaciju iz pošte gdje njegovi ljudi Ljerku Smoljan prisluškuju, drugi je razlog što se novac prikuplja za ustaše u emigraciji pod parolom za 'hrvatske mučenike u emigraciji' i što se novac skuplja od Hrvata po Hercegovini za 'internirce'". Na kraju banu naglašava: "U ovom hodanju gospođe Smoljan i dr. Šuteja vidim jednu smišljenu akciju naših neprijatelja koji zaista mirovati neće."[124] Pred početak napada Njemačke i Italije na Kraljevinu Jugoslaviju, u travnju 1941. boravi u Nevesinju i kao četnički aktivist provodi vrijeme u luksuznoj vikendici koja se nalazi u blizini Nevesinja na putu prema Mostaru. Sredinom travnja 1941. po Nevesinju skuplja članove četnika upućujući ih u Mostar da se bore protiv Hrvata koji su proglasili NDH.[125]

Od ostalih četničkih mjesnih odbora u Hercegovini do Šestosiječanjske diktature 1929. bilježimo svečanost za Novu godinu 1928. i čestitku kralju Aleksandru, istu aktivnost bilježimo u Trebinju, kao i u Konjicu gdje su četnici izmirili članarinu i uradili svoje prostorije.[126]

123 Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Zagreb, Grupa XXI, Politička situacija, dok. inv. br. 6064/1940., kut 355. Čedu Milića ugledni Mostarci pamte kao osobu psihički nestabilnu, poput dvorske lude.
124 AHNŽ Mostar, Zbirka dokumenata kotarskog načelnika Mostar, dok. 3675, Mostar, 1934.
125 VLADO IVKOVIĆ, *Nevesinje 1941.*, Mostar, 1980., str. 52. - 53.
126 *Četnik*, br. 5, Beograd, 18. kolovoza 1929.

Već je ranije istaknuto da će se četnički zločini u istočnoj Hercegovini opisati u posljednjem poglavlju, no još ćemo se s nekolikim rečenicama osvrnuti na negativnu četničku aktivnost u Hercegovini, aktivnost koja se kruto povezivala s politikom, osobito Narodnom radikalnom strankom, a koja je četničku organizaciju podržavala u Hercegovini u svim vidovima djelovanja, što se redovo odnosilo na izbore za Ustavotvornu skupštinu od 1920. pa do izbora 1927. Izbori u Hercegovini 1920. i 1923. prošli su bez većih incidenata *Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić"*, ali izbori 1925. i 1927. godine su provedeni u teškom ozračju jer su četnici, potaknuti od vrha Udruženja u Beogradu i od Narodne radikalne stranke, na terenu stvorili stanje straha i nesigurnosti. U predizbornoj kampanji za parlamentarne izbore 1925. Narodna radikalna stranka je doslovce pozvala oba četnička udruženja: *Udruženje srpskih četnika za kralja i otadžbinu* i *Udruženje srpskih četnika "Petar Mrkonjić"*, kao i nacionalističku organizaciju SRNAO da svim sredstvima vrše pritisak na stranke na terenu i na sve birače da daju glas Narodnoj radikalnoj stranci. Osobito su se u jesen 1924. okomili na HRSS i druge stranke zbog opasnosti od osnivanja šireg bloka oporbe koji bi imao većinu, u proljeće 1924. Na zboru SRNAO-a i četničkih organizacija u Beogradu, među govorima i porukama bila je i poruka M. Stanisavljevića, šefa četničkih odbora i SRNAO, u kojoj kaže: "...pripašite sablje, odšarafite bombe, ukrstite redenike, kamu u zube pa da granice uspostavljamo". U rezoluciji koja je proizašla sa skupa traži se od vlade da prema "izdajicama" tj. HRSS-u "primjeni Zakon o zaštiti države" jer će u protivnom srpski nacionalisti biti primorani sami tražiti sankcije.[127]

Otrovne strelice mržnje četničkih udruženja nisu samo upućene hrvatskim strankama nego i Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji koja je glavninu biračkog tijela okupljala u Bosni i Hercegovini, ali i strankama poput Zemljoradničke i Demokratske stranke, koje su podržale režim u Beogradu. Glavni odbor Demokratske stranke u ljeto 1924. po pitanju predstojećih izbora usvojio je izvješće u kojem se navodi: "...po Pašićevom uputu i sa državnim parama Puniša Račić organizira četnike "Petar Mrkonjić". Članovima daje oružje, jer ima opću dozvolu da oni mogu nositi oružje. Ti članovi imaju dužnost da izvrše teror za vrijeme izbora. Sa svih strana javljaju, da te čete imaju provesti krvave izbore. One su se već sada u mnogim mjestima pojavile kao pomoćni organi policije za čuvanje vladinih zborova."[128] Ovakve četničke naputke iz Beograda, iz sjedišta četničkih organizacija, prenijele su se i na teren Hercegovine i južne Dalmacije. Već u predizborno vrijeme 1925. u

127 Z. DIZDAR, "Politička kretanja...", str. 98.
128 B. GLIGORIJEVIĆ, "SRNAO...", str. 27.

Stocu, Gacku, Bileći i Trebinju bilježimo nekoliko četničkih ispada prema HRSS-u.[129] Na dan izbora četnici su u Gacku hodali od kuće do kuće i prijetili muslimanskom narodu pokoljem i paležom kuća ako ne glasuju za radikale.[130] U općini Konjic, u selu Čelebići na dan izbora četnici su obilazili Muslimane tjerajući ih s biračkog mjesta ako ne bi glasovali za Narodnu radikalnu stranku, zbog čega je oko tri stotine pristalica Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) napustilo biračko mjesto i uputilo se kućama.[131]

Iako je primijenjen Zakon o zaštiti države po kojem je zabranjen rad HRSS-a, došlo je do uhićenja predsjednika Stjepana Radića kao i ostalog čelništva stranke. Sve je to primoralo vodstvo HRSS-a sa zatvorenim Stjepanom Radićem da promijeni taktiku, pa je se HRSS 27. ožujka 1925. odrekao republikanstva i priznao Vidovdanski ustav, promijenivši naziv stranke u Hrvatsku seljačku stranku (HSS). U srpnju iste godine sklopljen je sporazum s radikalima i osnovana je Vlada NRS-a i HSS-a, s premijerom Nikolom Pašićem na čelu. Time se Pašić odrekao Svetozara Pribićevića i njegove Samostalne demokratske stranke (SDS), najjače stranke prečanskih Srba, koja prelazi u oporbu. Da savez između radikala i HSS-a nije dugog vijeka, nagovještavao je na samom početku i Stjepan Radić, koji sudjelujući u vladi nije propuštao kritizirati mjere koje nisu odgovarale njegovim pogledima na političko i gospodarsko stanje u zemlji. Raskid te kratkotrajne suradnje značio je prije svega da su odnosi između srpske i hrvatske buržoazije zapali u krizu i da je kraj parlamentarizma na pomolu.[132] Koalicijska vlada NRS-a i HSS-a iz 1925. među četničkim organizacijama koje su budno pratile djelovanje HSS-a u Kraljevini SHS, odnosno u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, izazvala je zbunjenost, šok, nevjericu, pa se zbog toga u 1925. i 1926., pa i početkom 1927. smanjio broj incidentnih situacija prema HSS-u i njegovu čelništvu. Međutim, već sredinom 1927., kada HSS odlazi u oporbu, ponovo se pojačava četnički teror prema HSS-u i njihovim političarima, ali i običnom hrvatskom puku. S druge strane, JMO je ušao u koaliciju s režimom u Beogradu pa su četnički napadi prema toj stranci i njezinu čelništvu, kao i muslimanskom puku, konačno prestali.[133]

Za četnički pokret, njegove organizacije i srodne nacionalističke grupacije, druga polovica 1926. i dobar dio 1927. vrijeme je zatišja prema neistomišljenicima, ali se

129 Ž. RAGUŽ, *nav. dj.*, str. 120.
130 B. GLIGORIJEVIĆ, "SRNAO...", str. 29.
131 *Isto*.
132 B. PETRANOVIĆ, *nav. dj.*, knjiga I., str. 144.
133 Z. DIZDAR, "Politička kretanja...", str. 100.

pojačavaju međusobni sukobi. Tako je SRNAO gotovo prestala s radom upavši u međusobne svađe dviju struja.[134]

Vrhunac četničke politike i njihovih čelnika dogodit će se 20. lipnja 1928. u Narodnoj skupštini, kada će predsjednik Organizacije srpskih četnika za kralja i otadžbinu, poslanik NRS-a Puniša Račić u žučnoj parlamentarnoj raspravi ustrijeliti dva zastupnika HSS-a i teško raniti predsjednika HSS-a Stjepana Radića, koji će potom 8. kolovoza i umrijeti u Zagrebu. Taj sramotni i teški zločin nad prvacima HSS-a od strane istaknutoga četničkog dužnosnika i kriza parlamentarizma bit će uvod u diktaturu od 6. siječnja 1929., ali i razdoblje u kojem će se u prosincu 1929. zabraniti rad četničkim i njima sličnim udruženjima,[135] ali već 10. siječnja 1930. odobriti će se rad *Udruženju četnika za slobodu i čast otadžbine* u koje će uglavnom pristupiti članovi zabranjenih udruženja srpskih četnika.

Četničke organizacije *Udruženje srpskih četnika za kralja i otadžbinu* i *Udruženje srpskih četnika "Petar Mrkonjić"*, kako su se službeno nazvali 1. travnja 1928. na Đurđevdan na izbornoj skupštini, za predsjednika su izabrali Milovana Gavrilovića, pukovnika u mirovini, a za zamjenike: Taška Naumovića, Arsenija Padrlića i Dragoljuba Protića.[136]

Vrlo brzo, već u ožujku 1929., stigla je zabrana rada SRNAO-a, o čemu je Uprava grada Beograda donijela odluku, iz razloga što se bavila politikom.[137]

Udruženja srpskih četnika su nastavila djelovati i nakon uvođenja Šestosiječanjske diktature do kraja prosinca 1929. kada im je rad zabranjen.[138] Tako je i list *Četnik*, koji je bio službeno glasilo *Udruženja srpskih četnika za kralja i otadžbinu* i *Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić"* izašao u više brojeva tijekom 1929., ali se 1930. više ne pojavljuje u tisku. Sa Šestosiječanjskom diktaturom nakratko je Uprava grada Beograda 10. prosinca 1929. zabranila rad i prvom najstarijem *Udruženju četnika za slobodu i čast otadžbine* koje se svih ovih godina, do diktature, držalo u svim ovim zbivanjima uglavnom po strani.[139] No, na žalbu Ilije Trifunovića - Birčanina, predsjednika *Udruženja* 10. siječnja 1930. Uprava grada Beograda je istoga dana odobrila rad toga udruženja o čemu su izvještene sve banske uprave u zemlji te je ono nastavilo s radom. Udruženje je njegovalo jugoslavenstvo i unitarizam svih proteklih godina. Kao takvo podržalo je diktaturu kralja Aleksandra nastavljajući svoj rad. I druga dva udruženja su podržavala rad kralja Aleksandra kako je pisalo u tisku, tako i na svim većim skupovima, ali zbog isticanja isključivo srpstva, sa svojim radom su morali prestati

134 B. GLIGORIJEVIĆ, "SRNAO...", str. 30. - 31.
135 B. PETRANOVIĆ, *nav. dj.*, knjiga I., str. 144. - 145.
136 *Četnik*, br. 1, Beograd, 1928.
137 B. GLIGORIJEVIĆ, "SRNAO...", str. 30. - 31.
138 N. ŠEHIĆ, *nav. dj.*, str. 91.
139 *Isto*, str. 91.

usprkos podršci kralju Aleksandru, režimu i diktatoru, te su njihovi članovi uglavnom prešli u *Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine*.

Predstavnici *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* intervenirali su kod Uprave grada Beograda i predsjednika Vlade Petra Živkovića da im se odobri rad, naglasivši da je Udruženje lojalno i da hoće nastaviti s radom, što mu je i omogućeno.[140] Osnovna programska načela četničke organizacije bila su zalaganje za ideju "jugoslavenskog nacionalizma", tj. "beskompromisnog integralnog jugoslavenstva i unitarizma", što je bila i službena politika režima nakon uvođenja šestosiječanjske diktature kralja Aleksandra Karađorđevića 1929., zatim zalaganje za vladare iz dinastije Karađorđevića i jedinstvenu Jugoslaviju (u osnovi proširenu tzv. veliku Srbiju), što je slikovito izraženo u četničkom geslu "Za kralja i otadžbinu". *Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine* je u novim političkim okolnostima 12. svibnja 1930. u Beogradu održalo i svoj *kongres* na kojem su određeni budući zadatci četničke organizacije.[141] Teško je ustvrditi gdje su sve udruženja srpskih četnika za slobodu, čast i otadžbinu u Kraljevini Jugoslaviji do kraja 1929. imali svoje mjesne, gradske i oblasne odbore i udruženja. U Hercegovini i južnoj Dalmaciji nisu imali udruženja jer je na tim prostorima bilo *Udruženje srpskih četnika "Petar Mrkonjić"*. U razdoblju od 1929. do 1934. zasad gotovo da ne postoje podatci o četničkoj aktivnosti u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, iz čega bi se moglo zaključiti da su prestali sa svakim značajnijim radom.

Poslije uvođenja diktature i dopuštanja rada *Udruženju četnika za slobodu i čast otadžbine*, njegov predsjednik do 1932. bit će Ilija Trifunović - Birčanin. Rođen je u Topoli, u kotaru Oplenačkom 1887. u Šumadiji. U vojsku Kraljevine Srbije stupio je 1905. Do Prvog balkanskog rata pripadnik je četnika u južnoj Srbiji, gdje je zapovijedao četom u odredu Vojina Popovića - Vuka. U Prvom svjetskom ratu izgubio je ruku na Sivoj steni. Kraj rata dočekao je u činu kapetana II. klase. Kada je umirovljen i demobiliziran 1922. bio je poznat po tomu što je utemeljio nacionalnu organizaciju i bio njezin predsjednik. Nosilac je najvećih kraljevskih odličja. Povremeno je surađivao u pojedinim listovima i tjednicima. Nosio je počasnu titulu vojvode.[142] Vojvoda Ilija Trifunović - Birčanin bit će predsjednikom Udruženja do 1932., a onda će predsjednikom postati Kosta Milanović - Pećanac, koji će na toj dužnosti ostati sve do travanjskog rata 1941. Rivalitet i razmimoilaženje u četničkom Udruženju nastavit će se nakon 1932., otkada će vojvoda Ilija Trifunović - Birčanin biti na čelu Narodne obrane, a 1936. oformio je četničku organizaciju pod nazivom *Društvo starih četnika.*

140 *Isto*, str. 92.
141 *Narod i država*, br. 39, Osijek, 12. svibnja 1930, str. 3.
142 HDA, Zagreb, fond Banovine Hrvatske (dalje BH) ZD br. 6064/1940 kut. 335, opširna biografija, dokument nema posebnu oznaku, već je spojen s izvješćem kotarskog načelnika iz Mostara o radu četničke organizacije.

Dopredsjednikom toga društva postat će vojvoda Dušan Dule Dimitrijević. Obojica su optuživali Pećanca i njegovu četničku organizaciju da su se stavili u službu režima, koji je predstavljen u Jugoslovenskoj nacionalnoj stranci i potom Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici.

Pećanac im je odgovorio, odbivši sve optužbe i istaknuvši kako se organizacija četnika ne ustručava usprkos svakoj prijetnji imati uvijek sveto geslo "U smert za Kralja i Otadžbinu", te da je četnički "cilj da dobrovoljno služimo Kralju i Otadžbini, da širimo nacionalizam, rodoljublje, bratsku ljubav i slogu, viteštvo, vaspitajući omladinu u strogo nacionalnom duhu upućujući je pravim putem i boljoj i sećnijoj budućnosti" te da organizacija Udruženja četnika Kraljevine Jugoslavije, sa svim srodnim patriotskim organizacijama pomaže svakoj kraljevskoj vladi „kojoj je narodno jedinstvo svetinja, jer to je dužnost svakog patriote i rodoljuba", dodavši na kraju četnički pozdrav "Čuvaćemo Jugoslaviju".[143]

Organizacija *Društva starih četnika* ne će imati posebnog utjecaja, ali joj je cilj bio okupiti samo stare četnike i uvesti moralne i materijalne odgovornosti među četnicima, a čini se da je podržavala stare srbijanske oporbene stranke.[144] Vojvoda Trifunović ostao je na čelu *Društva starih četnika* sve do travanjskog rata 1941. kada se stavio u službu četnika Draže Mihailovića. Tijekom rata boravio je u Splitu obavljajući dužnosti zapovjednika četnika za Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju, Liku i održavao je vezu s Talijanima. U Splitu je umro prirodnom smrću 1943. godine.

Četnička aktivnost u Hercegovini i južnoj Dalmaciji obnovljena je nakon smrti kralja Aleksandra Karađorđevića, 9. listopada 1934. u Francuskoj. Za četnike je to bio znak da je Kraljevina Jugoslavija napadnuta te da oni moraju stati na branik domovine, u obranu dinastije Karađorđevića i radi zaštite djela i lika kralja, *državnika, ratnika, ujedinitelja*, kako su ga četnici zvali. S druge strane četnici su na sebe preuzeli zadaću brige o posljednjem ispraćaju posmrtnih ostataka Aleksandra Karađorđevića; četnici su pristigli iz svih krajeva, pa tako i iz Hercegovine i južne Dalmacije.[145]

Treba pojasniti odnos Glavnog odbora Udruženja četnika za čast i slobodu otadžbine iz Beograda, čiji je predsjednik bio Kosta Milovanović Pećanac i Oblasnog odbora *Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić"* za Hercegovinu u Mostaru. To su do 1929. bila različita udruženja, a tada je *Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić"* zabranjeno pa i njegov

143 *Jugoslovenska straža*, god. III., br. 66, Beograd, 29. ožujka 1936., str. 1. (članak: Mi gradimo oni razgrađuju).
144 N. ŠEHIĆ, *nav. dj.*, str. 92.
145 *Jugoslovenska straža*, Zvanični organ Glavnog odbora Četničkog udruženja, god. I., br. 1, Beograd, 17. prosinca 1934.

Oblasni odbor za Hercegovinu u Mostaru. No, njegovi članovi, kao uglavnom i ostalih *Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić"* u Hercegovini priznaju vojvodu Kostu Pećanca i prelaze u *Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine* te izvršavaju sve obveze prema Glavnom odboru u Beogradu i rade na osnivanju novih četničkih organizacija toga udruženja. Vjerojatno je riječ o postignutom usmenom dogovoru do kojeg u izvorima ne možemo doći, ali suradnja i prijelaz članova u to Udruženje četnika postoji u svakom pogledu. Nakon ubojstva kralja Aleksandra krajem 1934., svakako na zahtjev Glavnog odbora *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* da se poveća četnička aktivnost u cijeloj Kraljevini Jugoslaviji, dolazi do osnivanja i rada novih pododbora u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. U studenom 1934. pododbor *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* u Mostaru (koji je obavljao i funkciju Oblasnog četničkog odbora za Hercegovinu), održao je sjednicu kojom je predsjedavao novi predsjednik Milan Bilić, naloživši da se u Hercegovini, u svakom mjestu utemelji mjesna četnička organizacija s četom koja će svakog trenutka biti spremna zaštititi „tekovine tragično preminulog kralja Aleksandra Karađorđevića i voljenu otadžbinu koju je on stvorio i ujedinio“.[146] Narednih nekoliko tjedana na području Mostara utemeljeni su novi Pododbori *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* i to u Baćevićima, Bijelom Polju, Ortiješu i Raštanima, čiji su članovi položili prisegu i potom uputili pozdrav malodobnom kralju Petru II. Karađorđeviću.[147] Potkraj 1934. postoji četnički Pododbor i u Dubrovniku, a postojali su četnički pododbori u još nekim mjestima.[148] Tako su s četničke slave "Sretenje Gospodnje", uspomene na prvi dan Karađorđevog ustanaka (2./15. II.), Pododbori *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* iz Mostara, Čapljine, Tasovčića, Domanovića, Opličića, Trebinja, Stoca i Dubrovnika kralju su izjavili „svoju vernost, odanost i požrtvovanje i da su uvek spremni žrtvovati sve za Kralja i Otadžbinu", na što im je kralj Petar II., prema zapovijedi kneza Pavla, ministra Dvora, preko Glavnog odbora Udruženja četnika zahvalio, navodeći ih poimenično. Odmah uz kraljevu izjavu zahvalnosti je, nimalo slučajno, i izborni proglas kraljevske vlade za izbore 5. svibnja 1935. s pozivom da vladinoj zemaljskoj listi daju svoj glas.[149] Prema "ovlašćenju Glavnog odbora" u veljači 1935. obnavlja se pododbor *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* u Konjicu, za čijega predsjednika je izabran

146 *Jugoslavenska straža*, god. I., br. 2, Beograd, 24. prosinca 1934., str. 2.
147 *Isto*.
148 *Jugoslavenska straža*, god. I., br. 2, Beograd, 24. prosinca 1934., str. 2. i *Jugoslavenska straža*, god. II., br. 2, Beograd, 14. siječnja 1935., str. 5.
149 *Jugoslavenska straža*, god. II., br. 9, Beograd, 3. ožujka 1935., str. 1.

Milan Tomašević. U novinama se spominje i četnički pododbor u Ljubuškom,[150] a u ožujku osnovan je Pododbor i Zavađu kod Bileće.[151]

Mostarski pododbor *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* donio je odluku da realizira već deset godina star projekt prenošenja posmrtnih ostataka dvojice četnika rođenih Mostaraca koji su poginuli u Prvom svjetskom ratu, koji su otišli u Srbiju kao dragovoljci za balkanskih ratova.[152]

Taj pododbor održao je 14. travnja 1935. u nazočnosti delegata redovitu godišnju skupštinu koju je otvorio predsjednik Milan Bilić. Sjednica je počela minutom šutnje za poginulog kralja Aleksandra Karađorđevića i umrlog utemeljitelja četničke organizacije za Hercegovinu, Ristu Sjerana. Poslije radnog dijela izabrana je nova uprava pododbora sa sljedećim osobama: predsjednik Milan S. Bilić, potpredsjednik Dragutin Đurić, tajnik Ljubomir Kulaš, blagajnik Dušan Gordić i odbornici Branko Kantar, Šćepo Kružević, Risto Vanović, Luka Kulaš, Tatomir Palavestra, dok su u Nadzorni odbor bili izabrani: predsjednik Milan Vujadinović i članovi Špiro Gačić, Radoslav Krstović, Muharem Sarić i Aleksa Salatić. Na kraju skupštine donesen je zaključak "da se od sada intenzivnije radi na širenju četničke akcije u ovim krajevima, gde se oseća velika potreba". Sa skupštine su upućeni pozdravi kralju Petru II., banu Primorske banovine Josipu Jablanoviću, a predsjednik je održao prigodnu riječ o četnicima i istaknutim vojvodama.[153]

Istodobno u travnju 1935. zauzimanjem "starih ratnika i iskrenih nacionalista" osnovan je Pododbor *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* u Avtovcu kod Gacka. U upravu su bili izabrani: predsjednik Luka Dubljević, učitelj, potpredsjednik Miloš Lučić, industrijalac, sekretar Vladimir Đurić, trgovac, blagajnik Blagoje Sušić, stolar, i članovi uprave: Obren Radmilović, rentijer, Mitar Milić, trgovac, Smajo Hasanbegović, trgovac, Risto Trkulja, mehaničar, Stojan Kapor, bojadžija i Lazo Breković, zemljoradnik. Nadzorni odbor činili su: Mitar Perović, učitelj, Memo Hasanbegović, stolar, Milan Slijepčević, općinski bilježnik, Božo Košutić, stolar i Hajdar Hasanbegović, trgovac. Na skupštini su odali počast kralju Aleksandru, zakleli se malodobnom Petru II., i odali priznanje Petru I., koji je kao

150 *Jugoslavenska straža*, god. II., br. 6 i br. 7, Beograd, 10. i 17. veljače 1935., str. 4 i 3. Navedeni ljubuški pododbor spominje se u izvorima samo jedanput. Najvjerojatnije je riječ o jednokratnoj prilici gdje su se okupili nekoliki pripadnici žandarmerije i javni službenici, jednokratnoj iz dva razloga - jer su oni bili jedini Srbi na prostoru Ljubuškoga i jer se rad tog pododbora nigdje više ne spominje.

151 *Jugoslavenska straža*, god. II., br. 10, Beograd, 10. ožujka 1935., str. 4. Za predsjednika četničkog Pododbora u Zavađu izabran je bio Špiro Đeletović, za tajnika stanoviti Sekulić i za predsjednika Nadzornog odbora Luka Vojković.

152 *Jugoslovenska straža*, 1935., god II., br. 7, 9, 17, 18 i 23, Beograd.

153 *Jugoslovenska straža*, god. II., br. 17-18, Beograd, 28. travnja 1935., str. 9.

četnik 1875. s Petrom Nešićem i tri tisuće četnika iz Užica prvo u Gacko i došao.[154] U to vrijeme djeluje i pododbor *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* u Fatnici kod Bileće.[155]

Godišnju redovitu skupštinu održao je u svibnju 1935., konjički pododbor *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* u željezničkoj restauraciji. Novi predsjednik postao je ponovo Milan R. Tomašević, gostioničar, potpredsjednik Stavra Gavrilović, sekretar Petar Pavić, blagajnik Borivoje Janjoš, administrator Ljubo Maljukanović, i ordonanc Dušan Kuljašanin, a članovi uprave: Danilo Asuža, Kosta Đećez, Vule Lazarević i Svetozar Kojić. U Nadzorni odbor su izabrani: predsjednik Jovan Gavrić, i članovi: Branko Bubojić, Vlatko Vulić, Živko Stojadinović i Šćepan Gligorević. U obavještajnu službu izabrani su: Ratomir Tomašević, Dušan Beolić, Gojko Žunsa, i Dušan Bjelica. Dogovoreno je da se u gradu Konjicu pronađu prostorije, nabave četničke uniforme, a seljaci su zaduženi za dovoz drva i ogrjeva. Izmirili su članarinu, uputivši dio novaca Glavnom odboru u Beograd. Predsjednik Milan Tomašević donio je odluku da nijedan četnik ne smije švercati ni duhan ni cigarete, niti od anacionalnih elemenata kupovati takve artikle jer šteti proračunu države. Istodobno djeluje i pododbor *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* u Berkovićima kod Stoca, i novoosnovani četnički Pododbori u Turiji kod Konjica i u Nevesinju.[156] U susjedstvu djeluju četnički pododbori u Nikšiću, Kalinoviku, Foči i Sarajevu.

Na području zapadne Hercegovine u isto vrijeme postoje pododbori *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* u Ljubuškom, Tomislavgradu (Duvnu), Prozoru, ali i u neposrednom okruženju u Vrgorcu, Imotskom i na području Livna. Spomenuti četnički pododbor u Ljubuškom u svome jedinome javljanju ima obavještajni karakter, odnosno ističe povezanost s mjesnom otkupnom stanicom duhana.[157]

U južnoj Dalmaciji djeluju četnički pododbori u Dubrovniku, Stonu, Opuzenu, Metkoviću, kao i u susjednom Kotoru.

Svi navedeni odbori nakon osnivanja, zajednički koordinirano djeluju u gotovo svim značajnijim četničkim akcijama.

Sam pogled na navedene četničke pododbore koji su neposredno povezani s četničkim rukovodstvom u Beogradu, kao i navedenim četničkim organizacijama u okruženju i još nekima u zemlji pokazuje da su oni planski osnivani. Koliko je dolina Neretve bila važna za velikosrpske vlastodršce pokazuje i niz tu navedenih četničkih pododbora. Ostali se uglavnom

154 *Jugoslovenska straža*, br. 17 i 18, Beograd, 28. travnja 1935., str. 8.
155 *Jugoslovenska straža*, br. 19, Beograd, 5. svibnja 1935., str. 4.
156 *Jugoslovenska straža*, br. 25, Beograd, 16. lipnja 1935., str. 5.
157 Vidi bilješku 149.

nalaze ili u manjim mjestima uz prometnice ili u upravno-političkim i gospodarskim središtima, nacionalno miješanim mjestima, ali i u onima u kojima su većinom bili nastanjeni Hrvati ili Muslimani. Naravno, ti su odbori osnovani većinom u mjestima nastanjenim uglavnom srpskim življem, u samim mjestima ili okolici gdje su oporbene stranke (prvenstveno HSS i JMO) na izborima 1935. dobile najviše glasova. a režimske stranke najmanje. Četnička udruženja trebala su pomoći vlastima terorom, zastrašivanjima i pojedinačnim zločinima kako bi se proces jačanja oporbe zaustavio i promijenio u njihovu korist.[158] Istodobno mreža četničkih organizacija postupno raste u cijeloj zemlji, poglavito u prečanskim krajevima i u vezi s izborima. Tako je, primjerice, 1934. bilo 150 četničkih pododbora na području Kraljevine Jugoslavije, da bi se taj broj već 1935. povećao na 430 (od kojih je bilo i navedenih tridesetak na području Hercegovine i južne Dalmacije) s ukupno 213.210 članova, što dovoljno govori o snazi te represivne sile.[159] Tako se i prije i poslije izbora intenziviralo političko kretanje u zemlji i na području Hercegovine i južne Dalmacije, posebice time što se uz državne vlasti u te aktivnosti uključila i navedena četnička udruženja i druge nacionalističke organizacije. Djelatnost ovih četničkih udruženja, posebice njihove terorističke i zločinačke akcije, unosile su nemir među hrvatsko (i muslimansko) stanovništvo i snažno zaoštravale međunacionalne odnose te naišle na opću osudu širokih slojeva hrvatskoga stanovništva (uglavnom i muslimanskog), ali i manjeg dijela srpskog stanovništva koje se zalagalo za zajednički život s Hrvatima i Muslimanima.[160]

Pododbor *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* u Mostaru (koji je vršio funkciju Oblasnog četničkog odbora za Hercegovinu) u kolovozu 1935. prenio je kosti dvojice četnika u Mostar.[161] To su bili Risto Milićević i Risto Toholj koji su poginuli u Prvom svjetskom ratu. Obojica su studirali na Pravnom fakultetu u Zagrebu koji je Milićević završio, a Toholj je bio apsolvent. Prema tvrdnjama četničkoga odbora iz Mostara još i prije balkanskih ratova oni su bili članovi tajne organizacije "Srpska svest" sa sjedištem u Mostaru. Nekim tajnim kanalima prešli su Drinu. U Srbiji su stupili u četničku postrojbu Vojina Popovića Vuka, a život su izgubili u prvoj godini Prvog svjetskog rata. Prijenos posmrtnih

158 *Hrvatski glasnik*, god. III., br. 7, Mostar, 1993. Ilustrativan je primjer tada 1935. kada su četnici u Mostaru organizirali zasjedu u suradnji s žandarima i nekolicinom srpski orijentiranih Muslimana te izveli ubojstvo Blaža Krtalića, jednog od čelnika HSS-a i bogatog trgovca, kojega je udarcem nožem u leđa ubio četnik Šipovac, seljak-nadničar iz Nevesinja, istodobno su teško ranjena i njegova dva brata Marko i Ivan, kao i Ivan Dragoja, član HSS-a, bez posljedica za počinitelje. Šipovac je naime nakon dva mjeseca pušten iz zatvora, prilikom čega su ga gromoglasno pozdravili okupljeni Srbi te je kao kolonist otišao živjeti u Vojvodinu. Takvih primjera odnosa vlasti prema četnicima u to vrijeme ima više i u drugim krajevima.

159 *Jugoslovenska straža*, god. II, br. 26, Beograd, 23. lipnja 1935. Izvješće s kongresa udruženja.

160 Opširnije vidi: Z. DIZDAR, "Politička kretanja...", str. 110. - 111., odakle su naprijed navedeni podatci.

161 O pripremi toga događaja članstvo je obavještavala u nekoliko navrata *Jugoslovenska straža*, god. II., br. 34 i 35, Beograd, 18. i 25. kolovoza 1935., str. 1., 4. i 6.

ostataka na mostarsko pravoslavno groblje vodio je osobno četnički vojvoda Kosta Milovanović Pećanac, predsjednik *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* u Kraljevini Jugoslaviji. Ostaci su prvo vlakom dopremljeni do Sarajeva, gdje su ih četnici dočekali, a govor je održao predsjednik sarajevske četničke organizacije Vojo Tunguz. Potom su nastavili put dvama vozilima u pratnji vojvode Koste Milovanovića Pećanca i Voje Tunguza. Četnici su ih dočekali u stavu mirno na Ivan-planini, a u Mostaru ih je dočekalo 800 postrojenih četnika s oružjem, kao i 400 četnika u civilu, koji su stigli iz svih krajeva Kraljevine Jugoslavije s 28 zastava četničkih udruženja. Do tri sata poslijepodne ljesovi su bili u prostorijama Organizacije, a potom su se u pratnji obitelji, četnika, pripadnika srpskih sokolarskih župa, visokih civilnih i vojnih vlasti uputili prema groblju. Na groblju je u ime školskih drugova poginulih četnika govorio dr. Vlatko Tambić, odvjetnik iz Mostara, a u ime Narodne obrane Dušan Tamindžić, direktor Učiteljske škole u Mostaru. U ime mladeži govorio je Veljko Sučić, novinar, u ime Muslimanskog prosvjetnog društva *Gajret* govorio je profesor Alikalfić, u ime dragovoljaca gosp. Jarebica, upravitelj osnovne škole u Mostaru, potom suborac iz Kruševca, Svetislav Jačević, a Milan Bilić uime mostarske četničke organizacije. Misu je služio episkop hercegovačko-zahumski dr. Tihon, a na kraju je govorio vojvoda Kosta Milovanović Pećanac. U govorima je istaknuto kako četnička organizacija tada "broji oko 560 udruženja, širom velike Jugoslavije tj. oko 350.000 četnika". Poslije sahrane u Oficirskom domu je održana svečanost, gdje je izveden kazališni komad *Divlja ptica,* a nastupili su pjevački srpski zborovi iz Hercegovine. Svima su se zahvalili Milan Bilić, predsjednik, i Ljubomir Kulaš, tajnik. To je bila najveća dotadašnja četnička manifestacija ne samo u Hercegovini, nego i jedna od najvećih u Jugoslaviji.[162]

Da je ova proslava bila poticaj za osnivanje novih četničkih pododbora pokazuje i broj novoosnovanih pododbora. U rujnu 1935. bio je osnovan pododbor *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* u Bileći u čiju upravu su bili izabrani: Sava Dimić, trgovac, za predsjednika, Trivko Samardžić za potpredsjednika, Ignjat Bošnjak za tajnika, hotelijer Nikica Lučić za blagajnika i Svetozar Medan za predsjednika Nadzornog odbora.[163] Ova četnička organizacija u svom radu oslanjala se i na dio časnika i dočasnika iz tamošnje vojne škole koji su bili također četnici. U studenom 1935., na području Čapljine osim postojeća tri, osnovan je i četvrti četnički pododbor *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* u Prebilovcima u

162 "Tužne nacionalne svečanosti u Mostaru", *Jugoslovenska straža*, br. 37, Beograd, 6. rujna 1935., str. 2. - 3. O tom događaju donijela je obavijest i *Jugoslovenska straža*, br. 38, Beograd, 15. rujna 1935., str. 3. s naslovom "Sećanje na Mostar o Velikoj Gospojini" s fotografijom kosturnice i četnicima koji nose vijence prilikom sahrane.

163 *Jugoslovenska straža*, god. II., br. 39, Beograd, 22. rujna 1935., str. 5.

čiji Upravni odbor su bili izabrani: Čedomir Dragičević za predsjednika, Tripko Bančur za potpredsjednika, Slavko Dragićević za tajnika, Radoslav Brnjašić za blagajnika, Vojin Dragičević za administratora te za članove odbora: Obren Bukun, Branko Medan i Rade Ćuk, a u Nadzorni odbor Savo Medan za predsjednika i članovi: Veljko Ćirfić i Miloš Suhić.[164] Nakon ovoga nastaje zastoj u javnom radu četničkih udruženja u Hercegovini i južnoj Dalmaciji koje ne bilježe veću javnu aktivnost, osim uobičajenih slava, obilježavanja važnijih datuma iz srpske povijesti, pisanja dopisa Glavnom odboru u Beogradu zbog kronične besparice.

Livanjski pododbor *Udruženja* se spominje na Ilindan, 2. 8. 1936., kada je u Glamoču održana velika četnička svečanost, a gost je bio Halil Šarić, zamjenik vojvode Koste Milovanovića Pećanca. Na tom četničkom skupu spominje se izaslanstvo četnika iz Livna.[165]

Važniji četnički skup održao se u Konjicu u rujnu 1936., a zanimljiv je po tomu što je iz mjesne četničke organizacije u Konjicu isključen vrlo radišni predsjednik Milan Tomašević. Ovo isključenje odobrio je Glavni odbor sa č/br 1759/36 po kojem imenovani više nema pravo nigdje u zemlji da stupi u članstvo, o čemu se obavještavaju sva udruženja u Kraljevini Jugoslaviji iz kancelarije Glavnog odbora u Beogradu.[166] U idućem razdoblju bilježimo aktivnost mjesnog četničkog odbora Nevesinje. Četnici su slavili Novu godinu, uputili brzojav čestitke kralju Petru II., slavili su *Sretenje*, posvetili četnički barjak i održali narodno veselje, kako je kratko u pisanom izvješću izvijestio predsjednik Nadzornog odbora četnika za Nevesinje, gosp. Šiljegović.[167]

Pododbor Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine u Konjicu održao je početkom ožujka 1937. sjednicu na kojoj je donio odluku da svi članovi četnici *Udruženja* plate članarinu za 1934., 1935., 1936. s ciljem da se financijski pomogne Glavnom odboru u Beogradu oko tiskanja lista *Jugoslovenska straža* koji je u teškoj materijalnoj i financijskoj situaciji. Za taj su čin javno u tisku pohvaljeni.[168] Isti četnički odbor u Konjicu održao je u svibnju 1937. svoju redovitu skupštinu te su u novi Upravni odbor bili izabrani: Stevan Gavrilović za predsjednika, Živojin Stojadinović za potpredsjednika, Obren Šiniković za tajnika, Slavoljub Draganić za blagajnika i Vojin Dragičević i za članove odbora: Mirko Kovačević, Risto Golubović i Ragib Lukšija i njihovi zamjenici: Šćepan Gligorević, Ibrahim Junuz i Vule Lazarević, a u Nadzorni odbor: inž. Grgur Ranić za predsjednika i za članove:

164 *Jugoslovenska straža*, god. II., br. 45, Beograd, 10. rujna 1935., str. 4.
165 *Jugoslovenska straža*, br. 85, Beograd, 5. kolovoza 1936.
166 *Jugoslovenska straža*, br. 93, Beograd, 4. listopada 1936.
167 *Jugoslovenska straža*, br. 109, Beograd, 21. veljače 1937.
168 *Jugoslovenska straža*, br. 112, Beograd, 14. ožujka 1937.

Jovo Krstić i Dušan Savić te zamjenike Vejsil Sokolović i Danilo Kujundžić. Izvršni odbor: inž. Stavra Gavrilović, Grgur Ranić, Živojin Stojadinović i Obren Šiniković. Zaključeno je da će domaćin za iduću godinu biti Branko Brborić, bačvar iz Konjica.[169] U rujnu 1937. mostarski i konjički pododbor uputili su pozdravne telegrame kralju povodom njegova rođendana,[170] dok je u studenom 1937. pododbor u Tasovčićima izabrao novu upravu u sastavu: Branko Misita za predsjednika, Svetozar Karadeglija za potpredsjednika, Živko Pajpur za tajnika, Milan Pečić za blagajnika i za članove odbora: Dean Delić, Milorad Gliba, Maksim Spahić, Šćepo Bekan, Vlado Izučić i Uroš Karadeglija, a u Nadzorni odbor su izabrani Simo Spahić, Vojin Gušić i Milo Glibo.[171] Podaci iz *Jugoslovenske straže* iz kraja 1937. među četničkim udruženjima koja nisu podmirila pretplatu navode one u Avtovcu, Bileći, Prebilovcima, Mostaru, Ljubuškom, Tomislavgradu, Konjicu, Trebinju, Opličićima, Tasovčićima i Stocu, kao i u Metkoviću i Kotoru, što pokazuje na poteškoće u njihovu radu.[172] Ni 1938. nije se situacija popravila. U veljači tisak bilježi kako je pododbor iz Trebinja obilježio *Sretenje* u prostorijama „srpske sale“ uz nazočnost četnika trebinjskog kotara. Održano je narodno veselje i posvećen je četnički barjak,[173] te da su Udruženja četnika iz Trebinja, Konjica, Čapljine i Mostara kralju uputili telegrame povodom slave Sretenja [174] U svibnju 1938. trebinjski pododbor održao je redovitu izbornu skupštinu. Novi predsjednik je postao Vaso Babić, potpredsjednik Dušan Nogolić, a ostali članovi odbora su: Đorđe Kašiković, Ilija Kukurić, Radonja Aksentijević, Savo Škundrić, Radovan Lečić, Dušan Spanačević, Blagoje Ćurić, Vaso Aleksić, Miloš Miliša, Miloš Šaraba, Jevto Škoro, Tripko Babić i Jovan Mađar. Na skupštini su odali priznanje kralju Petru II., ali su osudili bilo kakve pregovore o Banovini Hrvatskoj, koji su bili u tijeku, jer je bilo nekih naznaka kako bi se i Trebinje moglo naći unutar njezinih granica.[175]

Tijekom 1938. četnički tisak ne bilježi javne aktivnosti četničkih pododbora u zapadnoj Hercegovini što se s obzirom na nacionalni sastav i političku opredijeljenost tamošnjeg stanovništva moglo i očekivati jer bi time svoje članstvo dovodili u izvjesnu opasnost, pogotovo poslije proglašenja Banovine Hrvatske. Tako i službene upravne vlasti uglavnom bilježe da su razna udruženja "bez ikakva rada". [176]

169 *Jugoslovenska straža*, god. IV., br. 121, Beograd, 16. svibnja 1937., str. 4.
170 *Jugoslovenska straža*, god. IV., br. 137, Beograd, 26. rujna 1937., str. 3.
171 *Jugoslovenska straža*, god. IV., br. 142, Beograd, 7. studenog 1937., str. 4.
172 *Jugoslovenska straža*, god. IV., br. 146 i 147, Beograd, 12. i 26. prosinca 1937., str. 3. - 4.
173 *Jugoslovenska straža*, br. 151, Beograd, 13. veljače 1938.
174 *Jugoslovenska straža*, god. V., br. 152, Beograd, 27. veljače 1938., str. 2.
175 *Jugoslovenska straža*, god. V., br. 158-159, Beograd, 30. svibnja 1938., str. 4.
176 HDA Zagreb, B.V. BH KB br.: 18641… 470/16, kut 273. Izvješće kotarskog načelnika Duvna iz 1940. On uz ostalo navodi: "...od političkih grupa najaktivnija je HSS koja je glavninom stranka svih Hrvata ovog kraja,

Potrebno je naglasiti da se, bez obzira na određene poteškoće u radu i zabrane, prema službenim podacima, broj četničkih pododbora na području Kraljevine Jugoslavije s 450 iz 1935. povećao do svibnja 1938. na 1100 pododbora u kojima je bilo više od 500.000 članova, što samo pokazuje o kakvoj se represivnoj sili radi.[177] Tu su svakako i četnici s područja Hercegovine i južne Dalmacije imali svoje mjesto. Mnogi četnici djelovali su i u nacionalističkim organizacijama i društvima sličnog programskog usmjerenja.

U južnoj Dalmaciji do 1918. godine ne postoji nikakvo organizirano četničko udruženje, niti četnici borave na prostoru južno od Neretve do Boke kotorske. Već je istaknuto da pojedinci odlaze s prostora južne Dalmacije u Srbiju, odakle idu četovati u Makedoniju, Kosovo, Metohiju i Sandžak. Taj broj dragovoljaca nije poznat, ali on se povećava iz godine u godinu osobito za vrijeme balkanskih ratova i pred početak Prvog svjetskog rata. Poslije stvaranja Kraljevstva SHS, na prostoru Dalmacije nije se odmah utemeljila četnička organizacija, nego se 1920. utemeljilo *Udruženje ratnika i boraca za slobodu Kraljevstva SHS* u Dubrovniku, čiji su članovi postali i četnici koji su se živi vratili iz Prvog svjetskog rata.[178] U narednom razdoblju četnička aktivnost u Dubrovniku, kao i drugim mjestima ne bilježi nikakvu posebnu aktivnost. Tek 1925., kada se u Dubrovniku formira SRNAO, u tome uzimaju učešća i četnici koji su oformili i četu pri SRNAO-u, postigavši time akcijsko jedinstvo gdje četnici ulaze u sastav "četničkih odreda" SRNAO-a.[179] Aktivnost četnika se svodila da lijepo odjeveni u uniformama dođu u Dubrovnik i kreću se gradom u mimohodu kako bi privukli pozornost na sebe i time pridobili svoje simpatizere.[180]

Šestosiječanjska diktatura kralja Aleksandra Karađorđevića i zabrana rada četničkim organizacijama kao i drugim nacionalističkim udruženjima poput SRNAO-a u potpunosti je umrtvila rad četnika na prostoru južne Dalmacije.[181] Ubojstvo kralja Aleksandra Karađorđevića 1934. u Francuskoj oživjelo je rad četničkih organizacija u cijeloj Kraljevini Jugoslaviji, pa tako i južnoj Dalmaciji. Potkraj 1934. postoji pododbor *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* u Dubrovniku, koji je sa četničke slave "Sretenje Gospodnje", poslao čestitku kralju Petru II. izrazivši "svoju vernost, odanost i požrtvovanje i da su uvek spremni

---

manji dio okuplja jugoslavensko muslimanska organizacija Muslimana, a ostali su članovi HSS-a. Ostale sve političke skupine i razna udruženja su bez ikakva rada".

177 *Jugoslovenska straža*, god. II., br. 26, Beograd, 23. lipnja 1935., str. 1.; *Isto*, god. V., br. 157 i 158/159, Beograd, 6. i 22. svibnja 1938., str. 2.

178 *Glas ratnika*, organ udruženja ratnika i boraca za slobodu Države SHS, br. 8, Beograd, 10. listopada 1920.

179 F. MIROŠEVIĆ, *Počelo je...*, str. 118.

180 *Isto*.

181 Usp. IVO DABELIĆ, *Četničko udruženje u Dubrovniku* 1934. - 1936., Mljet, 2019.

žrtvovati sve za Kralja i Otadžbinu", na što mu je kralj izjavio zahvalnost.[182] Početkom 1935. četnički tisak bilježi samo postojanje pododbora *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* u Metkoviću, a potom u Stonu i u Boki, ne navodeći nikakve druge pojedinosti o njima.[183] Svakako da je to bilo i u vezi s parlamentarnim izborima 5. svibnja 1935. za kojih su četnici istupali kao predvodnici među stanovništvom, kako bi ovi dali svoj glas za vladinu zemaljsku listu.

U lipnju 1935., dubrovački odbor *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* sazvao je skupštinu, koja je počela trominutnom šutnjom za kralja Aleksandra. Upućen je pozdrav, vjernost i odanost malodobnom kralju Petru II. i kraljevskom domu, odnosno knezu namjesniku Pavlu, generalu Živkoviću, vojvodi Kosti Milanoviću Pećancu, utemeljitelju četničke organizacije i ministru unutrašnjih poslova. Izvješće je podnio predsjednik četničkog odbora, sekretar i blagajnik. Nakon toga članovi skupštine potvrdili su stalnu upravu odbora na čelu s predsjednikom Brankom Smiljanićem. Na kraju skupštine stari i novi predsjednik uputio je kritike cijeloj četničkoj organizaciji, kao i članstvu za loš rad i neaktivnost. Naredio je da se ojača rad na četničkoj osnovi i poboljša rad s članstvom, osobito u okolici Dubrovnika. Blagajnik je podnio izvješće da su sakupili 276 dinara staroj četnikinji Dubrovčanki Milanki Savić, koja trenutačno živi u Beogradu. Rekao je da je lošeg zdravlja, a novac joj je potreban za liječenje.[184] Tisak prenosi u listopadu 1935. postojanje pododbora *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* u Opuzenu, ne navodeći nikakve druge pojedinosti.[185]

U travnju 1936. Gradskom redarstvu Dubrovnika dostavljen je popis članova izabranog pododbora *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* u Dubrovniku iz lipnja 1935. U njemu stoji da je stalni - novi predsjednik četničke organizacije gosp. Branko Smiljanić, blagajnik Bogdan Tomanović, administrator Josip Bartolović, središnja tijela organizacije su činili: Petar Midžor, Branko Radonić, Đorđe Milišić, Janko Dolenc, Pero Lasica, Aleksandar Kurtović, a u Nadzornom odboru nalazili su se sljedeći članovi: Miljenko Lazarević, Mile Soljačić, Anđelko Medan, Alija Brkić, Todor Vukanović. Uz izabrana tijela Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine za Dubrovnik iz lipnja 1935. dostavljen je i

182 *Jugoslavenska straža*, god. I., br. 2, Beograd, 24. prosinca 1934., str. 2. i *Jugoslavenska straža*, god. II., br. 2 i 9, Beograd, 14. siječnja i 3. ožujka 1935., str. 1. i 5.
183 *Jugoslovenska straža*, br. 8, 13 i 20, Beograd, 24. veljače, 31. ožujka i 12. svibnja 1935.
184 *Jugoslovenska straža*, god. II., br. 26, Beograd, 23. lipnja 1935., str. 4.
185 *Jugoslovenska straža*, br. 43, Beograd, 20. listopada 1935.

popis svih članova dubrovačke četničke organizacije, a njih je bilo 162 s imenom i prezimenom i zanimanjem.[186]

Na popisu članova četnika vidi se zanimanje, vjerska i nacionalna pripadnost. Međutim, važno je istaknuti da su većinu članova činili Hrvati sa 78 članova, zatim Srbi 61 član, Muslimani 17 članova.[187]

Članovi četničke organizacije Dubrovnik po zanimanju ima: radnika 12, šofera 5, činovnika 7, zemljoradnik 1, zidara 3, vrtlara 2, krojača 2, pekar 1, trgovaca 7, ložača 2, pomoćnik kapetana 2, inženjer 1, profesor 1, građevinski tehničar 1, radio tehničar 1, fotograf 1, bolničar 1, mehaničara 2, kuhar 1, vozača 3, gostioničar 1, bojadisar 1, crkvenjak 1, pomorski kadet 1. Kod ostalih članova zanimanje nije navedeno.[188]

Krajem 1937. tisak bilježi da četnički pododbori iz Metkovića i Kotora nisu podmirili pretplatu za list *Jugoslovensku stražu*, što ukazuje na određene probleme.[189]

Ujesen 1938. i početkom 1939. zabilježeno je nekoliko prosvjeda dubrovačke četničke organizacije na Pilama, gdje su upućivali podršku vladi Milana Stojadinovića, a prosvjedovali protiv čelništva HSS-a i predsjednika dr. Vladka Mačeka. Na tom jednom prosvjedu na Pilama hrvatski nacionalisti rastjerali su četnike.[190]

Do uspostave Banovine Hrvatske ne bilježi se veća aktivnost četničke organizacije iz Dubrovnika. Međutim, kad je došlo do njezine uspostave, četnička organizacija se u Dubrovniku probudila dobivši potporu osobito od pokreta *Srbi na okup* koja je s druge strane došla na udar vlasti Banovine Hrvatske i kojoj je zabranjen rad u Dubrovniku. Vlasti Banovine Hrvatske u Dubrovniku po svaku cijenu su željele ugasiti rad četničke organizacije ili bar njezin rad staviti na marginu političkih događanja. Iz izvješća kotarskog načelnika Dubrovnik iz prosinca 1940., vidi se naređenje kabineta bana u Zagrebu da se svi članovi dubrovačke četničke organizacije na legalan način udalje iz dubrovačke pošte, koja je bila od bitnog značaja za Banovinu Hrvatsku. Tako je iz pošte u Dubrovniku četnik Todor Vukanović premješten u Beograd, Anka Kurtović je umirovljena, Vaso Milić je umro, a Tomo Šoč se prestao baviti četničkom aktivnošću i više se politički ne ističe, ali bit će premješten u Zetsku banovinu.[191]

Pred početak Drugog svjetskog rata četnička organizacija u Dubrovniku pokrenula je gradnju spomenika kralju Aleksadru Karađorđeviću. Gradski komesar poglavarstva za

186 HDA Zagreb, Fond BH KBU, br. dok. 46415/40, kut. 43.
187 *Isto*.
188 *Isto*.
189 *Jugoslovenska straža*, god. IV., br. 146, Beograd, 12. prosinca, 1937., str. 4.
190 I. ROJNICA, *Susreti i doživljaji*, Zagreb, 1995., str. 26.
191 HDA Zagreb Fond BH KBU, br. dok. 46415/40 kutija 43. Opširno izvješće o radu četnika u Dubrovniku.

Dubrovnik Jambreček proziva četničke čelnike, ali i gradske vlasti jer ne uplaćuju novac za gradnju spomenika Kralju. On je istaknuo da je prikupljeno 260.000 dinara, ali s gradnjom se ne počinje. Kritizirao je i one koji nisu uplatili donacije koje su obećali, ali uputio je kritike i odboru za gradnju spomenika koji se uopće ne sastaje.[192] Četnička organizacija u Dubrovniku kritizira ravnatelja škole jer je rekao da Srbi više ne će živjeti u Dubrovniku te ističe da Hrvati bojkotiraju srpske radnje, srpske radnike ne zapošljavaju, bojkotiraju voće i povrće i ostalu robu Srba iz Hercegovine, kao i da premještaju Srbe nastavnike i profesore iz Dubrovnika u Zetsku banovinu i Srbiju.[193] Skupina članova četnika javno se oglasila pismom u proljeće 1940. u *Srpskom borcu* gdje ističu da je Dubrovnik uvijek bio usmjeren prema Beogradu, a nikada prema Zagrebu, a to žele svi dubrovački Srbi bez razlike na vjeru, kao i svi jugoslavenski orijentirani Hrvati, koji svi skupa u Dubrovniku čine većinu.[194] Da to nije nimalo točno pokazuju izbori iz 1940. godine.

Iz svega se izvlači zaključak da su vlasti Banovine Hrvatske u Dubrovniku i južnoj Dalmaciji ograničile ili u potpunosti obustavile rad četničke organizacije. Sve se svelo na pisana priopćenja po četnicima sklonim novinama i u četničkim tiskovinama u Beogradu.

Još je ostalo da prikažemo odnos četničkih organizacija u Kraljevini SHS, Hercegovini i južnoj Dalmaciji prema ostalim nacionalističkim udruženjima ili organizacijama, ali i da odgovorimo na pitanje je li tada u Srba dominantnija velikosrpska orijentacija ili integralno jugoslavenstvo. Prvo formirano četničko Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine imalo je veoma dobar odnos s ORJUN-om, kao i Narodnom obranom čiji je predsjednik bio četnički vojvoda Ilija Trifunović Birčanin. Platforma ovih odnosa i suradnja bila je dijelom u njihovoj zajedničkoj povezanosti s Jugoslavenskom demokratskom strankom koja ih je pomagala u radu, ali nesumnjivo još više u njihovom jedinstvenom stavu u obrani i očuvanju tadašnjeg vladajućeg režima. Tijekom 1923. godine ostvaren je sporazum ORJUNE i *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* s ciljem da se ostvari "…potpuna suglasnost za zajednički rad u borbi protiv svih vanjskih i unutrašnjih neprijatelja".[195] Iste godine ostvaruje se sličan sporazum i s organizacijom Narodne obrane. Međusobni sporazumi ORJUNE, Narodne obrane i Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine nisu zadirali ozbiljnije u unutrašnju organizacijsku samostalnost svake pojedine organizacije.

Po jedan čovjek iz ORJUN-e i Narodne obrane ulazili su u Središnji odbor *Udruženja za slobodu i čast otadžbine* i obrnuto. Jedni drugima su najavljivali svoje aktivnosti, a bilo

192 *Srpski borac*, Udruženje srpskih četnika "Petar Mrkonjić", broj 1, 16. siječnja 1940., Beograd.
193 *Srpski borac*, broj. 3, 6. veljače 1940., Beograd.
194 *Srpski borac*, broj. 7, 9. svibnja 1940., Beograd.
195 B. GLIGORIJEVIĆ, "ORJUNA...", str. 365.

kakva veća aktivnost nije se provodila bez sporazuma s dotičnom organizacijom.[196] Pripadnici Udruženja za slobodu i čast otadžbine bili su zadovoljni suradnjom s ORJUN-om i Narodnom obranom, ističući u tisku da će oni, stari četnici, ORJUN-i i mladim četnicima, „kao svojim dosljednim nasljednicima, predati svetu svoju rasnu i rodoljubivu zastavu da je drže visoko iznad svih stranaka za slobodu i čast otadžbine.“[197] Iz navedenog zaključujemo da su ORJUNA i Narodna obrana imale dobru suradnju s Udruženjem četnika za slobodu i čast otadžbine, a koje su naglašavale svoju jugoslavensku političku ideologiju zastupajući integralno jugoslavenstvo kao politički smjer djelovanja. Ovakav politički odnos navedenih organizacija provlačit će se sve do Drugog svjetskog rata, premda će u Narodnoj obrani 1934., poslije ubojstva kralja Aleksandra Karađorđevića u Francuskoj, ojačati *Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine*.[198] Smjer djelovanja *Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić", Udruženja srpskih četnika za kralja i otadžbinu* i udruženja Društvo starih četnika je izrazito velikosrpskog karaktera i oni svoju suradnju vežu s nacionalističkom organizacijom SRNAO. Dva navedena četnička udruženja nastala su 1924. pod okriljem Narodne radikalne stranke i svoju potpunu aktivnost organizacijski i akcijski vežu sa SRNAO.[199] Ta suradnja će trajati sve do diktature 1929. kada će biti zabranjen rad SRNAO-u i dvama četničkim udruženjima. Budući da su u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, a time u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, bila organizacijski ustrojena dva četnička udruženja, bilježimo njihovu suradnju sa SRNAO, Narodnom obranom ali ne i s ORJUNOM.

U Mostaru, na svakoj većoj četničkoj manifestaciji pojavljuju se predstavnici Narodne odbrane i srpske Sokolske župe Mostar, te predstavnici mladeži, uglavnom prijašnji članovi SRNAO, a to je vidljivo i na velikom ispraćanju dvojice četnika 1935., gdje su prigodan govor održali predstavnici navedenih organizacija.[200] Suradnju s ORJUN-om u Hercegovini i južnoj Dalmaciji ne bilježimo, već postoje otvoreni sukobi i demonstracije ORJUN-e prema spomenutim četničkim organizacijama i SRNAO-u, osobito u južnoj Dalmaciji gdje se u lipnju 1923. bilježe prosvjedi protiv istaknutog člana četničke Organizacije za kralja i otadžbinu iz Sarajeva Đorđa Čokorila, koji se u to vrijeme našao u Dubrovniku. Tom su prilikom uzvikivane parole "dole velika Srbija", "dole srpski front".[201] U južnoj Dalmaciji ne bilježimo suradnju ni Jadranske straže s četničkom organizacijom**.** Organizacija iz koje su dijelom i izrasle četničke organizacije u Kraljevini SHS je *Udruženje ratnika i dragovoljaca*

196 N. ŠEHIĆ, *nav. dj.*, str. 96.
197 *Beogradski dnevnik*, 23. ožujka 1923., Beograd.
198 J. MARJANOVIĆ, *Draža Mihajlović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb - Beograd, 1979., str. 17.
199 N. ŠEHIĆ, *nav. dj.*, str. 96.
200 *Jugoslovenska straža*, br. 35 i 37, Beograd, 27. kolovoza i 6. rujna 1935.
201 F. MIROŠEVIĆ, *Počelo je...*, str. 127.

za slobodu i čast otadžbine, koja ima dobre odnose sa svim četničkim udruženjima u Kraljevini SHS/Jugoslaviji pa i u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Politički i ideološki nisu se svrstali ni na jednu stranu, ostajući blago ipak uz velikosrpsku opciju. Prikazali smo da jedno četničko udruženje izrazito podržava integralno jugoslavenstvo, dok su druga dva udruženja podržavala velikosrpski program i opciju. Oni će se često ispreplitati, osobito poslije 1934. kada *Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine* staje uz režim s predsjednikom vojvodom Kostom Milovanovićem Pećancem, a Društvo starih četnika i Narodna obrana predvođeni Ilijom Trifunovićem Birčaninom protive se približavanju Kraljevine Jugoslavije silama Osovine i zahtijevaju otpor fašističkoj agresiji. Ipak, i jedni i drugi će skrenuti u kolosijek velikosrpske ideologije, što znači da su četnici u biti oružje velikosrpske ideologije u svom osnivanju i bivstvovanju u Kraljevini SHS/Jugoslaviji.

Na kraju ovog poglavlja predočit ću tisak koji su izdavale četničke udruge i uopće koji se tisak bavio četničkom problematikom. Prvi četnički tisak u Kraljevini SHS koji se tiskao bio je *Srpski borac,* glasilo *Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić"* 1924., koji će se privremeno ugasiti i pokrenuti 1927. pod novim imenom *Borac,* izlazit će do 1929., a 1940. opet će se obnoviti pod imenom *Srpski borac*. *Četnik*, list koji je bio službeno glasilo *Udruženja srpskih četnika za kralja i otadžbinu "Petar Mrkonjić"* pokrenut je 1928. i izlazio do 1930. Svi ovi listovi su tiskani u Beogradu, potom distribuirani po Kraljevini SHS/Jugoslavije. U Osijeku je 1924. i 1925. izlazio *Glas srpskog četnika*, organ *Udruženja srpskih četnika za kralja i otadžbinu*. Jedan četnički list tiskan je 1933. u Zagrebu, nosio je ime *Jugoslavenski četnik* i bio je glasilo *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine* iz Zagreba, a u Splitu 1935. *Domovina*, list četničkog udruženja Pododbora Split. Četnički tisak koji se najduže tiskao je *Jugoslavenska straža,* tiskao se od listopada 1934. do travnja 1939., (pokretač je bio vojvoda Kosta Milovanović Pećanac) i to kao službeni organ Glavnog odbora *Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine*.[202]

Postoje još neka glasila koja pišu o četnicima i uopće o srpskim nacionalističkim organizacijama, kao što su npr. *Balkan* iz Beograda, također *Novi Balkan, Severna Srbija,* Novi Sad, *Beogradski dnevnik,* Beograd, *Srpska riječ,* Sarajevo i *Nova štampa* Zagreb.

202 Primjerci navedenih četničkih novina mogu se naći u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

3.2. Odnos četničkih udruženja prema Kraljevini SHS/Jugoslaviji i političkim parlamentarnim strankama

U radu je već prikazano kakvu su ulogu imali četnici do stvaranja Kraljevine SHS, kakvim su se sve poslovima bavila četnička udruženja u Kraljevini SHS/ Jugoslaviji i na koji su to način činili. Odnos četničkih udruženja prema Kraljevini SHS kreirale su političke stranke koje su im pomogle u organiziranju i radu. Pojasnili smo da je prvo četničko udruženje iz 1919. *Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine* nastalo pod okriljem Jugoslavenske demokratske stranke, pod motom da treba čuvati postojeći režim Kraljevine SHS u postojećim granicama te progoniti svim sredstvima sve one koji zagovaraju drugačiji politički i administrativni ustroj zemlje. Kao i većina političkih srpskih stranaka tako su i u četničkom udruženju prigrlili ideju jugoslavenskoga nacionalizma, koja je imala polaznu osnovu u shvaćanju da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan jedinstven narod. Najistaknutiju ulogu među nacionalističkim organizacijama u borbi za potpuno ostvarenje ideje jugoslavenskog unitarizma svakako je imala ORJUNA, a bitan dio programa je i stvaranje jugoslavenske nacije. Time je ORJUNA vrlo rano našla akcijsko jedinstvo s *Udruženjem četnika za slobodu i čast otadžbine* i ta suradnja dobila je takav intenzitet da su mnogi rukovodioci četničkog udruženja bili članovi ORJUNE i obrnuto, da su članovi ORJUNE bili istovremeno članovi četničkoga udruženja. Udruženje četnika djelovalo je stoga pod njezinim snažnim utjecajem, prihvatilo je osnovne ideje ORJUNE, prvenstveno u pogledima na pitanje jugoslavenskoga unitarizma, a isto tako i metode borbe za ostvarivanje te ideje i stoga je *Udruženje* aktivno počelo sudjelovati u njihovom ostvarivanju.[203] I jedna i druga organizacija borile su se za ostvarivanje ideje o "Velikoj Jugoslaviji" koja se po njima trebala prostirati od Varne do Trsta i od Segedina do Soluna. Pravna pretpostavka za ostvarivanje ovakvog programa jest duhovno ujedinjavanje jugoslavenskih plemena i ujedinjavanje s Bugarskom.[204] Uz to išla je potpuna potpora monarhističkom utiranju Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije i potpora dinastiji Karađorđevića, odnosno Nj. V., oslobodiocu Aleksandru Karađorđeviću. Međutim, ideja integralnog jedinstva nije bila u potpunosti prihvaćena u četničkom udruženju, a uopće unutar četničkoga udruženja djelovala je krajnja ekstremna srpska nacionalistička struja koja se zanosila idejom Velike Srbije i koja s najradikalnijim dijelom srpskoga društva nije odustajala od borbe za ostvarenje toga programa. U četničkom je udruženju postojala struja koja nije

203 F. ADEMOVIĆ, *Četništvo i četnička propaganda u južnoslovenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu*, str. 35.
204 LJ. ZOVKO, *Bosna i Hercegovina 1918.-1941.*, str. 94.

prihvaćala integralno jugoslavenstvo i koja će to na kraju uzeti kao povod da se od 1924. konstituiraju dva nova četnička udruženja koja će se boriti za provođenje ideja Velike Srbije, a to su *Udruženje srpskih četnika "Petar Mrkonjić"* i *Udruženje srpskih četnika za kralja i otadžbinu*. Iako su se ova dva udruženja zalagala za ideju Velike Srbije, u potpunosti su poštovali Kraljevinu SHS, njezin režim, monarhiju, kralja i dinastiju Karađorđevića. U Bosni i Hercegovini i južnoj Dalmaciji postojala su udruženja koja su zastupala velikosrpsku opciju. Budući da su to udruženja izrazito centralizirana, provodila su na terenu aktivnosti zacrtane na Glavnom odboru u Beogradu. U takvom su ozračju i odnosu četnička udruženja dočekala Kraljevinu Jugoslaviju i Šestosiječanjsku diktaturu 1929., kada je zabranjen rad svim četničkim udruženjima kao i SRNAO-u i ORJUNI, iako su svi oni podržali diktaturu stavljajući se kralju na raspolaganje. No, već početkom 1930. dozvolu za rad dobilo je *Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine*, koje će voditi dva istaknuta četnika, najprije Ilija Trifunović Birčanin, a potom Kosta Milovanović Pećanac, sve do izbijanja Drugoga svjetskog rata i raspada Kraljevine Jugoslavije kada će njih dvojica postati istaknuti ratni četnički dužnosnici. Vojvoda Birčanin je vodio četničko udruženje dvije godine do 1932., kada postaje predsjednik Narodne Odbrane, a vojvoda Kosta Milanović Pećanac deset godina. Obojica su prihvatili integralno jugoslavenstvo, a u godinama koje su dolazile, završili su kao istaknuti velikosrpski djelatnici u četničkom pokretu u Drugom svjetskom ratu. Predsjednik četničkoga udruženja Kosta Milovanović Pećanac u sumrak diktature pojašnjava zašto je on Jugoslaven i zašto podržava jugoslavenstvo: "...za ideju jugoslavenstva borili su se stara Srbija i Makedonija i to još od četničke akcije u balkanskim ratovima". Po njegovoj ocjeni ova ideja se afirmirala u savezu s Bugarskom i Pećanac se time osobno vezao za ideju jugoslavenstva. Pećanac se nije impresionirao idejom Velike Srbije koja po njegovom mišljenju ne bi obuhvaćala teritorij koji je ušao u sastav Kraljevine SHS, jer je "...takvu državu moguće obići za tri dana lenjim konjem". S istog stanovišta odbacio je ideju i o Velikoj Hrvatskoj za koju kaže: "...nama treba jedna jedinstvena država, a to je Jugoslavija".[205]

Iz svega se ovoga može zaključiti da su četnička udruženja imala pozitivan odnos prema Kraljevini SHS vrteći se u krugu između jugoslavenstva i velikosrpstva i štiteći državni poredak i dinastiju Karađorđevića.

Glede odnosa koji su imala četnička udruženja prema parlamentarnim strankama u Kraljevini SHS i Kraljevini Jugoslaviji, strankama koje su upravljale državom, Skupštinom,

205 *Vidovdan*, br. 1, od 6. travnja. do 1. lipnja 1927., Beograd.

vladama i uopće političkim životom u zemlji može se istaći sljedeće. U Kraljevini SHS/Jugoslaviji stvorila su se dva politička bloka, centralističko-unitaristički blok koga su do 1929. provodili Jugoslavenska demokratska stranka, Narodna radikalna stranka, Zemljoradnička stranka, a potom u Kraljevini Jugoslaviji Jugoslavenska nacionalna stranka (od 1933.) i Jugoslavenska radikalna zajednica (NRS, Jugoslavenska muslimanska organizacija i Slovenska ljudska stranka), a od 1935. Federalističke stranke su bile: Hrvatska /pučka/republikanska/ seljačka stranka, Hrvatska zajednica, Hrvatska pučka stranka (te dijelom Jugoslavenska muslimanska organizacija i Slovenska ljudska stranka) i Seljačko demokratska koalicija (HSS i Samostalna demokratska stanka) od 1927. godine. Postojao je treći blok koji su činile Komunistička partija Jugoslavije i Jugoslavenska demokratska stranka. Prvoj je rad zabranjen *Obznanom* 1920., a drugoj Šestosiječanjskom diktaturom 1929. godine.[206]

3. 2. 1. Suradnja četničkih organizacija s Jugoslavenskom demokratskom strankom i Narodnom radikalnom strankom

Demokrati su utemeljili rad četničkoga udruženja 1919. u Beogradu, a radikali su još 1924. godine utemeljili dva četnička udruženja, koja će s vremenom uspostaviti akcijsko jedinstvo, a odlaskom Puniše Račića u zatvor i Šestosiječanjskom diktaturom iz 1929. godine rad će im biti zabranjen. Već je istaknuto da je Kraljevina SHS sinonim otadžbine, svetinja za četnički pokret i ispunjeni san svih Srba, slobodnih u jednoj državi. Euforički zanos je prošao, i tu istu državu trebalo je graditi, modernizirati, razvijati u svakom pogledu. Prvi nalet demokrata i radikala četnici su pozdravili kao ispravan politički rad, nisu pretjerano kritizirali rad vlade i parlamenta, ali su sigurno bili na njihovoj strani dajući im sveukupnu političku potporu.[207]

Izbori 1923. izmijenili su odnose među strankama, osobito u južnoj Dalmaciji i Hercegovini gdje su radikali dobili 50% više glasova nego 1920. godine, a u južnoj Dalmaciji prvi put je pobijedila Hrvatska pučka seljačka stranka relativnom većinom.[208] Bilo je to razdoblje kada su centralisti još uvijek mogli mirno voditi političku pozornicu, ali sljedećih mjeseci nije bilo stabilno jer su federalističke snage jačale, a radikali i demokrati su upadali u razne korupcijske afere, dok je puk istodobno loše živio. Što se tiče korupcije i raznih drugih

206 FERDO ČULINOVIĆ, *Državnopravni razvitak Jugoslavije*, str. 161.
207 SABRINA P. RAMET, *Tri Jugoslavije 1918.-2005.*, Zagreb, 2009., str. 91.
208 F. MIROŠEVIĆ, *Počelo je…*, str. 115.

afera, četnički pokret je osuđivao takve stvari, pozivajući na odgovornost i pravednu istragu, a u političkom dijelu ostao je i dalje slijepo vjeran kralju i postojećoj vlasti. Izborima 1925. i 1927. radikali i demokrati su prvi put slabili i došlo je do političkoga zaokreta kojim su se četničke organizacije zbunile te su se osjetile odbačene od politike i vlasti.[209]

Poslije izbora 1925. dogodio se veliki šok za četnička udruženja. Radikalna narodna stranka napravila je koaliciju s Hrvatskom seljačkom strankom (koja je prihvatila Ustav i monarhiju te se odrekla republikanstva promijenivši i ime stranke u HSS), i oformila vladu. To je bio politički šok četničkom pokretu, ali i dijelu bivše Hrvatske republikanske seljačke stranke, tada HSS-a. Prvi put su čelni ljudi četničkoga pokreta u svom tisku i javnim skupovima prosvjedovali širom gradova Kraljevine SHS protiv koalicije, nazivajući potpisnike izdajicama.

Poslije pada vlade radikala i Hrvatske seljačke stranke i njihovog koalicijskog razlaza, još veći politički udarac za četnički pokret i još veće iznenađenje uslijedilo je kada su radikali formirali vladu sa SLS-om i JMO-om, što je četnicima bilo nepojmljivo jer je stranka JMO bila njihova najveća protivnica na terenu BiH. U međuvremenu je 1926. umro Nikola Pašić, osoba koja je vukla ključne poteze, što je radikale dovelo do rastrojenosti i do nesigurne koalicije.[210] Federalističke snage, odnosno SDK, sve su više pritiskale vlast tražeći boljitak u zemlji i reforme, a postojeća vlast za to nije imala dovoljno snage. Vrhunac svega toga bit će krvoproliće u parlamentu 20. lipnja 1928.

Vrativši ponovno ustav i parlament u Kraljevini Jugoslaviji, četnička organizacija do rata ponovno surađuje s centralističkim strankama, Jugoslavenskom nacionalnom strankom (JNS) i Jugoslavenskom radikalnom zajednicom (JRZ). Obje te stranke su inicijatori osnivanja četničkih udruženja širom Kraljevine Jugoslavije pa tako i na području Hercegovine i južne Dalmacije. JRZ, nasljednica radikala Nikole Pašića imat će tijesnu suradnju s vladom, podržavat će njezina premijera dr. Milana Stojadinovića koji je Kraljevinu Jugoslaviju približio nacističkoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji. Tu su se četnička udruženja podijelila, odnosno četnici su došli u političku nedoumicu: podržati politiku Milana Stojadinovića ili biti protiv. Upravo se dogodilo da je 1936. osnovano Društvo starih četnika, koje nije postalo brojno, a koje je vodio Ilija Trifunović Birčanin, inače i predsjednik Narodne odbrane. Ono je bilo protiv politike povezivanja s nacističkom Njemačkom i fašističkom Italijom, a Udruženje srpskih četnika za slobodu i čast otadžbine Koste Milovanovića Pećanca bilo je uz politiku Milana Stojadinovića i Sile Osovine. Tako će u puču 27. ožujka 1941. četnici Ilije Trifunovića

209 B. PANDŽIĆ, *nav. dj.*, str. 41.
210 D. BILANDŽIĆ, *nav. dj.*, str. 81.

odigrati značajnu ulogu dovodeći vladu koja je bila bliska engleskoj politici, a protiv sila Osovine.[211]

3. 2. 2. Četničke organizacije i Zemljoradnička stranka

Zemljoradnička stranka je nastala iz potrebe za agrarnom reformom što znači da je oko svog programa okupljala pristalice agrarne reforme, tj. uklanjanje feudalnih odnosa u dijelovima Sandžaka, BiH, Kosova, Makedonije i kolonata u Dalmaciji. Zemljoradnička je stranka svoje ogranke imala u cijeloj Kraljevini SHS, pa tako i u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Za ovu je stranku veliko zanimanje pokazao srpski seljak, ali ništa manje ni drugi narodi iz Kraljevine SHS. Tu se pojavljuje prvi problem jer radikali iskazuju zanimanje za srpskog seljaka kao birača, a s druge strane, ta je stranka požurivala vladu, parlament, i kralja da se što žurnije provede agrarna reforma, ukazujući na propuste u agrarnoj reformi i kritizirajući Vladu, što vlastima u Beogradu zasigurno nije odgovaralo. Zemljoradnička stranka je podržavala centralističke stranke gdje je i sama bila smještena. Podržavala je Vladu Kraljevine SHS, dinastiju Karađorđevića, postojeći poredak u zemlji, pa time na izborima 1921. i 1923. ne dolazi u sukob ni s kim pa ni s četničkim udruženjima. Problemi su nastali na relaciji Zemljoradnička stranka - *Udruženje srpskih četnika za kralja i otadžbinu* - *Udruženje srpskih četnika "Petar Mrkonjić"* pred izbore 1925., kada su radikali tražili da četnici iz ova dva udruženja i iz SRNAO ometaju skupove Zemljoradničke stranke, da fizički napadaju njezine istaknute dužnosnike, kandidate s lista i da na dan izbora prijete njezinim glasačima.[212] U Vojvodini, Sandžaku i Bosni bilježi se veći broj napada četničkih udruženja na skupove Zemljoradničke stranke.[213] U Hercegovini i južnoj Dalmaciji ne bilježimo nijedan incident između četnika i Zemljoradničke stranke, koja je bila popularna među narodom u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Do sukoba između četnika i Zemljoradničke stranke 1925. godine došlo je zbog biračkog tijela, ali stranka je imala i sačuvala veliku popularnost, a to su radikali morali predvidjeti.

3. 2. 3. Slovenska ljudska stranka i četnička udruženja

211 J. MARJANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 93.
212 B. GLIGORIJEVIĆ, "SRNAO...", str. 29. - 30.
213 *Isto*, str. 30.

Slovenska ljudska stranka koja je politički djelovala u Sloveniji s četničkim udruženjima nije se sukobila za trajanja Kraljevine SHS/Jugoslavije. Četnicima je prostor Slovenije pomalo bio stran, tu nisu imali nikakvu posebnu tradiciju, niti su uopće imali uporište u slovenskom narodu. U Sloveniji je postojalo jedno Udruženje četnika za kralja i otadžbinu sa središtem u Ljubljani, koje je 3. listopada 1937. posvetilo svoju društvenu zastavu,[214] no koje nije dolazilo u sukob sa slovenskim pukom, kao ni sa SLS, koja je participirala u vladi. Njegova aktivnost postaje veća zbog opasnosti od svjetskoga rata i mogućeg napada Italije na Jugoslaviju. Tako ono 1939. godine počinje izdavati i svoj list.[215]

3. 2. 4. Jugoslovenska muslimanska organizacija i četnička udruženja

JMO je glavna politička stranka Muslimana u BiH koji su se politički organizirali 1919. i 1920. Jedan od njezinih utemeljitelja i vođa bio je dr. Mehmed Spaho. Ta je stranka u početku svoga rada štitila interese begovata, ali se s vremenom proširila na sav muslimanski puk. U političkom programu iskazivala je elemente autonomije BiH, a u biti je tijesno surađivala s radikalima i dinastijom Karađorđevića.[216]

Kako je rastao politički ugled stranke među Muslimanima u BiH, četničke organizacije su imale zadaću da vrše pritisak na njezino čelništvo i članstvo svim raspoloživim sredstvima na terenu. To je osobito do izražaja dolazilo kada bi JMO okrenula leđa radikalima i Beogradu.[217]

JMO je bila izložena stradanju svojih simpatizera, članova i čelnika u cijeloj BiH, ali izrazito u istočnoj Hercegovini i Podrinju, uz granicu sa Srbijom i Crnom Gorom. Teško je utvrditi brojke te opisati četničku brutalnost koja se događala u zemlji gdje je završio rat, premda su ubrzo uvedeni pisani zakoni, ustav i sudstvo.[218]

JMO će izgubiti na političkoj težini 1939. godine smrću svoga predsjednika Mehmeda Spahe i uspostavom Banovine Hrvatske.

3. 2. 5. Četničke organizacije i federalističke snage

214 *Jugoslovenska straža*, br. 137, Beograd, 26. rujna 1937., str. 3.
215 *Četnik*, udruženje četnikov pododbor, Ljubljana, 1939., str. 1. - 3.
216 M. IMAMOVIĆ, *nav. dj.*, str. 494.
217 Š. FILANDRA, *Bošnjačka politika u XX. st*., str. 82.
218 S. ĐULABIĆ, *Od Spahe do Alije*, str. 57.

Već smo naveli koje stranke podržavaju federalistički blok, no treba spomenuti još i Hrvatsku stranku prava i Džemijet stranaka Turaka s Kosova, Sandžaka, Makedonije, branitelje interesa krupnih zemljoposjednika.

Džemijet je stranka kosovskih, sandžačkih i makedonskih Turaka zemljoposjednika, koja je branila njihove interese. Logično, na takvom terenu četničko djelovanje bilo je još radikalnije, sa stanjem koje je podsjećalo na ono u istočnoj Hercegovini 1918.. O tome dovoljno svjedoči svojevrsna doskočica kojom su četničke organizacije poručile da je članovima Džemijetima svima mjesto u Turskoj ili u grobu. Nad Turcima su vladale, kao i nad Albancima, surove represije, zakon sile i oružja. U više navrata intervenirao je i turski veleposlanik želeći spriječiti zločin i progon, što zasigurno nije osobito smetalo vlastima u Beogradu.[219]

Hrvatska stranka prava, koja je Hrvatsku vidjela neovisnom državom, zbog minornog broja zastupnika u parlamentu (jednog ili dva) ostajala je politički neopažena, pa tako i od četničkih organizacija. Osim prepucavanja u tisku i verbalnih prijetnji, ne bilježi se posebno usmjereno četničko djelovanje prema HSP-u.[220]

Hrvatska pučka stranka iz BiH koju su utemeljili Hrvati uz glavnu pomoć svećenika franjevaca, igrat će ispočetka ogromnu ulogu na političkoj pozornici, ali već od 1923. godine pod snažnim utjecajem HRSS-a izgubit će utrku za parlament. Poznati su po tome što su surađivali s Radikalnom strankom, a što je u Hercegovini dvojako tumačeno. Međutim, franjevci su imali za cilj pomoći hercegovačkom seljaku koji je doista teško živio. Zbog te suradnje, četnička organizacija u Hercegovini nije uznemiravala njihove čelne ljude niti njihove pristaše.[221]

3. 2. 6. Četničke organizacije i Komunistička partija Jugoslavije

KPJ je iznikla na razvalinama socijaldemokratskih stranaka Austro-Ugarske Monarhije, tj. stranaka Slovenije, Hrvatske, Dalmacije i Vojvodine, koje su se uvezale sa socijaldemokratima Kraljevine Srbije, koje su bile pod značajnim utjecajem socijaldemokrata Francuske. Planovi i programi socijaldemokrata su poznati, pa se više-manje ne razlikuju ni u jednoj europskoj zemlji. Socijaldemokratske stranke nisu imale većeg zamaha osim u Sloveniji i Hrvatskoj, i to na onim područjima gdje je radništvo imalo veću tradiciju. Kraj

219 M. IMAMOVIĆ, *nav. dj.*, str. 520.
220 B. PANDŽIĆ, *nav. dj.*, str. 41.
221 *Isto*.

Prvoga svjetskog rata ove su stranke dočekale neuvezane i razdijeljene. Već 1919. iz tog neorganiziranog tijela razvija se komunističko krilo, zaneseno idejama Oktobarske revolucije.[222]

KPJ je na izborima u studenom 1920. postigla veoma dobar rezultat te je po broju zastupnika bila treća, a po broju dobivenih glasova četvrta stranka u Kraljevstvu SHS. Svi nezadovoljnici i gladno radništvo dali su glas KPJ. Tu još nije bio toliko prisutan ideološki, marksistički moment. Očito da su parole "dajte nam kruha", "posla, plaću, bolju nadnicu", "zemlju seljacima", "dolje bogata korumpirana buržoazija" - imale dovoljno odjeka.[223]

Socijalne tenzije su bile velike jer je zemlja tek izašla iz rata. KPJ je kroza sindikate uspjela podići radništvo na štrajkove, tako da su u svibnju 1920. godine štrajkali veliki sustavi poput željeznica, rudnika, brodogradilišta i još niz većih poduzeća u Kraljevstvu SHS.[224]

Vlast se branila kako je smatrala da je ispravno. Vlada je 29./30. prosinca 1920. donijela odluku, tzv. *Obznanu* kojom je zabranila rad KPJ, sindikalno okupljanje komunista, kao i objavljivanje njihovog lista *Radnički pokret.* Zapečatila je radničke domove, zaplijenila arhivu i uhitila sve istaknute komunističke djelatnike.[225]

Sama vlast s policijom i sudstvom nije mogla provesti represiju bez šire podrške antikomunističkih udruga. Četnici su na prvom mjestu dobili zadaću da se sukobe s pristalicama KPJ, što je proizilazilo i iz njihova programa, u kojem su osudili komunizam, marksizam i Oktobarsku revoluciju. Četnici su uistinu imali jak antikomunistički naboj, koji je dolazio od žaljenja što su komunisti ovladali carskom Rusijom, velikim saveznikom Kraljevine Srbije iz XIX. st. Također, animozitetu je pridonijelo što su veliki marksisti bili Njemci, njihovi ratni protivnici, ili su s Njemačkom bili značajno povezani, poput Lenjina. I treće, ne i najmanje bitno, u pitanju su bili odnosi između religije i ateizma - četnici su sebe doživljavali braniteljima srpskog pravoslavlja i bilo im je neshvatljivo da to netko negira.[226]

Način na koji su četnička udruženja djelovala protiv KPJ, može se podijeliti u dva dijela. Prvo, preko tiska i javnih govora osuđivan je komunizam, a drugi dio vršen je na oprobani četnički način, odnosno fizičkim prijetnjama, paljenjem, rastjerivanjem skupova ili jednostavno štrajkolomstvom.

Takav odnos KPJ i četničkih organizacija nije se mijenjao sve do Drugoga svjetskog rata.

---

222 SKUPINA AUTORA, *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985., str. 55.
223 JOSIP HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1990., str. 197.
224 D. BARTOLOVIĆ, *nav. dj*., str. 21.
225 SKUPINA AUTORA, *Povijest Saveza...*, str. 76.
226 *Jugoslovenska straža*, br. 100, 6. XII. 1935., Beograd.

3.3. Odnos vlasti prema četničkim organizacijama

Četničke organizacije od samoga nastanka Kraljevine SHS su pod stalnim nadzorom vlasti, od nje dobivaju sve naputke za svoja djelovanja, pa tako novčanu i svu drugu logističku pomoć. Takvo isto stanje nastavlja se i od 1919. kada se četnici registriraju kao civilno udruženje za potrebe skrbi o svojim živim i ranjenim članovima i suborcima iz proteklih ratova, kao i obiteljima poginulih članova. Međutim, u Kraljevini SHS/Jugoslaviji ni četničke organizacije nisu imale besprijekornu suradnju s vlastima; postojala su doba odlične suradnje, ali i razdoblja kada se ograničavalo ili potpuno zabranjivalo rad četničkim organizacijama. Na tri razdoblja može se podijeliti suradnja vlasti i četničkih organizacija u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Prvo razdoblje je od 1919. do 1929., potom razdoblje od 1929. do 1935. i razdoblje od 1935. do 1941. Razdoblje od 1921. do 1929., tj. do Šestosiječanjske diktature bilo je plodonosno u smislu vrlo kvalitetne i obostrane suradnje vlasti i četničkih organizacija. To je razdoblje kada četničke organizacije podržavaju sva tijela vlasti na svim razinama, bilo da se radilo o kralju Aleksandru Karađorđeviću od koga su imali punu podršku, političku, materijalnu i moralnu bilo o izvršnoj vlasti i svim njezinim ministarstvima koja su bila na usluzi četničkim organizacijama. To se manifestira naročito od 1924. kada se u Kraljevini SHS formiraju još dva spomenuta četnička udruženja. Tada će premijer Vlade, ministar vojske i ministar unutarnjih poslova svi primiti izaslanstvo četničkih udruženja i pružiti im apsolutnu podršku u radu.[227]

Četnička udruženja su imala dobru suradnju s izvršnom vlasti i parlamentom Kraljevine SHS gdje su pojedini zastupnici, kao npr. Puniša Račić, predsjednici u četničkom udruženju. Među zastupnicima bilo je i nekoliko četničkih vojvoda. Tijela sudske vlasti su četničkim udruženjima bila na raspolaganju čineći im razne usluge raznih sudskih potreba na terenu u gradovima i mjestima gdje su organizacije djelovale. Sve niže razine vlasti, od oblasnog predstojnika do kotarskog načelnika ili gradskog i mjesnog predstojnika žandarmerije, imali su veoma konkretnu suradnju koja se odnosila na pružanje pomoći u radu mjesnih četničkih organizacija. Ona se sastojala, između ostaloga, u izdavanja prostorija

227 B. GLIGORIJEVIĆ, "SRNAO...", str. 26. - 27.

četničkoj organizaciji za rad, od pomoći u inventaru, uredskom materijalu, financijskoj pomoći do sudjelovanja svih predstavničkih tijela vlasti na raznim četničkim svečanostima, bilo da se radilo o krsnoj slavi četničke organizacije bilo posvećenju četničke zastave bilo obilježavanju važnijih datuma iz srpske povijesti. O suradnji s vojskom i časnicima brinulo se ministarstvo vojske, a na terenu postoji suradnja s vojnim garnizonima gdje četnici raznim prilikama zadužuju i razdužuju pješačko oružje, pištolje, puške, a časnici su redovito nazočni s četničkim obilježjima, pogotovo što su mnogi časnici aktivni članovi udruženja i sudjeluju u radu mjesne organizacije.

Kada se je u Mostaru četnički pododbor dobio nadležnost Oblasnog četničkog odbora srpskih četnika "Petar Mrkonjić", na svečanosti su bili nazočni svi predstavnici vlasti, od oblasnog načelnika do generala Velimira Ostojića koji je osobno zastupao kralja Aleksandra Karađorđevića i jadransku armijsku oblast. Tom prigodom zaželio je uspješan rad četničkoj organizaciji i prenio pozdrave u ime kralja.[228]

Također u Konjicu i Trebinju nazočan je kotarski predstojnik uime vlasti na posvećenju zastave, a koji nazoči i redovitim četničkim sastancima. Suradnja između četničkih organizacija i vlasti nastavlja se i narednih godina. Veća manifestacija je održana u Mostaru 1. prosinca 1928., povodom deset godina osnivanja Kraljevine SHS. U manifestaciji su sudjelovala sva tijela vlasti iz Mostara hvaleći rad četnika i želeći puno uspjeha Kraljevini SHS.[229]

Sa Šestosiječanjskom diktaturom iz 1929. bio je obustavljen rad svih četničkih organizacija i sličnih nacionalističkih organizacija. Malo poslije 1930. odobren je rad *Udruženju četnika za slobodu i čast otadžbine* zbog mišljenja da je ta organizacija vrlo korektno radila u proteklom razdoblju, da je zastupala ideju jugoslavenstva pa je time s razlogom imala dozvolu za rad. Sve do smrti kralja Aleksandra Karađorđevića 1934., zbog snažne represije režima diktature, nije bilo jedinstva u Glavnom odboru. Godine 1932. dogodila je se smjena predsjednika, umjesto Ilije Trifunovića - Birčanina na čelo Udruženja dolazi Kosta Milanović Pećanac. Tih godina nije bila izgrađena jača mreža četničkih organizacija pa nije bilo velikih aktivnosti četničkih organizacija u Kraljevini Jugoslaviji pa ni u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, a tamo gdje su postojale sudjeluju sa žandarmerijom u represiji.

Pogibija kralja Aleksandra Karađorđevića, u listopadu 1934. bila je povod da se četnička organizacija aktivira iz nekoliko razloga. Prvo, smrću kralja, koji je bio njihov

228 *Srpski borac*, službeno glasilo Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić", Beograd, 16. VIII. 1924.
229 *Četnik*, 15. VI. 1929.

vrhovnih i idejni vođa, četnicima je povrijeđen ponos.[230] Drugo, to je bio udar na Kraljevinu Jugoslaviju, državu kojoj su služili.

Međutim, dočim u razdoblju od 1930. do 1934. vlasti i dalje uredno surađuju s četničkom organizacijom, 1934. god. prvi put se javljaju problemi na relaciji vlasti i četničke organizacije. Na skupštini Vlade Kraljevine Jugoslavije u prosincu 1934. Ministarstvo unutrašnjih poslova iznijelo je niz negativnih opaski na četnički rad i njihovu organizaciju. Ministarstvo je zamjerilo rukovodstvu četničkog udruženja da je izgubilo svaki kriterij u primanju članstva, da se pod okriljem četništva čine raznovrsne zloporabe položaja nad mirnim stanovništvom, da četničku organizaciju isključivo čine pripadnici jednog nacionalnog opredjeljenja, tj. Srbi i to na onom prostoru gdje živi stanovništvo heterogenog nacionalnog i vjerskog sastava, čime se ne omogućava oživotvorenje ideje narodnog jedinstva. Time je Ministarstvo unutrašnjih poslova nižim razinama vlasti izdalo zapovijed sljedećeg sadržaja, koje se izravno odnosi na četničke organizacije: "...da se članovima organizacije zabrani nositi oružje, ako na isto nemaju odobrenje vlasti po zakonu o držanju i nošenju oružja, da se zabrani rad odbora gdje oni imaju jednonacionalni sastav članstva i gdje štetno utiču na slogu i jedinstvo stanovništvo bez obzira na nacionalni sastav i vjersku pripadnost, da se suzbije skupljanje članarine i priloga na nedoličan način, kao i naturanje knjiga i slika i da se najoštrijoj odgovornosti podvrgnu ekscesi pojedinih članova udruženja".[231]

Bila je to prva naredba izravno iz Vlade poslana svim nižim institucijama na obveznu provedbu. Ubrzo nakon toga, početkom 1935. godine, u Zagrebu su se oštro sukobili pripadnici četničke organizacije i hrvatski nacionalisti povodom rođendana predsjednika HSS-a Vladka Mačeka. Pripadnici četničke organizacije su uputili izravno pismo predsjedniku Milanu Stojadinoviću u Beograd, da su četnici, uvijek vjerni kralju i otadžbini, prepušteni teroru ulice, i da traže da se uspostavi autoritet vlasti i zakona, prijeteći, ukoliko se to ne uradi i njihovi zahtjevi ne usvoje, pribjegavanjem energičnoj samoobrani. Uslijedila je odmah odluka predsjednika Milana Stojadinovića upućena banu Savske banovine, da se četnicima obustavi svako djelovanje na teritoriju Savske Banovine.[232] Iako se ova odluka odnosila samo na Savsku banovinu, pokušale su je provesti i druge banovine, pozivajući se na nju kada je u pitanju četnički pokret. No, u praksi se malo od toga provelo.

230 Četnici su na pogrebu kralja Aleksandra imali vrlo značajnu ulogu kao pripadnici počasne pratnje.
231 N. ŠEHIĆ, *nav. dj.*, str. 171.
232 *Isto*.

Četnička je organizacija u jesen 1934. i cijelu 1935. godinu u Bosni i Hercegovini i južnoj Dalmaciji imala najveću aktivnost. Upravo se u 1935. utemeljilo najviše četničkih mjesnih odbora u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Nigdje ne bilježimo bilo kakvu zabranu ili ograničavanje rada mjesnim odborima u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. I dalje postoji dobra suradnja s vlastima na terenu, a već je ovdje pisano o aktivnostima koje su četnici u Hercegovini i južnoj Dalmaciji provodili u 1935. Te su aktivnosti poduprli u svi značajni predstavnici vlasti sa svih razina, od parlamenta Jugoslavije preko predstavnika vlasti Drinske i Primorske banovine do kotarskih načelnika, kao i najviših časnika Jadranske armijske oblasti, koji su izravno predstavljali maloljetnog kralja Petra II. Dio Hercegovine nalazio se pod upravom Primorske banovine sa sjedištem u Splitu, dio pod upravom Zetske banovine sa sjedištem u Cetinju, a pod upravom Zetske banovine bila je i južna Dalmacija. Vlastima ovih banovina bila je poznata odluka o zabrani rada četničkih organizacija, ali od toga se nije ništa provodilo na prostoru Hercegovine i južne Dalmacije. Na prostoru Bosne, koje dobar dio obuhvaća Drinska banovina, bilježimo obustavu rada pojedinih četničkih organizacija. Obustava rada se odnosi upravo na zabrane koje je uputilo Ministarstvo unutarnjih poslova početkom 1935., ali odluka je provedena 1936. kada vlasti zabranjuju sastanak četničkoj mjesnoj organizaciji na Dolac Malti u Sarajevu, potom u Visokom i u Goraždu. Posebno je postala sporna Odluka Ministarstva unutrašnjih poslova po kojoj se od 15. prosinca 1935. zabranjuje formiranje četničkih mjesnih odbora. Tu će se narednih nekoliko godina lomiti koplja jer su četnici, usprkos odluci, formirali nove mjesne odbore. Tako je kotarski načelnik u Tuzli dobio naredbu da u Sokolcu, Klečkovcu i Šehićima poslije 15. prosinca 1935. zabrani osnovane mjesne odbore četnika. Banska vlast u Drinskoj banovini potpuno je početkom 1938. godine ugasila rad četničkoga mjesnog odbora Rogatica.[233]

U razdoblju provođenja zabrane rada četničkih mjesnih odbora, kako je navedeno, u Hercegovini i južnoj Dalmaciji nijednom odboru nije zabranjen rad od 1935. do 1940. godine. Tek s uspostavom Banovine Hrvatske 1939. iz kabineta bana iz Zagreba bit će upućena odluka o postupnom raspuštanju mjesnih četničkih odbora i premještanju istaknutih četničkih članova u druge dijelove Kraljevine Jugoslavije na novi posao, o čemu je već pisano u prethodnim poglavljima.

Odluka Ministarstva unutarnjih poslova iz 1935. i odluka premijera dr. Milana Stojadinovića iz iste godine provodila se djelomično na prostoru Kraljevine Jugoslavije, može se reći od mjesta do mjesta ili selektivno, jer upravo u tom razdoblju utemeljio je se velik broj

233 *Isto*, str. 172. - 173.

novih četničkih mjesnih odbora. Tako je broj pododbora već 1938. godine u Kraljevini Jugoslaviji iznosio ukupno 1000, što znači da se, u odnosu na 1932., broj pododbora povećao za dvije trećine. Četnički mjesni odbori su i dalje održavali svoje skupštine, provodili svoje aktivnosti i surađivali s vlastima bez ikakvih poteškoća, kako civilnih tako i vojnih.[234]

3.4. Odnos četničkog pokreta prema uspostavi Banovine Hrvatske 1939.-1941. godine

Uspostava Banovine Hrvatske nije se dogodila preko noći, nego je to predstavljala duži politički proces na koji je utjecalo više različitih povezanih čimbenika. Kralj Aleksandar Karađorđević 1931. uveo je Oktroirani ustav i pokrenuo manji broj političkih reformi. Njegovu smrt knez Pavle iskoristit će za nove izbore. Do diktature u siječnju 1929. mijenjale su se vlade, ali boljitka u Kraljevini SHS nije bilo. A najveći problem vlastodržaca u Beogradu bili su upravo Srbi, od kojih se samo mali broj uključio u JNS, dok su ostali u samoj Srbiji početkom 30-tih tražili reforme. Bili su to uglavnom predstavnici prijašnjih tada zabranjenih srpskih političkih stranaka iz vodstva NRS, DS i ZS. Uz to pored hrvatske oporbe i zabranjene SDK (HSS i SDS), HFSS i HSP, tu su i Slovenska ljudska stranka i Jugoslavenska muslimanska organizacija, koje su također svojim punktacijama tražile promjenu sustava. Srpski stratezi dominacije centralizma i hegemonizma ostali su tako na brisanom prostoru, opirući se reformama i rješavanju *hrvatskog pitanja*. Možda su u prvom trenu pronašli idealnu osobu za mandatara Vlade, uglednog bankara dr. Milana Stojadinovića. On je 1935. osnovao JRZ od NRS, SLS i JMO i od 1935. do 1939. uspješno je izbjegavao reforme i *hrvatsko pitanje*. Čak će otići tako daleko da će napustiti suradnju s Francuskom i prići silama Osovine - Njemačkoj i Italiji, a sklopio je i savez s Bugarskom, pobjedonosno najavljujući Hrvatima da u tim zemljama više ne trebaju tražiti ni političku ni pravnu niti bilo kakvu drugu pomoć. Možda je na moment i postigao političku pobjedu, ali u svemu tome prevario se u nekoliko poteza. Prvo je potpisao crkveni konkordat s Vatikanom 25 srpnja 1937., što je izazvalo revolt kod Srpske pravoslavne crkve i Srba uopće. Onda je na sastanku kod Brežica (16. I. 1937.) odbio zahtjev dr. Vladka Mačeka o reviziji ustava i uspostavljanju federalnog uređenja, a potom je 8. listopada 1937. došlo do deklaracije udružene oporbe u Farkašiću, kojom demokrati, radikali i dio Zemljoradničke stranke s HSS-om i SDS-om traže da se u zemlji u Parlamentu donese novi ustav za koji će glasovati svi zastupnici i koji će biti

234 *Isto*, str. 174.

po mjeri sviju, s obzirom da su prva dva ustava (donesena 1921. i 1931.) doneseni bez Hrvata, a drugi bez Srba i protiv Srba.[235] S druge strane, Milan Stojadinović došao je u spor sa svojim istomišljenicima u politici, a osobito u vojsci, koji nisu prihvatili suradnju s Njemačkom i Italijom, što je bio znak knezu Pavlu da se nešto mora mijenjati.

Unutrašnjopolitički odnosi mirisali su na građanski rat, a Nijemci i Talijani su stezali na vanjsko-političkom planu. Uz to, francuska dominacija u Podunavlju je slabila. Nijemci su već bili u Austriji i dijelu Čehoslovačke, a Talijani u Albaniji. Takvo političko okruženje oko Kraljevine Jugoslavije nije nudilo svijetlu budućnost.[236]

Obavještajna izvješća s terena, osobito iz pograničnog dijela Crne Gore i Dalmacije pokazivali su da Talijani imaju pretenzije na Kraljevinu Jugoslaviju, a tu težnju podgrijava *hrvatsko pitanje* i Dinastija Petrovića s Cetinja, koja je uz talijansku pomoć tražila neovisnost Crne Gore, štoviše, čija je ambicija bila Crnoj Gori pripojiti prostor sve do Neretve, gdje bi ušla dobrim dijelom Hercegovina i cijela južna Dalmacija.[237]

Knez Pavle bio je svjestan da su sva zvona zvonila na uzbunu. Došlo je vrijeme da se pristupi pravednom rješavanju *hrvatskog pitanja* u Kraljevini Jugoslaviji. Kako je tom pitanju pristupio, navest ćemo sljedećim redoslijedom.

Prvo je raspisao parlamentarne izbore za 11. prosinca 1938. godine. Nasuprot JRZ-ovoj vladinoj listi dr. Milana Stojadinovića nalazila se lista Udružene opozicije dr. Vladka Mačeka. JMO je, kao sastavni dio JRZ-a, bio uz vladinu listu. Na tim izborima Stojadinovićeva lista je dobila 54,09% glasova, ali umjesto 202 pripalo joj je 306 mandata, dok je Mačekova lista dobila 44,90% glasova, čime je trebala dobiti 167 mandata, a dobila je samo 67 mandata zbog izbornog zakona. Mačekova lista pobijedila je i na području Hercegovine sa 65,5% glasova, dok je JRZ dobila 32,8% i pretrpjela najveći poraz, a Mačekova lista pobijedila je uvjerljivo i u južnoj Dalmaciji. Bio je to izvanredan uspjeh opozicije, posebice HSS-a koji je dobio 801.333 glasa te je s pravom zahtijevao rješavanje hrvatskog pitanja. Stojadinović, koji nije bio spreman riješiti hrvatsko pitanje, morao je otići s vlasti. Knez Pavle udaljio je u veljači 1939. Milana Stojadinovića s mjesta predsjednika Vlade. Izborni uspjeh HSS-a pokazao je koliko je ojačao hrvatski narodni pokret, kojem je bio na čelu, ali istodobno da se hrvatsko pitanje nije moglo dalje odlagati ako se htjelo spasiti Jugoslaviju od raspada, s obzirom na zaoštravanje međunarodnih prilika u Europi i naziranje početka rata. Glavni četnički odbor, uznemiren rezultatima izbora i uspjehom opozicije i

235 D. BILANDŽIĆ, *nav. dj.*, str. 102.
236 J. TOMASEVICH, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1979., str. 34.
237 A HRV DRŽ ZG BR. BA BU ODZ 6283, br.13879/1940. Obavještajno izvješće Gradskog redarstva Dubrovnik.

naznakama diskusije o hrvatskom pitanju, istaknuo je neophodnost stvaranja jakog nacionalističkog fronta, pri čemu su isticali razne slogane poput "Nacionaliste na okup", "Sve za Kralja, narod i Jugoslaviju“, „Samo preko nas mrtvih može se rušiti Jugoslavija“, „Nema kompromisa, nema diobe“, „Jugoslaveni na okup!“ uz svojevrsnu lozinku 'Čuvat ćemo Jugoslaviju'".[238] Četnička udruženja su trebala poslužiti JRZ-u da povrati izgubljene pozicije te da sačuva prijašnje stanje, što nije bilo moguće. U ovoj političkoj zavrzlami vrijeme je bilo neprijatelj. Od kneza Pavla u veljači 1939. Dragiša Cvetković dobio je zadaću mandatara, a već početkom travnja problem *hrvatskog pitanja* se počeo raspletati u Kraljevini Jugoslaviji.[239]

Pokazalo se da ovaj zadatak preuređivanja zemlje predstavlja zahtjevan posao, kojem su morali pristupiti čitavi timovi stručnih ljudi s obje strane. Temelj dogovora predstavlja to da ministarstvo obrane, ministarstvo unutarnjih poslova, ministarstvo vanjskih poslova i bankarski sustav, kao i carinska služba ostaju jedinstveni na razini zemlje i u vlasti vlade u Beogradu. Sve ostalo se spušta na ovlasti Banovine Hrvatske. Sporazum Cvetković-Maček zapravo je trebao biti prvi korak u rješavanju *hrvatskog pitanja*, korak koji bi vodio do potpune ustavne reorganizacije zemlje, što znači da je sporazum bio privremene prirode, sve dok nova Ustavotvorna skupština u Beogradu ne odobri novi ustav. Kako bi što prije riješili hrvatsko pitanje, knez Pavle i Dragiša Cvetković za početnu fazu odobrili su da se sporazum temelji na ustavu iz 1931. godine, tj. članku 116. U uvodnom paragrafu sporazuma Cvetković-Maček sadržana je tvrdnja da je Jugoslavija najbolji jamac neovisnosti i napretka Srba, Hrvata i Slovenaca. Time je HSS dao izjavu da potvrđuje i prihvaća Jugoslaviju, čime su za početak izbijeni mnogi argumenti iz ruku mnogih protivnika sporazuma, osobito u srpskom narodu, ali i svim drugim osporavateljima.[240]

Kad su u travnju 1939. oformljene stručne komisije za pregovore, oni su otpočeli rad na svim područjima. Najveći spor između hrvatskog i srpskog pregovaračkog tima bile su granice, tj. teritorijalna podjela i opseg buduće Banovine Hrvatske. Proces je tekao donekle lagano dok se vodila rasprava o Savskoj i Primorskoj banovini, no kada su se pregovarači dotakli Srijema i BiH, nastali su mučni i dugi pregovori. Svaki pregovor o BiH Srbi su teško prihvatili tvrdeći da je to "srpska zemlja", a povijesni pokazatelji i stanovništvo koje je na tom prostoru živjelo demantiralo ih je u tomu. Međutim, dogovor je nakon nekog vremena postignut i spomenutim banovinama pripojeni su kotarevi Dubrovnik, Brčko, Gradačac,

238 *Jugoslovenska straža*, god. V., br. 166/1938., Beograd, 28. prosinca 1938., str. 1.
239 LJ. ZOVKO, *nav. dj.*, str. 19.
240 LJ. BOBAN, *Sporazum Cvetković - Maček*, Beograd, 1965., str. 218.

Derventa, Travnik, Fojnica, Bugojno, Konjic, Mostar, Stolac. Nakon dugih pregovora 26. kolovoza 1939. parafiran je Sporazum između predsjednika vlade Kraljevine Jugoslavije Dragiše Cvetkovića i potpredsjednika Vladka Mačeka čime će nova vlada početi funkcionirati.[241]

Uvodnim odredbama u Banovini Hrvatskoj, jednako kao i drugim dijelovima zemlje, jamči se jednakost Srba, Hrvata i Slovenaca. Uključujući u tu jednakost i pristupanje u državnu službu, sve vjere su proglašene ravnopravnim, kako bi se jamčila jednaka građanska i politička prava svih građana. Trebalo je izraditi i prihvatiti novi ustav. Banovina Hrvatska na svom području prihvatila je sljedeće autonomne ovlasti: poljoprivredu, trgovinu, industriju, šume i rude, zatim sudsku vlast, dijelom policijsku, školstvo, zdravstvo, javne radove, socijalnu politiku i do izvjesne mjere financije.[242]

Banovina Hrvatska imat će svoj Sabor, a poglavar banovinske vlade bit će ban, koji je ujedno i organ kraljevske vlasti u Hrvatskoj. Ban je odgovoran kralju i Saboru u Hrvatskoj. Sve zakone i uredbe koje se odnose na Hrvatsku raspisivat će kralj, a supotpisivat će ban, uključujući i ukaz o smjenjivanju s banskog položaja. Banovina Hrvatska treba imati svoj vlastiti proračun, a za funkcioniranje sama si mora osigurati novčana sredstva. Ovako pravno, politički i teritorijalno ustrojena Banovina Hrvatska krenula je u svoj novi autonomni politički svakodnevni život u okviru Kraljevine Jugoslavije, a u osvit Drugog svjetskog rata.[243]

Cijela južna Dalmacija je ušla u sastav Banovine Hrvatske, osim Boke kotorske koju su Srbi još 1918. pripojili Crnoj Gori. Hercegovina zemljopisno nije ušla u Banovinu Hrvatsku cijela, već oko 70%, a izvan toga prostora u Zetskoj banovini ostalo je Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje i Ljubinje. To je prostor gdje su većinom živjeli Srbi, dok su svi ostali gradovi i mjesta ušli u sastav Banovine Hrvatske.[244]

Dok su pregovori trajali postojala je mogućnost da Trebinje pripadne Banovini Hrvatskoj, ali poradi napetosti u pregovorima Trebinje je ostalo u Zetskoj banovini. Na terenu se nije puno pitalo bilo koga za političko mišljenje ili kakav stav, pa sporazum nitko nije mogao ni vidjeti, niti bilo što njemu dodati ili oduzeti. Jasno je da u Hercegovini i južnoj Dalmaciji on imao svoje pristalice u većem broju, ali i političke protivnike. Sigurno je da su protivni sporazumu bili Srbi, dok su Muslimani kao i uvijek bili podijeljenog mišljenja o tom pitanju. Kod Muslimana dogodio se jedan krupniji politički moment.

241 *Isto*, str. 218.
242 *Isto*, str. 220.
243 *Isto*, str. 221.
244 LJ. ZOVKO, *nav. dj.*, str. 140.

Umro je predsjednik JMO Mehmed Spaho, što je izrazito uzdrmalo pozicije stranke i oslabilo njihov položaj u pregovorima oko formiranja Banovine Hrvatske. Vidljivo je da u stranci nije postojao čovjek koji bi brzo naslijedio Spahu.[245] Pribravši svoje redove čelnici JMO-a u mjestima gdje su ušli u sastav Banovine Hrvatske počeli su širiti jednu vrstu političke ideje o autonomiji BiH. Tako su u Mostaru svi predstavnici muslimanskih vakufskih organizacija i kulturna društva osudili uspostavu Banovine Hrvatske i zatražili autonomiju BiH. U Sarajevu 30. prosinca 1939. godine održan je skup svih muslimanskih institucija i predstavnika na kojemu je konstituiran Pokret za autonomiju BiH, gdje je izabran njegov izvršni odbor.[246] Tako su Muslimani na tribinama po Hercegovini i dijelu Bosne govorili o autonomiji kritizirajući Hrvate i Srbe za postignuti sporazum. Dr. Džafer Kulenović i njegovi suradnici su u Konjicu, Mostaru, Stocu osuđivali uspostavu Banovine Hrvatske, a zanimljivo da je ta osoba, u NDH bila od 1941. do 1945. ministar - potpredsjednik Vlade NDH. Uspostavom Banovine Hrvatske u muslimanskom puku pojačala je i hrvatska opcija tako da se pored prosrpske linije i autonomaša uz JMO pojavljuju i Muslimani skloni uspostavi Banovine Hrvatske, koji su u biti postali aktivni i lojalni članovi HSS-a, uz one iz Muslimasnke organizacije HSS-a, a takvih nije bio mali broj. Nekoliko izvješća s terena u Hercegovini pokazuje da se 50% Muslimana iz pojedinih gradova i mjesta priklonilo HSS-u podržavajući uspostavu Banovine Hrvatske.[247]

Muslimanski političari su spoznali da se vrše političke promjene u Kraljevini Jugoslaviji pa su i oni digli glas želeći nešto realizirati u svoju korist, ali su bili daleko od toga da nešto organizirano izvedu na terenu.

Protiv Sporazuma o Banovini Hrvatskoj s hrvatske strane bile su pristaše ustaškog pokreta koji su isticali da njime nije riješeno hrvatsko pitanje na način kako su oni htjeli, odnosno nije stvorena hrvatska neovisna država u njezinim povijesnim i etničkim granicama, izvan Jugoslavije. U ustaškoj kritici Sporazuma kao njegov najveći nedostatak istican je na prvom mjestu gubitak velikog dijela Bosne i Hercegovine. Zato ustaše taj Sporazum shvaćaju kao izdaju hrvatskih interesa od HSS-a i Mačeka. Kao odgovor na četnički slogan "Srbi na okup" pristaše ustaškog pokreta ističu potrebu da se bosansko-hercegovački "Hrvati islamske i katoličke vjere ujedine u jedinstven front za zajedničku obranu zajedničkih interesa".[248] Uz

245 M. IMAMOVIĆ, *nav.dj*., str. 519.
246 Opširnije o tome vidi: DANA BEGIĆ, "Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček", u: *Prilozi*, br. 2, Sarajevo, 1966., str. 177-191., i Ž. RAGUŽ, *nav. dj*., str. 128.
247 HDA Zagreb, BV BH KB, br.6430 1864/1941. Izvješće o političkom i gospodarskom stanju u kotaru Duvno i potrebnim mjerama u Duvanjskom kraju.
248 *Obzor*, Zagreb, 9. veljače 1940. Vidi. F. JELIĆ-BUTIĆ, "BiH u koncepciji stvaranja NDH 1941.“, *Istorija naroda BiH*, Zbornik radova, Sarajevo, 1973., str. 46.

ilegalne aktivnosti ovo njihovo stajalište počinje se iskazivati i javno. Vlasti Banovine Hrvatske reagirale su uhićenjima istaknutijih pripadnika ustaškog pokreta (većinu u ožujku 1940., a među njima bilo ih je nekolicina iz Mostara i Hercegovine) koji su internirani u lepoglavsku kaznionicu, odakle je potom njih 35 internirano u novoosnovani koncentracijski logor Kruščica, kod Travnika, gdje su dočekali i početak rata.[249]

Ilegalna Komunistička partija Jugoslavije (dalje KPJ) u načelu pozdravila je Sporazum i stvaranje Banovine Hrvatske samo kao početak stvaranja federativne jugoslavenske države, ali ne i ulazak dijela povijesne Bosne i Hercegovine u njezin sastav, držeći da BiH treba biti posebna federalna jedinica. Tu buduću federativnu Jugoslaviju komunisti su zamišljali po uzoru na SSSR. Iako nisu bili protiv Banovine Hrvatske, komunisti su bili protiv režima Cvetković-Maček iz političkih i klasnih razloga, napredna bosansko-hercegovačka studentska omladina, pod utjecajem KPJ, u svom trećem otvorenom pismu, kao što u naslovu piše izjasnila se "Protiv rata! Za slobodu, demokraciju i ravnopravnost naroda! Za autonomiju Bosne i Hercegovine!", a potpisalo ga je i 100-ak studenata s područja Hercegovine, uglavnom Muslimana i Srba te manji broj studenata Hrvata.[250]

Uspostavi Banovine Hrvatske odlučno su se odmah suprotstavile sve srpske stranke,[251] nacionalističke i velikosrpske organizacije i udruženja, među kojima i ona četnička i s područja Hercegovine i južne Dalmacije), vojska i Srpska pravoslavna crkva. Svi oni držali su Banovinu Hrvatsku opasnošću za srpstvo i opstanak države Kraljevine Jugoslavije u kojoj su oni od početka imali sve konce vlasti. Ta se pojava nazirala u pokretanju "srpskog pitanja" u Jugoslaviji i posebice u Banovini Hrvatskoj kroz novopokrenute listove i časopise kao npr. "Srpsko ognjište", "Srpski glas", "Srbijanstvo", koji pod sloganom "Srbi u opasnosti" šireći mržnju i neistine protiv svega što je hrvatsko i katoličko**,** pozivaju *Srbe na okup,* radi ujedinjenja svih "srpskih zemalja" i stvaranja "velike Srbije".

Srbi koji su bili protiv Banovine Hrvatske izbačeni su iz političke igre. Mogli su prosvjedovati, negodovati, ali politički projekt Banovine Hrvatske nisu mogli zaustaviti. Gdje

249 Z. DIZDAR, "Politička kretanja...", str. 124. - 125.
250 *Građa o djelatnosti KPJ u BiH 1921. - 1941*., Sarajevo, 1971., dok. 43, str. 464. - 473. Potpisnika je bilo najviše iz Mostara (43) i Trebinja (16) a zatim iz drugih mjesta Hercegovine. Z. DIZDAR, "Politička kretanja...", str. 125. - 126.
251 Z. DIZDAR, "Politička kretanja...", str. 126. Iznimka je bila *Samostalna demokratska stranka* (SDS), koja je uveliko participirala u novoj strukturi vlasti Banovine Hrvatske, dio Zemljoradničke stranke i manji dio vladajuće Cvetkovićeve JRZ. Iz JRZ-a se u veljači 1940. izdvojila Stojadinovićeva grupa od koje je osnovana posebna *Srpska radikalna stranka*. Ona je sporazum Cvetković-Maček držala državnim udarom, ne priznajući stvaranje Banovine Hrvatske, jer ona "lišava Srbiju morske obale, dijeli srpsku Bosnu i Hercegovinu, ometa nesmetani razvitak srpskog naroda i slabi jezgro jugoslavenstva". Zato odlučno traži "ujedinjenje svih Srba", da bi se zaštitili Sporazumom ugroženi interesi srpskog naroda (HDA, Program Srpske radikalne stranke iz 1940., F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941*., knj. 2 (1929.-1941.), Zagreb, 1993., str. 276.

su o svemu ovome četničke organizacije i kako su one gledale na uspostavu Banovine Hrvatske, obrazložit ćemo u tekstu u sljedećim redovima. Već nakon parlamentarnih izbora 1938. na kojima je Udružena opozicija postigla izvanredan uspjeh, a HSS 800.000 glasova, koji je stoga zahtijevao rješavanje hrvatskog pitanja, Glavni četnički odbor izjasnio se najodlučnije protiv pozvavši sve koji dijele isto mišljenje s četnicima na neophodnost stvaranja jakog nacionalističkog fronta pod sloganom "Nacionaliste na okup" i sl.[252] Oporbena politička strujanja u srpskim građanskim krugovima pokazivala su nezadovoljstvo prema vlastima Kraljevine Jugoslavije. Grupa srpskih intelektualaca, među njima čak i pripadnici različitih stranaka, već su 1937. godine osnovali "Srpski kulturni klub" (SKK) s ciljem da brani "ugrožene interese srpskog naroda".

Na čelu SKK-a nalazio se istaknuti građanski pravnik, povjesničar, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu dr. Slobodan Jovanović, koji će kasnije u emigraciji u Londonu biti predsjednik vlade Kraljevine Jugoslavije. Srpski kulturni klub u političkom djelovanju dolazi do izražaja poslije sporazuma Cvetković-Maček, kada se u ovom klubu otvara politički projekt za osnivanje "srpske zemlje" kao protuteže Banovini Hrvatskoj po se čijem planu trebaju banovine Vrbaska, Drinska, Dunavska, Zetska i Vardarska ujediniti kao "Srpske zemlje" sa sjedištem u Skopju.[253] SKK pokrenulo je glasilo u komu je prednjačio u promidžbi velikosrpskih pozicija. Osobiti izraz toga programa bilo je naglašavanje potrebe stvaranja pokreta "Srbi na okup" u kojem bi kao u jednom širokom frontu, pod parolom da su Srbi u opasnosti, trebalo okupiti čitavo srpsko stanovništvo u Jugoslaviji.[254] Srpski kulturni klub kroz svoje glasilo *Srpski glas* razvio je veliku propagandu oko daljnjeg položaja Srba u Banovini Hrvatskoj, ističući da su oni otjerani od drugih Srba zajedno s teritorijem, pri tome se strašno osuđuje pripadanje Hercegovine i dubrovačkog kotara Banovini Hrvatskoj, ističući da je Dubrovnik srpski grad.[255]

Iz Srpskog kulturnog kluba razvio se pokret u Banovini Hrvatskoj pod nazivom "Srbi na okup" koji je okupljao oko sebe niz srpskih organizacija, kao i pojedine građane. U tom pokretu svoje mjesto zauzela je i četnička organizacija. Pokret "Srbi na okup" naročito je razvio svoju aktivnost u Bosni i Hercegovini, sjevernoj Dalmaciji, Lici, Srijemu, Kordunu, a manjim dijelom u južnoj Dalmaciji, osobito u gradu Dubrovniku, najvećem gradskom

252 *Jugoslovenska straža*, god. V, br. 166/1938., Beograd, 28. XII. 1938., str. 1.
253 M. IMAMOVIĆ, *nav. dj*., str. 19.
254 *Isto*, str. 19.
255 *Srpski glas*, Beograd 8. II. 1940. Geslo *Srpskog glasa* je bilo *Jako Srpstvo - Jaka Jugoslavija*, a glavni urednik je bio Dragiša Vasić, jedan od glavnih ideologa četničkog pokreta tijekom Drugoga svjetskoga rata. A stajalište je najotvorenije iznijeto u članku pod naslovom *Gde god je Srba - tu je Srbija*, objavljenom u *Srpskom glasu* od 14. prosinca 1939.

središtu, gdje se i zbivala glavnina političkih gibanja.[256] U Hercegovini u pokretu "Srbi na okup" važnu ulogu igrat će pripadnici Udruženja četnika za kralja i otadžbinu.[257]

"Srbi na okup" u organizaciji okupljeni u jednu frontu, u Mostaru su 1. prosinca 1939. godine izradili rezoluciju kojom su se odredili o uspostavi Banovine Hrvatske. Oni, međutim, ističu da razumiju hrvatske nevolje i nezadovoljstva koja bi trebalo riješiti, ali ne na uštrb Srba, srpske povijesti i junaštva. Iz donesene rezolucije, koju je potpisalo sedam srpskih udruženja i udruga četnika za Hercegovinu s Milanom Bilićem razvidno je da se Srbi ne mire ni s najmanjim gubitkom vlasti i pravnih povlastica. Rezoluciju je potpisala Srpska pravoslavna crkva, općina Mostar s predsjednikom dr. Veselinom Semizom, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“ s predsjednikom Feodorom Lukačom, odbor Kola srpskih sestara s predsjednicom Zorkom Ostojić, uime Srpskog pogrebnog društva predsjednik Danilo Vasiljević, predsjednik Srpskog pjevačkog društva "Gusle" dr. Milan Đokić, za Udruženje ratnih dragovoljaca predsjednik Simo Ivanišević, za Udruženje četnika predsjednik Milan Bilić i za Udrugu Srba privrednika predsjednik Mitar Mamović.[258] U rezoluciji se tražilo izdvajanje mostarskog kotara i grada iz sastava Banovine Hrvatske i njegovo priključenje Srbiji. Rezolucija je po još jednom zanimljiva, a to je da oni nisu toliko ogorčeni što je uspostavljena Banovina Hrvatska, već što se po njima može dogoditi da Banovina sutra dobije još veći stupanj prava i neovisnosti, s čim se oni unaprijed ne slažu.[259]

Da se Srbi nisu mirili s Banovinom Hrvatskom vidljivo je i iz ostalih dokumenata gdje traže svu srpsku pomoć da se izbjegne srpska izdaja i sramota koju su počinili političari u Beogradu. Čedo Milić, bivši predsjednik četničke organizacije za Hercegovinu, trenutni predsjednik Sokolarskog društva, vodio je političku operaciju malo prije spomenute revolucije. Cilj mu je bio u jednoj srpskoj tiskari vlasnika Gordića, inače bivšeg člana Oblasnog odbora četničke organizacije srpskih četnika "Petar Mrkonjić" u Mostaru, otiskati rezoluciju u pet stotina primjeraka i rasturiti je čak do Beograda. Mostarski kotarski načelnik doznavši za sve to postupio je po zakonu Ustava Kraljevine Jugoslavije, članak 8, i oduzeo materijal tiskari, rastavio slog u tiskari, vlasnika kaznio s 500 dinara te poduzeo potrebne mjere protiv bivšeg predsjednika četničke organizacije Čede Milića.[260]

256 IVAN JELIĆ, „O nekim odjecima sporazuma Cvetković-Maček među Srbima u Banovini Hrvatskoj“, Zbornik HIS-a, br. 3, Slavonski Brod, 1965., str. 152.
257 HDA Zagreb, BH DZ br. 6064/1940., kut 355. Opširno izvješće Kotarskog načelnika Mostar o radu organizacije "Srbi na okup" u Mostaru.
258 Mostar, fond Banovine Hrvatske (BH), rezolucija 1. prosinca 1939. pohranjena u propagandni materijal „Srbi na okup“ kut 1, dokument bez jasnog obilježja. Razlog tomu je Domovinski rat 1992. i fizičko stradanje arhiva u gradu.
259 Zagreb, BH DZ br.6064/1940, kut 355.
260 HDA Zagreb, BH DZ br.6064/1940, kut 355.

U južnoj Dalmaciji *Srbi na okup* nisu razvili veću aktivnost, o čemu je već ovdje pisano. Sve se svelo na nekoliko održanih sastanaka, prosvjednih skupova i priopćenja u novinama uime četničke organizacije Dubrovnik. Vlasti Banovine Hrvatske energično su reagirale na pokret "Srbi na okup" pa su zabranjivali njihove skupove, zborove i manifestacije.[261]

Banovina Hrvatska nije donijela nijednu generalnu odluku o zabrani rada četničkim organizacijama, već se držala one odluke iz 1935. kojom se moglo zabraniti rad četničkoj organizaciji u nekom mjestu. Očito da je to iz tiha i činila, već je spomenuto u radu kako je u Dubrovniku smanjivala rad četničkoj organizaciji prebacujući njihove članove i istaknute djelatnike u Zetsku banovinu ili Srbiju. Da Banovina priječi rad četničkih udruženja vidi se iz naloga za zabranu rada u Kninu četničkom Petom komitskom odredu, koji se spremao oružano suprotstaviti vlastima Banovine Hrvatske. Taj je odred dobio zabranu rada 11. studenog 1940.[262]

U političkoj klimi, kada su vlasti Banovine Hrvatske ograničavale rad četničkoj organizaciji i kada se Europom širio rat, u travnju 1940. vlada Kraljevine Jugoslavije u planovima Ministarstva obrane vojske i mornarice ustrojila je "Četničku komandu" u sastavu Vojske kraljevine Jugoslavije. Pri svakoj armijskoj oblasti oformila je jedan četnički bataljun, ukupno sedam, sastavljenih od dobrovoljaca, ali i udjeljenih vojnika. Zbog specifične namjene časnički i dočasnički kadar uglavnom su činili Srbi.[263] Tako su Mostar i Sarajevo dobili ustrojbeno po jedan četnički bataljun. Zapovjednik 6. četničkog bataljuna u Mostaru bio je major Ljubormir Tadić. Četnici su imali dvostruku zadaću. Prva zadaća je bila borba protiv talijanskih fašista u slučaju napada na Kraljevinu Jugoslaviju, a druga zadaća bila je psihološki i vojni pritisak na Banovinu Hrvatsku, osobito jer je banovinska vlast pribjegla vidu oružane zaštite javnog reda i mira. Mostarski četnički bataljun je u ožujku 1941. bio korišten "za gušenje ustaške pobune u aktiviranim jedinicama 32. pješadijskog puka u Imotskom i Ljubuškom", odnosno zbog neodazivanja pozivima za vojsku. U ratni plan R-40, koji je izrađen za obranu Kraljevine Jugoslavije od napada izvana, globalno su bili uklopljeni i četnici sa svojim zapovjednim kadrom. No, to nije dobro učinjeno što se primjećuje iz izvješća četničkog predsjednika Koste Milovanovića Pećanca i Ilije Trifunovića-Birčanina, koji su tražili da četnici ratuju slično kao u Prvom svjetskom ratu. O pitanju četničkog

261 I. JELIĆ, *nav. dj.*, str. 161.
262 Z. DIZDAR - M. SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini...*, str. 32.
263 Opširnije vidi: ALEKSANDAR Ž. ŽIVOTIĆ, „Jurišne (četničke) jedinice vojske Kraljevine Jugoslavije 1940. - 1941. godine“, *Vojnoistorijski glasnik* 1-2/2003., Beograd, str. 44. - 66. Bila je to razrada povjerljivog priručnika: *Uput za četničko ratovanje* Ministarstva vojske i mornarice KJ iz 1929. godine. Z. DIZDAR - M. SOBOLEVSKI, *nav. dj.*, str. 32.

organiziranja i ratovanja u travanjskom ratu i kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije, kao i poslije formiranja četničkog pokreta na Ravnoj gori, polemizirali su i sami sudionici četnici. Naime, postavlja se pitanje jesu li četnici u svojem djelovanju tijekom rata bili samoorganizirani ili su postupali po strategiji Generalštaba R-40 R-40.[264]

Politička situacija u Europi krajem 1939. i početkom 1940. davala je na znanje vlastima Kraljevine Jugoslavije da postoji izrazita mogućnost rata, ako se Kraljevina u potpunosti ne uključi u političko i vojno savezništvo sa silama Osovine. Zbog toga je smijenjen general Dušan Simović kao zapovjednik Generalštaba, a imenovan je general Petar Kosić koji je pristupio izradi ratnog plana R-40 u koji su uklopljeni i četnici. Vojni dio plana koji se odnosi na četnike razradio je poznavalac četničkog ratovanja general Mića Mihajlović.[265]

3.5. Posljedice i rezultati četničkoga djelovanja u Hercegovini i južnoj Dalmaciji do 1941. godine

U radu sam već istaknuo da se četnici prvi put u Hercegovini organizirano pojavljuju 1875. u ustanku protiv Osmanskog Carstva. Potom, imaju svoju značajnu ulogu u Hercegovačkom ustanku 1882. U razdoblju do Prvog svjetskoga rata četnici u Hercegovini svoj rad sprovode kroz tajne srpske organizacije iz političkog razloga odnosa dviju država Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Srbije. Četnička vojna organizacija ustrojena je 1903., potom vojno djeluje u Makedoniji te u Balkanskim ratovima pod ministarstvom Vojske Kraljevine Srbije kao dio njezine oružane sile. Izbijanjem Prvog svjetskog rata 1914. četnici u Hercegovini vrše određene vojne akcije i svi oni koji nisu otišli sa srpskom vojskom u Albaniju, ostali su pritajeni na terenu Hercegovine sve do završetka Prvog svjetskog rata 1918., kada otvoreno stupaju na scenu čineći zločine, ubojstva nad Muslimanima i Hrvatima Hercegovine idućih šest - sedam godina.

Motiv za zločine četnici iznalaze iz više razloga, a sa znanstvene strane može se nabrojati nekoliko elemenata. Četnici su srpska vojna organizacija u čijem programu stoji da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja i da tu žive Srbi pravoslavci, Srbi muslimani i Srbi katolici, a tko to na prostoru Hercegovine od Muslimana i Hrvata ne prizna, ima ga se ubiti, raseliti ili posrbiti. Drugi element je što su četnici u istočnoj Hercegovini povijesno, dugi niz

264 J. TOMASEVICH, *nav. dj.*, str. 118.
265 *Isto*, str. 198.

godina, imali jak antimuslimanski osjećaj i što se pokret razvijao u blizini granice Crne Gore i Srbije što je dodatno doprinijelo njihovu radikaliziranju.

Potom se u razdoblju Prvog svjetskog rata nadograđuje i antihrvatstvo jer su brojni Hrvati što vojnici, dočasnici, časnici u sklopu austrougarske vojske sudjelovali u ratu protiv Srbije i Crne Gore i to je izrazito jak element koji četnike čini jakim na prostoru istočne Hercegovine, kao u istočnoj Bosni i Podrinju. Treći element je problem begovata i raspodjele zemlje, agrarna reforma. Kad je došlo do sloma Austro-Ugarske, većina seljaka u Bosni i Hercegovini, uglavnom srpske nacionalnosti, počela je rušiti postojeći zemljišni sustav, palilo je se žito, paljeni su i pljačkani begovski čardaci, kuće, štale, otimale su se šume i zemljišne parcele, a takvo stanje se munjevitom brzinom širilo u istočnoj Hercegovini.[266]

Jedan od najvažnijih elemenata koje treba istaći je progon Srba i srpskog stanovništva u istočnoj Hercegovini u razdoblju 1914.-1915. od strane vojnih i civilnih vlasti Austro-Ugarske, a koji su nad domaćim srpskim stanovništvom vršili u znatnoj mjeri domaći Muslimani i Hrvati, ustrojeni u popularno zvane *Šuckore.*

Zadnji element koji je pogodovao zločinima četnika nad nedužnim muslimanskim i hrvatskim stanovništvom na završetku Prvog svjetskog rata je bezvlašće. Austrougarski državni aparat se raspao, narodna vijeća u istočnoj Hercegovini nisu mogla dati adekvatnu zaštitu stanovništvu, a državni aparat Kraljevine Jugoslavije sporo se izrađivao. Još jedan čimbenik u svemu tomu imao je svoju ulogu. Putne ili bilo koje druge komunikacije, infrastrukturne u istočnoj Hercegovini, bile su slabo razvijene, tako da se često moglo činiti što je koga volja na terenu, a da to uopće ne dođe do nadležnih vlasti u Mostaru ili Sarajevu. Svi nabrojeni elementi stvorili su idealno mjesto, prostor i vrijeme da četnici počine zločine većih razmjera.

U prethodnim smo poglavljima već istakli da su četnici u razdoblju Prvog svjetskog rata bez ičije posebne zapovijedi počeli dijeliti svoju pravdu ubijajući muslimanski goloruki puk, kao i hrvatski, a da za to nisu snosili nikakve posljedice. Također smo u prethodnim poglavljima istakli da četnici početkom Prvog svjetskog rata 1914. izvode manje vojne akcije u istočnoj Hercegovini protiv austrougarske vojske i to po razrađenoj četničkoj strategiji iz Srbije, gdje je za istočnu Hercegovinu, Podrinje i istočnu Bosnu zadužen komandant Zlatiborskog četničkog odreda.[267] Čak postoji i četničko zapovjedno mjesto za Hercegovinu na planini Treskavici. Dio četnika je pomagan organizacijski i logistički, naročito u oružju, od Crne Gore na potezu Bileća - Trebinje - Ljubinje. Dio četnika se 1915. godine povlači k

266 M. ERIĆ, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918.-1941*., Sarajevo, 1958., str. 143. - 144.
267 VUK DRAŠKOVIĆ, *Odgovori*, Beograd, 1987., str. 31.

Albaniji, a jedan dio iz gornje Hercegovine u Nevesinje, Gacko i Avtovac, gdje ostaju prikriveni sve do kraja Prvog svjetskog rata. U tom razdoblju, od 1915. do 1918., četnici, koji su ostali na tom prostoru istočne Hercegovine, izradili su sami svoju vojnu zapovjednu strukturu, i sami sebi odabrali intenzitet vojnog djelovanja protiv austrougarske vojske ne dobivajući nikakvu zapovijed od bivših zapovjedništava iz Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore. Na terenu istočne Hercegovine su preživjeli Prvi svjetski rat iz razloga što nisu ulazili u otvoren vojni sukob s austrougarskom vojskom, prostora za skrivanje imali su u izobilju zbog nepristupačnog terena, kao idovoljno hrane. Oštre, sniježne zime obustavljale su aktivnost četnika, a u proljeće i ljeto aktivnosti su bile u sitnim diverzijama prema austrougarskoj vojsci od kojih bi više stradalo obično civilno stanovništvo zbog osvete i represije austrougarske vojske. Četnička aktivnost se pojačavala pri kraju Prvog svjetskog rata dok Zemaljska vlada nije u Sarajevu 19. veljače 1918. donijela odluku da se komiti i njihovi jataci stave pod prijeki sud na prostoru Uloga, Nevesinja, Berkovića, Hrguda, Stoca, Dabrice i Hatelja zbog svog zločinačkog djelovanja protiv Austro-Ugarske Monarhije.[268]

Pojedinačno se spominju četnici s vojvodom Jovanom Bjelicom koji boravi u planini Goliji, Spasoje Tadić s četnicima uz granicu Crne Gore na prostoru od Gacka do Pive i četnici u planini Snježnici kod Nevesinja.[269]

Vrhovna vojska komande Kraljevine Srbije na Solunskom frontu zna za njih i za njihove aktivnosti i zato u rujnu 1918. donosi dvije zapovijedi o stavljanju četnika pod jedno zapovjedništvo redovne vojske Kraljevine Srbije i drugu da se četnici koji nisu ni pod čijom zapovjedništvom raspuste u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini jer će počiniti razne zločine, a što se izrazito odnosilo na Crnu Goru i Hercegovinu.

Dužni smo još pojasniti odnos riječi komit – četnik, jer riječ komit susrećemo u arhivskoj građi austrougarske uprave i vojske u Bosni i Hercegovini, gdje u biti znači četnik.

Na skupu četničke organizacije u Osijeku, u rujnu 1924., na kojem su nazočili četnički izaslanici iz čitave Kraljevine SHS, raspravljalo se o terminima "gorski hajduk", "komit", "komitadžija", koje je koristila Austro-Ugarska. Donesen je jedinstven zaključak da su to sve termini za četničke nacionalne borce za Srbiju i Kraljevinu SHS, koji su djelovali pod austro-ugarskom okupacijom i imaju sva prava u četničkoj organizaciji.[270]

Uspostava narodnih vijeća u hercegovačkim mjestima u listopadu 1918. i dolazak srpske vojske u Hercegovinu 16. studenog 1918. s pukovnikom Živanom Rankovićem i 14.

268 Ž. RAGUŽ, *nav. dj.*, str. 113.
269 *Isto*, str. 113-114.
270 *Glas srpskih četnika*, organ Udruženja srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu, god. I., br. 1, Osijek 1. listopada 1924.

pješačkim pukom iz Timočke divizije koji je pripadao Prvoj srpskoj armiji, kod četnika u biti nije puno mijenjao, oni su i dalje činili sve ono što su sami procijenili na čelu sa svojim lokalnim vojvodama, koji su bili nedodirljivi i čije su se zapovijedi bespogovorno izvršavale. U početku, zbog nedostatnosti srpskih vojnih snaga na tome velikom prostoru, s njima nitko nije uspostavio nikakvu komunikaciju, niti im je izdao kakve zapovijedi, oni su bili ti koji su išli po Hercegovini čineći zločine.

Razlike između četnika u razdoblju osnivanja Kraljevine SHS na području Hercegovine, prvenstveno istočne gdje su djelovali, i onih koji su osnovali organizaciju Udruženje srpskih četnika za kralja i otadžbinu 1924. u osnovi nema, osim što je vlast Kraljevine SHS tada bila oformljena i što se za zločine trebalo odgovarati, pa je zločina manje bilo, mada su rijetki četnici koji su poslije 1924. kažnjeni za učinjeno zlodjelo u Hercegovini. U biti, radilo se o istim ljudima, istim osobama, njihovim jatacima, kao i o dragovoljcima koji su bili na Solunskoj fronti, a u jesen 1918. vratili su se kućama sa srpskom vojskom.[271]

Komiti ili četnici koji su cijelo vrijeme ostali po strani, do svoje pogibije sredinom 1925. godine, ne postavši članovima četničke organizacije su Majo Vujović i Petar Rogan. Oni su se vršili svoje djelovanje po vlastitom nepisanom zakonu nazivajući sebe "Kosovski osvetnici". Djelovali su na prostoru Gacka, Avtovca, Bileće i duž crnogorske granice, dok ih žandari Kraljevine SHS nisu usmrtili u potjeri 1925. godine. Za njihove dvije četničke skupine veže se veliki broj ubojstava Muslimana.[272]

Ubojstva, pljačke, razbojništva nad Muslimanima u poraću, na pograničnom području, činile su razne crnogorske grupe, najviše iz koristoljublja, još su to činile i razne grupe Srba iz motiva pljačke koristeći razdoblje kada nije još uspostavljena čvrsta vlast.

O četničkim ubojstvima Muslimana i Hrvata u Hercegovini po završetku Prvog svjetskog rata pisalo je nekoliko autora, ali nitko od njih nije detaljno objasnio tu problematiku. Ne može se reći da je to bilo dijelom povijesnog razdoblja koji se iz nekih razloga izbjegavao jer je to bio problem o kojem se raspravljalo u Skupštini i Vladi Kraljevine SHS, Pokrajinskoj vladi BiH u Sarajevu. S tim problemom upoznati su veleposlanici stranih zemalja, o tome je pisao ugledni francuski tisak, kao i tisak u Kraljevini SHS, ali se ipak do današnjih dana taj problem nije razjasnio, naročito kada je u pitanju broj poginulih Muslimana

271 Z. DIZDAR, "Politička kretanja...", str. 86.
272 M. IMAMOVIĆ, *nav. dj.*, str. 491.

i Hrvata - za koje se pretpostavlja da ih je stradalo oko 3300. Po nacionalnoj pripadnosti, u istočnoj Hercegovini u historiografiji navodi se oko 3000 Muslimana i 300 Hrvata.[273]

O zločinima, koji su počinili četnici, ali i ostale komitske bande i pojedinci, od jeseni 1918., a događaju se u Hercegovini, očito da se u početku šutjelo, problem se prikrivao ili se jednostavno nitko od vlasti nije adekvatno suprotstavljao. Navedeno je već ranije da je prostor istočne Hercegovine zimi teško prohodan zbog snjegova, a putne komunikacije su bile jako loše, pa je i to jedan od razloga.

Prvi koji je progovorio o zločinu nad Muslimanima je francuski novinar Charles Rivet iz uglednog lista *Le Temps.* On je bio u Sarajevu u veljači 1919. i napravio je opširan intervju sa Reis'ul Ulemom Čauševićem, koji je objavljen 1. travnja 1919. u Parizu, pod naslovom *Tisuće ljudi ubijeno, šest žena silovano, 270 sela uništeno i opljačkano*.[274] To je bio prvi znak za uzbunu Vladi Kraljevstva SHS. Svetozar Pribićević je diskretno naložio predsjedniku Pokrajinske vlade za BiH, Atanasiju Šoli, da Čaušević francuskom novinaru demantira izjavu,ili da se Čauševiću uputi prijedlog za umirovljenje. Atanasije Šola je odgovorio ministru Pribićeviću da to nije moguće jer su njegovi navodi točni.[275] Ministar unutarnjih poslova, Svetozar Pribićević je potom naložio predsjedniku Pokrajinske vlade, Atanasiju Šoli

273 Problem stradanja Muslimana u istočnoj Hercegovini u razdoblju 1918. - 1941. od strane četnika /komita/ i četničkih organizacija nije još do kraja znanstveno istražen. Spominje se broj od 3000 stradalih kojim operiraju povjesničari iz bošnjačkog naroda u Bosni i Hercegovini. Spomenutu brojku objavila je prva u Bosni i Hercegovini Islamska vjerska zajednica u Sarajevu predvođena tadašnjim Reis'ul Ulemom Ibrahimom - ef Maglajlićem 1931. godine u svom izvješću u siječnju Vladi Kraljevine Jugoslavije. U tom izvješću podatci o stradanju Muslimana odnosili su se na cijelu Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju, Kosovo i Sandžak. Od povjesničara prvi je tu brojku potvrdio Atif Purivatra u djelu *Jugoslavenska muslimanska* organizacija, Sarajevo, 1974. Autor nije ulazio u pojedinosti, niti je navodio izvore tvrdeći da je prvih godina vlasti Kraljevine SHS ubijeno u istočnoj Hercegovini 3000 Muslimana. Tu brojku prenose: Mustafa Imamović u *Historiji Bošnjaka*, Sarajevo, 1998., Šaćir Filandra u djelu *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo, 1998., IBRAHIM PAŠIĆ, *Od hajduka do četnika,* Sarajevo 2000., TARIK TANOVIĆ, *Ključka kapetanija u Hercegovini i porodica Tanović*, Sarajevo 2000. i ČENGIĆ HAJRUDIN, *Borba za opstanak Bošnjaka u Sandžaku 1919. – 1926.*, Sarajevo, 1999. te Islamska vjerska zajednica u Sarajevu, koja se brine o arhivskoj građi i povijesti bošnjačkog naroda, gdje su mi osobno potvrdili da bi taj broj stradalih od 3000 Muslimana u istočnoj Hercegovini mogao biti istinit i točan.

Broj stradalih Hrvata u tome razdoblju od strane četnika /komita/ i četničkih organizacija također nije znanstveno utvrđen. Pojedini povjesničari kao npr. Zdravko Dizdar u djelu *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941. - 1945.*, Zagreb, 1999.; Andrija Nikić u djelu *Stradanje Hrvata u Hercegovini,* Mostar, 2002. i BOŽO GOLUŽA, *Svjedoci vjere i rodoljublja*, Mostar, 2005. operiraju brojkom od 300 poginulih Hrvata, a taj broj kao moguć potvrđuju i u arhivu Biskupije mostarsko – duvanjske i trebinjsko – mrkanjske i Franjevačke provincije za Hercegovinu u Mostaru, ali je tu građu teško provjeriti jer je dio stradao u ratu 1992. u požaru od srpskog agresora, a dio je otuđen poslije Drugog svjetskog rata. Zločini su počinjeni u zanosu velikosrpske ideje u Kraljevini SHS od više različitih četničkih skupina, grupa organizacija i kriminalnih skupina u želji da pljačkom pridobiju materijalnu korist za sebe. Iz dostupne arhivske građe potvrđujem činjenicu da su četnici činili ubojstva i pljačke Muslimana i Hrvata, ali sam već istakao da oni nisu odgovorni za sve zločine.

274 M. IMAMOVIĆ, *nav. dj.*, str. 491.

275 *Isto*.

da osobno obiđe prostor istočne Hercegovine i osobno mu sačini izvješće s prijedlogom mjera za poboljšanje.[276]

Predsjednik Pokrajinske vlade, Atanasije Šola, posjetio je istočnu Hercegovinu, Nevesinje, Gacko, Avtovac i Bileću krajem travnja ili početkom svibnja 1919. jer u izvješću stalno spominje sjetvu, koja se vrši otprilike tada, i koliko treba osigurati Muslimanima sjemena i alatke za obradu zemlje zato što im je sve opljačkano. Pri povratku, predsjednik Pokrajinske vlade, Atanasije Šola, sačinio je opširno izvješće ministru Pribićeviću u Vladi Kraljevstva SHS s mjerama za poboljšanje života u Hercegovini.[277] U izvješću gospodina Atanasije Šola u prvoj rečenici doslovno piše: "…na mome putovanju po Hercegovini ustanovio sam da je opljačkani muslimanski narod na granici sa Crnom Gorom i da je osnovan strah koji tamo vlada kod muslimanskog naroda".[278] U daljem tekstu predsjednik Pokrajinske vlade za BiH Anastazije Šola izvješćuje:"…osobno sam se uvjerio da su u nevesinjskom, gatačkom i bilečkom kotaru sve muslimanske kuće do temelja opljačkane, ukoliko kuće nisu porušene, ostali su samo goli zidovi. Svijet koji se vratio kućama, doslovno gladuje, nema odjeću, obuću, nema alatki da obrađuje zemlju, nema ni sjemena za sjetvu, nema građe da podigne porušene i popravi oštećene kuće".[279]

U ovom izvješću upućenom ministru Pribićeviću, predsjednik Pokrajinske vlade, Atanasije Šola, ne piše o poginulim, ističe veliku porušenost kuća, pljačkaške pohode domaćih Srba, nazivajući ih samo pljačkašima koji orobiše muslimanske kuće. Dodaje se još da u pljačku Muslimana u istočnu Hercegovinu dolaze i razne crnogorske skupine koje su najokrutnije u pljački. On u svom izvješću spominje i razloge zbog kojih se događa ogromna pljačka muslimanskog puka po istočnoj Hercegovini. Na prvom je mjestu istakao vremensko razdoblje odlaska austrougarske vojske do dolaska srpske vojske kada je vladalo potpuno bezvlašće, potom razdoblje kada se srpska vojska povukla, a žandarmerija nije preuzela red i mir u svoje ruke. Potom ističe da oružništvo - žandarmerija nije kakva bi trebala biti, niti je njegov broj dostatan.[280] Po njemu je veliki problem što su bivši austrougarski žandari, pretežno Ličani, otišli kućama s austrougarskom vojskom, a vrhunski su i kvalitetno radili

276 *Isto*.
277 RAH Mostar, ZP Šola, dok 259/1919. Opširno izvješće Atanasije Šole upućeno Svetozaru Pribićeviću, ministru unutarnjih poslova Kraljevstva SHS o stradanju Muslimana i Hrvata u istočnoj Hercegovini poč. 1919. godine.
278 *Isto*.
279 *Isto*.
280 *Isto*.

svoj posao, po njemu su trebali tu ostati, te ističe da domaći Srbi nisu pouzdani u žandarmerijskoj službi jer ne rade kvalitetno u svom rodnom kraju.[281]

Prijedlog mjera ogledao bi se u dovođenju žandara sa strane i povećanje njihovog broja za pedeset postotaka. Potom ističe da je problem u tomu što je Muslimanima po uspostavi Kraljevstva SHS oduzeto oružje, a Srbi su svoje zadržali doma, a s kojim odlaze u pljačke muslimanskih kuća.

Na kraju, gosp. Atanasije Šola ističe i nacionalno vjerski razlog pljačke i odmazde Srba nad Muslimanima, a to je osveta za zulume počinjene nad Srbima 1914. i početkom rata, kada su nad srpskim stanovništvom učinjena mnoga nedjela od strane zloglasnih "šuckora" koji su regrutirani, većinom od Muslimana. To je bio glavni problem Gacka i istočne Hercegovine, istakli su mu delegati Muslimani i Srbi na sastanku u Gacku tvrdeći da taj problem ne mogu da riješe.[282]

Gospodin Atanasije Šola ohrabrio je Muslimane tvrdeći da će ih država zaštititi oružjem i sudom. U prijedlogu mjera zatražio je hranu, odjeću, sjemena, alatke za poljoprivredu, nešto novčane pomoći, ali je dao prijedlog da se oružje da uglednijim domaćinima, osobito onima koji čuvaju stoku na ispaši kako ih pljačkaši ne bi ugrožavali. Na koga je mislio teško je utvrditi, vjerojatno je želio time pomoći Muslimanima.

Predsjednik Pokrajinske vlade za BiH, Atanasije Šola, uputio je 22. travnja 1919. novo izvješće ministru Pribićeviću o stanju u Hercegovini, gdje ističe da komiti i razni pljačkaši i dalje djeluju po Hercegovini. Četiri komita su došla u selo Krajpolje, kotar Ljubinje, udaljeno jedan sat hoda od Ljubinja, gdje su večerali, a potom od domaćina tražili novac, kao i po selu. Inače u tome su selu živjeli samo Srbi, što je dokaz da su se počela pljačkati i pravoslavna sela.[283] Kotarski predsjednik za Ljubinje zbog učestalih upada komita u muslimanska i katolička sela i pojedine pravoslavne kuće zatražio je od Komande 14. puka srpske vojske trideset vojnika da se stacioniraju u Ljubinju, a još će zatražiti jednu četu da se rasporede u sela koja su ugrožena od komita pljačkaša. U istom izvješću 16. travnja komiti su u selu Rilje Fojnica kod Gacka presreli Arifa Pavkovića, uzeli mu sat, cipele, Ibri Sremoviću uzeli sto kruna, dotičnom Ahmetu četrdeset kruna, te ih pretukli uputivši se u šumu.[284]

U Nevesinju 16. travnja navečer, 15 komita s puškama napalo je šumara Jusufa Mištrića, uzeli mu lovačku pušku sa streljivom, tristo i pedeset kruna te pokrivača i haljina u vrijednosti dvadeset tisuća kruna, uz to opljačkali su i šumara Srbina Uroša Ivanovića uzevši

281 *Isto*.
282 *Isto*.
283 RAH Mostar, dok. 260. Izvješće A. Šole ministru S. Pribićeviću o stanju u Hercegovini, travanj, 1919.
284 *Isto*.

mu lovačku pušku, vojničko odijelo i haljina u iznosu od četiri tisuće kruna. Druga grupa komita napala je Hrvata cestara Josipa Kiplića, istu večer u Nevesinju s namjerom da ga ubiju, ali je on pobjegao kroz prozor kuće. Dotični su nosili kape šajkače na glavi s kokardama i sokolarske kape.[285]

U prijedlogu mjera gosp. Atanasije Šola traži da se energično obustavi djelovanje komita i pljačkaša, u protivnom donja Hercegovina iz sigurnosnih razloga neće moći izvesti stoku na ispašu, što bi značilo pomor stoke i ozbiljnu političku situaciju. Ponovno je zatražio pojačanje vojske u Gacku, Bileći i Nevesinju.

Dva dana kasnije Atanasije Šola uputio je novo izvješće ministru Pribićeviću u kojem su ponovno komiti u kotaru Nevesinje napali muslimanske kuće, ali su ih žandari presreli, dvojicu teško ranili, a trećeg uhitili. Radi se o osobama iz Crne Gore, Nikšić Radoju Radoviću, Stanku Popoviću i Luki Mandiću.[286]

Potom izvješće da je razbojnička četa upala u selo Branidol od strane komita pucajući na seljane, ali nisu ništa opljačkali. Prvi se put spominje da su dvije pljačkaške čete došle u sela kotara Ljubuški, prva u grupi od dvadeset ljudi, a druga do četrdeset ljudi, koji su u četiri sela opljačkali jedanaest kuća.[287] U Ljubuškom se ne navodi jesu li pljačkaši domaći mještani, odnosno dezerteri zelenokaderaši ili su komiti ili četnici iz istočne Hercegovine ili je to skupina pljačkaša odnekud s druge strane.

Tjedan dana kasnije predsjednik Pokrajinske vlade za BiH, Atanasije Šola, uputio je novo izvješće ministru Svetozaru Pribićeviću u kojem izvješćuje sljedeće: "Stanje javne sigurnosti u Hercegovini svakim danom je gore. To najbolje pokazuje razvoj događaja zadnjih sedmica.[288] U kotaru Bilećkom, 14. travnja naoružana grupa crnogorskih pljačkaša opljačkala je dvije muslimanske kuće, otjerala im stoku u vrijednosti dvadeset šest tisuća kruna. U istom kotaru u selu Šakotići, četrdeset naoružanih komita upalo je u muslimansko selo pucajući na žitelje s ciljem da otjeraju stoku, usmrtivši Adema Avdića i djevojku Šaćiru Avdić, nakon toga su se udaljili ne otjeravši stoku. Na putu u okolici Bileće pojavila se naoružana grupa od pet pljačkaša opljačkavši jednog srpskog seljaka. Drugog svibnja dočekalo je trideset naoružanih komita na glavnoj cesti Bileća-Trebinje prolaznike i putnike oduzevši im sve, od stoke do osobnih stvari, u vrijednosti od osamdeset tisuća kruna. Petog svibnja napala je četa

285 *Isto*
286 RAH Mostar, dok. 261. Izvješće A. Šole ministru S. Pribićeviću o stanju u Hercegovini 1919.
287 *Isto*.
288 RAH Mostar, dok. 262: PU/KU 173. Izvješće A. Šole ministru S. Pribićeviću o stanju u Hercegovini 1919.

od dvadeset naoružanih crnogorskih pljačkaša muktara Jusufa Ovčinu te su ga ustrijelili iz puške.[289]

Dvanaestog svibnja zaustavila je vojnička patrola u blizini Bileće grupu od sedam naoružanih ljudi. U međusobnoj pucnjavi komiti su se povukli putem u smjeru Crne Gore, ni na jednoj strani nije bilo poginulih ili ranjenih.[290]

U kotaru gatačkom 15. travnja komiti su u šumi uhapsili Saku, Ibru i Zaima Krvavca, oteli su im konje i opljačkali osnovne stvari. Sedmog svibnja napalo je deset pljačkaša srpskog vojnika Dragana Bjelogrlića u blizini Gacka te ga zaklala nožem. Oružnici su isti dan uhitili osam Muslimana sumnjajući da su oni počinili ubojstvo i izvode ih na sudsku komisiju na licu mjesta osmog svibnja. Muslimanski se narod, tvrdeći da su osumnjičeni nevini, digao oružjem i kamenjem na sudsku komisiju i oružnike, te su tri Muslimana poginula, a pet je ranjenih; oružnici nemaju ranjenih, ali nisu mogli završiti rad. Kotarski ured iz Gacka dalje izvješćuje da se muslimanska sela spremaju na osvetu protiv srpskih sela, odnosno da će se Muslimani kolektivno početi seliti".[291]

U ovom izvješću vidljivo je koliko su napeti odnosi između četnika, vlasti i Muslimana s druge strane koji stradaju od komita - četnika, crnogorskih komita, domaćih srpskih pljačkaša, a s druge strane od same vlasti Kraljevstva SHS.

Na potezu Gacko - Bileća 10. svibnja 1919. došlo je kod Kobilje glave do sukoba deset naoružanih komita Crnogoraca i trideset žandara, poginuo je jedan komit, a dva su bila ranjena.[292]

U kotaru Ljubinje, sedamnaestog travnja, deset komita napalo je selo Kapavicu te su jednog Muslimana ubili, a dvojicu ranili. U razdoblju od 9. do 20. svibnja komiti su se u grupama kretali u okolici Ljubinja, opljačkali su dvije pravoslavne kuće u Krajpolju. Jedanaestog svibnja žandari su uočili dvadeset i četiri komita kako se kreću od Huma k Popovu polju, ali nisu izvršili nikakvu pljačku ni zločine.[293]

U kotaru nevesinjskom, u muslimanskom selu Kruševljani, sedam komita u srpskoj uniformi sa šajkačama na glavi napalo je mještane. Žandari su intervenirali, jedan je komit ranjen, ali su uspjeli pobjeći. Komiti su 30. travnja opet upali u isto selo pucajući na muslimansku kuću, ubacivši u nju ručnu granatu od koje je u potpunosti uništena, ali nije bilo stradalih. Grupa od devet naoružanih komita u selu Trešnjevica 19. travnja opljačkala je jednu

289 *Isto*.
290 *Isto*.
291 *Isto*.
292 *Isto*.
293 *Isto*.

srpsku kuću. Žandari su se ponovno sukobili 20. svibnja s pet naoružanih komita u muslimanskom selu Kruševljani.

Četa od šesnaest komita uočena je 19. svibnja u srpskim uniformama u selu Biograd, koja se raspitivala u kojim selima žive Muslimani. Istog dana žandari su se ponovno sukobili sa tri komita u selu Orahovica i sa sedam komita u selu Kruševljani, poginulih i ranjenih nije bilo ni na jednoj strani.[294]

U kotaru stolačkom stanje je složeno. Četa od osam komita pljačkala je po Hatelji. Jednom katoličkom težaku oteli su dva vola dok je orao njivu, a svi su Muslimani sa stokom pobjegli već prije u Berkoviće, na sigurnije mjesto.[295]

U kotaru trebinjskom osmog su svibnja tri naoružana crnogorska pljačkaša kod Lastve čobana Omera Jerkovića svezali i sa dvadeset šest ovaca potjerali ka Crnoj Gori. Žandari su ih presreli, oslobodili čobana i vratili mu stoku, a pljačkaši su pobjegli. Dvadeset komita opljačkalo je jednog putnika na putu Trebinje - Dubrovnik 10. svibnja, a sutradan je grupa komita napala željezničku stanicu Hum, ali nakon sukoba sa žandarima su odbijeni.[296]

Iz ovog izvješća razvidno je da postoje oružane grupe komita, kako ih u pisanim izvješćima spominju kotarski pisari, koji tu riječ rabe još od austrougarske uprave, ali postoje i razne grupe čistih pljačkaša. Treba istaći da u okolici Gacka, Bileće i osobito Trebinja ima nekoliko velikih komitskih grupa koje veličaju knjaza Nikolu propagirajući Kraljevinu Crnu Goru, a nikakvu Srbiju i dinastiju Karađorđevića, no i oni mrze Muslimane, zalaze u muslimanska sela, pljačkaju ih i ubijaju.

Zločini u istočnoj Hercegovini, kako ističe sam predsjednik Pokrajinske vlade za BiH, Atanasije Šola, dogodili su se prilikom prevrata kada je nastalo bezvlašće, ali su velikim dijelom planirana osveta domaćih Srba iz istočne Hercegovine, iz razloga što su Muslimani nad njima, početkom i tijekom Prvog svjetskog rata počinili zločine. Najveći zločin iz jeseni 1918. i početkom 1919. dogodio se u Gacku i okolici Gacka nad Muslimanima, gdje su četnici ubacili nekoliko stotina Muslimana u jamu Dizdaruša ili Koritna, od čega je najviše Dizdarevića.[297]

---

294 *Isto*.
295 *Isto*.
296 *Isto*.
297 *Dnevni avaz*, Sarajevo, 22. listopada 2003. S međunarodnog suda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji, suđenje preminulom Slobodanu Miloševiću, gdje zaštićeni svjedok, povjesničar iz istočne Hercegovine iznosi povijesne činjenice o stradanju Muslimana 1918. u Gacku, u jami Koritna ili Dizdaruša, koja je tijekom Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata 1992.-1995. stalno raspirivala odnose i strasti među Muslimanima i Srbima. Muslimani, pristaše ustaškog pokreta i NDH, u ljeto 1941. počinili su zločin nad Srbima ubacivši ih u jamu Koritna, o čemu su srpski povjesničari opširno pisali. U Domovinskom ratu 1992., u ljeto, srpska vojska je ubacila veći broj civila Muslimana u jamu Koritna. Nitko od povjesničara još nije napisao realan rad o stradanju Muslimana u jami Koritna 1918., njih više je pisalo samo površno, pa je i danas broj stradalih nepoznat.

Ubojstva Muslimana nisu činili samo četnici, crnogorski komiti, srpske pljačkaške grupe iz istočne Hercegovine, već i žandari i narodna garda koji su se trebali brinuti o redu i miru.

U svibnju 1919. dok su Muslimani obrađivali zemlju, žandari žandarmerijskog puka Trebinje, stacionirani u Gacku, bez posebnog povoda ubili su tri Muslimana iz obitelji Tanović, a dvojicu teško i dvojicu lakše ranili. Iz izvješća zapovjedništva Sedmog žandarmerijskog puka pretpostavljenom, navodi se da su poginula tri Muslimana od strane žandara dok su bili u ophodnji. U izvješću se ne navodi nikakav razlog, osim da su Muslimani Gacka provocirali i da gube svako povjerenje u vlast.[298]

Gotovo svi zločini nad Muslimanima u razdoblju 1918.-1925. na prostoru Gacka, Bileće, Ljubinja i Trebinja vežu se uz dvojicu istaknutih četničkih vojvoda iz Prvog svjetskog rata, Maju Vujovića i Petra Rogana. Oni su rođeni uz granicu Crne Gore i Hercegovine, gdje su odrasli i došli u susret s idejom četništva i četovanja. U Prvom svjetskom ratu, u ulozi četničkih vojvoda, sudjelovali su u stalnim sporadičnim četovanjima protiv granične austrougarske vojske, sve do 1918. kada je završen Prvi svjetski rat. Dolaskom u istočnu Hercegovinu, srpska vojska ih nije stavila pod svoje zapovjedništvo, a oni su prešutno nastavili djelovati protiv Muslimana u istočnoj Hercegovini. Stanje kod njih dvojice se dodatno i politički zakompliciralo. Oni su u početku rata logističku pomoć dobivali iz Crne Gore, pa su politički postali dijelom odani knjazu Nikoli i crnogorskim planovima za granicu do Neretve, pa se ta aktivnost i odanost dinastiji Petrovića i Crnoj Gori nastavila produbljivati i nakon 1918. Za izvjesno vrijeme naći će se u potpunosti na brisanom prostoru iz razloga što ih ne podržava vlast Kraljevstva SHS, niti više imaju bilo kakve pomoći od dinastije Petrović, a njihovo četovanje iz godine u godinu rezultiralo je sve većim zločinima prema Muslimanima čime su postali pretežak teret vlastima Kraljevstva SHS.[299]

S njihovim dvjema četničkim grupama na prostoru Gacka, Avtovca, Bileće, Trebinja i Ljubinja, prema postojećoj literaturi, veže se ubojstvo 126 Muslimana, u razdoblju od 1918. do 1925., kada su obojica likvidirani od žandara Kraljevine SHS.[300]

Uz zločine koje su počinili četnici, postoje zločini za koje je teško odrediti počinitelje, kao i motive. To su ubojstva Muslimana sugrađana, susjeda bez određenih pobuda. U lipnju 1922. grupa naoružanih Srba, iz zasjede u selu Zagradac, ubila je Šukriju Tanovića, koji je bio

298 Državni arhiv BiH, Sarajevo, Z.V. 5086/19. Opširno izvješće Komande Sedme žandarmerijske čete u Trebinju.
299 T. TANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 210.
300 M. IMAMOVIĆ, *nav. dj.*, str. 491. Ove podatke navode još Atif Purivatra, T. Tanović i Š. Filandra, ali ne navodeći izvor.

vijećnik u Gacku kao vrlo ugledan i obrazovan čovjek.[301] U istom selu, na isti način iz zasjede je ubijen Salko Mehić, a počinitelji nikad nisu pronađeni.[302]

Zločini nad Muslimanima u istočnoj Hercegovini se nastavljaju i 1923. Tu imamo prvi zločin koji možemo pripisati novoosnovanoj mirnodopskoj četničkoj organizaciji *Udruženje srpskih četnika "Petar Mrkonjić",* pododboru Gacko, koji je počinio šumar Božo Divljan u selu Hutovac, gdje je ubio Džemu Bahtijarevića i Husu Bašića. U četničkoj organizaciji u Gacku Božo Divljan je bio redoviti član odbora.[303] Nigdje i nikada nisam naišao u četničkom tisku da četnička udruženja spominju problem stradanja Muslimana u istočnoj Hercegovini, što dovoljno govori da se s njihove strane zločin prešućuje.

U izvješću za lipanj 1923. veliki župan Župe Mostar, gosp. Krasojević, piše o stanju sigurnosti u istočnoj Hercegovini: „Ponovo se dogodilo nekoliko zločina u pograničnim kotarevima (misli na Gacko, Bileću, Trebinje, op. a), svi su oni dati sudskim vlastima, na dalju nadležnost. U prijedlogu mjera i dalje tražim da se u pograničnim kotarevima poveća broj žandara.“[304]

To je prvo izvješće u komu se spominje da su počinitelji uhićeni i predati sudskim organima. Istina da se na terenu vlasti sve više trude oko provođenja reda i mira, ali da počinju stradati i Srbi. Župan podnosi izvješće u studenom 1923., gdje ističe da su nepoznati počinitelji zaklali bračni par Tomu Kisina i suprugu Jovanku Tulina iz Zubaca, kotar Trebinje.[305]

U narednom izvješću za mjesec prosinac, veliki župan Krasojević izvješćuje Pokrajinsku vladu za BiH da su uhitili počinitelje zločina u Tulima, naime Stevana Bijelića iz Kruševića, u kotaru trebinjskom i Đuru Pavlovića iz zaseoka Ubala, iz sela Kotorskog**.** Ovaj uspjeh žandarmerije u narodu je, bez obzira na vjersku pripadnost, pobudio veliko oduševljenje i vjeru u vlast kotara trebinjskog.[306]

Spomenuti Stevan Bijelić je u Prvom svjetskom ratu bio istaknuti četovođa, sve do kapitulacije Crne Gore, kada mu se gubi svaki trag, a potom se spominje 1918. i 1919. kako sa svojom četom obilazi po okolici Trebinja. Zločini nisu prestajali ni u idućim godinama. Petar Rogan, istaknuti četnički vojvoda i Majo Vujović, koga su kasnije ubili žandari u

301 T. TANOVIĆ, navedeno djelo, str. 105.
302 *Isto*.
303 *Isto*.
304 RAH Mostar, Fond V.Ž.O.M. dok. 7073/23. Opširno izvješće o stanju u Hercegovini upućeno Pokrajinskoj vladi u Sarajevo.
305 RAH Mostar, Fond V.Ž.O.M. dok. 7079/23. Izvješće o stanju u Hercegovini upućeno Pokrajinskoj vladi u Sarajevo.
306 RAH Mostar, Fond V.Ž.O.M. dok. 7086/23. Izvješće o stanju u Hercegovini upućeno Pokrajinskoj vladi u Sarajevo.

okolici Gacka, 1925. godine održali su sastanak na kojem su ustrojili četničku naoružanu četu pod nazivom *Kosovski osvetnici,* neovisnu o *Udruženju srpskih četnika "Petar Mrkonjić",* s osnovnim ciljem likvidacije muslimanskog življa.[307]

Odmah su u okolici Gacka ubili Hamdu Hebiba, a potom tri brata Ćesima u selu Vilogorje, na putu za Ljubinje.[308] O četničkoj četi koju je osnovao Petar Rogan nema podataka da je surađivala s četničkim pododborom "*Petar Mrkonjić"* u Gacku niti da je Petar Rogan osobno surađivao s dotičnom organizacijom. Izgleda da se držao svojih nepisanih pravila, dok nije poginuo u žandarmerijskoj potjeri 1925. godine. Zločini četnika koje su vodili Majo Vujović, Petar Rogan u Gacku i Aleksa Biberdžić u Bileći, njihovim uklanjanjem su se sveli na minimum, gotovo da ih više nije ni bilo. Iz svega se zaključuje da su iza glavnih zločina stajala trojica uglednih četničkih vojvoda, čineći sve to na svoju ruku, svojom slobodnom procjenom. Zašto su vlasti Kraljevine SHS punih sedam godina tolerirali njihove zločine nad Muslimanima u istočnoj Hercegovini teško je ustvrditi, u nedostatku opipljivih izvora. Vojne vlasti su uvijek tvrdile da nemaju dovoljno vojnika, žandara, a četnici su imale prešutnu podršku lokalnih vlasti koje im se nisu suprotstavljale. Onog momenta kada je donesena politička odluka da se likvidiraju Majo Vujović i Petar Rogan, to je brzo i učinjeno. Ubojstva nad Muslimanima u istočnoj Hercegovini od četnika, crnogorskih komita, raznih srpskih pljačkaških skupina u potpunosti su iščezla s diktaturom kralja Aleksandra Karađorđevića 1929. i više se ne bilježe ubojstva do Drugog svjetskog rata.

Stradanje Hrvata u Hercegovini, od strane četničkih grupa koje su ostale na terenu Hercegovine za vrijeme Prvog svjetskog rata i nastavile sa zločinima prvih mjeseci Kraljevstva SHS, događalo se iz godine u godinu, posebno od uspostave *Udruženja „Petar Mrkonjić“* na ovom području. Postavlja se pitanje koliki je broj stradalih Hrvata. Neke brojke su pojedini povjesničari objavili, ne ističući detalje i pojedinosti stradanja.

Navest ću zločine iz pojedinih izvora i dostupne literature, a gdje je vidljivo da su četnici počinili ubojstva u razdoblju 1918.-1941. godine čisto iz nacionalističkih pobuda, provodeći velikosrpski program kojeg su četnici bili jedan od glavnih nositelja na terenu.

I Hrvatima su se u Hercegovini događale slične stvari kao i Muslimanima. Naoružane skupine komita, četnika i srpskih naoružanih skupina upadale su u sela, pljačkali stoku, kuće, ljude, iz zasjede presretali ljude i ubijali. Postojala je i osvetnička mržnja jer su Hrvati kao lojalni vojsci Austro-Ugarske sudjelovali u Prvom svjetskom ratu u napadu na Srbiju i Crnu Goru. Pljačka i ubojstva počela su se istovremeno događati kad i Muslimanima, u jesen 1918.

307 T. TANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 106.
308 *Isto*.

i u proljeće 1919. godine. Hrvati su pljačkama i ubojstvima izloženi na prostoru Ravnog, Stoca, Čapljine, Nevesinja i Mostara. Već je ovdje u nekoliko navrata spomenuto da u Nevesinju, Trebinju i Ravnom četnici napadaju pojedine Hrvate koji izbjegavaju smrt pukom slučajnošću.

Iz izvješća dr. Štambuka Pokrajinskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu, za kotar Stolac, iz srpnja 1919. vidljivo je koliko je kritično stanje i što sve čine četničke skupine Hrvatima Stoca i u susjednoj općini Čapljina. Kotarski predstavnik piše sljedeći izvještaj gosp. Atanasiju Šoli: "Početkom političkog preokreta pojavile su s u Stocu poveće organizirane komitske čete koje su zapravo sijale strah, a nisu vršili pljačku. Potom su se povukle pred srpskom vojskom, ali u zadnje vrijeme sve više dolaze u Stolac iz smjera Ljubinja, Bileće, Nevesinja, pljačkajući narodu sve što stignu."[309] Kotarski predstojnik ističe: "simptomatičnije je što isključivo pljačkaju muslimanska i katolička sela a zaobilaze pravoslavna, pa su u zadnje vrijeme otjerali oko tri tisuće komada sitne i krupne stoke ostavljajući narod na prosjačkom štapu".[310]

Već sam ranije pisao da austrougarski činovnici za četnike koriste riječ komit, pa to čini i predstojnik Štambuk, koji dalje ističe da su pljačkaši organizirani u oružane čete, naoružani brzometnim puškama, pištoljima i bombama, obučeni u srpsku uniformu. Po naglasku nisu Crnogorci, a prilikom pljačke ističu da su Srbi iz istočne Hercegovine, da su njihove kuće opljačkane 1914. godine, pa se oni osvećuju za nad njima počinjena nedjela.[311]

Kotarski predstojnik dr. Štambuk u prijedlogu mjera traži da se pojača broj vojnika i žandara, da se odobri veći broj pušaka i streljiva koje treba podijeliti seljanima kako bi oformili seoske straže, i na kraju da se uvede za komite prijeki sud dok stanje nije izmaklo potpunoj kontroli.[312] U daljem izvješću, dr. Štambuk navodi da se boji osvete Hrvata i Muslimana nad Srbima Stoca u kojem je živjela jedna trećina Srba, a cijelo vrijeme surađuju sa komitima stavljajući im na raspolaganje vodičima kod koga trebaju ići u pljačku, koga trebaju pretući, likvidirati, daju im smještaj preko dana i utočište s opljačkanom stokom do odlaska kućama.[313]

Samo mjesec dana kasnije, župnik don Vide Putica šalje izvješće mostarsko-duvanjsko-trebinjskom biskupu Alojziju Mišiću - da su komiti pokušali opljačkati crkvu i župnu kuću na Dubravama (kotar Stolac), da su pucali i na njega, ali da im je umaknuo. U

309 Arhiv Čapljina (dalje AČ), 420 Kotarski ured Stolac. Opširno izvješće o pljačkanju Stoca 1919. godine Pokrajinskoj vladi BiH.
310 AH Čapljina, 420 Kotarski ured Stolac, Opširno izvješće.
311 *Isto*.
312 *Isto*.
313 *Isto*.

pomoć su pristigli mještani koji su svojom galamom otjerali komite u šumu, spasivši župnika od sigurne smrti.[314] Potkraj 1918. župnik don Vide Putica iz župe Prenj-Dubrave biskupu Alojziju Mišiću piše dramatična izvješća da komiti, četnici i srpske naoružane bande pljačkaju sve iz kuća te odvoze žito, vino i stoku, a radišni domaćini su već gladni i izbezumljeni. U pljačkanju kuća Jerinića pala je i krv, jedan je pljačkaš poginuo u sukobu s mještanima. Don Vide Putica traži savjet od biskupa da li da povuče cijeli puk sela na sigurno mjesto ili da biskup kod Srbijanaca i srbijanske vojske ishodi bolju zaštitu sela i svećenika.[315]

Već sam u nekoliko navrata pojasnio da je u austrougarskoj upravi za četnika službeni naziv komit, što je potvrđeno unutar četničke organizacije 1924. U pismu don Vide Putica primjećuje se da su osobe koje su na njega pucale nosile odoru srpske vojske, šajkače, brzometne puške, pištolje i bombe, da su se kretale u većim organiziranim skupinama, za razliku od sitnih srpskih pljačkaša koji su u naoružani u civilu i koji vrše sitne pljačke za prehranu svojih obitelji ili iz koristoljublja. Ako nisu u civilu, oni su znali biti u odorama austrougarske vojske koje još posjeduju. Zeleni kadar je nastao od dezertera iz austrougarske vojske, naročito u razdoblju 1917. od svih naroda u Bosni i Hercegovini; to su vojnici koji su pristigli na dopust kućama i nisu se više vraćali na front ili su dezertirali s fronta i pobjegli u svoj kraj ili su se pak jednostavno nisu odazvali na vojni poziv. Među njima ima Srba, Hrvata i Muslimana. Njihov je jedini cilj skloniti se od vojnih i žandarmerijskih vlasti, čekati kraj rata te vratiti se svom domu i svojoj obitelji. Oni se vrlo vješto skrivaju, imaju svoje jatake doušnike, cilj im je samo prehraniti se i ni s kim ne ulaziti u sukobe. Završetkom Prvog svjetskog rata sav zeleni kadar je pošao svojim domovima, a mogao se čak priključiti srpskoj vojsci jer nema više razloga kriti se po šumama, planinama i skrovitim mjestima. Zato se iz pisma don Vide Putice upućenom biskupu Alojziju Mišiću u Mostar vidi da zeleni kadar ni u snu neće doći pucati u župnika koji skromno živi, već organizirani četnici koji znaju da je župnik vrlo ugledan u kotaru Stolac, da ga vjernici osobito poštuju i da bi upravo njegovom smrću postigli strah i neizvjesnost kod Hrvata, koji će početi napuštati sela bježeći u sigurnije krajeve.

Prva dvojica ubijenih Hrvata od strane četnika 1918. su Andrija Matić, knez Dubljana, sela između Ravnog i Trebinja i njegov sin Đuro. Četnici su ih iz zasjede ubili dok su se kretali kroz selo.[316]

314 Arhiv Biskupije (dalje AB) Mostar, dok. 1040. Kotarski ured Stolac, pismo župnika don Vide Putice Biskupu Alojziju Mišiću.
315 AB Mostar dok 803/1918. Izvješće don Vide Putice biskupu Alojziju Mišiću.
316 AB Mostar, dok. 256/1918. Izvješće don Vide Putice biskupu Alojziju Mišiću.

Da četnici nisu mirovali, vidljivo je već u proljeće 1919. kada su u Hrasnom četnici pobili obitelj Rogić i uz to im opljačkali kuću, potom u selu Bjelojevići na putu Ravno-Trebinje ubili obitelj Matić. A u selu Burmazima obitelj Papac i Šutalo. U Stocu su ubili Ivana Lončara, uglednog domaćina koji se vratio iz SAD-a.[317]

U općini Stolac, u selu Sćepan-Krst, četnici su 1920. iz zasjede ubili trgovca Marka Lončara, samo godinu dana kasnije na isti su način ubili i kneza Gornjih Dubrava, Janka Matića.[318]

U 1922. godini navedeno je slično ubojstvo. Dvojicu seljana Peru Prcu i Stjepana Dadića koji su se vraćali iz Čapljine, s neke lokalne svečanosti, iz zasjede su ubili četnici.[319]

Grupe uglednih Hrvata, svećenika, biskup mostarsko-duvanjski i upravitelj trebinjsko-mrkanjski u više su navrata pisali Pokrajinskoj vladi u Sarajevu i Vladi Kraljevine SHS u Beogradu da povedu više računa o zaštiti Hrvata u Hercegovini te da se također pokrene istraga nad ubijenim Hrvatima**.**

Poslije završetka rata četnici su učinili više zločina nad Hrvatima civilima, a zločini će se događati i nakon osnivanja mirnodopskih četničkih organizacija 1924. u Hercegovini.

Već sam ranije u radu istakao da je cilj mirnodopskih četničkih organizacija, naročito od 1924., sprečavanje i ometanje skupova, javnih nastupa federalističkih snaga širom Kraljevine SHS, pa tako i u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Već 1924., u Mostaru, Konjicu, Stocu i Čapljini, pripadnici novosnovanih organizacija Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić" ometaju političke skupove Radićevog HRSS-a i JMO-a, ali i JDS-a i Zemljoradničke stranke.[320]

U 1926. pripadnici četničke organizacije još agresivnije vrše pritisak na pripadnike Radićeve stranke, osobito u razdoblju kada je Stjepan Radić boravio u Hercegovini, iako je njegov HSS sudjelovao s NRS-om u vladi. U Stocu, na javnom skupu HPSS-a, dok je Stjepan Radić govorio, organizacija dragovoljaca Prvog svjetskog rata i organizacija srpskih četnika "Petar Mrkonjić" kamenjem je gađala radićevce. Žandari su priveli dvojicu pripadnika organizacije, Mujku Kapića i Mašu Alihodžića, te im je kotarski načelnik izrekao kaznu zatvora od deset dana.[321]

Novi zločin četničke organizacije "Petar Mrkonjić" dogodio se u Mostaru 1935., kada je na Starom mostu usmrćen Blaž Krtalić dok je jahao na konju, a teško su ranili njegova dva

317 SKUPINA AUTORA, *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata u istočnoj Hercegovini*, Humski zbornik V, Zagreb, 2001., str. 16.
318 SKUPINA AUTORA, *nav. dj.*, str. 16.
319 *Isto*, str. 17.
320 Ž. RAGUŽ, *nav. dj.*, str. 120.
321 *Jugoslavenski list*, br. 290, Zagreb, 17. prosinca 1926.

brata Marka i Ivana i stranačkog kolegu Ivana Dragoju. Blaž Krtalić bio je potpredsjednik Gradske organizacije HSS-a za Mostar, ugledan i bogat trgovac, koji se vraćao doma s mise u povodu krunidbe kralja Tomislava i obilježavanja obljetnice intonacije himne Lijepe naše. Ubio ga je srpski seljak, nadničar Šipovac, član četničke organizacije, rođen u Nevesinju, koji je živio i radio u Mostaru. Poslije dva mjeseca zatvora bit će pušten iz zatvora uz gromoglasan pozdrav okupljenih Srba pred zatvorom. Potom će otići u Vojvodinu gdje će živjeti kao kolonist.[322]

Na još svirepiji način je 1936. ubijen Jakov Doko, ugledni ugostitelj, član HSS-a iz Bijelog Polja (predgrađe Mostara). Ubojstvo su počinili članovi četničke organizacije iz Bijelog Polja, dok je on spavao na terasi svoje kuće u Bijelom Polju.[323]

U izvješću o stanju u župi Potoci, Bijelo Polje, don Andrija Majić se žali da su četnici usmrtili uglednog čovjeka, a da nitko nije odgovarao, a još je gore što je dio četnika javno prijetio smrću Hrvatima u Bijelom Polju te da su neki momci i djevojke od straha pobjegli u Slavoniju gdje žive od nadnica boreći se za vlastiti život.

Četnička ubojstva nastavila su se i u 1938. kada je grupa četnika iz zasjede na Paškinoj vodi presrela i ubila Miška Perića na putu iz Stoca za Nevesinje, dok je gonio stoku na ispašu u okolne planine. Svjedoci koji su pobjegli dali su iskaz u kojem govore da su ih presreli četnici s ciljem da im opljačkaju stoku i dio vrednijih stvari koje su nosili sa sobom.[324]

Iste godine u donjoj Hercegovini četnici su iz zasjede ubili Peru Konjevoda, koji se s planine vraćao doma. U pismu biskupu mostarko-duvanjskom, Alojziju Mišiću, župnik Hutova se žali da se u narod uvukao strah jer su u donju Hercegovinu stigli četnici koji presreću, ubijaju i pljačkaju, pretežno Hrvate koji se vraćaju s planine tjerajući stoku, noseći sir, krumpir, žito svojim domovima kako bi prehranili svoje obitelji.[325]

Na isti način stradao je i Stojan Konjevod iz sela Aladinići, kotar Stolac, dok je tjerao stoku s planine doma. Ubijen je iz zasjede između Nevesinja i Stoca.[326] Župnik don Vide Putica piše biskupu da se pojavila grupa četnika na planini Snježnica koja na potezu Nevesinje - Stolac napada Hrvate, otuđujući im stoku i ljetinu koju su u planini sakupili. On od biskupa traži da se pojačaju žandarmerijske patrole kako bi Hrvati sigurno putovali u smjeru Nevesinja u planinu i nazad u donju Hercegovinu.

322 MARIN TOPIĆ, „160-ta godišnjica hrvatske himne i pogibija Blaža Krtalića“, *Hrvatski glasnik*, godina II., br. 3, Mostar, 1993.
323 AB Mostar, dok. 1121/1936. Pismo župnika don Andrije Majića biskupu Alojziju Mišiću.
324 SKUPINA AUTORA, *nav. dj.*, str. 17.
325 AB Mostar, dok. 1312/1938. Pismo župnika iz Hutova biskupu Alojziju Mišiću o stanju u župi iz 1938. godine.
326 AB Mostar, dok. 1329/1938. Pismo don Vide Putice iz župe Prenj biskupu Alojziju Mišiću o stanju u župi u 1938. godini.

Uspostavom Banovine Hrvatske 26. kolovoza 1939. banovinske vlasti su nastojale neutralizirati djelatnosti četničkih organizacija, što se vidi u prethodnim poglavljima, ali je Generalštab vojske Kraljevine Jugoslavije izradio novi plan za eventualni rat, čime je dao određene vojne smjernice i četničkim organizacijama, pa su one u Hercegovini dijelom i ojačale rad, a to je stvorilo nove neprijatnosti i incidente.

U kasnu jesen 1940. u Bijelom Polju kod Mostara četnici su iz zasjede ubili Branka Kožula koji se s imanja na Zijemljima vraćao doma, pri čemu je bačen u obližnji potok, a obitelj ga nije uspjela pronaći. Župnik iz Potoka i Bijelog Polja, don Andrija Majić, piše biskupu da je jako zabrinut divljanjem skupine četnika koja je ubila spomenutog mladića, i navodi da su još prijetili trima obiteljima (obiteljima Zovko, Drinovac i Perić) da će ih usmrtiti. Trojica mladića u strahu su pobjegli u Slavoniju, dalje navodi da se boji novih četničkih zločina, ali da se i Hrvati ne krenu osvećivati što bi bilo još veće zlo.[327]

Južna Dalmacija nije bila izložena četničkim zločinima od 1918. do 1941. godine. Ne bilježimo ni jedno ubojstvo od strane četnika ni u poraću ni poslije kada je mirnodopski djelovala četnička organizacija u Dubrovniku, potom u Metkoviću, Stonu i Opuzenu. U južnoj Dalmaciji bilježimo nekoliko nasilnih smrtnih slučajeva, ali su plod sukoba ORJUN-e i HANAO-a što nije tema ovoga rada pa o tomu nećemo pisati.

Četnička organizacija u razdoblju 1924. - 1941. najduži rad bilježi u gradu Dubrovniku, ali za sve vrijeme svog postojanja ne bilježi se ništa problematično što bi se moglo vezati za nju. Najviše što su četnici činili u Dubrovniku to su mimohodi, javna okupljanja, manji mirni prosvjedi i ništa više od toga. Vlasti Banovine Hrvatske su u Dubrovniku smanjile rad četničke organizacije na minimum tako da četnici nisu predstavljali nikakvu posebnu političku ni bilo kakvu drugu grupaciju u Dubrovniku do 1941. godine.

3.6. Travanjski rat, okupacija i podjela Jugoslavije, proglašenje Nezavisne Države Hrvatske i stanje četničkih udruženja u Hercegovini i južnoj Dalmaciji u travnju 1941.

Sile Osovine svojom agresivnom politikom željele su stvoriti novi svjetski poredak. Kraljevina Jugoslavija, *satelit* Francuske i Engleske, nije mogla opstati. To je uočio još dr. Milan Stojadinović koga su 5. veljače 1939. smijenili s položaja predsjednika Vlade zbog

327 AB Mostar, dok 1351/1940. Izvješće župnika Potoci biskupu Alojziju Mišiću o stanju u župi iz 1940. godine.

prisnih odnosa s Njemačkom i Italijom i nerješavanja hrvatskoga pitanja. To je isto znao princ Pavle i takvu politiku nije izbjegavao, ali je taktizirao izbjegavajući sukob s pristalicama antinjemačkoga raspoloženja, koje je bilo izrazito jako u Srbiji i Crnoj Gori i općenito među svim Srbima u Kraljevini Jugoslaviji. Međutim, političari u Kraljevini Jugoslaviji bili su svjesni da moraju djelovati osluškujući Berlin, što će nakon dužih političkih uvjeravanja dovesti 25. ožujka 1941. do mučnog potpisa i pristupa Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu.[328]

Cilj je bio izbjeći rat u Kraljevini Jugoslaviji jer saveznici nisu bili spremni za vojnu pomoć, kao ni Sovjetski Savez koji je s Hitlerom imao potpisan sporazum o nenapadanju i suradnji. Međutim, u noći s 26. na 27. ožujka 1941., časnici kraljevske vojske izvršili su vojni puč imenovavši generala Dušana Simovića novim mandatarom vlade i realno odbacivši Trojni pakt. Predviđanja političara o Kraljevini Jugoslaviji su tako nešto i prognozirali, ali još ostaje otvoreno pitanje tko je podržao vojni puč. Jesu li to snage oko udruženja *Srbi na okup,* koje su htjele zaustaviti daljnju federalizaciju zemlje i jačanje Banovine Hrvatske ili vanjskopolitičke obavještajne snage Engleske koje su željele održati primat nad Jugoslavijom i po svaku cijenu uvući je u rat u korist zapadnih saveznika. Prema svemu sudeći i jedne i druge snage su u tome sudjelovale.[329]

Proglašenje maloljetnog Petra II. Karađorđevića za kralja i obaranjem Namjesništva, Oktroirani ustav je pretrpio još jednu izmjenu. Kod sastavljanja nove vlade Simović je uputio poziv dr. V. Mačeku da uđe u vladu kao potpredsjednik, što je on prihvatio uz uvjet i jamstvo poštivanja položaja Banovine Hrvatske. Nakon što je odbio njemačke ponude 3. travnja 1941. otputovao je u Beograd i sutradan položio prisegu kao prvi potpredsjednik Simovićeve vlade, a drugi je bio dr. Slobodan Jovanović, predsjednik Srpskog kulturnog kluba, koji je bio glavni pokretač pokreta „Srbi na okup“. U novoj vladi su ostala i četiri ministra iz Banovine Hrvatske (Hrvati dr. Juraj Šutej, dr. Ivan Andres i Bariša Smoljan i Srbin dr. Srđan Budisavljević), kao i slovenski ministri. Već 5. travnja 1941. predsjednik vlade potpisao je nekoliko uredbi o Banovini Hrvatskoj pa ih je kralj na prijedlog Ministarskog savjeta potpisao, kojima su ojačane kompetencije i jamstvo opstojnosti Banovine Hrvatske. Nova vlada simbolizirala je tako navodno jedinstvo Kraljevine Jugoslavije, imajući u svom novom sastavu prvake glavnih građanskih stranaka i dva generala. Ona je međutim pokazala nemoć, neodlučnost i strah.[330] Čak su zavjerenici, mladi časnici, nezadovoljni ministrima u vladi

328 D. BILANDŽIĆ, *nav. dj*., str. 75.
329 B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918. -1988.*, Beograd, 1988., str. 376.
330 *Isto*, str. 385.

pomišljali na novi udar, na tzv. „revoluciju u revoluciji". Ministri iz Slovenije u Vladi Kraljevine Jugoslavije Miho Krek i Fran Kulovec su početkom travnja 1941. preko poslanika Slovačke u Beogradu nudili Trećem Reichu izdvajanje Slovenije iz sastava Kraljevine Jugoslavije pod uvjetom da se jamči integritet Slovenije. Predsjednik HSS-a i potpredsjednik Vlade dr. Vladko Maček zastupao je mir s Njemačkom po svaku cijenu, osim u slučaju da Njemačka vojno napadne Kraljevinu Jugoslaviju. Nijedan ministar u Vladi nije javno tražio da Jugoslavija otkaže Trojni pakt, premda je na zatvorenim sjednicama Vlade bilo i takvih zahtjeva. Predsjednik Vlade Dušan Simović je računao da će uvjeravanjem Nijemaca u svoju lojalnost dobiti na vremenu, što je bilo više nego iluzorno. On se predstavljao njemačkom veleposlaniku u Beogradu Viktoru von Heerenu kao veliki prijatelj Njemačke i maršala Hermanna Göringa, a puč tumačio kao unutarnjopolitički događaj.[331]

Ministar vanjskih poslova u novoj Vladi polazio je od načela da se poštuju svi međunarodni ugovori, pa prema tome i Bečki protokol od 25. ožujka 1941. Uvjeravao je Rim da Kraljevina Jugoslavija s njima želi dobre odnose te da ne želi biti uvučena u oružani sukob.

Vlada Kraljevine Jugoslavije izražavala je spremnost da Njemačkoj učini sve ustupke koji bi bili u skladu s jugoslavenskom nacionalnom čašću.[332]

Dana 27. ožujka Hitler je reagirao krajnje odlučno s mržnjom i namjerom da kazni vinovnike puča. Odlučio je napasti i uništiti Kraljevinu Jugoslaviju te njezin teritorij nakon okupacije podijeliti sa saveznicima Italijom, Mađarskom i Bugarskom. O svojoj odluci Hitler je obavijestio Mussolinija, a nije spomenuo ni Pavelića ni ustaše. Dva dana potom nudio je mađarskom regentu Miklosu Hortyju Hrvatsku, što je on odbio. Tada je odlučeno da se stvori hrvatska država. Tada su i Hitler i Mussolini krenuli u potražnji za političarima koji to mogu ostvariti i zadovoljiti njihove interese.

Tako se već 28. ožujka 1941. Alfred Freundt, generalni konzul Trećeg Reicha u Zagrebu sastao se s Vladkom Mačekom i Slavkom Kvaternikom. Interesiralo ga je hoće li Maček ući u Simovićevu vladu nastalu vojnim pučem i postavlja li kakve uvjete za taj ulazak. Dok ga je kod Kvaternika zanimalo kako gleda na najnovije događaje i može li se na njega i njegove istomišljenike, ako zatreba, računati. Freundt, očekujući dolazak u Zagreb dvojice specijalnih njemačkih opunomoćenika Edmunda Veesenmayera i Waltera Malettkea, htio se 2. travnja sastati s Mačekom, ali do susreta nije došlo. Maček mu je posrednim putem javio da će ući u Simovićevu vladu ako ta vlada ispuni njegova dva uvjeta. Poštuje pristup Jugoslavije Trojnim paktu i ne dira u postojeći status Banovine Hrvatske, čiju autonomnost valja dalje

331 *Isto*, str. 385.
332 *Isto*, str. 386.

proširivati u granicama koje se ne kose s interesom države. Sutradan 3. travnja i Walter Malettke, kao izaslanik ministra vanjskih poslova Trećeg Reicha, priopćio je Mačeku da je došlo vrijeme izlaska Hrvatske iz sastava Kraljevine Jugoslavije u čemu će ih Nijemci aktivno podržati. Maček je odgovorio da bi to otcjepljenje izazvalo rat, što ne želi jer je to najveća nesreća za narod. U tom smislu odbio je ponudu suradnje s Nijemcima priopćivši da je odlučio poštivati odredbe Trojnoga pakta i da ide u Simovićevu vladu, što je i učinio smatrajući da još ima nade za mir i da će Hitler vojno poštediti Kraljevinu Jugoslaviju. No, kako Hitler nije odustao od svoje odluke, Edmund Veesenmayer stupio je u kontakt sa Slavkom Kvaternikom, koji je bio suglasan da se uspostavi hrvatska država pod savezništvom i zaštitom Hitlera, a u kojoj bi i sam Kvaternik imao određenu ulogu.

Mussolini je na drugoj strani, poslije puča u Beogradu, dogovorio s Hitlerom podjelu Kraljevine Jugoslavije te je pozvao k sebi dr. Antu Pavelića s kojim je se 29. ožujka 1941. po prvi puta susreo licem u lice od kada je Pavelić kao hrvatski izbjeglica stigao u Italiju. Mussolini mu je priopćio namjere Njemačke i Italije prema Jugoslaviji, obećavši mu da će Italija omogućiti ustašama preuzimanje vlasti u Hrvatskoj i njemu mjesto čelnog čovjeka, uza zadovoljenje talijanskih pretenzija na istočnoj jadranskoj obali. Međutim ništa nije ostavljeno napismeno. Mussolini je dozvolio interniranim ustašama na Liparskim otocima da prijeđu u Pistoju gdje su opskrbljeni odorama i vojnom opremom. Pavelić je u Firenci dobio radio-stanicu za večernje emitiranje programa za Hrvatsku.[333]

U takvom političkom okruženju Hitler je donio odluku o vojnom napadu na Kraljevinu Jugoslaviju koji se trebao dogoditi 6. travnja 1941., iz više smjerova - s kopna, zraka i mora, zajedno s Italijom, Mađarskom i Bugarskom. Uz to, znao je da će Hrvati biti njegov prvi saveznik na terenu Kraljevine Jugoslavije i u običnom puku.[334]

Vojni udar njemačkoga ratnog zrakoplovstva na Beograd već je prvoga dana bio presudan, a već nekoliko idućih dana njemačke postrojbe iz smjera Bugarske, Rumunjske, Mađarske i Austrije prešle su granicu i brzo prodirale u svim pravcima. Njima će se priključiti i postrojbe Italije, Mađarske i Bugarske. Vojsku je uhvatilo rasulo. Kralj, vlada i visoko vojno osoblje napustili su Beograd i povukli se u Užice. Kako su Nijemci već zauzeli Makedoniju, nisu mogli nastaviti prema Grčkoj koja je bila jedini saveznik Kraljevini Jugoslaviji, pa nastavljaju prema Sarajevu do Pala. Maček se iz Užica 8. travnja 1941. u dogovoru s predsjednikom vlade Simovićem vratio u Zagreb, a potom u Kupinec, s tim da ga je je u vladi,

333 H. MATKOVIĆ, *Povijest NDH...*, str. 56; B. PETRANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 389.
334 B. PETRANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 399.

kao njezinog prvog potpredsjednika zamijenio dr. Juraj Krnjević, glavni tajnik HSS-a, koji je odmah otputovao u istočnu Bosnu i pridružio se vladi.

Kako su se njemačke motorizirane snage približavale Zagrebu, koji su napuštale snage vojske Kraljevine Jugoslavije, a s njima i mnogi iz aparata bivše jugoslavenske vlasti, vlast su preuzimali hrvatski nacionalisti. I dok su njemačke prethodnice ulazile u Zagreb, u dogovoru s E. Veesenmayerom Slavko Kvaternik je 10. travnja 1941. u ime poglavnika dr. Ante Pavelića proglasio preko radija Zagreb uspostavu NDH, nakon što je vodstvo HSS-a s Mačekom na čelu to odbilo. Maček je nakon razgovora s E. Veesenmayerom i S. Kvaternikom dao izjavu koja je nakon Kvaternikova proglasa pročitana na radiju u kojoj je pozvao narod da se pokori novoj vlasti, a sve pristaše HSS-a da prema njoj pokažu lojalnost. Tako su Nijemci s Talijanima omogućili stvaranje hrvatske države.

Kralj Petar II., doznavši da je S. Kvaternik 10. travnja 1941. u Zagrebu u ime dr. Ante Pavelića proglasio NDH i uvidjevši da će biti vojno poražen, naredio je da se Vlada i pratnja s Pala povuku ka vojnom uzletištu kod Nikšića u Crnoj Gori, odakle će se uputiti na teritorij pod kontrolom Saveznika. Vojne ovlasti prenio je na generala Danila Kalafatovića koji se nalazio negdje kod Sarajeva, s ciljem da zatraži primirje kako bi se izbjegla kapitulacija zemlje. S pomoćnog vojnog uzletišta u Nikšiću, kralj i Vlada su se 15. travnja 1941. uputili u Grčku i potom Egipat, ostavivši vojsku i zemlju na milost i nemilost silama Osovine.[335]

Pavši u zarobljeništvo, general Kalafatović, kao i dio Vrhovne komande Vojske Kraljevine Jugoslavije, potpisuje 17. travnja 1941. akt koji se pravno može tumačiti na više načina, no koji je u biti akt bezuvjetne kapitulacije, ali koji ne obvezuje kralja i Vladu u izbjeglištvu. Kapitulacija je podrazumijevala bezuvjetnu predaju svih časnika, dočasnika, vojnika, predaju streljiva i vojne opreme kao i vojnih objekata i svih vojnih spisa, dokumentacije i arhivske građe. Tako je u munjevitom ratu Kraljevina Jugoslavija za dvanaest dana kapitulirala, a njezin teritorij biti će raskomadan onako kako su htjeli njemački i talijanski okupatori, između njih i njihovih saveznika Mađarske i Bugarske.[336]

Na drugoj strani čuvši za proglašenje NDH u Zagrebu u ime dr. A. Pavelića, Mussolini je ovoga pozvao u Rim 11. travnja 1941. gdje su se sastali i gdje je dogovoreno da Pavelić krene u Zagreb, a kad tamo stigne da će započeti "pregovori o sporazumu inspiriranim ovim razgovorom". Prema ministru Filipu Anfusu, radilo se o tome da "dalmatinski gradovi s izrazito talijanskim karakterom tj. mletačkim, dođu pod talijanski suverenitet". Mussolini je obećao Paveliću da će Italija priznati njegovu vladu čim stigne u Hrvatsku. S Pavelićem će

335 *Isto*, str. 399. - 400.
336 H. MATKOVIĆ, *Povijest NDH...*, str. 344. - 345.

krenuti i ustaše koji su se tada okupili u Pistoji.[337] Tek nakon toga Pavelić s dvije stotine ustaša 13. travnja 1941. kreće u Hrvatsku, zadržavši se u Karlovcu, gdje je odmah avionom žurno stigao i Mussolinijev izaslanik Filipo Anfuso, kako bi bio siguran da će Pavelić provoditi talijansku, a ne njemačku politiku. Potom 15. travnja 1941. Pavelić stiže u Zagreb te pristupa formiranju vlade NDH, u koju je ušao i Srijem i cijela Bosna i Hercegovina. Time i povijesno-teritorijalni prostor Hercegovine i južne Dalmacije ulazi u NDH. Oboje će u cijelosti ući u talijansku zonu. No, ubrzo Rimskim ugovorima 18. svibnja 1941. između NDH i Italije, Italiji će pripasti najrazvijeniji dio hrvatske obale s otocima, izuzev Paga, Brača i Hvara, na kopnu veći dio Gorskoga kotara, veći dio Dalmacije od Obrovca do Splita, te u južnoj Dalmaciji otoci i dio Konavala koje su Talijani anektirali i koji ulaze u Prvu talijansku zonu. Južna Dalmacija i veći dio Hercegovine će ući u Drugu tzv. demilitariziranu talijansku zonu u NDH, a manji dio Hercegovine (kotarevi Gacko, Konjic, Prozor i sjeverni dio kotara Nevesinje) ući će u Treću talijansku zonu.[338]

Vlast u novoj državi NDH je brzo uspostavljena pa nije bilo većih nereda, a razlog tomu je što su se novoj vladi na raspolaganje stavili uredi i administracija Banovine Hrvatske, ali i ostalog dijela Kraljevine Jugoslavije.

Ostaje posljednje pitanje u kakvom su se položaju našle četničke organizacije i njihovo članstvo, odnosno četnici koji su uzeli sudjelovali u kratkom travanjskom ratu.

Četnici su još od 1918. godine pod zapovjedništvom Generalštaba vojske Kraljevine Srbije, potom Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije dobivali izravno zapovijedi za vojne operacije. U pojedinim područjima Kraljevine SHS, na Kosovu, Sandžaku, dijelu Makedonije i Kosova, četnici su djelovali sve do 1924. izvodeći organizirane vojne aktivnosti na zaštiti zemlje i poretka u Kraljevini SHS. Poslije toga razdoblja, kroza svoje organizacije zanimali su se četničkom problematikom koja se sama od sebe nameće, o čemu sam pisao u prethodnim poglavljima. Poseban vojni plan za četnike po prvi put izrađen je 1925. godine i to s ciljem napada u smjeru Mađarske ako bi do njega došlo.[339]

Prvi sveobuhvatni tajni ratni vojni plan za četnike izrađen je 1929. od strane Ministarstava vojske i mornarice Kraljevine Jugoslavije pod nazivom *Uput za četničko ratovanje*.[340]

337 *Isto*, str. 62.
338 H. MATKOVIĆ, *Povijest NDH*, str. 72. - 74. (Rimski ugovori); SKUPINA AUTORA, *Povijest Hrvata od 1918. do danas*, knjiga 3, Zagreb, 2003., str. 153.
339 S. PARAMET, *nav. dj.*, str. 91.
340 *Isto*, str. 92.

U njemu je novina što se spominje izravan neprijatelj, a s vojnoga gledišta suština je ostala ista po gerilskom načinu ratovanja pod vodstvom četovođa ili vojvoda, načinu odabira četnika, njihovoj nacionalnoj svijesti i spremnosti za borbu. Jedina posebnost u cijelom dokumentu je da odabrana četnička postrojba mora proći diverzantsku obuku, naučiti se služiti svim vrstama streljiva, također je propisano kako mora biti odjeven i naoružan četnik tijekom borbe.[341]

Taj je plan ostao na snazi do 1938., kada su politička zbivanja u Europi dala na znanje da bi se Kraljevina Jugoslavija mogla naći u ratu. Slijedom toga izrađen je novi ratni plan, R-1938. u komu se ništa bitno nije mijenjalo za četnike.[342]

Taj je plan revidiran i iz njega je nastao ratni vojni plan R-40, dijelom iz potreba ažuriranja, a dijelom zbog smjene načelnika Generalštaba generala Dušana Simovića i postavljanja na njegovo mjesto generala Petra Kosića.[343]

Izmjenom načelnika Generalštaba izmijenjen je postojeći i sačinjen novi vojni plan R-41, u čijoj su izradi korišteni prijedlozi, savjeti četničkih vojvoda u Beogradu, predsjednika Glavnoga četničkog odbora Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine za Kraljevinu Jugoslaviju - Koste Milovanovića Pećanca i Ilije Trifunovića-Birčanina, predsjednika Društva starih četnika, i predsjednika Narodne odbrane.

Promjene u načinu četničkoga ratovanja bile su kozmetičke i nisu donosile novinu u ratnom planu R-41, četnici su i dalje imali zadaću gerilskog ratovanja u pozadini neprijatelja.[344]

Četničke organizacije u Hercegovini i južnoj Dalmaciji su sve ove zapovijedi dobivale iz garnizona na terenu, a političke bitne odluke dobivale su preko Glavnoga četničkog odbora u Beogradu. Već od uspostave Banovine Hrvatske, četničke organizacije u Hercegovini su pojačale vojnu aktivnost u okviru aktivnosti vojske, ali u južnoj Dalmaciji nisu pojačale svoje aktivnosti. Još u proljeće 1939., predsjednik Glavnog četničkog odbora u Beogradu Kosta Milanović-Pećanac zapovjedio je svim četničkim organizacijama u Kraljevini Jugoslaviji da se u svim gradovima i mjestima cijele zemlje osnuju četničke organizacije ili pododbori gdje do tada nisu osnovani i da se u četničke redove prijavi omladina bez obzira na vjeru.[345]

Vojvoda Kosta Milanović-Pećanac istu je zapovijed ponovio na Kosovu prigodom obilježavanja 550 godina Kosovske bitke, istaknuvši da su pred četnicima novi bojevi i

341 M. MATKOVIĆ, *nav. dj*., str. 249.
342 *Isto*, str. 250.
343 J. TOMAŠEVICH, *nav. dj*., str. 75.
344 N. ŠEHIĆ, *nav. dj*., str. 200.
345 *Isto*, str. 201.

izazovi kojima se mora braniti Kraljevina Jugoslavija i srpski narod, od raznih neprijatelja koji su unutar nje ili na njezinim granicama.[346]

Pošto su se južna Dalmacija i glavnina Hercegovine našle u sastavu Banovine Hrvatske, rad četničkih organizacija je bio dijelom ograničen ili djelomično zabranjen, ali on se svejedno odvijao u smjeru vojnoga djelovanja u mobilizacijama četnika i njihovom boravku u garnizonima Hercegovine i južne Dalmacije. Tu su se upravo palile iskre jer su vlasti Banovine Hrvatske osnovale od 1936. paravojne, a od 1939. vojne jedinice HSS-a *Hrvatsku građansku zaštitu i Hrvatsku seljačku zaštitu,* a osnovali su i hrvatsku žandarmerijsku brigadu pod zapovjedništvom Banovine Hrvatske.

Četničke organizacije traže da se u Hercegovini i južnoj Dalmaciji ukinu jedinice *Hrvatske gradske i seljačke zaštite* i hrvatske žandarmerijske brigade te da se stave pod upravu Kraljevine Jugoslavije u Beogradu.[347]

S obzirom na međunarodnu i unutarnju situaciju u proljeće 1940. prišlo se osnivanju "Četničke komande" u sastavu Vojske Kraljevine Jugoslavije i ustroju sedam bojni ("bataljona"), pri svakoj vojsci ("armiji"). Jedna od njih, Šesta četnička bojna, nalazila je se u Mostaru (zapovjednik joj je bio major Ljubomir Tadić), koja je početkom 1941. poduzimala akcije "za gušenje ustaške pobune u aktiviranim jedinicama 32. pešadijskog puka u Imotskom i Ljubuškom" zbog neodazivanja u vojsku.[348] Tako su četnici dobili svoju vrhovnu "Četničku komandu" koja je u Novom Sadu tako preimenovana iz Stožera jurišnog zapovjedništva.

Zbog brzine kojom se rat vodio, četnici, članovi četničkih udruženja u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, odazvali su se na opću mobilizaciju koju je donijelo Ministarstvo vojske i mornarice 28. ožujka 1941. godine, ali zbog poteškoća te su djelatnosti počele provoditi tek 3. travnja 1941. Četničko zapovjedništvo je iz Novog Sada bilo premješteno u Kraljevo.[349]

Postrojbe sa područja Hercegovine i južne Dalmacije upućene su u Crnu Goru gdje su se trebale suprotstaviti talijanskim snagama. S regularnim postrojbama na prostor Crne Gore upućeni su i četnici, a veće glavno zapovjedništvo je bilo smješteno u Bileći i Nikšiću. U prva tri dana rata vojska Kraljevine Jugoslavije pružala je određeni otpor talijanskim snagama,

346 *Isto,* str. 204.
347 N. ŠEHIĆ, *nav. dj.*, str. 192.
348 ALEKSANDAR Ž. ŽIVOTIĆ, „Jurišne (četničke) jedinice vojske Kraljevine Jugoslavije 1940-1941. godine“, nav. dj., str. 44. - 66. Bojnu su činili dobrovoljaci i udijeljeni izabrani vojnici, zbog specifične namjene, većinom Hrvati, ali su časnički i dočasnički kadar većinom činili Srbi. Hrvatsko i muslimansko stanovništvo nije se blagonaklono odnosilo prema toj postrojbi *zbog naziva "četnički" i zbog oznake u vidu mrtvačke glave koju su pripadnici tih jedinica nosili na reveru svoje uniforme* i zato "*što su oficiri srpske nacionalnosti svoje srpstvo izražavali kroz pesme u mostarskim kavanama*". Bojna je 4. travnja 1941. bila prebačena kod Kragujevca, i nakon sukoba s Nijemcima 15. travnja predala im se u Gornjem Milanovcu.
349 B. PETRANOVIĆ, *nav. dj.*, knjiga I., str. 394.

onda su uslijedili vojni porazi, napredovanje Talijana i neorganizirano povlačenje vojske k Hercegovini i južnoj Dalmaciji.[350]

Četnicima je, kada su doznali za proglašenje NDH 10. travnja 1941., bilo jasno da su izgubili rat i Kraljevinu Jugoslaviju, ali su preko svojih zapovjednika dobili naputke da krenu svojim domovima, sakriju oružje i čekaju razvoj političke situacije. Dio četnika koji se nalazio u sastavu vojske KJ povukao se iz Mostara, zatim se priključio odredima vojske KJ iz Trebinja, kojima su se priključili i pitomci iz Bileće i oko 600 rezervista. Svi su 14. travnja krenuli u pohod na Čapljinu. Tijekom borbi u okolici Čapljine do noći sa 17. na 18. travnja, kada se VKJ povlači iz Čapljine u istočnu Hercegovinu, počinjeni su zločini nad Hrvatima u Čapljini. U istočnu Hercegovinu se 16. travnja povukla VKJ iz Mostara, koja je u gradu također počinila zločine. U Mostar su potom ušli Talijani i nakon njih Nijemci, Ovi zločini će dodatno zaoštriti političku situaciju.[351]

Uspostavom vlasti NDH četničke organizacije su zabranjene, a jedan dio četnika i članova četničkih organizacija u Hercegovini je uhićen i likvidiran.[352]

Devet od petnaest članova mostarske četničke organizacije tijekom travnja i svibnja 1941., pogubile su vlasti NDH, jedan je poginuo u travanjskom ratu kao vojnik Kraljevine Jugoslavije, jedan je pristupio partizanima, jedan je ostao lojalan vlastima NDH, a ostali su se priključili četničkim postrojbama na terenu istočne Hercegovine.[353]

U Bileći od trinaest članova odbora, šest ih je pristupilo četničkim postrojbama, četiri člana su pristupila partizanima, a tri su ostala politički i vojno pasivna.[354] Slično je stanje u organizacijama u Trebinju, Dubrovniku, Konjicu, Ljubinju, Gacku, Stocu i Čapljini. Gotovo svi istaknuti čelnici četničkoga pokreta između dva rata u Hercegovini i južnoj Dalmaciji postat će istaknute vojne i političke osobe u četnicima Draže Mihailovića 1941. - 1945. godine.

350 V. SKIBA, *Na poslednjem ispitu*, Mostar, 1971., str. 77.
351 Opširnije o tome na osnovi izvora vidi: I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja. Hrvati Hercegovine i NDH*, str. 29. - 37.; Z. DIZDAR - M. SOBOLEVSKI, *nav. dj*., str. 157. - 158.
352 I. ŠARAC, *nav. dj.*, str. 91.
353 *Isto*, str. 92.
354 *Isto*, str. 103.

IV. ZLOČINI VOJSKE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE I ČETNIKA U PROLJEĆE 1941. U HERCEGOVINI I JUŽNOJ DALMACIJI I USPOSTAVA VLASTI NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

4.1. Zločin vojske Kraljevine Jugoslavije i četnika u Strugama, Čapljini i Mostaru u proljeće 1941.

Već smo u prethodnim poglavljima opisali političku i vojnu situaciju u Europi i u Kraljevini Jugoslaviji potkraj 1940. i početkom 1941. godine, odnosno sve političke i diplomatske odluke u Kraljevini Jugoslaviji, od približavanja silama Osovine, od priprema i potpisivanja Trojnoga pakta, izvršavanja državnoga udara, svrgavanja vlade Cvetković-Maček, prestolonasljednika princa Pavla, do formiranja vlade generala Dušana Simovića koja je Hitlera i Mussolinija uvjeravala da ostavlja na snazi sve potpisane odluke. Opisali smo i ulogu četnika u državnom udaru, njihovo sudjelovanje u demonstracijama, pomaganje u državnom udaru s engleskom obavještajnom službom do kratkog Travanjskog rata koji je otpočeo 6. travnja 1941., brz napad iz više smjerova na Kraljevinu Jugoslavije do proglašenja NDH od pukovnika Slavka Kvaternika preko Radio stanice Zagreb 10. travnja 1941. u poslijepodnevnim satovima na Veliki četvrtak i kako se sva politička i vojna situacija reflektirala na Hercegovinu i Južnu Dalmaciju. Već smo djelomično i nešto pisali, ali u potpunosti ćemo prikazati političko i vojno stanje u ožujku i travnju 1941. u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, gdje će se dogoditi veliki zločin o kojem se nije pisalo u bivšoj komunističkoj Jugoslaviji.

Potpisivanje Trojnog pakta u Hercegovini i južnoj Dalmaciji prošlo je kao vijest u novinama i radiju i ništa više od toga, a državni udar i demonstracije imali su svoj odraz u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Kako navode u kasnijoj svojoj literaturi, komunisti i njihovi simpatizeri su održali demonstracije u Mostaru gdje je bilo i uhićenih.[355]

Bilježimo u južnoj Dalmaciji u Dubrovniku da su pripadnici Ustaškog pokreta javno slavili državni udar i Vladu Dušana Simovića i demonstracije jer se očekivao vrlo brz udar sila Osovine i stvaranje NDH.[356]

355 MENSUR SEFEROVIĆ, *Tajna partijske ćelije*, Sarajevo, 1957. str. 10.
356 SAVO SKOKO, *Pokolj Hercegovačkih Srba 1941.*, Beograd, 1991., str. 16.

S druge strane vojne vlasti Kraljevine Jugoslavije već u tom razdoblju su vršile mobilizaciju, skupljajući rezervni sastav u određene postrojbe na određenim mjestima, zadužujući ih vojnom opremom i upućujući ih na predviđeno ratište. Većina mobiliziranih u Hercegovini i južnoj Dalmaciji je bila mobilizirana u 29., 32. i 61. puk s ciljem da ih se što žurnije željeznicom ili kamionima prebaci u Crnu Goru, na granicu sa Albanijom od kuda se očekivao upad talijanskih postrojbi.[357]

Mobilizacija se provodila po svim rodovima vojske, pa osim uputa na granicu sa Albanijom pojedinci i grupe su upućivani i u druga mjesta i gradove. Vojni rodovi Pomorskog sektora su upućivani u Dalmaciju, sustav veze u topništva u neka mjesta Bosne, čak i Srbije. Uz to je bio i dodatno mobiliziran određen broj ljudi na željeznici, žandarmeriji i raznim osiguranjima, kao i Civilna zaštita, logistika i bolnice.[358]

U Hercegovini i južnoj Dalmaciji šesti travnja 1941. je dosta nedorečen, tek se doznalo iz vijesti da su postrojbe nacističke Njemačke i fašističke Italije iz više smjerova napale Kraljevinu Jugoslaviju. Prostor Hercegovine i južne Dalmacije bio je daleko od ratišta i tek se zabilježilo prvo bombardiranje vojnog aerodroma Jasenica-Rodoč južno od Mostara.[359]

Južna Dalmacija nije imala nikakvih većih vojnih objekata, za razliku od Hercegovine koja je imala dosta velikih vojnih značajnih objekata, i nije bilo zračnih napada, tek nekoliko uzbuna i vježbi Civilne zaštite Dubrovnik u slučaju zračnog napada.[360]

Iduća četiri dana u Hercegovini i južnoj Dalmaciji su protekla u iščekivanju zbog neke uzbune za opasnost od zračnog napada koji su izostali. Obični puk bio je bez valjanih informacija, pun poluinformacija i dosta lažnih vijesti koje su unosile nemir i strah u svakodnevni život. Tako je kružila vijest da je vojska Kraljevina Jugoslavije je potisla talijansku vojsku, da Nijemci trpe poraze, da su izgubili veliki broj borbenih zrakoplova, sa druge strane stizale su vijesti da su ustaše i Nijemci već stigli u zapadnu Hercegovinu i da stižu u Mostar i ostala mjesta.[361]

Desetog travnja 1941. u 18 h kao izvanrednu vijest objavio je Radio Zagreb proglas o proglašenju NDH.[362]Kako je vrlo malo obitelji, pojedinaca i ustanova imalo radio prijemnik, vijest se donekle sporo širila, ali zbog euforije i ti su malobrojni glasnici učinkovito proširili

357 I. ROJNICA, *nav. dj.*, str. 59.
358 Svi bivši komunisti i partizani koji su pisali svoje uspomene i memoare u bivšoj Jugoslaviji spominju mobilizaciju i mjesto gdje su bili upućivani na ratišta.
359 Vrlo opširno: I. ŠARAC, *nav. dj.*, str. 28. - 29.
360 I. ROJNICA, *nav. dj.*, str. 61
361 M. SEFEROVIĆ, *nav. dj.*, str. 12.
362 I. ŠARAC, *nav. dj.*, str. 29.

vijest. U tome su veliku ulogu imali fratri i drugi svećenici u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, ali i drugi ljudi, Hrvati uglavnom, koji su posjedovali radio.[363]

Vijest se proširila cijelom Hercegovinom tijekom večeri, a isto se dogodilo i u južnoj Dalmaciji gdje su pojedinci iz Ustaškog pokreta već od 5. do 8. travnja 1941. godine mogli čuti poziv dr. Ante Pavelića iz Ustaškog glavnog stana u Italiji u kojem poziva Hrvate i Muslimane da napuste vojsku Kraljevine Jugoslavije i pridruže se borbi za uspostavu Neovisne Države Hrvatske.[364]

Za ovo je znao krug Hrvata u Hercegovini i južnoj Dalmaciji koji su bili bliski Ustaškom pokretu i poglavniku dr. Anti Paveliću jer svi ističu da su bili u velikom iščekivanju u gradu Dubrovniku. Kako je stigla vijest o proglašenju NDH, narod se okupio na Stradunu i napravio veliko spontano slavlje u čestitanju i čašćenju.[365]

Druga obavijest koja je objavljena na Radio Zagrebu bila je vrlo pravno važna, no o kojoj se malo piše, a to je proglas – kratko priopćenje predsjednika HSS-a dr. Vladka Mačeka u kojem je pozvao svoje pristaše i narod da se pokorava novoj vlasti i da iskreno surađuje s novom narodnom vladom.[366]

Ovaj proglas predsjednika HSS-a Vladka Mačeka povjesničari u komunističkoj Jugoslaviji i sudionici NOP-a, izraziti komunisti koji su pisali razna djela o ovoj tematici, prešućuju ili izopačuju i krivotvore ne želeći dati pravi legimitet organima vlasti Banovine Hrvatske, koji su nastavili normalno djelovati nakon 10. travnja 1941. naglašavajući da se mora poštovati red i zakon, da vojska ide u vojarnu, a oružje u vojno skladište i ništa više od toga, a ne da se oružje koristi u borbi protiv nedužnih civila. Komunistička promidžba tijekom rata koristila je to priopćenje da bi Mačeka optuživala za veleizdaju ili kao dokaz njegova navodnog pristajanja uz ustaše i pomaganje uspostave vlasti NDH preko organizacija HSS-a, za što svaka objektivna analiza činjenica pokazuje da su takve optužbe protiv Mačeka neutemeljene. Tako povjesničar Savo Skoko u knjizi *Pokolj Hercegovačkih Srba 1941.,* upravo razvija teoriju da su za kapitulaciju Kraljevine Jugoslavije u Hercegovini krive upravo „Mačekova seljačka zaštita" ili "Hrvatska zaštita", vlasti Banovine Hrvatske, koje su postupile po Mačekovu proglasu, zatim Katolička crkva i malobrojni ustaški dužnosnici koji su sudjelovali u razoružavanju vojnika Kraljevine Jugoslavije i uspostavi reda, ne želeći uopće

363 *Isto*, str. 29; Humski zbornik, IV., Stolac u povjesti i kulturi Hrvata, MARKO ZOVKO, „Zbivanja u Stolačkom kraju 1930. - 1943.“ str. 28.
364 R. HORVAT, *nav. dj.*, str. 620. - 623.
365 I. ROJNICA, *nav. dj.*, str. 65.
366 D. BILANDŽIĆ, *nav. dj.*, str. 122.

razmotriti povijesne okolnosti da je proglašena hrvatska država, na koju i hrvatski narod ima potpuno povijesno pravo.

Isti Skoko polazi razvijati zbivanja u travnju 1941. u Mostaru, od čega se nešto može uzeti kao točno. Tako navodi da su već 9. travnja 1941. popodne u kotarskoj upravi i uredu načelnika Mostara održani dogovori o proglašenju NDH, u kojima je sudjelovao i zapovjednik žandarmerije Ivan Hočevar.[367]

U noći s 9. na 10. travnja 1941. Franjevačkoj tiskari bili su otiskani ustaški letci i proglasi o uspostavi NDH, u kojima se stanovništvo Mostara pozivalo na mir i red i formiranje gradske ustaške zaštite i redarstva, i isti su već iza 18 sati 10. travnja dijeljeni u gradu i postavljeni na javna mjesta.[368]

S takvim stanjem ušlo se u Veliki petak i dane pred Uskrs. Poznato je da su na prostoru Livna, Konjica, Stoca i Čapljine, Metkovića, Korčule, Stona, Dubrovnika i Konavala svugdje izvješene hrvatske zastave, da se slavi i da se u svim mjestima poštuje mir, red i zakon. Međutim, problem je nastao kada su četnici i kraljevska vojska i razni naoružani srpski civili počinili zločin u Strugama i Čapljini, Cimu i Ilićima kod Mostara i u gradu Dubrovniku. Prvi je pravni problem, odnosno tko ima veću pravnu ovlast na prostoru Hercegovine i južne Dalmacije - je li to novoproglašena, tek uspostavljena NDH ili Kraljevina Jugoslavija koja je bila u rasulu. Drugi problem je bio kako što mirnije vojsku razoružati i poslati kućama te osigurati vojne objekte. Treće, veliki srpski animozitet prema bilo kakvoj hrvatskoj državnosti ili neovisnosti protiv koje će se Srbi po svaku cijenu boriti. Četvrto, Mostar, Stolac i Čapljina su u to vrijeme bili važno vojno, željezničko i cestovno čvorište, tim više što su kralj i vlada s Pala krenuli prema Nikšiću, kao i dosta drugih visokih srpskih dužnosnika koji su putovali u istom smjeru da bi pobjegli iz Kraljevine Jugoslavije, a bio je tu i veliki željeznički promet za potrebe ratišta na albanskoj granici i prema lukama na Jadranu, tj. Zeleniki, Gružu i Metkoviću. U Mostaru je bilo sjedište Primorske armijske oblasti i Zapovjedništvo vojnog okruga, kao i vojni aerodrom u Jasenici i više vojarni u kojima je bila veća količina vojne opreme, koje su osiguravala starija godišta u rezervnom sastavu vojske Kraljevine Jugoslavije, pretežno iz zapadne Hercegovine. Na proglas o uspostavi NDH i poštovanju njezinih zakona veći dio vojnika iz reda hrvatskog i muslimanskog naroda, kao i časničkog kadra stavio se u službu NDH, poput pukovnik Makijada, zapovjednika rezervnog sastava za osiguranje vojnih objekata grada Mostara, i majora Mikeca, zapovjednik bombarderske

367 S. SKOKO, *nav. dj.*, str. 10.
368 *Isto*, str. 10.

skupine zrakoplova. Također, vojnici Hrvati u odorama vojske Kraljevine Jugoslavije su opkolili, blokirali i razoružali vojarnu u Sjevernom logoru u Mostaru.[369]

Na redu je bila najveća vojna instanca, Primorska armijska komanda, kojom su zapovijedala dva istaknuta Srbina, generali Glišić i Milojko Janković, gdje su komunisti u prijepodnevnim satima 11. travnja 1941., predvođeni Džemalom Bijedićem, kako navode sami u memoarima, bezuspješno tražili da se razoruža zapovjednik Ivan Hočevar, komunisti puste na slobodu i da im se da oružje u borbi protiv Italije i Njemačke.[370]

Na vojnički način tijekom noći s 10. na 11. travnja 1941. pukovnik Mirko Gregurić, najveća instanca u zapovjednom vojnom lancu NDH, zatražio je mirnu predaju vojne vlasti Primorske armijske oblasti od generala Milojka Jankovića, što je ovaj odbio.[371]

Zapovjednik žandarmerije Ivan Hočevar je procijenio da treba naoružati ljude i zauzeti sve važnije pozicije u gradu, a očito general Milojko Janković je potražio pojačanje u kraljevskoj vojsci i četnicima koji su bili stacionirani oko Mostara, da napadnu žandarmeriju, hrvatsku zaštitu i naoružane hrvatske seljake te stave grad pod kontrolu vojske Kraljevine Jugolavije.

Istog dana južnije niz Neretvu na području Čapljine odigrala se slična vojna situacija. Već sedmog travnja 1941. god. viša vojna komanda je rasporedila 86. pješadijsku pukovniju i 13. artiljerijski divizion da zatvore prilaz Talijanima od Metkovića. Iz nekoliko izvora se vidi da je bilo nekoliko incidenata i netrpeljivosti između vojnog kadra i mještana Čapljine. Oficirski kadar je tvrdio da su četnici ušli u Austriju i u Graz te da Talijani i Nijemci imaju velike gubitke.[372]Incidenti su bili veći uoči 10. travnja s načelnikom kotara Čapljina Jozom Rebcom koji je vojsku doslovno pozvao na kapitulaciju.[373]

Jedanaestoga travnja 1941. god. zapovjednik 86. pukovnije vojske Kraljevine Jugoslavije Dragutin Ivanišević se stavio na raspolaganje tijelima vlasti NDH i uredno razoružao vojsku bez ijednog ispaljenog metka poslavši doma vojsku i časnike.[374]

Sa ovom odlukom o razoružavanju vojske Kraljevine Jugoslavije u Čapljini načelnik kotara Jozo Rebac i ustaški povjerenik Pavao Canki, inače odvjetnik, donijeli su odluku da se svi vlakovi zaustave na kolodvoru Čapljini koji voze bilo kakvu vojnu opremu i ljudstvo u smjeru Crne Gore, Dubrovnika i Metkovića do daljnjeg, da se sva pošta i sve veze stave pod

369 *Isto*, str. 10. - 11.
370 M. SEFEROVIĆ, *nav. dj.*, str. 11. - 12.
371 I. ŠARAC, *nav. dj.*, str. 80.
372 Napretkova Božićna knjiga HKD Napredak, Sarajevo, 1941., Kasim Gujić, *Sjajna borba ustaša sa srbskom vojskom i četnicima u Čapljini*, str. 75.
373 *Isto*, str. 75.
374 I. ŠARAC, *nav. dj.*, str. 31.

kontrolu nove države NDH, i da naoružani civili čuvaju prugu, ceste i prilaze gradu Čapljini, osobito most prema Tasovčičima i željeznicu prema Svitavi. S druge strane Komanda Primorske armijske oblasti je poslala pojačanje da vrate nadzor nad Čapljinom i Stocem u ruke vojske Kraljevine Jugoslavije.[375]

Drugi važni problem za vojsku Kraljevine Jugoslavije izbio je kada se željeznička kompozicija s kerozinom za zrakoplove u Nikšiću zaustavila negdje na pruzi ispod Mostara kod sela Šurmanci gdje su hrvatski seljaci oštetili prugu. Iz tog razloga krenula je veća kompozicija kraljevske vojske iz okolice Trebinja, sastavljena od podoficira rezervne škole Bileća. Ova vojska duž pruge u Zavali, Ravnom i Hutovu pravi probleme narodu koji živi uz prugu. U Hutovu su doznavši za proglašenje NDH udarali civile na željezničkoj stanici pjevajući: „Mi smo četnici vojnici, za kralja Petra do smrti odani".[376]

Nitko u Čapljini nije dojavio da dolazi vojna formacija vojske Kraljevine Jugoslavije i četnika iz smjera Hutova. Očito je oficirski kadar znao da je most na rijeci Neretvi čuvan pa su se iskrcali iz vlaka prije mosta napavši naoružane seljake koji su ga čuvali.[377]

Druga grupa kraljevske vojske i četnika uputila se kroz selo Dračevo ka Tasovčičima da Čapljinu napadnu iz drugog smjera. U prvi moment naoružani hrvatski seljaci su odbili napad vojske i četnika na prilazima mosta za Gabelu, Strugu i Goricu, kao i na prilazu selu Tasovčići.[378]

Snage vojske Kraljevine Jugoslavije pri napadu na Čapljinu brojali su oko 600 vojnika rezervnog sastava s prostora Sandžaka, 160 pitomaca škole rezervnih podoficira Bileća i neutvrđen broj domaćih Srba iz sela Klepci, Prebliovci i Tasovčići koji su se pridružili vojsci, kao vodiči i borci te prokazivali koje Hrvate treba ubiti ili uhititi te koju kuću treba zapaliti.[379]

Sa vojnog gledišta ove postrojbe nisu tijekom 13. travnja 1941. prešli ni jedan most na Neretvi i nisu postigli značajan vojni uspjeh. No, sutradan 14. travnja potpomognuti zrakoplovstvom počeli su potiskivati obranu Hrvata Čapljine, a zrakoplovi su bombardirali i Ljubuški gdje su poginule četiri osobe, čime se zločin proširio i na Ljubuški kotar.[380]

Pilot kojeg su spominjali po imenu jest Mile Semiz, koji je u više navrata gađao Čapljinu i okolicu, a vjerojatno je uzletio s aerodroma Nikšić jer je aerodrom u Mostaru bio u rukama vlasti NDH. Zanimljivo je da je napadom na Čapljinu zapovijedao Hrvat, major Josip Pletikosa, koji je dan ranije bio razoružan u Čapljini i iz pritvora pušten da ide u smjeru

375 O tomu pišu u svojim djelima Savo Skoko i don Marko Zovko.
376 MATO NJAVRO, *Stradanja 1941. - 1953.*, Zagreb, 1998., str. 10.
377 K. GUJIĆ, *nav. dj.*, str. 78.
378 *Isto*, str. 78
379 *Isto*, str. 78.
380 I. ŠARAC, *nav. dj.*, str. 32-33.

Trebinja. U napadu na Čapljinu stalno se hvalisao svojim sudjelovanjem i pukovnik Bajo Stanišić, istaknuti crnogorski četnički zapovjednik, koji je poginuo u Ostrogu u jesen 1943. godine.

Kada je pukla linija obrane na mostu prema Strugama i Tasovčićima vojsci Kraljevine Jugoslavije i četnicima bio je otvoren put izjutra 14. travnja na uskrsni ponedjeljak do Struga, gdje su počinili zločin do ulaska u Čapljinu oko šest sati navečer. O zločinima koje je počinila vojska Kraljevina Jugoslavije i četnika treba okvirno iznijeti činjenice ne idući u pojedinosti jer su već drugi povjesničari o njima pisali. U kratkom vremenskom razdoblju u selu Struge ubijeno je dvadeset pet osoba, a više ih je ranjeno, te je zapaljeno više kuća, a veliku brutalnost pokazali su u pljačkanju osoba i kuća.[381]

O brutalnosti zločina u Strugama svjedočili su preživjeli stanovnici koji su bili dječaci. Svjedočili su pucanju u starce, majke, djecu, paljenju i pljačkanju kuća. Čak su zapamtili i pjesmu četnika koji su pucali na sve što se miče: "Mi smo četnici pitomci, odabrani vojnici, kralja Petra smo vojnici".[382]

Borbe oko Čapljine su potrajale od 14. travnja navečer do 16. travnja kasno noću, kada se vojska željeznicom povukla krišom oko dva sata poslije ponoći procijenivši da je uzaludna borba jer je hrvatski časnik Vladimir Borošić stabilizirao obranu te uz pomoć Pavla Cankija i Joze Rebca i drugih pojedinaca iz zapadne Hercegovine pripremio protuudar. Major Josip Pletikosa iz Mostara je dobio zapovijed iz Primorske armijske oblasti da se povuče jer se pripremala kapitulacija. Talijani su stigli u Ljubuški, a Nijemci su bili nadomak Mostara.[383]

Slična situacija se odigravala i u Mostaru gdje 13. i 14. travnja 1941. dolazi pojačanje iz Bosne vojsci Kraljevine Jugoslavije i četnicima koji su se pritajili u srpskim selima oko Mostara. S druge strane neorganizirano je pristigla pomoć i naoružanim Hrvatima u "Hrvatskoj zaštiti " kojima je svima zapovjednik Ivan Hočevara. To je bila vojska prikupljena u okolini Širokog Brijega i Čitluka. Linija borbe se razvila oko Rudnika, Bijelog brijega i Biskupijske Glavice na cesti u ulazu u Mostar iz zapadne Hercegovine gdje su položaje dominantno zauzeli vojnici Kraljevine Jugoslavije. Petnestog travnja 1941. četnici su uz

381 Z. DIZDAR - M.SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i BiH 1941-1945*, Zagreb, 1999., str. 157. - 160. Oni su na osnovi dokumenata, koji se u knjizi dijelom predočuju, detaljno opisali zločine četnika i vojske K. Jugoslavije. Potom je dr. Z . Dizdar na znanstvenom skupu 2000 god. u Mogorjelu u Čapljini govorio o zločinima u Strugama i Čapljini u travnju 1941. g. povodom šesdeset godina, gdje je i od drugih sudionika, detaljno istražen zločin u Strugama i Čapljini, o kojima se nažalost u bivšoj Jugoslaviji nije pisalo, vjerojatno iz političkih razloga.

382 Razgovor s akademikom Jakovom Peharom (rođ 1928.) koji se rodio u Strugama, skriven tog 14. travnja sve je gledao i slušao, i on ističe da su iz njegove kuće isto sve četnici opljačkali. Tekst u posjedu autora.

383 I. ŠARAC, *nav. dj.*, str. 33.

postrojbu iz Dervente i uz Đačku četu iz Sarajeva potisli "Hrvatsku zaštitu" i ušli u Cim i Iliće popalivši 150 kuća i gospodarskih objekata, i ubivši 4 osobe.[384]

U žestokoj borbi čak je i dr. Leo Petrović, provincijal Hercegovačke provincije bio zarobljen na lokalitetu Ilići i sproveden u vojni zatvor gdje je zadržan cijeli dan.[385]

Istaknuti ugledni ljudi iz Mostara sve tri nacionalne pripadnosti uspjeli su isposlovati kod zapovjedništva Primorske armijske oblasti neku vrstu primirja u kome se vojska Kraljevine Jugoslavije povukla iz grada u Nevesinje, poglavito iz razloga što su u grad pristigli talijanski i njemački vojnici, a i što je službeno potpisana kapitulacija vojske Kraljevine Jugoslavije.[386]

Vratimo se Dubrovniku i južnoj Dalmaciji jer i tu nije proteklo bez prolijevanja krvi od strane vojske Kraljevine Jugoslavije. U noći između 10. i 11. travnja u gradu Dubrovniku je ubijen dr. Milan Lujetić iz neke zasjede. Počinitelj je bila neka vojna formacija K/Jugoslavije.[387]

Grad Dubrovnik je mudro pregovarao i taktizirao bojeći se odmazde vojske iz Crne Gore i Hercegovačke divizije koja se dijelom nalazila u Trebinju, pa je uz tihu predaju vlasti dočekao dolazak Talijana i Nijemaca kada je odahnulo od opasnosti jugoslavenske vojske.[388]

Na kraju svih ovih zločina u kotarevima Mostar, Čapljina i Ljubuški, četnici su planirali s više kamiona napad na Stolac, ali u zasjedi Hrvatske zaštite razbijeni su i povukli su se u Mostar. U popodnevnim satima 14. travnja 1941. poginuli su iz hrvatske zaštite Stanko Šutalo i Josip Štavun.

Četnici su i 15. svibnja 1941. bili spremni za napad na Stolac ali iz nekog razloga su odgodili napad, očito su iščekivali pojačanje koje nije pristiglo, a sami nisu smjeli krenuti u borbu sa stolačkom Hrvatskom zaštitom. Kapitulacija ih je natjerala na povlačenje dublje u istočnu Hercegovinu.[389]

Na kraju ovog poglavlja treba se vratiti još jednom podacima iz knjige povjesničara Save Skoke koji se odnose na istočnu Hercegovinu. On kazuje da su vlada Dušana Simovića i malodobni kralj Petar II Karađorđević povlačeći se kroz Bosnu stigli do Pala, potom su umjesto putovanja uz Neretvu, odabrali put Pale, Kalinovik, Ulog, Gacko, Bileća, Nikšić odakle su odletjeli u Egipat. On to naziva najsigurnijim putem koji kontroliraju Srbi. On dodaje još tomu da je časnik kraljevske vojske zadužen za sigurnost Nevesinja i okolnih

384 Z. DIZDAR - M. SOBOLEVSKI, *nav. dj.*, str. 160.
385 I. ŠARAC, *nav. dj*., str. 30.
386 Isto, str. 35.
387 I. ROJNICA, *nav. dj*., str. 66. piše o njegovoj pogibelji, ali ne toliko detaljno.
388 *Isto*, str. 71.
389 DON MARKO ZOVKO, *nav. dj*., str. 287.

puteva Brano Kisić otvorio magacin oružja i podijelio oružje Srbima, koje su tovarili na konje i tjerali u svoja sela u razdoblju od 14. do 17. travnja 1941., što on smatra dalekosežnom odlukom, što će se pokazati idućih mjeseci na prostoru sreza Nevesinja.[390]

4.2. Organiziranje vlasti NDH u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, Rimski sporazumi 18. V 1941., njihov odjek i pobuna Srba u istočnoj Hercegovini, proljeće - ljeto 1941.

Prije nego što opišemo izgradnju vlasti NDH, kako sa samoga vrha (dolaska poglavnika u Zagreb do formiranja velikih župa, kotara, općina, odabira ministara u vladi, izbora sudaca) do ustroja oružništva i vojske, vratit ćemo se nakratko u ožujak i početak travnja 1941. te na prve tajne diplomatske razgovore o ustroju NDH. Nakon beogradskog puča 27. ožujka 1941. Adolf Hitler je odlučio napasti i uništiti Kraljevinu Jugoslaviju. Nijemci su pokušali iskoristiti hrvatsko nezadovoljstvo Jugoslavijom te su se nadali da bi HSS, kao pravi politički predstavnik hrvatskoga naroda i njezin predsjednik dr. Vladko Maček mogli prihvatiti uspostavu neovisne hrvatske države, što bi jamčilo političku stabilnost i red u budućoj hrvatskoj državi. Istodobno su ustaše držali skupinom minornog političkog utjecaja i snage, a dr. Antu Pavelića talijanskom figurom. Zato su u Zagreb poslali čak dva svoja posebna izaslanika i to Waltera Malletkea, koji je 3. travnja 1941. bezuspješno pokušao uvjeriti Mačeka da surađuje s Nijemcima i proglasi neovisnost Hrvatske, što je Maček kategorički odbio, i Edmunda von Veesenmeyera, koji je nakon toga odlučio pružiti potporu ustaškoj skupini koju je predvodio pukovnik Slavko Kvaternik, koji je tek onda dok su njemačke prethodnice ulazile u Zagreb 10. travnja 1941. proglasio NDH.

Istodobno je i Benito Mussolini, nakon što ga je Hitler obavijestio o odluci da napadne Jugoslaviju, s čime se složio, pozvao u Rim i 29. ožujka 1941. sastao se (po prvi puta) s dr. Antom Pavelićem, vođom Ustaškog pokreta u emigraciji, priopćivši mu namjere Njemačke i Italije prema Jugoslaviji, dajući mu do znanja da će Italija omogućiti ustašama preuzimanje vlasti u Hrvatskoj, uz zadovoljenje talijanskih pretenzija na istočnoj jadranskoj obali**,** s čime se Pavelić složio. Tada su ustaše s Lipara prebačeni u Pistoju, gdje su dobili odore i naoružanje pripremajući se za put u Hrvatsku, a dr. A. Pavelić je dobio radiopostaju u Firenci koja je emitirala njegove poruke na hrvatskom jeziku. Nakon što je rat počeo i što je S. Kvaternik 10. travnja 1941. proglasio NDH u ime dr. A. Pavelića, koji se nalazio u Italiji,

390 S. SKOKO, *nav. dj.*, str.17.

Mussolini se sljedećeg dana sastao s Pavelićem potvrdivši njihov usmeni dogovor od 29. ožujka, i poslao ga u Hrvatsku da preuzme političku vlast u svoje ruke. Tada je Pavelić 13. travnja 1941. krenuo s ustaškom emigrantskog grupom od oko 250 ustaša preko Trsta i Rijeke na talijanskim vozilima u Hrvatsku, nastavljajući put preko Delnica do Karlovca, gdje su ga dočekali S. Kvaterik sa suradnicima te je u razgovoru s Veesenmayerom i talijanskim predstvnikom F. Anfusom dobio potvrdu o njemačkoj suglasnosti da stupi na čelo NDH, nakon čega je Pavelić u zoru 15. travnja 1941. stigao u Zagreb.[391] Čim je došao u Zagreb Pavelić je poslao čestitke Adolfu Hitleru i Benitu Mussoliniju zamolivši ih za brzo priznavanje NDH, izmjenu akreditiva i veleposlanika, tek se onda obratio javnosti, medijima, javno na trgu u Zagrebu narodu prigodnim govorom, a onda je 16. travnja pristupio formiranju vlade NDH kao najvažnijeg i najbitnijeg faktora u novoformiranoj državi.[392]

Nećemo se baviti ministrima, brojem ministarstava, otkuda dolaze ministri i što su radili prije toga, već ćemo samo istaći da je toj vladi poglavnik dr. Ante Pavelić, koji je također vodio ministarstvo vanjskih poslova, dok je za potpredsjednika vlade imenovao dr. Osmana Kulenovića, kojega će kasnije zamijeniti njegov brat dr. Džafer Kulenović, koji će ostati na toj funkciji sve do kraja rata.[393]

Radi lakšeg praćenja onoga što će se dalje izlagati o području Hercegovine i južne Dalmacije, potrebno je najkraće iznijeti neke činjenice o ustaškim dužnošnicima, predstavnicima vlasti, vojske, oružništva i sudstva NDH.

Poglavnik dr. Ante Pavelić, kao šef države donosio je sve najvažnije odluke u vanjskoj i unutarnjoj politici, imenovao i razrješavao sve visoke dužnosnike u državnoj vlasti i ustaškoj organizaciji. Bio je vrhovni zapovjednik oružanih snaga, a donosio je i sve zakone i zakonske odredbe. Tako je u njegovim rukama bila koncentrirana sva izvršna, sudska i zakonodavna vlast. Svim političkim strankama u lipnju 1941. bio je zabranjen rad, osim

391 O ustroju i izgradnji vlasti NDH pisali su: HRVOJE MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske,* drugo dopunjeno izdanje, Zagreb, 2002.; Nezavisna Država Hrvatske 1941.-1945., zbornik radova, ur. Sabrina P. Ramet, Zagreb, 2009.; FIKRETA BUTIĆ-JELIĆ, *Ustaše i NDH*, Zagreb, 1978.; BOGDAN KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Musolinija*, Zagreb, 1980., *Ustaše i Treći Reich*, 1-2, Zagreb, 1983.; NADA KISIĆ–KOLANOVIĆ, NDH i Italija, Zagreb, 2001.; NIKICA BARIĆ, *Ustaše na Jadranu*, Zagreb, 2012.; IVICA ŠARAC, *Kultura selektivnog sjećanja*, *Hrvati Hercegovine i NDH*, Mostar 2012.; te u okviru knjiga: DRAGUTIN PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske*, Zagreb, 1994.; DUŠAN BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999.; JERE JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Zagreb 1995.; RUDOLF HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1992.; HRVOJE MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, Zagreb, 2003.; BRANKO PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1989.; DUBRAVKO JELČIĆ, *100 krvavih godina XX. stoljeća u Hrvatskoj*, Zagreb 2005.; SABRINA P. RAMET, *Tri Jugoslavije* 1918. - 2005., Zagreb, 2009.; IVO GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. - 2008. god*., Zagreb, 2008., *Hrvatska povijest*, Zagreb, 2013. i SKUPINA AUTORA, *Povijest Hrvata, knjiga 3, Od 1918 do danas*, Zagreb 2013., te sjećanje: ANTE PAVELIĆ, *Doživljaji. Kako sam osnovao NDH*, Zagreb 2015.

392 H. Matković, *Povijest NDH...*, nav. dj., 24 i 25 i R. HORVAT, *nav. dj.*, str. 628-629.

393 *Isto*, str. 629. Vidi: *Tko je tko u NDH, Minerva*, Zagreb, 1997. U leksikomu je više od 1.000 osoba iz političkog, vojnog i policijskog aparata NDH. O Vladi NDH (1941. - 1945.) vidi na str. 453. - 459. gdje su i sva ministarstva NDH i svi minstri koji su bili na njihovom čelu 1941. - 1945.

Ustaši – hrvatskom oslobodilačkom pokretu. Tako je zabranom stavljen izvan političkog djelovanja i HSS, dugogodišnja vodeća politička stranka u Hrvata, a njegov predsjednik dr. Vladko Maček, bio je konfiniran u Kerestincu, zatim od listopada 1941. do ožujka 1942. zatočen u logoru Jasenovac, a zatim pod strogom paskom u Kupincu i Zagrebu, te mu je onemogućeno političko djelovanje. Vrhovni organ vlasti i političkog odlučivanja bio je Glavni ustaški stan (GUS) osnovan 1. svibnja 1941. kao rukovodeći organ ustaške organizacije, na čelu s poglavnikom. Na terenu su ustrojene prema teritorijalnom načelu ustaške organizacije na čelu s ustaškim dužnosnicima; područje općine odgovoran je tabornik, za kotar logornik i veliku župu stožernik, koje je imenovao poglavnik. NDH je tijekom lipnja i srpnja 1941. bila administrativno podijeljena na 22 velike župe s gradom Zagrebom kao zasebnim upravnim središtem. Na čelu župa nalazili su se veliki župani koje je imenovao poglavnik. Pored redovite vojske – domobranstva, ustrojena je i posebna Ustaška vojnica, a uz redovno redarstvo i oružništvo, ustojena je i Ustaška nadzorna služba (UNS). Istodobno su doneseni mnogi zakonski akti o nacionalnoj i rasnoj isključivosti, a za njihovo provođenje osnovani su osim redovnih, izvanredni i pokretni prijeki sudovi sa širokim ovlastima, pod koje će se moći uključiti i sve protivnike ustaškog poretka. Najčešće presude tih sudova bile su smrtne ili osude na višegodišnji boravak u logoru. Tako se uz privremene i stalne zatvore osnivaju i razni logori od kojih je glavni i najveći u NDH bio onaj u Jasenovcu, osnovan ljeti 1941. u kojemu su vršene i likvidacije zatočenika. Navedenim zakonskim aktima teško su pogađani, uhićivani i odvođeni u logore Židovi, Romi i Srbi, ali i mnogi Hrvati (u koje su tada ubrajani i Muslimani) koji se nisu slagali s ustaškom politikom i koje je taj poredak smatrao svojim protivnicima, a osobito komuniste i njihove simpatizere. [394]

Prije nego što se spustimo na teren izgradnje vlasti na području Hercegovine i južne Dalmacije trebamo navesti da su se u Beču sastali ministri vanjskih poslova Njemačke i Italije, Ribbentrop i Ciano, 21. i 22. travnja i dogovorili svoj interes u NDH, u koju je uključena BiH u cjelini, te su utvrđene demarkacijskom crtom odvojene njemačke i talijanske zone utjecaja i vojničke nazočnosti, Njemačke u sjevernom i Italije u južnom dijelu NDH. [395]

Nakon sastanka u Beču bili su jasni i obrisi NDH i njezinih granica. No, te granice će se nastojati konačno utvrditi pregovorima u sljedećim mjesecima, posebice s Kraljevinom Italijom, koja je isticala svoje „pravo na Dalmaciju“ što se odnosilo i na južnu Dalmaciju, te će završiti potpisivanjem sporazuma u Rimu 18. svibnja 1941. Do tada su u Hercegovini i južnoj Dalmaciji bile smještene talijanske okupacijske postrojbe koje su ometale pa i

394 H. Matković, *Povijest NDH...*, nav. dj., 32. - 42.
395 *Isto*, str. 124.

onemogućavale ustroj vlasti NDH. U vakumu od 17. travnja pa do 18. svibnja 1941. god. razne srpske delegacije iz Hercegovine odlazile su u Crnu Goru, talijanskim visokim dužnosnicima tražeći pripojenje Hercegovine do Neretve Crnoj Gori, ili nekakve zaštite protektoratskog tipa pod Italijom. Izaslanstvo Muslimana iz istočne Hercegovine posjetilo je 20. travnja 1941. u Sarajevu Slavka Kvaternika ultimatumom tražeći da istočna Hercegovina ostane u NDH.[396] Zakonskom odredbom od 7. lipnja 1941. određena je istočna granica NDH, koja se podudarala sa istočnom granicom Bosne i Hercegovine.

Na terenu Hercegovine i južne Dalmacije prvih desetak dana vodile su se žestoke borbe, gdje je bilo dosta poginulih, popaljenih kuća, pljačke. Također, znatan dio vojnika Kraljevine Jugoslavije s tih prostora bio je u logorima Italije i Njemačke, a bilo je proljeće i vrijeme proljetnih radova na zemlji od čega se uglavnom živjelo.

Talijanska i njemačka vojska su do večeri 17. travnja 1941. zaposjeli sva mjesta u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, davši svima do znanja da su tu vlast i da im se svi moraju pokoravati. Kako je ustroj vlasti tekao vidi se od 24. travnja 1941. kada je Slavko Kvaternik u Sarajevu imenovao povjerenike za BiH, svećenika Božidara Bralu i profesora Hakiju Hadžića. Potom je Glavni ustaški stan imenovao Juru Francetića kao glavnog ustaškog povjerenika za Bosnu i Hercegovinu, njemu su bili podređeni područni ustaški povjerenici, pa tako dr. Pavao Canki u Mostaru, povjerenik za zapadnu Hercegovinu, i profesor Alija Šuljak, povjerenik za istočnu Hercegovinu. U južnoj Dalmaciji kao ustaški povjerenik imenovan je Ivo Rojnica u Dubrovniku, koji je u svibnju 1941. imenovan za stožernika Ustaškog stožera Dubrava u Dubrovniku.[397]

Ti su ljudi dobili zadaću da formiraju nukleus nove vlasti NDH u Hercegovini. U južnoj Dalmaciji, na isti način su postavljeni ustaški povjerenici koji su obavljali redovite poslove. Nijemci su se povukli iz Dubrovnika uputivši se u Grčku, a Talijani su ostali u svim mjestima sve do uspostave i potpisa Rimskih ugovora. Iskrilo je na relaciji ustaških povjerenika i časnika talijanske vojske zbog raznih sitnih nadležnosti.[398]

Neka slika kako su se vlasti NDH na nivou kotara ili općina snašle u vihoru kapitulacije i prvih dana NDH do Rimskih sporazuma, može se dobiti navođenjem par činjenica. Prva je da su sve strukture u vlasti iz Banovine Hrvatske uglavnom ostale bez ikakvih promjena od Livna, Duvna, Posušja, Gruda, Širokog Brijega, Ljubuškog, Čitluka i Čapljine, Prozor-Rame, Jablanice do Konjica. Mostar je imao nešto izmjena jer dio Srba koji

396 S. SKOKO, *nav. dj*., str. 17.
397 RAFAEL BRČIĆ, „Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini 1941. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, Beograd, 1970. g.
398 I. ROJNICA, *nav. dj*., Zagreb, 1995., str. 79.

je činio vlast napustio je grad s kapitulacijom, a to se odnosilo i na Stolac i Čapljinu gdje su bile izvršene određene dopune privremenog karaktera. Slično stanje je u istočnoj Hercegovini, gdje su ostale gotovo iste kotarske vlasti postavljene još uredbom Zetske banovine iz 1929. i potvrđene 1939. god., a to se odnosilo na Trebinje, Bileću, Gacko**,** Nevesinje i Ljubinje gdje su u upravi kotareva ostali svi stari kadrovi.[399] Potrebno je istaknuti da su se ti kotarevi nalazili u sastavu Zetske banovine od 1929. do 1941. te su bili ne samo politički, već prometno i gospodarski usmjereni na Crnu Goru i Cetinje. Na tome području je prema popisu stanovištva 1931. živjelo 100.336 stanovika, od kojih je 70.434 ili 70,2% bilo Srba, 22.897 ili 22,8% Muslimana i 7.131 ili 7,1% Hrvata. Dakle Srbi su u svim kotarevima imali apsolutnu većinu.[400] Sukladno tome su u upravnim i ostalim vlastima na tome području bili uglavnom Srbi, a tek u nekim mjestima i Muslimani, jer su preko JMO-a kao dijela JRZ-a participirali u vlasti, dok Hrvata, s obzirom na njihov broj gotovo da nije ni bilo. Pokušaji Hrvata da organiziraju svoje političke, ali i kulturne organizacije je ometan i sprečavan. Na tome području u Kraljevini SHS u svih pet kotarskih mjesta bili su 1924. osnovani podobori *Udruženja srpskih četnika „Petar Mrkonjić"*, kao izrazito srpske nacionalističke organizacije pa su tako i djelovali do zabrane 1929. No, 1930. vlasti Kraljevine Jugoslavije dozvolile su rad *Udruženju četnika za slobodu i čast otadžbine* te su do 1935. bilo osnovani u svim navedenim kotarskim središtima i na više više mjesta na terenu četnički podobori, koji legalno djeluju do rata 1941. godine. Nakon stvaranja Banovine Hrvatske 1939. četnici iz istočne Hercegovine uključili su se u pokret „Srbi na okup", kako bi onemogućili konstituiranje i rad Banovine. Zahtijevali su pismeno od mjerodavnih vlasti u Beogradu da se i dio Hercegovine istočno od Neretve, koji je ulazio u sastav Banovine Hrvatske, kao i prostor uz nju s desne obale s Konjicem, Mostarom, Čapljinom, Metkovićem i Aleksandrovom (današnjim Pločama) izdvoji iz njezinog sastava i priključi Banovini Srpskoj, tj. velikoj Srbiji. Tada se četnička udruženja postupno ponovo transformiraju u *Udruženja srpskih četnika Petar Mrkonjić*, a ima naznaka kako se pripajanje planiralo provesti nasilnim putem, kao i čišćenje tamošnjih Hrvata i Muslimana, što će se nastojati provesti tijekom rata. To je važno znati jer su se vlasti NDH,

399 Savo Skoko tvrdi u navedenom djelu da su ustaše još 10. travnja 1941. uvele potpuno novu ustašku vlast kojom je rukovodio dr. Pavo Canki, dok I.Šarac u svom djelu *Kultura selektivnog sjećanja* ne spominje da je bilo drastičnih problema.

400 FRANJO MARIĆ, *Pregled pučanstva Bosne i Hercegovine između 1879. i 1995. godine,* Zagreb, 1995., str. 117. (Tablica: Pregled pučanstva u kotarima BiH Zetske banovine prema popisu iz 1931.). Popis je napravljen prema vjeroispovjestima, koje se uglavnom poklapaju s nacionalnosti te sam ih tako i prikazao. Hrvata je bilo najviše u kotaru Ljubinje, njih 4268 (uglavnom u općini Popovo polje sa sjedištem u Ravnom, gdje će 1941. biti premješteno sjedište kotarske oblasti), zatim slijede kotarevi Nevesinje s 1348, Trebinje s 996, Bileća s 436 i Gacko s 83 Hrvata. Muslimana je najviše živjelo u kotaru Nevesinje 5917, slijede kotari Gacko s 5724, Trebinje s 5539, Bileća s 3702 i Ljubinje s 2015 Muslimana.

pošto im je dozvoljen ustroj nakon Rimskih ugovora krajem svibnja i u lipnju 1941., morale s time suočiti na tome području te su morale iz temelja stvarati i uspostavljati svoju vlast, bez većeg oslonca i uz snažan otpor na terenu, te dovoditi ljude sa strane, čija je politika imala najčešće suprotan učinak, pogotovo što su tamošnje snage imale oslonac u susjednoj Crnoj Gori, pošto granica s njome nikada nije bila u potpunosti nadzirana, a tu su još i postojbe talijanske vojske koje će, iako posadne, zbog svojih interesa biti onaj čimbenik na koji će se četnici i Srbi moći osloniti.

Nakon mjesec dana političkog međudržavnog pregovaranja i usaglašavanja pripremljeni su Rimski sporazumi koji su svečano potpisani 18. svibnja 1941. godine u Rimu.[401]

To su dosta složeni opširni međudržavni ugovori i u ovom radu ćemo se samo dotaći onog što oni znače za Hercegovinu i južnu Dalmaciju, a to je da je utvrđena granica prema Italiji, da se granica nije mjenjala prema istoku, Srbiji i Crnoj Gori, da na prostoru Hercegovine i južne Dalmacije NDH preuzima civilnu i vojnu vlast, osim anektiranog dijela otoka i Konavala. Da na tom prostoru Druge i Treće zoni u NDH ostaju postrojbe talijanske vojske kao posadne postrojbe, koje su regulirale svoj odnos sa tijelima vlasti NDH o potvrdi boravka na navedenom prostoru.[402]

Kako je živio običan puk, kakvo je stanje sigurnosti bilo do Rimskih sporazuma i poslije njih, kakve su zakonske odredbe tih ugovora bile na prostoru Hercegovine i južne Dalmacije aktivne može se reći sljedeće. Ispočetka su iz svih kotara i srezova stizale vijesti o miru i nije zabilježeno ni manje nasilje. Rimski sporazumi dočekani su s negodovanjem, posebno u Dubrovačkom primorju gdje su doslovno ljudi plakali na ulici i u obiteljima i na raznim skupovima ne odobravajući to što je to učinio poglavnik dr. Ante Pavelić.[403]

Hrvati Hercegovine imali su podjeljeno mišljenje o Rimskom sporazumu, običan neuk puk nije puno znao o tomu, obrazovani Hrvati koji su pripadali osuđivali su sporazum, dok su Hrvati komunisti osudili Rimski ugovor nazvavši ga činom izdaje. Srbi u istočnoj Hecegovini vrlo negativno su ocjenili Rimski sporazum jer su očekivali da istočni dio Hercegovine s dolinom Neretve pripadne Crnoj Gori na upravu.[404]

Mnogi sudionici partizanskog pokreta iz Hercegovine objavili su memoare gdje ističu da je u Hercegovini i južnoj Dalmaciji vladao potpuni mir i red i da nije zabilježeno nijedno razbojstvo u prvih mjesec dana života i rada NDH.

401 NADA KISIĆ-KOLANOVIĆ, *navedeno djelo*, Zagreb, 2001., str. 102.
402 NADA KISIĆ-KOLANOVIĆ, *navedeno djelo*, Zagreb 2001., str. 103. - 105.
403 I. ROJNICA, *navedeno djelo*, Zagreb, 1995., str. 78. - 79.
404 VLADO IVKOVIĆ, *Nevesinje 1941.*, Mostar, 1980, str. 71.

Izgradnja strukture vlasti u svakom društvu je vrlo ozbiljan proces pa tako i u NDH u kojoj se vlast organizirala na liniji Poglavnik – Veliki župan – kotarski načelnik - općinski načelnik.[405]

Prema izvješćima koja su stizala sa terena Hercegovine i južne Dalmacije izgradnja tijela vlasti počela je nakon Rimskih ugovora između 20. svibnja i 24. svibnja 1941. godine. Da bi se ustaška vlast izgradila i preuzela svu odgovornost za vođenje NDH ona je trebala u Ustaškom pokretu i u ustaškoj organizaciji ljude koji će sprovoditi zadane političke ciljeve, kako u cijeloj NDH tako i na prostoru Hercegovine i južne Dalmacije. U Hercegovini do izbijanja rata Ustaški pokret je bilježio 23 čovjeka u emigraciji, među njima Andriju Artukovića, Jozu Dumandžića, Vjekoslava Luburića i Rafaela Bobana i u Dubrovniku Ivu Rojnicu koji nije bio u emigraciji.[406]

Svi su oni dugo bili odsutni iz Hercegovine i političko stanje su slabo poznavali, osim Ive Rojnice koji je živio i radio u Dubrovniku. Pri dolasku u Zagreb u travnju 1941. god. Ustaški pokret organizacijsku strukturu je postavio na sljedeći način. Nakon što je u Zagrebu bio osnovan 1. V 1941. Glavni ustaški stan (GUS), prišlo se ustroju ustaške organizacije na terenu imenovanjem ustaških dužnosnika, najprije ustaških povjerenika, a potom ustaških stožernika na području Hercegovine i južne Dalmacije i kod upravnih vlasti velikih župana. Tako je za ustaške stožernike dr. A. Pavelić imenovao Ivu Rojnicu za stožernika Ustaškog stožera Dubrava u Dubrovniku u svibnju 1941., a Ivana Zovka, iz Širokog Brijega, za stožernika Ustaškog stožera Hum u Mostaru u lipnju 1941. koji na toj dužnosti ostaje do studenog 1942. godine. Kada su odredbom poglavnika 3. lipnja 1941. bile osnovane Velika župa Hum u Mostaru i Velika župa Dubrava u Dubrovniku, Pavelić je za njihove velike župane imenovao Josipa Troyera u Mostaru i u Dubrovniku dr. Antu Buća. Na njima je bio teret osnivanja nove vlasti i oni su se toga posla prihvatili osnivajući u svim kotarskim mjestima ustaške logore i imenujući logornike za područje tih kotareva, koji su se onda brinuli da sve općine dobiju ustaške tabornike, odnosno kotarske i općinske vlasti. Postavlja se pitanje otkuda su povlačili ljude, ako ima mjesta u kojima se uopće nije čulo za Ustaški pokret i za poglavnika dr. Antu Pavelića.[407] Izgleda da se lako nije dolazilo do ustaškog logornika za ciljani kotar iz razloga što se tražila osoba koja ima ugled u narodu, obrazovanje, vojničko znanje i koja će sigurno provoditi ustašku politiku. Tako imamo kotareva gdje su se ustaški

405 F. ČULINOVIĆ, *Državnopravni razvitak Jugoslavije*, Zagreb, 1961., str. 241.
406 I. ŠARAC, *navedeno djelo*, Mostar, 2012., str. 39.
407 AVDO HUMO, *Moja generacija*, Sarajevo, 1984., komunist iz Mostara, student u Beogradu, iz bogate obitelji u memoarima piše: U vinogradu su kod nas radili Hrvati iz Cima, njih dvojica su mi pričali o ustašama, Anti Paveliću i NDH 1934. - 1935., kako će oni državu stvoriti oružjem.

logornici mijenjali po nekoliko puta u 2 mjeseca, a imamo logornike koji su postavljani posebno u istočnoj Hercegovini iz drugih dijelova NDH koji u životu nikada nisu bili na tom prostoru, kao što je ustaški logornik za Gacko Herman Togonal – Krešo, odvjetnički pripravnik iz Travnika, koji je u Gacko pristigao u pratnji 16 ustaša koji su mu trebali služiti za izgradnju Ustaškog pokreta u Gacku.[408] Drugi primjer ustaškog logornika za Ljubinje – Ravno – Popovo Polje, Leo Togonal iz Zagreba.[409] Slična stvar se desila u Konjicu gdje se izmijenilo nekoliko ustaških logornika iz nekoliko razloga, dosta zbog nesposobnosti, a iz vrha Ustaškog pokreta su vodili računa da u sredini gdje brojčano žive Muslimani bude i ustaški logornik iz reda tog naroda. Ako nisu pronašli takvu osobu, onda se opet dovodio čovjek sa strane. Tako su u Konjic za logornika doveli Zvonka Jerkovića, studenta.[410] Jedna slična posebnost odvijala se u Prozor-Rami i Livnu gdje Ustaški pokret nije imao svoje ljude jer je dominantan bio HSS, pa su teško pronalazili kadar. Tako je u Prozoru logornik Luka Kovačević, čovjek koga su u HSS-u smatrali desničarom ili frankovcem, koji nije do kraja bio zadovoljan radom HSS-a i Vladka Mačeka i Banovine Hrvatske.[411] Slična situacija se odvijala i u Livnu gdje je ustaški logornik dovodio ljude sa strane i mijenjao ih, ali već 3. lipnja 1941. bilježimo da su naoružani Srbi iz sela Sajkovići pokušali ubiti ustašu Matu Miličevića dok je patrolirao ka selima Donji i Gornji Kazanci. Tako je povjerenik, to jest ustaški logornik postao Dragan Urumović, potom je potkraj lipnja stigao iz Zagreba Mijo Bzik.[412] Tijekom svibnja 1941. slične organizacijske probleme imala su i druga mjesta kao što su Stolac, Trebinje i Bileća. Pošto su Trebinje i Bileća granični kotarevi NDH sa Crnom Gorom, osobno je ustaški stožernik Jure Francetić u pratnji poglavnog pobočnika za istočnu Hercegovinu Alije Šuljka, profesora iz Trebinja, obišao prvo Dubrovnik, potom Trebinje i Bileću. Kao i u druge kotareve, iz Zagreba je doveo šest mladih studenata ustaša koji su trebali služiti u Trebinju kao ispomoć, a predvodili su ih Zvonko Dugonjić i Leo Rotkvić.[413] Očito da je u Bileći bilo najteže utemeljiti Ustaški pokret i imenovati ustaškog logornika i tabornike. U nekoliko navrata je dolazio zamjenik Jure Francetić, pobočnik GUS-a Hakija Hadžić, profesor rodom iz Bileće, i Alija Šuljak, ustaški povjerenik za istočnu Hercegovinu, dok potkraj svibnja 1941 nisu izvršili postavljenja. Bileća spada u one kotareve u kojima se potpuno bivša

408 SKUPINA AUTORA, *Spomen knjiga palih boraca NOP-a i žrtava fašističkog terora opštine Gacko 1941-1945*, Gacko, 1986., str. 9
409 SIMO A. RADIĆ, *Ljubinje i Popovo polje rad u pozadini*, Ljubinje, 1979., str. 73
410 MOMČILO RADOVIĆ, *Revolucionarni radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u konjičkom kraju*, Konjic, 1986., str. 80. - 81.
411 NUSRET ŠEHIĆ, *Prozorski kraj u oslobodilačkom ratu i revoluciji*, Prozor, 1985., str. 101-102
412 RAFAEL BRČIĆ - MILE BEGOVAC, *Livanjski kraj u revolucionarnom i radničkom pokretu i NOB*, Livno, 1978., str. 71-73
413 I. ROJNICA, *navedeno djelo*, Zagreb, 1995., str. 81.

kotarska vlast iz Zetske banovine raspala jer je gotovo sav kadar bio iz Crne Gore pa je zato odmah napustio Hercegovinu, tako da u kotaru cijeli dio travnja i cijeli svibanj nije bilo nikakve vlasti do ustaškog postavljanja kotarskog predstojnika.[414] Ustaškom pokretu je bilo važno Nevesinje kao prometni čvor, ali i kao mjesto u komu su živjeli Hrvati, dok su Nevesinje Srbi smatrali bastionom srpstva. U Nevesinje je stiglo 27. svibnja 150 oružnika i domobrana i jedan manji broj ustaša koji su izvršili postavljenja i s Bilećom službeno završili formiranje vlasti.[415] Južna Dalmacija je bez većih trzavica uspostavila vlast od Metkovića, Stona, Trstenog, Dubrovnika i Župe do Konavala. Nije zabilježen nikakav incident, ali ustaški stožernik za južnu Dalmaciju Ivo Rojnica spominje animozitet među ljudima koji su htjeli zauzeti koji položaj u vlasti, osobito u gradu Dubrovniku. Istakao je ustaškog logornika za Konavle koji se poslije Rimskih sporazuma u potpunosti na psihičkoj bazi razbolio.[416] Sa zadnjim danom mjeseca svibnja 1941. u cijeloj Hercegovini i južnoj Dalmaciji je uglavnom bila uspostavljena vlast NDH, čiji su kadrovi imenovani iz Ustaškog pokreta. Otkuda su ti ljudi stigli u Ustaški pokret i jesu li svi istinski bili za tu ideju izložit ćemo u nekoliko rečenica. Samo je vrlo mali dio Hrvata bio vezan uz Ustaški pokret i poznavao statut, pravilnik i ideju Ustaškog pokreta, sve ostalo u Hercegovini i južnoj Dalmaciji iz reda hrvatskog naroda stiglo je iz političkog života i miljea HSS-a, a kod Muslimana iz JMO-a ili nekoliko manjih strančica koje su imale nekakvo hrvatsko usmjerenje. Čak su i pojedini komunisti iz raznih razloga dospjeli preko Ustaškog pokreta u kotarsku vlast, oružništvo, domobranstvo, ustaške postrojbe i poduzeća od državnog interesa, željeznice, rudnike uglja i boksita, vodovod i elektrane.[417] Tijekom razdoblja travanj-svibanj 1941. dok se vlast uspostavljala na terenu, dio muslimanskih prvaka formirao je delegacije koje su posjećivale visoke časnike talijanske i njemačke vojske tražeći autonomiju BiH za muslimanski narod.[418] Ipak u službenoj političkoj situaciji uspostave NDH u istočnoj Hercegovini muslimani su bili svjesni im prijeti zločin od Srba-četnika te su prihvatili NDH kao jedini izlaz za sigurnost svojih obitelji, sela, mjesta, svoje imovine i sve više su se naoružavali javljajući se u službu oružništva, domobranstva, ustaša i raznih naoružanih straža.[419]

Što je prethodilo srpskoj oružanoj pobuni u istočnoj Hercegovini ili, bolje pitanje, što su srpski prvaci radili u razdoblju od kapitulacije 17. travnja 1941. do početka lipnja 1941 u Hercegovini i Dalmaciji? Još prije kapitulacije utemeljitelj četničke organizacije u

414 RADOVAN PAPIĆ, *Hercegovina u revoluciji*, Sarajevo, 1988., str. 71.
415 V. IVKOVIĆ, *navedeno djelo*, Mostar, 1980., str. 74. - 75.
416 I. ROJNICA, *navedeno djelo*, Zagreb, 1995., str. 79. - 81.
417 Vidi: I. ŠARAC, *navedeno djelo*, Mostar, 2012; M. SEFEROVIĆ, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1957.
418 Ž. RAGUŽ, *navedeno djelo*, Stolac, 1997., str. 182. - 183.
419 I. ŠARAC, *navedeno djelo*, Mostar, 2012., str. 54. - 57.

Hercegovini Čedo Milić, sklonivši se iz Mostara u Nevesinje, regrutira četnike sa svojim suradnicima da idu ratovati u Mostar protiv Hrvata.[420] Kapitulacija je umirila vojne sukobe, ali srpski političari nisu stajali skrštenih ruku, već su odmah putem raznih delegacija, pisama i molbi stupili u vezu s Talijanima tražeći da se istočna Hercegovina pripoji Crnoj Gori, potom autonomiju Hercegovine pod zaštitom Talijana. Slične zahtjeve uputili su visokim oficirima njemačke vojske. Jedno je izaslanstvo čak stiglo i do Rima u ministarstvo vanjskih poslova.[421] Zanimljivo, ti srpski predstavnici, političari okupljeni sa svih strana Kraljevine Jugoslavije, sklonili su se na sigurno u Boku Kotorsku i grad Kotar, u Split, pa pritajeno i u Dubrovnik, pod zaštitom Talijana, odakle se sva ta politička aktivnost odvijala.[422] Pokazat će se potkraj ljeta da su ti srpski političari dobrim dijelom kod Talijana i Nijemaca uspjeli izlobirati da se izvrši pritisak na poglavnika da se iz istočne Hercegovine udalje ustaše i domobranstvo. To će biti idealna podloga za širenje četništva i nemilosrdno čišćenje Hrvata i Muslimana na najokrutniji način pred očima talijanske vojske i oficira.

Postavlja se realno pitanje otkuda dolazi srpska pobuna u lipnju 1941. u istočnoj Hercegovini, što ju je izazvalo, koji su razlozi njenog nastavka, tko ju je pokrenuo i organizirao i tko je njom rukovodio. Do sada je puno pisano o ustanku u lipnju 1941 u istočnoj Hercegovnini. Istraživajući, pobrojio sam više od 100 knjiga, radova, izjava pisanih u socijalističkoj Jugoslaviji do 1990. god. Budući da je sve to pisano pod kontrolom komunista i pripadnika partizanskog pokreta, oni su u detalje opisali svaku sitinicu ističući da je Komunistička partija sve organizirala, podigla ustanak i njime rukovodila sve do završetka tijekom 2. svj. rata. Ovom problematikom nakon demokratskih prmjena u Hrvatskoj bavio je se Zdravko Dizdar, kao i Davor Marijan i Ivica Šarac, koji su detaljnije o tome pisali,[423] dok je u Bosni i Hercegovini ovaj problem ustanka u istočnoj Hercegovini iz lipnja 1941 na kritički povijesno-istraživački put izveo akademik Enver Redžić.[424] Povjesničar Enver Redžić je postavio klasično istraživačko pitanje kako je ustankom u lipnju 1941. upravljala KPJ s određenim komunistima na terenu istočne Hercegovini, a deset mjeseci poslije 97% ljudstva završilo je u četnicima i ostalo do kraja rata u njima, dok su se partizani povukli u Bosnu. Jedini povjesničar iz reda srpskog naroda koji je pisao o ustanku u istočnoj Hercegovini iz

420 V. IVKOVIĆ, *navedeno djelo*, Mostar, 1980., str. 52.
421 R. PETROVIĆ, *navedeno djelo*, Prilozi br. 2, Sarajevo, 1982.
422 *Isto.*
423 Z. DIZDAR, *navedeno djelo*, Zagreb, 2002.; I. ŠARAC, *navedeno djelo*, Mostar, 2012., i DAVOR MARIJAN, „Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941.“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 35., Zagreb, 2003., str. 545.
424 E. REDŽIĆ, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1999.

lipnja 1941. jest Petar Mandić.[425] Autor je progovorio o utjecaju četnika na ustanak, o Komunističkoj partiji Jugoslavije, odnosu vlasti NDH prema istočnoj Hercegovini, utjecaju rata Sovjetskog saveza s Njemačkom, do spontanog bijega u planinska neprohodna područja istočne Hercegovine u iščekivanju boljih uvjeta na terenu. Autor Jere Jareb u djelu *Pola stoljeća hrvatske politike* je kritički opisao ustašku vlast, osvrćući se na niz zakona i uredbi, kako ih on vidi - loših, i na njihovo provođenje na terenu, donoseći zaključak da se srpska pobuna u istočnoj Hercegovini, kao ni u istočnoj Bosni, Bosanskoj krajini, Lici i sjevernoj Dalmaciji ne bi dogodila da nije bilo tih zakona. Navest ćemo neke od tada 1941. donesenih zakonskih odredbi NDH koje su pogodile srpski narod. Tako je Poglavnik 17. 4. 1941. donio Zakonsku odredbu za obranu naroda i države, koja će postati formalno-pravni temelj politike terora. Po toj zakonskoj odredbi postavlja ministar za pravosuđe po potrebi izvanredne narodne sudove od tri osobe, koji imaju suditi hitnim postupkom (tko drži oružje, širi komunizam, tko širi četništvo i td.), te je odmah osnovan Izvanredni narodni sud u Zagrebu 17. 4. 1941.; Zakonska odredba o nekretninama tzv. dobrovoljaca od 18. 4. 1941.; Zakonska odredba o imenovanju povjerenika kod privrednih poduzeća 19. 4. 1941.; Zakonska odredba o zabrani nošenja svih odlikovanja („ordena i medalja“) bivše Kraljevine SHS i bivše Kraljevine Jugoslavije i svih povlastica stečenih tim odlikovanjima 24. 4. 1941.; Zakonska odredba o imovini Sokola bivše Kraljevine Jugoslavije 24. 4 1941.; Zakonska odredba o zabrani ćirilice 25. 4. 1941.; Zakonska odredba o državljanstvu 30. 4. 1941.; Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti 30. 4. 1941.; Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda 30.4.1941.; Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere u drugu 3. 5. 1941.; Zakonska odredba o prijekim sudovima[426] 17. 5. 1941.; Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda 4. 6. 1941.; Zakonska odredba o obaveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća 5. 6. 1941.; Naredba o dužnosti prijave Srbijanaca 7. 6. 1941.; Zakonska odredba o uvođenju prijekog pokretnog suda 24. 6. 1941.; Zakonska odredba o zadnjem roku za predaju oružja 18. 7. 1941. (poslije čega se oni kod kojih se oružje pronađe kažnjavaju smrću); Zakonska odredba o upućivanje nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore 25. 11. 1941. i td.[427] Jasno je da dio ovih zakonskih odredbi vrijeđao nacionalna i građanska prava Srba u NDH i stvarao prostor za njihov progon i stradanje. Ostaje pitanje što je još motiviralo Srbe na ustanak u istočnoj Hercegovini pored

425 PETAR MANDIĆ, *Junski ustanak Srba u Hercegovini 1941.*, Prosvjeta, Gacko, 2003.
426 Jedan je osnovan i u Mostaru.
427 ADVAN HOZIĆ, *Jablanica u revolucionarnom i radničkom pokretu i NOB*, Jablanica, 1989., str. 56. Odredba o predaji oružja od 8. srpnja 1941., Narodne novine 8. srpnja 1941., Zakonska odredba o prijekim sudovima od 17. svibnja 1941., Narodne novine 20. svibnja 1941.

navedenih zakonskih odredbi NDH. Na prvom mjestu političko povijesni motivi iz prošlosti, Hercegovački ustanak 1875-1878., ustanak iz 1882. god., balkanski ratovi 1912-1913. i Prvi svjetski rat 1914.-1918. U svemu navedenom ima puno nerasčišćenih odnosa između Srba, Muslimana i Hrvata, potom razdoblje Kraljevine SHS 1918-1925., mnogi zločini Srba, četnika, raznih komita nad Muslimanima i Hrvatima, ali i šuckora.

Bitan je političko nacionalni faktor kod srpskih nacionalista prema kojima istočna Hercegovina s Neretvom i dijelom zapadno od nje može biti samo srpska zemlja u srpskoj državnoj zajednici, dok se poglavnik dr. Ante Pavelić drznuo stvoriti NDH i u njezin sasatav uključiti sva sporna područja. Na sve ovo možemo dodati nastojanje vlasti NDH da razoruža stanovništvo oduzimanjem oružja prije i nakon Zakonske odredbe o oduzimanju oružja koje je nelegalno skriveno. Oružja je bilo jer se svaka prigoda koristila da bi se došlo do modernijeg, novijeg oružja. Kapitulacijom Kraljevine Srbima je podijeljeno oružje iz vojnih magacina u istočnoj Hercegovini. A otpor prema oduzimanju oružja među srpskim stanovništvom bio je stvar časti, što je moralo biti poznato tijelima vlasti NDH, oružništvu, domobranstvu i ustašama koji su krenuli u akciju oduzimanja oružja od srpskog stanovništva u istočnoj Hercegovini, koji su trebali naći neki prikladniji način razoružavanja u tom vremenu i u složenim političkim odnosima.

Pitanje je jesu li su Srbi u istočnoj Hercegovini bili spremni za pobunu ili ustanak u lipnju 1941., tko je tu pobunu podigao i njome upravljao? Može se otvoreno reći da su na ustanak bili spremni bez obzira na ustaše i da bi se ustanak dogodio i da ustaše, oružnici i domobranstvo uopće nisu došli u istočnu Hercegovinu. Pobunjenicima je cilj bio rušiti NDH.

Prije nego što uđemo u srž pobune u nekoliko rečenica treba pojasniti kako je izgledao ustroj velikih župa u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Velika župa Dubrava sa sjedištem u Dubrovniku obuhvatala je prostor južnije od Neretve do ulaza u bokokotorski zaljev, a na prostoru Hercegovine u župu Dubrava ušli su kotarevi: Bileća, Čapljina, Dubrovnik, Gacko, Ravno, Stolac i Trebinje, sjedište župe i velikog župana bio je Dubrovnik, a prvi veliki župan je bio dr. Ante Buć. Velika župa Hum sa sjedištem u Mostaru obuhvaćala je kotareve Metković, Ljubuški, Posušje, Konjic i Nevesinje, a veliki župan je imenovan Josip Troyer.[428] U Veliku župu Pliva-Rama ušli su kotarevi Prozor-Rama, Duvno i Livno, a sjedište župe i velikog župana dr. Hilmije Bešlagića bilo je Jajce.[429] S uspostavom velikih župa bio je završen administrativni ustroj vlasti NDH koji se nije mijenjao do kraja rata, jedino je

428 F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. - 1945.*, Zagreb, 1978., str. 103. - 105., vidi... I. Šarac, *navedeno djelo*, Mostar, 2012., str. 41.
429 *Isto.*

kotarska administrativna vlast iz sigurnosnih razloga zbog stalnih napada četnika na Ljubinje prešla u Ravno, a Čapljina je od kotarske ispostave, postala kotar. Druga dva stupa administrativne vlasti u Hercegovini i južnoj Dalmaciji su ustroj oružništva i redovne vojske NDH, odnosno domobranstva. Oružništvo je dijelom proizišlo iz bivšeg ustroja K/Jugoslavije a glavninu objekata i logističkih popratnih stvari izgradila je još Austro-Ugarska Monarhija, još u 19. stoljeću po pojedinim kotarevima Hercegovine i južne Dalmacije. Oružništvo je uporedo popunjavano s kotarskom vlašću, imalo je svoj ustroj koji je za nas zanimljiv u onom dijelu koji je ovdje obrađen.[430] Svi kotarevi dobili su oružnički vod, a u kotarevima manja obično općinska mjesta dobila su oružničke postaje u kojima su prebivali oružnici kojih su patrolirali i obilazili svoje područje. Oružnici su bili pismeni, nisu bili kažnjavani ni po kakvoj osnovi, pristojnog izgleda, dobrog zdravlja, zaduživali su propisnu odoru i oružje, poznavali su propise i zakone NDH.[431] Da se vodilo računa tko se prima u oružnike vidljivo je iz više dokumenata po kotarevima Hercegovine i južne Dalmacije.[432] U Mostar u jesen 1941 je stigao dokument iz Ministarstva unutrašnjih poslova iz Zagreba da se ne primaju u oružnike "divlji ustaše" za koje se zna da su počinili zločine nad nedužnim civilima tijekom 1941. god.[433] Druga komponenta koja je gotovo uporedo ustrojavana s oružništvom na prostoru NDH je domobranstvo, odnosno redovna vojska. Domobranstvo ima dugu povijesnu tradiciju u hrvatskom puku pa je njegov razvoj tekao bez većih poteškoća kako u cijeloj NDH tako i u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Na spomenutom prostoru bilo je poteškoća kako popuniti s domobranstvom istočne krajeve Hercegovine i otkuda dovesti postrojbe koje će nadzirati nemirnu granicu prema Crnoj Gori gdje je živio uglavnom srpski puk i gdje su izbjegli mnogi četnici i dio Srba iz istočne Hercegovine. Ovo područje potpadalo je pod Jadransko divizijsko područje sa sjedištem u Mostaru.[434] Zbog određenih nesporazuma sa Talijanima oko boravka vojske u demilitariziranoj zoni, Zapovjedništvo Jadranskog divizijskog područja bilo je izmješteno u Sarajevo.[435] U nedostatku kvalitetnih vojnih postrojbi koje su se mogle ustrojiti u Hercegovini, Zapovjedništvo domobranstva u Zagrebu donijelo je odluku da se na prostor Like, sjeverne Dalmacije i istočne Hercegovine upute postrojbe iz Savskog divizijskog područja. Tako je u Hercegovinu do 20. svibnja 1941 pripremljeno slanje postrojbi i to 6. Pohodne bojne iz Zagreba u Mostar, 7. Pohodne bojne u Trebinje i 10. Pohodne bojne iz

430 DAVOR KOVAČIĆ, *Oružništvo Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2014., str. 49. - 51. U knjizi se opširno opisuje oružništvo te na više mjesta se nalaze i primjeri koji su primjenjeni ili se odnose na ovo područje.
431 *Isto*.
432 *Isto*.
433 A. HNŽ FOND. ZUDD. DOK. INV. BR. 1815, izvješće da se dotične osobe ne primaju u oružnike u kotaru Mostar zbog zločina koje su počinili dok su bili pripadnici divljih ustaša.
434 NIKICA BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH 1941. - 1945*., Zagreb, 2003., str. 73.
435 *Isto*, str. 74.

Požege i Vinkovaca u Dubrovnik. Sve su bojne krenule 29. svibnja 1941 na svoja odredišta.[436] Dolaskom u Hercegovinu uslijedio je daljnji vojni raspored na terenu. Početkom lipnja 1941. još je jedna pohodna bojna upućena u Mostar iz Varaždina, a nastavilo se s formiranjem i posadnih bojni domobranstva u Mostaru, Trebinju i Kninu, što je išlo dosta sporije iz spomenutih razloga.[437]

Vlast NDH, izvršivši ustroj i dovevši postrojbe u Hercegovinu, počela je funkcionirati kako u civilnom tako i u vojnom pogledu, ali se postavlja pitanje kakvo je bilo sigurnosno stanje uopće u Hercegovini i južnoj Dalmaciji pred srpsku pobunu u lipnju 1941 god. Svi akteri zbivanja iz ovoga vremena ističu da se u istočnoj Hercegovini u potpunosti poštivao red i zakon iako često nije bilo ni oružnika, hrvatske zaštite ni građanske seoske straže ni bilo kakvog osiguranja, ali je vladao potpuni red. Kotar Nevesinje, udaljen od Mostara 46 km i smješten između planina Velež i Crvanj, koji će kasnije postati glavni centar pobune, bilježi samo dva slučaja prijestupa, kojih su počinitelji ostali nepoznati. Prvi se desio u kasabi u centru Nevesinja, kada su dvojica nepoznatih ljudi iz pištolja ranili Sulejmana Bašagića, koji je dugo bio u politici i kandidirao se na mjesto ustaškog logornika u Nevesinju. No, kako počinitelj nije otkriven, i komunisti i četnici su preuzimali odgovornost.[438] Nevesinje je imalo još jedan tragičan slučaj. Neki seljak tražeći svoga konja negdje je naišao na talijansku stražu. Nastao je nesporazum, talijanski vojnici su počeli pucati i nesretnika su usmrtili. Od talijanske vojske s područja Nevesinja poginula su još samo tri vojnika, i to u Crnoj Gori u travnju 1941. od avionske bombe.[439] Situacija je slična u Ljubinju gdje nije zabilježen nikakav prijestup, isto tako i u Trebinju i u Bileći, graničnom kraju prema Crnoj Gori. Dva mjeseca nije bilo ni najmanjeg incidenta.[440] Ista situacija se odnosi na Gacko i Avtovac gdje nije zabilježen nikakav incident u travnju i svibnju 1941. Prvi ozbiljniji incident desio se 29. svibnja 1941. na granici NDH i Crne Gore, u selu Čelebići, gdje su naoružani Srbi iz sela Miljaka pod vodstvom Vladete Zečevića presreli i razoružali grupu za koju se ne zna jesu li ustaše, oružnici ili samo naoružane osobe koje su patrolirale duž granice. Tu su grupu samo razoružali i sproveli u Pljevlje Talijanima.[441] Po svoj prilici vjerojatno je to prva grupa redovnih oružnika koja je krenula u ophodnju granice nakon dolaska u istočnu Hercegovinu. Verbalnih duela riječima je bilo u poklicima po mjestima i selima Hercegovine, osobito istočne: „Ovo je Srbija, Živjela Srbija, Živio kralj Petar, Živjeli Karađorđevići!“, uz gusle se

436 D. MARIJAN, *navedeno* djelo, ČSP, br. 35, Zagreb, 2003., str. 549.
437 D. MARIJAN, *navedeno djelo*, str. 549.
438 V. IVKOVIĆ, *navedeno djelo*, Mostar, 1980., str. 72.
439 *Isto*, str. 70. - 75.
440 R. PAPIĆ, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1985., str. 81.
441 Ž. JOVANOVIĆ, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji* 1, Beograd, 1960., str. 68. - 69.

pjevalo „Kuku vama Turci stižu vam srpski hajduci“, klicalo se velikim četničkim vojvodama iz hercegovačkog ustanka, balkanskih ratova i Prvog svj. rata. Klicalo se da NDH neće dočekati prvu jesen, da neće doživjeti prve kosce, prvo branje voća, da će je srpski junaci u pepeo pretvoriti. U takvim verbalnim sukobima počeli su proticati prvi dani vlasti NDH.[442] Po dolasku u tijela vlasti u istočnoj Hercegovini ustaški dužnosnici odmah su imali zadatak privesti sve pripadnike četničkih organizacija, raznih srpskih jugoslovenskih sokolarskih udruženja, što se odnosilo na čelništvo, potom organizatore, predsjednike, čelništvo balkanskih i solunskih dragovoljaca, tj. Srba iz istočne Hercegovine koji su sudjelovali u balkanskim ratovima i Prvom svj. ratu, zatim komuniste i njihove pristalice, potom je tek trebalo provesti zakon o posjedovanju nelegalnog oružja. Već sam spomenuo u jednom poglavlju da su ustaše odmah pristupile privođenju i likvidaciji Srba u čelništvu četničkih organizacija u cijeloj NDH, pa tako i ovdje, a što je obrađivao Nusret Šehić u knjizi *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918.-1941.*). Moramo se vratiti pitanju jesu li tijela vlasti NDH imala takve spiskove ili su to radile na terenu na svoju ruku ili putem prokazivanja?[443] Kada su tu aktivnost počeli u kotarevima istočne Hercegovine, jesu li su imali spoznaju da je u kotaru Nevesinje bilo više od 1000 članova četničke organizacije, u kotaru Trebinje oko 500 članova, kao i u kotarevima Bileća i Gacko te da su sve kotarske četničke organizacije četnika u ožujku i travnju 1941. god bile naoružavane?[444] Još jedna otežavajuća točka o kojoj su i komunisitčki povjesničari pisali u bivšoj socijalističkoj Jugoslaviji jest ta da su ti isti četnici od 13. travnja do 17. travnja u Mostaru i Čapljini ubijali hrvatske civile i palili kuće, pa je i za njih napravljen dodatni popis za žurno privođenje i likvidaciju.[445] Tu dolazimo do prvog većeg problema koji je iskrsnuo u selu Udrežanj u kotaru Nevesinje, selu koje se nalazi na putu Mostar-Nevesinje i to odmah pri dolasku na Bišinu, gdje se skrene na desnu stranu do malog sela prema obroncima Nevesinjskog polja. Ustaška patrola koju je vodio poručnik Franjo Sudar, koji nije bio iz Hercegovine (rodom je iz Brušana kraj Gospića).[446] Druga osoba koja

442 V. IVKOVIĆ, *navedeno djelo*, Mostar, 1980., ... opširno piše kako se smatralo junaštvom reći pred ustašama „Živjela Srbija!“

443 N. ŠEHIĆ, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1971., Najiscrpnije i najkvalitetnije djelo o četnicima u BiH do svibnja 1941. god. Šehić se zanimao i sudbinom četnika i četničkih odbora u BiH poslije travnja 1941. god. Istina je da su ustaše likvidirale sve one koje su uspjeli privesti, ali ima i onih koji su se sklonili na sigurno šireći i dalje četničku aktivnost, kao i onih koji su ostali pod vlasti NDH i nisu bili više politički angažirani.

444 *Sjećanja boraca stolačkog kraja*, knjiga 2, Stolac, sjećanja Miroslava Kundačine, str. 10.

445 NEVENKA BAJIĆ, „Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941“, *Prilozi* br. 2, Sarajevo, 1966., str. 208.

446 Franjo Sudar, ustaški pukovnik. Do uspostave NDH službovao kao dočasnik. U svibnju 1941. odlazi u Nevesinje, kao ustaški poručnik, gdje formira tabore i mjesne ustaške jedinice, a u srpnju 1941. ustrojio je ustaški zdrug i uspio obraniti Nevesinje. Kasnije je bio zapovjednik 1. bojne Crne legije i drugih ustaških postojbi, vodio borbu s četnicima i partizanima u istočnoj Bosni, poslije 1943. i 1944. bio zapovjednik dva

je predvodila napad na ovo selo bio je Jozo Rotim iz Nevesinja, velik poznavalac prilika u Nevesinju i četnika iz travanjskog rata.[447] Prvog lipnja su neprimjetno u zoru došli i opkolili selo Udrežanj iz smjera Nevesinja i započeli pretres kuća, tražeći osobe koje su sudjelovale u travanjskom napadu na Hrvate u Mostaru, Cimu i Ilićima. Ustaše su točno znali tko im sve treba predati oružje. Kako traženi stanovnici nisu spavali u kući, već negdje ivan sela, došlo je do oružanog sukoba. Netko je pucao na ustaške vojnike, razvio se sukob u kojem su ustaše ubile 27 osoba i nekoliko se kuća zapalilo od plamena izazvanog zapaljivim streljivom. To je bio prvi veliki zločin ustaša u istočnoj Hercegovini, o kojem sudionik NOP-a Vlado Ivković iznosi imena. [448]

Ovaj slučaj treba dodatno objasniti jer su ga se povjesničari doticali, a osobito sudionici NOP-a i komunisti iz istočne Hercegovine. Iz Udrežnja je jedan dio ljudi 1912/1913. otišao ilegalno u balkanske ratove, Prvi svjetski rat i zvali su ih Solunski dragovoljci. Oni su bili snažno orijentirani ka ideji Velike Srbije i niz godina su se vodile polemike s njima u kasabi. Isto tako, svi su bili uključeni u Sokolsku četu Udrežanj, osnovanu još 1927.god., koja je više puta pobjeđivala na sokolskim natjecanjima. U toj četi bilo je dosta članova koji su bili u nevesinjskom pododboru Udruženja srpskih četnika Petar Mrkonjić, premda se predstojnik čete, čije ime Ivković ne navodi, pravdao vlastima NDH da je bio u austrougarskoj vojsci sve do 1918.g. na Tirolu, da je u selu bio poglavar i član Crkvenog odbora, da je politički zastupnik i član Zemljoradničke stranke. Vladimir Ivković stoga o stradanju predstojnika zaključuje da je uslijed svega navedenog postojala velika ljubomora te da su ubojstvo izvršili Muslimani i Hrvati.[449]

Također se spominje žešći sukob u kavani jednom zgodom, koji se u kasabi zbio koju godinu ranije te da je ta tuča osnovni razlog kasnijeg sukoba mještana Udrežnja i Hrvata iz Nevesinja koji su se našli u svibnju 1941.g. u ustašama.[450]

Četvrti razlog koji se navodi je činjenica blagdana Velike Gospe, koji je velika svetkovina u Nevesinju. Već 1939. god. katolici su htjeli obilježiti taj blagdan uz veliku nazočnost vjernika iz drugih župa, procesijom od crkve kroz kasabu i nazad, ali to su Srbi spriječili tučom, a glavni izgrednici došli su iz Sokolske župe Udrežanj.[451]

---

ustaška zdruga i promaknut u čin ustaškog pukovnika, a 1945. bio je zapovjednik 8. hrvatske divizije. Povukao se u Austriju pa u Italiju, a daljnja mu je sudbina nepoznata. *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997., str. 371.

447 Razgovor s Nikolom Pandžićem (1934.) iz Nevesinja. Ja i brat smo sreli na ulazu u kasabu ustaše koji su se vraćali iz Udreženja, vodio ih je Jozo Rotim, svi su u cijevi od puške imali zadivenu svježu zelenkastu bukovu grančicu. Iskaz razgovora u posjedu autora.

448 V. IVKOVIĆ, *navedeno djelo*, str. 104. Vrlo opširno piše o predaji oružja

449 V. IVKOVIĆ, *navedeno djelo*, Mostar, 1980., str. 108.

450 *Isto*, str.108.

451 *Isto*, str.108. - 109.

Petu razlog iznosi živući svjedok iz Nevesinja, Hrvat Nikola Pandžić, koji je godinama o ovoj temi razgovarao sa Srbima iz Udrežnja, s nevesinjskim Hrvatima i Muslimanima i s Jozom Rotimom. Tako kazuje da je Jozo Rotim tajno ljubovao s djevojkom Srpkinjom iz Udrežnja, po pričanju najljepšom, a tih godina to se nije opraštalo. Srbi su zbog toga Jozu Rotima fizički napali i nanijeli mu tjelesne povrede.[452]

Isto krajem petog mjeseca 1941. izbio je jednak problem južnije, u kotaru Trebinje, gdje su novopridošle ustaše iz Zagreba uhitili nekoliko Srba u Trebinju, koji su dugi niz godina bili pripadnici četničke organizacije trebinjskog odbora. Izvješće sljedećeg sadržaja uputilo je iz Bileće 1. lipnja 1941.god. Oružarsko krilo Bileća svojima nadređenima u 4. oružničkoj pukovniji: „Strijeljani Srbi u Trebinju". U Trebinju se iz nekog razloga pucalo u noći s 31. svibnja na 1. lipnja, a ustaše su dali izjavu da su četnici spremali pobunu i da su uhićeni i strijeljani sljedeći:

Vlado Popović, općinski bilježnik u općini Trebinje, starješina Sokolske župe Trebinje, isticao se u protivljenju općim interesima hrvatskog naroda.

Vaso Babić, trgovac iz Trebinja, predsjednik odbora četničke organizacije u Trebinju.

Dušan Nogulić iz mjesta Dražin Do kod Trebinja, gostioničar, zamjenik predsjednika četničke organizacije u odboru Trebinje, zamjenik predsjednika Udruge Solunskih boraca 1914-1918. u Trebinju.

Gašo Kovačević, selo Mustać kod Trebinja, majstor zaposlenik kod vojske Kraljevine Jugoslavije, član trebinjskog četničkog odbora.

Radovan Lečić, majstor iz Trebinja, član trebinjskog četničkog odbora.

Vjalko Palikuća iz sela Mustać, član trebinjskog četničkog odbora.

Šćepo Đurić, po zanimanju mesar, član trebinjskog četničkog odbora.

Miloš Brković, činovnik u općini Trebinje, član trebinjskog četničkog odbora.

Ilija Kukurić iz sela Policā, član trebinjskog četničkog odbora.

452 Razgovor s Nikolom Pandžićem (1934.). Ova činjenica je istinita, postojala je veza Joze Rotima i djevojke Srpkinje iz Udrežnja. Ona se udala za nekog Srbina u svom selu, koji je među prvima ubijen 1.lipnja 1941.god. a žena je ostala živa. Jozo Rotim je 1945.g. pobjegao iz Nevesinja uz pomoć nekih ljudi koji su iz ustaša prešli u partizane 1945. god. Nastavio je živjeti u okolici Zagreba. Neki Srbi iz Udrežnja su ga prepoznali u Zagrebu. Godine 1956. Jozo Rotim je uhapšen i priveden na sud u Mostar. Ključni svjedok je bila udovica iz Udrežnja, Rotimova djevojka, kojoj je muž ubijen pred njenim očima. Ona je negirala da je ikada vidjela Jozu Rotima u Udrežnju u ustaškoj vojsci. Zbog toga svjedočenja je Jozo Rotim dobio blagu kaznu kao neprijateljski vojnik. Pandžićev iskaz je u posjedu autora.

U izvješću se nalazi da je još jedan broj ljudi priveden iz Trebinja i okolice, koji su bili obični članovi trebinjskog četničkog odbora i oni su zadržani u pritvoru u Trebinju.[453] Očito je da su ustaše došle u Hercegovini s popisima četničkih organizacija s njihovim podoborima i članstvom, s obzirom da su vrlo brzo priveli cijeli trebinjski odbor na čelu s predsjednikom.[454]

Krv je pala i bilo je pitanje na kakav će način odgovoriti ostalo četništvo i četničke organizacije u kotarima Hercegovine jer su bili svjesni da su oni prvi na udaru vlasti NDH. Već drugog lipnja 1941. spremala je se slična akcija u ustaškom zapovjedništvu u Nevesinju na selo Donji Drežanj, odakle je čitava četa, predvođena četnikom Nikolom (Boška) Ivkovićem, išla je u travnju 1941. u Mostar boriti se protiv Hrvatske zaštite i tijela vlasti NDH. Ustaše vjerojatno nisu tajile akciju na selo Donji Drežanj, gdje je cilj bio pokupiti nelegalno oružje. Tijekom večeri tu su informaciju u selo prenijeli neki Muslimani iz kasabe**.** Tako su drežanjski Srbi znali za dolazak ustaša. Ustaše su se pojavili sutradan oko jedanest sati i dočekala ih je puščana paljba. Dvadeset vojnika predvodio je časnik Mihovil Zamšek. Išli su autobusom, a iznenađeni zasjedom pozvali su pomoć te je za jedan sat stiglo više kamiona ustaša predvođenih Franjom Sudarom. Vrlo brzo, opkoljeni Srbi, četnici i njihove obitelji bježe u šumoviti dio ka obližnoj planini, ostavljajući selo prazno. U pretresu kuća ustaše su usmrtili tri žene, dijete i starca koji je negdje bio kod kamiona. Veći dio kuća su zapalili, čudeći se detonacijama značajne količine bomba i streljiva iz kuća.[455]

Autor spominje da su Srbi uspjeli ubiti tri vojnika NDH i nekoliko raniti. Međutim, duže vrijeme nitko ne spominje da je poginuo ijedan vojnik NDH u kotaru Nevesinje poslije ovog incidenta. Dalje se da iščitati iz teksta spomenutog autora da su Srbi iz Drežnja, pobjegavši u druga sela, bili dočekani negostoljubivo. Mještani Srbi su ih korili da će i oni zbog njih stradati, da ne valja što rade, da se samo mogu napiti vode i da bježe bilo kuda iz njihova sela.[456]

Koordinarana akcija iz oformljenih baza ustaških logornika je očito krenula isti dan, dok se ista situacija se zbivala u Gacku, Bileći, Ljubinju, Stocu, Mostaru, Konjicu i Čapljini. U ovim mjestima cilj je bio isti - privesti i likvidirati čelništvo četničkih odbora u navedenim mjestima. U Gacku, Avtovcu, Koritima, Zagracima, Samoboru i Nadanićima krenulo je uhićenje, privođenje i likvidiranje upravo pripadnika Četničkog odbora Gacko i pododbora u

453 A HNŽ FOND ZUDD INV. BR. UD/K 32-1575, izvješće Krilnog zapovjedništva Bileća, 4. oružničkoj pukovniji od 1. lipnja 1941. o strijeljanju članova četničkog odbora Trebinje.
454 To tvrdi i Davor Marijan u svom djelu „Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine“, *ČSP 35*, Zagreb, 2003.
455 V. IVKOVIĆ, *navedeno djelo*, Mostar, 1980, str. 112. - 114., Vrlo opširno piše o prvoj obrani od ustaša u istočnoj Hercegovini.
456 V. IVKOVIĆ, *navedeno djelo*, Mostar, 1980., str. 116.

Koritima i Avtovcu, što se nastavilo i 1. lipnja 1941 god.[457] Problem Gacka, prostora prema Bileći i na drugu stranu prema Avtovcu i prema Foči samo je nastavak politike sukobljavanja civilizacijsko-povijesno-religijski dvaju svjetova, politike srpskog naroda i politike muslimana, u kojima se vide ostatci osmanlijskog naslijeđa, Austro-Ugarske Monarhije, ustanka od 1882., svih kretanja do 1. svj. rata, događanja u Kraljevini SHS do 1925. Na svu tu tešku ranu odnosa Srba i Muslimana došla je Nezavisna država Hrvatska, koja je, između ostaloga, Muslimanima na ovom području dala potpunu vlast da čine što god misle da je politički dobro za njih.[458] Srbi Gacka pokušali su na razne načine lobirati kod Talijana da Gacko administrativno potpane pod Crnu Goru u nekakvom vidu autonomije. Vidjevši da od toga nema ništa, dvaput su pokušali razgovarati s Muslimanima Gacka i Avtovca o bratskoj pomoći u teškim vremenima. Vođa sastanka je dijelom bio upravo Filip Starović, predsjednik Udruženja boraca Solunskog fronta i član Četničke organizacije odbora Gacko, koji je nudio ruku mira, ispričavajući se u ime srpskog naroda zbog četnika komita i crnogorskih bandi koje su u Gacku i Avtovcu činile zločine 1918-1925. Odgovorio mu je jedan ugledni gatački musliman Tanović rekavši: "kasno moj Staroviću".[459] Stanje u Gacku i Avtovcu u lipnju i u ljeto 1941. staviti u kontekst razračuna starih povijesnih dugova na kojima sve počiva i završava. Bitno je samo pitanje trenutka, odnosno jesu li u datom trenutku u boljem političkom i vojnom položaju Srbi ili Muslimani. Svi se problemi nastavljaju na Bileću, kotar južnije od Gacka. To je granični prostor prema Crnoj Gori i iz tog razloga je u doba Austro-Ugarske Monarhije tu izgrađeno veliko utvrđenje. Zbog novoizgrađenih i dobro održavanih vojnih objekata u Kraljevini Jugoslaviji u Bileći je bio centar vojne škole rezervnih i aktivnih podoficira. U travanjskom ratu po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije čitav sustav se raspao, ali je u Bileći i okolnim selima bilo nekoliko četničkih pododbora, naime u Davidovićima, Fatnici, Planoj i Pađenima, koji su bili dosta aktivni u radu.[460]

Upostavom NDH četnički dužnosnici bilećkog odbora sklonili su se na sigurno, neki čini se u Crnu Goru, pa nisu bili na dohvatu ustašama prvih dana lipnja 1941. ali trojica članova bilećkog četničkog odbora privedeni su i likvidirani.[461]

U kotaru Bileća na području prema Berkovićima, Nevesinju i Stocu, u Divinu i Dabarskom polju, četnička aktivnost je bila vidljiva već od prve polovice lipnja, na što se žale

457 SKUPINA AUTORA, *Spomen knjiga palih boraca i NOP-a i žrtava fašističkog terora iz opštine Gacko 1941. - 1945.*, Gacko, 1986., str. 9. - 10.
458 I. ŠARAC, *nav. dj.*, str. 95. - 105., Vrlo iscrpno piše o svim problemima odnosa Srba i Muslimana u Gacku u povijesti, o jami Koritna i ubijenim Srbima u svibnju i lipnju 1941.
459 I. ŠARAC, *navedeno djelo*, Mostar, 2012., str. 97.
460 N. ŠEHIĆ, *nav. dj.*, str. 214., Radovan Papić u svojim memoarima piše o stradanju Srba u Bileći i oko Bileće 1941. god., ali ne piše da su oni pripadnici četničke organizacije.
461 N. ŠEHIĆ, *nav. dj.*, str. 214.

pripadnici KPJ, koji navode da im četnici u začetku razbijaju ljudstvo, vraćajući ga u četnički pokret, a usput prijete Muslimanima fizičkim istrebljenjem.[462]

Na potezu Trebinje-Zavala-Ravno-Hutovo-Hrasno spominje se 1. lipnja 1941. kao dan uhićenja važnijih Srba. U Stocu je zabilježeno ubojstvo Gojka Mihića, uglednog Srbina koji je godinama financijski pomagao stolački četnički odbor, a bio je i njegov član. Ljubinje, smješteno na putu između Stoca i Popova Polja, u mirnom, šumovitom dijelu manjeg kraškog polja, bila je manje mjesto čiji su se stanovnici bavili poljoprivredom i stočarstvom. Vladi NDH, tj. dr. Osmanu Kulenoviću bilo je iz Banje Luke upućeno pismo o teškom stanju u kotaru Ljubinje u kojem se navodi da će, čim Talijani napuste taj prostor, Hrvate-Muslimane odmah napasti Srbi. Usput je iznesena kritika da se u Ljubinje sporo uvodi vlast NDH.[463] Pismo je upućeno 12. svibnja 1941. i u njemu se govori i o stanju među Srbima.

Za Ljubinje je bio određen ustaški logornik Jure Boraja, koji nije bio iz Hercegovine, pomoćnik mu je bio Leo Togonal, ustaški logornik za Ravno i ostali dio Popova polja, pomoćnik im je bio Tulija Koprivica. Oni su očito boravili u Ravnom, ustrojavajući ustaše do dolaska Jure Francetića vlakom iz Trebinja, a potom su 31. svibnja lađom prešli Popovo polje to jest poplavljeni dio Popova polja[464]. Simo Radić, komunisti, ističe da su Hrvati Ravna već dan prije otišli u Ljubinje i Srbima kazali da će ih ustaše privoditi te da bježe u šumu.[465]

Međutim, Srbi nisu postupili po savjetima Hrvata, u Ljubinju se održao svečani skup preuzimanja vlasti, a Jure Francetić održao je govor opominjući Srbe da ne čine ništa protivno vlastima kao pojedinci u susjednim kotarima, možda već znajući za probleme u Nevesinju i Gacku. Sutradan su ustaše u kotaru Ljubinje priveli u Vlahovićima 61 osobu, u Bosku 41, Riđusima 9, Ćukovcima 7, Rankovcima 24 i Kapavici 30 osoba. Sve su ih dovezli u nekoliko kuća u Rankovce, gdje su očito ispitivani. Zadržani su do 7. lipnja, a sutra, 8 lipnja, bačeni su u jamu Kapavica.[466]

O ovome dvije strane govore različito. Vlasti NDH o tome pišu šturo, a komunisti pišu da su neki Hrvati pomogli da čak 50 do 60 Srba pobjegnu s strijeljanja i bacanja u jamu Kapavica.[467]

O ovom već drugačije piše Danilo Komnenić, koji se negdje u to vrijeme nalazio u Poplatima, kotar Stolac.[468]

---

462 *Sjećanja boraca stolačkog kraja*, knj. II, Stolac, str. 11. - 13.
463 A.HNŽ FOND, ZUDD INV.br.: k/34 1692 kutija 11A, pismo poslano u Zagreb o stanju u kotaru Ljubinje, opasnosti od Srba da napadnu Hrvate i Muslimane i sporost uvođenja vlasti.
464 Cesta Ravno - Ljubinje tada nije postojala, kao ni Hidrocentrala Svitava koja bi regulirala vodostaj. Željeznička pruga, s druge strane, išla je u Hutovo, južnije od Ljubinja.
465 SIMO RADIĆ, *nav. dj.*, Ljubinje, 1979., str .73.
466 *Isto*, 73-74.
467 S. RADIĆ, *nav. dj.*, str.74-75.

Već sutradan ustaše su još oko Ljubinja uhitili i priveli desetak Srba i likvidirali ih u jami Pandurica kod Ljubinja.[469]

Očito da su Srbi bili organizirani pa su se nabrzinu povukli u planinski prostor iznad Ljubinja sa svim ljudstvom i stokom. Kotari Čapljina i Mostar su isto imali privođenje Srba oko 1. lipnja, ali nije bilo likvidiranja, kao da se isčekivalo kako će se razviti stanje u kotarima istočne Hercegovine.

Za Mostar treba objasniti neke stvari o četničkoj organizacije poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Njihov najistaknutiji vođa i utemeljitelj, ugledni trgovac Čedo Milić, već se sklonio na sigurno u Nevesinje, u svoju vikendicu, odakle je održavao vezu s ostalim četničkim organizacijama. Neki su otputovali u druge krajeve bivše Kraljevine Jugoslavije, gdje su osjećali veću sigurnost. Jedan dio njih, koji je ratni put završio na granici s Albanijom, pao je u zarobljeništvo, pa se u Mostaru nije mogao ni pojaviti jer su pušteni u Italiji iz zarobljeništva tek poslije 20. svibnja 1941., što navodi Nusret Šehić. On također tvrdi da je odmah pri formiranju vlasti NDH do početka lipnja likvidirano devet članova mostarskog četničkog odbora, koji su birani na skupštini još 1935.godine.[470]

Onih preostalih šest je ostalo živjeti u Mostaru. Oni su se stalno do jeseni 1941.g. pojavljivali u politici, više-manje održavajući tajne veze s četnicima u Nevesinju. Jedan dio njih vodio je nekakve tajne razgovore s Talijanima, pišući pisma nekim Talijanima i Nijemcima o ugroženosti Srba u Hercegovini.

Ističe se nekoliko imena, A u to doba ljeta 1941. sekretara četničke organizacije u Mostaru, Radmila Grdžića, partizanski ilegalci su doslovno sjekirom udarili po glavi dok je šetao ulicom. Novinar Milan Šantić, član četničkog odbora mirno je živio u Mostaru. Partizani su također pokušali ubiti Vlajka Đokića, člana mostarskog četničkog odbora i to u hotelu u Mostaru dok je sjedio u društvu Dobroslava Jevđevića u svibnju 1942. godine.[471]

Zapadna Hercegovina nije imala tijekom 1941.g. poteškoća s četničkim pokretom, kao ni prostor Prozor–Rame gdje će se godinu i nešto kasnije dogoditi stravičan četnički zločin. Ostaje nam još kotar Konjic. Tijela vlasti NDH su uspostavljena u Konjicu kao i drugim malo mirnijim mjestima, a Konjic je spadao u kotare s važnim značajem jer je kroz njega vodio željeznički promet k jugu do Mostara i Dubrovnika i obrnuto, k Sarajevu i Zagrebu, a kroz

468 SKUPINA AUTORA, *Hercegovina u NOB-u*, knjiga II., Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1986., str. 50. - 51., gdje piše da su ustaše više od 400 Srba bacili u jame u kotaru Ljubinje prvog dana preuzimanja vlasti.
469 S. RADIĆ, *nav. dj.*, str. 76.
470 N. ŠEHIĆ, *nav. dj.*, str. 214. Autor je utvrdio po popisu žrtava SUBONOR-a Mostar 1968., tu problematiku nije još nitko detaljno istraživao, pa njihova imena još nisu objavljena.
471 M. SEFEROVIĆ, *Mostarski kolopleti*, 1985.; MIRZA MUŠTOVIĆ, *Skrivena tvrđava*, Mostar, 1982.; ALIJA KEBO, *Nevidljivi Front*, Mostar, 1983.; LJUBO GORDIĆ, REFIK HAMZIĆ, *Heroji sa obala Neretve*, Mostar, 1971. pišu o pokušajima atentata na istaknute četnike koji dosta mirno žive u Mostaru pod vlašću NDH.

Konjic je prolazio i cestovni promet. Tijela vlasti nisu bilježila nikakve posebne aktivnosti potkraj svibnja i početkom lipnja 1941., tek se bilježe uobičajene određene kadrovske smjene u vlasti kotara Konjic. Jedan komunist bilježi da je nekoliko Srba privedeno u Konjicu, u Glavatičevu i Ribarima, da je 8. lipnja još deset Srba privedeno u Bradini i da su bili u Konjicu u pritvoru, a potom u Sarajevu. Dio njih je odvezen u Travnik, gdje su pogubljeni, a jedan od njih je pobjegao i sve ovo poslije svjedočio tajno se vrativši u Konjic.[472]

U kotaru Jablanica živjelo je vrlo malo Srba, no jedan od kasnijih autora komunista ističe da su Srbima oduzeti radioprijemnici, da su dvojici zaplijenjene trgovine i da im je ograničeno kretanje, ali tek jedna srpska obitelj, ona Milana Bjelice odselila je u Srbiju.[473]

Što se tiče južne Dalmacije, prijenos vlasti protekao je bez poteškoća. Na prostoru Metkovića, selo Glušci bilo je u potpunosti srpskog stanovništva. „Divlje ustaše", što domaći što iz susjedne Čapljine, željeli su likvidirati stanovništvo ovog sela, ali odlučno protivljenje vlasti u Metkoviću i oružništvo to nisu dozvolili, a nekoliko se hrvatskih obitelji istaklo u zaštiti Srba u Metkoviću. Posjedujući određeno znanje o pripremi lipanjske pobune u istočnoj Hercegovini, vlasti su privele nekolicinu Srba, koji su službeno otpremljeni u zatvor u Mostaru, Dubrovniku, Zenici i Trebinju, gdje su propisno smješteni i odakle su kasnije pušteni.[474]

U Dubrovniku, sjedištu Velike župe Dubrava, situacija u ovom razdoblju potkraj svibnja i početkom lipnja 1941.god. bila je vrlo mirna. No, potkraj lipnja i početkom srpnja ona će eskalirati zbog lipanjske pobune u istočnoj Hercegovini.

Poslije ustaških racija u Udrežnju, Donjem Drežnju, Koritima i Kapavici kod Ljubinja, odnosno privođenja, strijeljanja i raznih likvidacija od strane ustaša oružani otpor Srba bio je očekivan, pogotovo jer su bili dobro naoružani. U objavljenom radu Davor Marijan je detaljno analizirao i prikazao borbe u istočnoj Hercegovini od samog početka, tj. 5. i 6. lipnja 1941, do potpunog poraza srpskih ustanika u razdoblju od 2. do 7. srpnja.[475]

P. Mandić u radu: *Junski ustanak Srba u Hercegovini 1941.g*., dotakao se problema vjerske i nacionalne nesnošljivosti stvorene tijekom stoljeća borbi Srba i Muslimana, u raznim državnim okvirima.[476]

---

472 MOMČILO RADOVIĆ, *nav. dj.*, str. 82. - 83.

473 A. HOZIĆ, *nav. dj.*, str. 57.

474 JAKŠA RAGUŽ, *Hrvatsko Poneretvlje*, Metković - Zagreb, 2004., str. 13. - 14., gdje piše o stanju Srba u proljeće - ljeto 1941. u Metkoviću.

475 D. MARIJAN, „Lipanjski ustanak u Istočnoj Hercegovini 1941. godine", nav. dj., autor, i sam časnik HV-a u Domovinskom ratu, dobro poznavajući vojnu terminologiju, iscrpno je redosljedom prikazao sve bitke tijekom lipnja otkrivajući pojedinosti koje nisu dosada bile poznate široj javnosti.

476 P. MANDIĆ, *Junski ustanak Srba u Hercegovini 1941. god*. Iznosi podatke iz povijesti koja je bila idealna kao okvir za mržnju između Srba i Muslimana, koji će uvijek iznova odnositi nevine žrtve na obje strane.

Budući da su bitke u ovom ustanku temeljito obrađene u drugih autora, ovdje ćemo se osvrnuti na ustanke ili pobune Srba u lipnju u Hercegovini 1941.g. u odnosu na to koliko je ustanak bio spontan, nastao iz očaja da se spasi vlastiti život, a koliko je bio organiziran u cilju borbe protiv NDH. Također, bitno je razlučiti tko je imao veći utjecaj na ustanke - četničke organizacije ili KPJ, pokazati kako su nastali zbjegovi, koliki je ideološki utjecaj na ustanak imao rat Njemačke i Sovjetskog Saveza, kako je došlo do poraza ustanika, kao i do ponovnog pokušaja ustanka u kojem sudjeluju i KPJ i četnička organizacija. Konačno, potrebno je prikazati posljedice ustupka poglavnika dr Ante Pavelića Talijanima, početak talijanske uprave na pobunjenom prostoru prvih dana rujna 1941.godine.

Lipanjski ustanak, tj. pobuna Srba u istočnoj Hercegovini protiv vlasti NDH svoje uzroke vuče iz oduzimanja ilegalnog oružja, privođenja sudionika u napadu na Hrvate u travnju 1941. u Mostaru i Čapljini. odnosno iz surovosti ustaša i svih onih koji su Srbima oduzimali oružje, a među Hrvatima i Muslimanima oružje dijelili neselektivno, uslijed čega su stradale mnoge nedužne srpske žrtve.[477]

Je li pobuna spontana ili organizirana od četnika ili KPJ je vrlo važno pitanje. Komunisti partizani koji su sudjelovali u ovim zbivanjima stalno su isticali da su oni organizirali pobunu u lipnju 1941. protiv vlasti NDH. Po svemu do sada poznatome pobuna se pojavila u Drežnju, kotar Nevesinje, u kotaru Gacko u Dulićima**,** Danićima, Pržinama, Stepenu i Kazancima. Stanovništvo ovih sela je prvo koje se pobunilo u razdoblju od 3. do 6. lipnja 1941. Selima uz granicu s Crnom Gorom priključili su se crnogorski borci iz Pive, ali se znalo da je Čedo Milić boravio u Pivi u lipnju[478] te da vrši snažan utjecaj na razvoj srpske pobune, kako se navodi u dokumentima Ustaške nadzorne službe, što ukazuje na to da su četnici i četničke organizacije imali presudnu ulogu u pobuni Srba u Gatačkom kraju.

Kako je lipanj odmicao tako se srpska pobuna širila od sela do sela, od kotara do kotara, no koliki su utjecaj na nju imali članovi Komunističke partije Jugoslavije? Svima je poznata činjenica da je Dan ustanka naroda Jugoslavije službeno obilježavan 4. srpnja, što se odnosi na navodni ustanak u Srbiji, Dan ustanka naroda Bosne i Hercegovine obilježavao se

477 *Hercegovina u NOB*, Vojnoizdavački zavod, JNA vojno delo, Beograd, 1961., Slobodan Šakota, Srbi su se digli na oružje zbog represije vlasti NDH u Nevesinju i Gacku ... o tomu piše i MILORAD EKMEČIĆ, *Dugo kretanje između klanja i oranja, Istorija Srba u novom veku 1492.-1992.*, Beograd, 2008., ”Srbe su planski vlasti NDH potpuno htjeli iskorijeniti u NDH“.

478 Razgovor s Jovom Milićem, koji je izjavio: "Moj otac vojvoda Čedo Milić sahranjen je uz vojne počasti u Pivskom manastiru" poslije njegove pogibije u studenom 1941.

27. srpnja 1941. odnoseći se na ustanak Srba u Drvaru u Bosanskoj krajini. Pobuna Srba u Hercegovini iz lipnja 1941. ostala u povijesnoj zaleđini.[479]

Što je ustanicima bio cilj? Na početku djelovanja cilj je bio zauzeti uporišta oružničkih postaja, potom presjeći telefonske linije, porušiti mostove, u svim većim mjestima pokušati zauzeti urede civilnih i vojnih vlasti NDH i kotarska središta, što bi na koncu značilo zbaciti vlast NDH. U tome svemu bilo je stihije, neuvezanosti i vojne nekoordiniranosti. Aktivnost ustanika pokazala se sporadičnom; ustanici se nisu ustrojili u organizirane vojne formacije koji su primile i izvršavale vojne zadatke. Međutim, zbog nespremnosti oružnika i ustaša, ustanici su im uspjeli zarobiti oružje i zauzeti oružničke postaje, a ovi su se povukli na sigurno u druga mjesta. Odmah treba istaći da je bilo dosta oružnika, a i domobranskih postrojba koji su došli iz Zagreba, Varaždina i Slavonije. Znatno drukčiji mentalitet ljudi i konfiguracija terena za njih su se pokazali vrlo surovom i nesavladivom preprekom u vojnom pogledu. Često se događalo da su Srbi, u razgovoru i čašćenju oružarnika pićem i hranom do pojedinosti saznavali stanje u oružničkim postajama, koje bi potom u zoru napali i zauzeli, zarobivši oružje, a oružnike bi puštali da idu k većim mjestima gdje je bila vlast NDH.[480]

Sukob je već bio znatniji s ustaškim postrojbama. Ustanici četnici redovito su uzmicali, mijenjali položaje, bježali u nepristupačne dijelove terena ili u druga sela. Domaći Muslimani u kotarima istočne Hercegovine su ustašama bili najpouzdaniji vojni faktor. Muslimani u biti i vode sukob s ustanicima četnicima u kotaru Gacko i na dijelu kotareva Nevesinje i Bileća, posebnu ulogu u tome ima prostor sela Borač, Fazlagića-Kule, kasabe Nevesinje, gdje ustanici Srbi u lipnju 1941. doživljavaju redovito poraze ili se povlače u strahu od gubitaka, pa muslimanska sela vlasti NDH još više naoružavaju, štoviše stihijski. U drugoj polovini lipnja 1941. ustanak Srba u istočnoj Hercegovini prešao je iz stihije u djelomičnu vojnu organizaciju. po kojoj se pokazalo tko iza ustanka stoji i kakvi su ciljevi organizatora.[481]

Prijelomnica lipanjske pobune jest napad Njemačke na Sovjetski Savez 22. lipnja 1941., što je ideološki vrlo pozitivno djelovalo na Srbe. Na napad su saznali dva do tri dana

---

479 *Hercegovina u NOB*, Beograd, 1961, Slobodan Šakota ističe da su komunisti u Nevesinju u ustaničkoj vojsci imali samo Dukicu Grahovca, a KP Jugoslavije je zbog privođenja i racija u svibnju 1941. u cijeloj Hercegovini bila obezglavljena, vidi: RADOVAN PAPIĆ, *nav. dj.*, "ja i Miro Popara smo bili na terenu Bileće i nismo mogli podići ustanak. Donijeli smo odluku da ćemo se braniti u selima u kojima smo imali simpatizere".

480 *Isto.* Slobodan Šakota kazuje da su zarobljeni oružnici i domobrani bili odnekud iz Slavonije, da su prema Srbima bili dobri, a da im je on oduzeo oružje, zapalio postaju i uputio ih njihovim kućama.

O njihovome puštanju postoji i suprotno mišljenje, odnosno da su oružnici i domobrani na licu mjesta strijeljani, s obzirom da se nekima poslije ovakvih incidenata gubi svaki trag.

481 *Humski zbornik IV*, Zagreb-Stolac, 1999., u svom tekstu don Marko Zovko, župnik u Stocu do 1943., ističe da su se Srbi odmetnuli u brda, zauzeli klance i važnije puteve, da ustankom upravljaju četnici koji po svaku cijenu žele uništiti NDH.

poslije. Kako su oni vidjeli stvar, "zaratila je Rusija s Hitlerom", „pravoslavni brat“ u ratu je protiv Hitlerove Njemačke, glavnog saveznika NDH protiv koje su oni ustali oružjem.

Izvješće Krilnog oružničkog zapovjedništva od 24. lipnja 1941. god. puno govori o lipanjskom ustanku Srba u istočnoj Hercegovini.[482] U izvješću nadređenoj 2. hrvatskoj oružničkoj pukovniji, odjelu za četničke aktivnosti podnosi se sljedeći sadržaj - da Srbi u istočnoj Hercegovini pripremaju određeni ustanak, da su na to jako motivirani jer je ušao i Sovjetski Savez u rat, što smatraju velikom stvari za sebe. Ustanak predvodi iskusni četnik Čedo Milić, bivši starješina "Sokola " u Mostaru, koji je još početkom travnja 1941. napustio Mostar i otišao u istočnu Hercegovinu, a trenutno je negdje u okolici kotara Gacko gdje organizira četnike i potiskuje ih na hrvatski dio pučanstva. U suzbijanju četničke akcije sudjeluju ustaše, savršeno se bore i progone četnike.

Ovo izvješće prikupljeno i sastavljeno večer uoči ustanka ili na sam dan ustanka govori o potpuno jasnoj činjenici tko priprema i organizira pobunjeni srpski narod u kotarevima Nevesinje i Gacko, na prostoru uz crnogorsku granicu, na dijelu Bileće, u Trusini i Berkovićima i u dijelu Ljubinja, koji će koordinirano krenuti u lipanjski ili vidovdanski ustanak 24. lipnja 1941. Pitanje je tko su pomagači i organizatori na prostoru Nevesinja i Gacka. Za kotar Nevesinje od samog početka je glavni organizator Petar Samardžić, koji će veoma brzo biti i komandant Četničke brigade Nevesinje, pa komandant Četničkog korpusa Nevesinje. Uz njega je Vlado Zečević koji će isto biti komandant Druge četničke brigade.[483]

U Gacku je istaknuti četnički djelatnik Radojica Perišić (negdje Radomir ili Radoje), koji je ubrzo postao četnički vojvoda, u njega su oficiri kraljevske vojske Duško Bajagić i Milorad Popović koji će biti komandanti četničkih brigada Gacka.[484]

Ovdje nećemo iznijeti tijek ustanka Srba do 24. i 25. lipnja, kada su ustanici upali u oružničke postaje, s obzirom da je Ivica Šarac naveo sve pojedinosti u knjizi, kojih bi iznošenje ovdje bilo suvišno.[485]

Da u ovoj lipanjskoj pobuni na Vidovdan stradaju i nevini Hrvati civili također treba istaći.[486]

---

482 A HNŽ, Fond ZUDD, INV.br. K-3/155 kutija 11, opširno redovito izvješće Krilnog oružništva Mostar, gdje postoji obavještajna spoznaja da će na Vidovdan Srbi podići ustanak predvođeni četnicima, a glavni organizator je bivši četnik, sokolar, Čedo Milić koji grupira četnike oko Gacka i crnogorske granice. Ustaše su na terenu sprečavale akciju četništva privođenjem njihovih čelnika u čemu imaju uspjeha.

483 VLADO ŠEGRT, *Krv na kamenu*, Sarajevo, 1965. Opširno o Petru Samardžiću, str. 84.

484 M. SAMARDŽIĆ, *Album srpskih četnika Draže Mihailovića*, Pogledi, Kragujevac, 2000.

485 I. ŠARAC, *nav. dj.*, str. 119.

486 M. NJAVRO, *nav. dj.*, piše opširno o stradavanju Hrvata u Južnoj Hercegovini koji su na Morinama sa stokom boravili tijekom ljeta.

Ustanici četnici i ostali pobunjeni srpski puk s puškom u kući, pa i komunisti koji su sebe zvali narodna vojska, uspjeli su zauzeti i zapaliti oružničke postaje oko Nevesinja (ovdje treba pojasniti da je oružnička postaja u kotaru Nevesinje od centra kasabe bila udaljena i po više od tridesetak kilometara, da se do nje pješačilo po cijeli dan, da u slučaju snijega one budu i po mjesec dana odsječene, da je u njima bio mali broj oružnika, pa nije ni čudo što su ih Srbi zauzeli).

Takva situacija je i u kotarevima Gacko, Bileća i Ljubinje. Te oružničke postaje uglavnom je sagradila Austro-Ugarska Monarhija i to upravo poslije 1882. godine kada su Srbi podigli sličan ustanak s kojima se Austro-Ugarska vrlo surovo razračunala. Upravo su ti objekti u kojima su službovali austrougarski žandari bili strah i trepet za srpskog seljaka. To je bio i jedan od motiva da se oružnici protjeraju ili poubijaju, a postaje temeljito opljačkaju i zapale.[487]

Domobrani, ustaše i ostali rodovi vojske NDH shvatili su da više nije pred njima nevezana nekoordinirana rulja koja se lako razbija.[488]

Da bi izbjegli zarobljavanje, bilo od Talijana ili Nijemaca u Srbiji i Bosni bilo od vlasti NDH, pojedini viši oficiri, od čina poručnika prema kapetanu vojske Kraljevine Jugoslavije, krišom su došli u svoja sela u istočnoj Hercegovini, gdje su se potiho stavili četnicima na raspolaganje, mada je među njima bilo otvorenih komunista, kako će se vidjeti tijekom rata. Upravo su oni na školski način postavili određene zasjede i odredili smjerove napada s kojima domobrani, ustaše i oružarnici imaju poteškoća kod Nevesinja na Trusini, na putu Nevesinje - Ulog - Kalinovik - Sarajevo, Nevesinje - Gacko, Gacko - Avtovac i Gacko - Bileća. General Ivan Prpić iz Jadranskog divizijskog područja NDH shvatio je da profesionalnim oficirima mora uzvratiti na isti način i odmah je uputio časnički kadar kao pojačanje u Hercegovinu.[489]

S druge strane uključio je zrakoplovstvo da izvrši kompletna izviđanja u istočnoj Hercegovini, posebno u kotaru Nevesinje gdje su se vodile najjače borbe. Zatražio je i bolju vojnu odgovornost i učinkovitost ustaša na prostoru Stoca, Berkovića i Trusine, gdje je osobno uputio ustaškog povjerenika za BiH Juru Francetića da otkloni propuste i izvrši potrebno vojno napredovanje ka Nevesinju. Drugi problem je bio uputiti kvalitetne jedinice domobranstva na prostor istočne Hercegovine i poći u protuudar na pobunjene Srbe četnike. Izvješće generala Ivana Prpića poglavniku dr. Anti Paveliću bilo je znak za uzbunu da se s još jačim vojnim snagama pristupi u borbi protiv pobunjenih Srba. Pavelić je poslao na teren

487 *Hercegovina u NOB*, Beograd, 1961., Neđo Parežanin o žandarima i njihovoj strahovladi u K. Jugoslaviji.
488 D. MARIJAN, *nav. dj.*, str. 554.
489 *Isto*, str. 554. - 557.

podmaršala Vladimira Laxu davši mu sve vojne i civilne ovlasti u Velikim županama Hum i Dubrava.[490]

Uz spomenutog časnika s velikim vojnim iskustvom, na teren Hercegovine stigao je još jedan časnik koji će tu ostati cijeli rat, pukovnik Franjo Šimić koji je imao uza sebe veliko ratno iskustvo i koga su respektirali četnici, osobito oficiri koji su s njim službovali u kraljevskoj vojsci, a poštovali su ga i partizani i Talijani.[491]

Po iskazu Mire Vasilja, Srbi su u kotaru Nevesinje doživjeli vojni poraz. Vojska NDH zarobila ih je više od 700 i privela u improvizirani zatvor u nevesinjskoj kasabi. Jure Vasilj, ustaški tabornik za Nevesinje i okolna sela dogovorio je da se svi Srbi puste na slobodu jer oni ni za što nisu krivi ni odgovorni, a da se samo privede nekoliko istaknutih srpskih vođa izrazito četnički orijentiranih.[492] Posloživši vojnu komponentu od više rodova, vojska NDH od 28. lipnja počela je slamati vojne redove ustanika. Ponovo je uspostavljen putna veza između Nevesinja i Mostara, a preko Nevesinja i Uloga za Kalinovik i prema Sarajevu.[493]

Pobunjeni Srbi brzo su shvatili da su ušli u kliješta vojske NDH te su počeli uzmicati prema planinama i zbjegovima.[494]

Glede srpskih zbjegova, o kojima se puno pisalo u komunističkoj literaturi, potrebno je navesti nekoliko pojedinosti i razjasniti njihovu ulogu. Prvo, što je to zbjeg i gdje se formira? U Hercegovini, kao i na cjelom dinarskom prostoru, od 24. 6. do 28. 6 stoka se goni na ispašu u veće nadmorske visine, obično iznad 1500 metara, gdje ima dovoljno ispaše i vode. Na taj prostor odlaze gotovo svi iz kuće, osim izrazito starih članova obitelji i vrlo male djece. Oni ostaju čuvati kuću i okućnicu dok su ostali sa stokom na ispaši do kraja rujna i do prvog jakog mraza. Oni tu borave u maloj kućici obično ozidanoj od kamena i pokrivenoj na tradicionalan način. Tu se skupljaju proizvodi od mlijeka, sir, kajmak od kojih će se tijekom jeseni i zimi preživjeti u nižim predjelima. Uz to se vodi briga o krompiru, luku, mrkvi i žitaricama, obično ražu i ječmu, koji imaju jako dobar urod. Od tih proizvoda se preživljavalo veći dio godine. Upravo od 24. 6. do 28. 6. srpski narod je morao povući stoku i obitelj kako bi uopće preživio. Još ostaje pitanje jesu li te kućice, katuni, stanovi ili bajte, kako ih je narod nazivao, dosta udaljeni od naseljenih mjesta. Udaljenost je i po cijeli dan hoda pa čak možda više. Vlastima NDH odlazak zbjegova u planinski prostor dobro je došao kao predah od raznih ustaničkih grupa koji su u zasjedama maltretirali vojsku i oružarstvo NDH. Srbi su otišli u zbjeg u

490 D. MARIJAN, *nav. dj.*, str. 561. - 562.
491 *Hercegovina u NOB-u*, *nav. dj.*, Beograd, 1961., str. 50.
492 Iskaz Mire Vasilja, (1954.), iz Mostara, član Odbora za istraživanje zločina nad Hrvatima Nevesinja, inače unuk Jure Vasilja, ustaškog tabornika u kotaru Nevesinje. Iskaz u posjedu autora.
493 *Hercegovina u NOB-u*, *navedeno djelo*, Beograd, 1961., str. 50.
494 *Isto*, str. 51.

planine u koje su odlazili i prije, u nevesinjskom kotaru to su planine Snježnica, Baba, Crvanj, u gatačkom kotaru Lebršnik, Sitnica i Viduša, u Bilećkom kotaru Bijela gora i Bobari**,** u trebinjskom kotaru Ilijina planina a ljubinjski i stolački kotar dijelili su planinu Hrgud. Zanimljivo, na ispašu su se uputili iz istih kotareva Muslimani, ali i Hrvati čak iz donje Hercegovine, ali među njima nije bilo sukoba. U tim zbjegovima nije bilo najugodnije jer je bilo starijih osoba i male djece. U početku je bilo poteškoća sa smještajem, ali je sve tijekom ljeta funkcioniralo.[495]

Još ćemo se vratiti završnoj operaciji vojske NDH u periodu od 29. lipnja do 7. srpnja 1941. god. Svi su putevi deblokirani i osigurani od srpskih zasjeda kao i od sva veća mjesta. Ovom treba dodati prikaz četnika u napadu na Avtovac, Gacko i Bileću i okolna sela kotara Trebinje u smjeru crnogorske granice na tijela vlasti NDH i muslimansko i hrvatsko stanovništvo. Najveći uspjeh četnika i Srba ustanika, s njima i partizana, ulazak je u Avtovac nakon slamanja dosta slabe obrane koju su činili domobrani, oružnici i naoružani civili Muslimani. Četnici su u svom stilu počinili temeljitu pljačku i zapalili sve objekte do naselja pobivši sve zatečene Muslimane.[496]

Slične četničke aktivnosti odvijale su se i u kotarima Bileća, Trebinje i Ljubinje. No, na prostorima ovih kotareva četnici nisu imali snage za veću vojnu aktivnost pa ove kotare nisu mogli vojno ugroziti. Treba se osvrnuti koliko je u svemu ovome bilo aktivnosti komunista i partizana. U svim iskazima partizani i istaknuti članovi KPJ koji su sudjelovali u ustanku, ističu da njihova nazočnost na terenu nije imala nekog jačeg utjecaja na ustaničke mase.[497]

Na kraju prikaza lipanjskog ustanka pobunjenih Srba u istočnoj Hercegovini treba iznijeti gubitke u ljudstvu i vojnoj opremi na obje strane. Kod vojske NDH bilo je gubitaka u oružarstvu i domobranstvu, posebno u mjestima gdje su oružnici pružali otpor pa su na silu zarobljeni, a potom strijeljani. Najviši gubitak je pogibija ustaškog časnika Marijana Mije Babića, zvanog *Đovani* kod Trusine početkom srpnja pri čišćenju terena Berkovići-Trusina–Odžak.[498]

---

495 *Isto,* str. 52.

496 A. HNŽ. FOND ZUDD INV. br.:. K301436, opširno izvješće Šemse Pašić, djevojke koju su zarobili četnici, kada su ušli u Avtovac, a život joj je spasio četnički komandanat Mirko Popović. Sva komunistička literatura ističe da su četnici ubijali, pljačkali i palili u Gacku.

497 I. ŠARAC opširno u navedenom djelu o četničkoj aktivnosti u Bilećkom kotaru i okolici Ljubinja. VLADO ŠEGRT, *Krv na kamenu*, ističe da su komunisti-partizani imali presudan utjecaj na ustanak u trebinjskom kotaru u selima od Lastve do Vilusa i Grahova. Postoji veliko suglasje da su svojom karizmom ustanak kontrolirali partizani sa Savom Kovačevićem i Vladom Šegrtom, na tom prostoru partizanima je išlo na ruku što su iz Beograda mnogi komunisti pobjegli pred Nijemcima sklonivši se u rodni kraj.

498 Ž. RAGUŽ, *nav. dj.,* str. 185. Vidi: *Tko je tko u NDH, n. dj.,* str. 16. - 17.

Komunistička literatura je veličala taj uspjeh smatrajući to velikom vojnom pobjedom, čak su išli toliko daleko da je dotični ustaški satnik Mijo Babić bio prvi ustaški pobočnik poglavniku. Gubitci u materijalno-tehničkim sredstvima kod vlasti NDH i vojske nisu bili značajni, zapaljeno je nekoliko vojnih kamiona, stradalo je nekoliko zrakoplova tijekom bojnih djelovanja po istočnoj Hercegovini.[499]

Najveći gubici bili su kod običnog puka, i među Muslimanima i među Srbima. Paljenja kuća, pljačke stoke i nepokretne imovine, ubojstva civila, što muslimanskih od četnika i naoružanih Srba, što srpskih od divljih ustaša i svih moguća vojnih formacija koji su se predstavljale kao zaštitnici vlasti i poretka NDH.

Na kraju treba još dodati koga je vlast NDH otkrila kao vođe ustanka zarobivši na više mjesta određenu ustaničku dokumentaciju. Na prvom mjestu je četnički aktivist Čedo Milić koji se cijelo vrijeme ustanka nalazio na prostoru Trusina-Nevesinjsko polje.[500] Potom dolaze dva istaknuta četnička čelnika iz Avtovca, tj. braća Bjelogrlić, zatim pravoslavni svećenik Mastilović i kapetan Radović iz Avtovca, a iz Crne Gore Radojica Nikčević, major Minja Višnjić i pukovnik Bajo Stanišić. Svi će ovi navedeni četnički djelatnici u sljedećem razdoblju imati veliku ulogu u stvaranju i u zapovijedanju četničkim postrojbama.

Nanijevši poraz pobunjenim Srbima u istočnoj Hercegovini postrojbe NDH utvrdile su se u svim kotarima, osigurali su putnu komunikaciju, ali nikad nije uspostavljena potpuna sigurnost prometovanja od iznenadnih četničkih prepada. Ustanici su, povukavši se u planinski nepristupačni dio, otpočeli novu metodu aktivnosti, tj. vršenje stalnih manjih napada, što se i obično veže uz četničku taktiku, npr. od sitnih krađa do ubojstava iz zasjede prolaznika na cesti ili uglednijih domaćina u selu.[501]

Kada se smirila situacija na terenu Hercegovine, KPJ je poslala više dužnosnika u Hercegovinu, da bi se prije jeseni podigao novi ustanak, ali pod komunističkom kontrolom. Tako su na teren Bileće uputili Miru Poparu, Uglješu Danilovića, Vasu Miskina-Crnog, Avdu Humu, Petra Ilića i Olgu Marasović. Cilj je bio iz većih gradskih sjedišta prikupiti što više prekaljenih komunista kako bi rukovodili novim ustankom.[502]

Rad komunista bio je otežan tijekom ljeta jer su vlasti NDH dosta članova KPJ-a likvidirale ili poslale u pritvor. S druge strane pokazale su se greške i propusti. Tako je

499 D. MARIJAN, *nav. dj.*, str. 571.
500 *Humski zbornik IV.*, *nav. dj.*, str. 289.
501 *Hercegovina u NOB-u*. Slobodan Šakota, komunist koji je bio prisutan na terenu, poslije lipanjskog ustanka vodio je polemike s četničkim čelnicima o tome kako dalje voditi napade na NDH. Četnici su isticali da će oni napadati „Turke“, gdje mogu NDH i ustaše, a da neće dirati Talijane.
502 STJEPAN IVANKOVIĆ, "Organizacioni razvoj KPJ i SKOJ-a na području Hercegovine NOB-a Socijalističke revolucije 1941. - 1945.“, u: *Hercegovina*, časopis za kulturu i istorijsko nasljeđe, Mostar, V., 1986., str. 167.; AVDO HUMO, *nav. dj.*, str. 605.

naoružana skupina partizana na putu u istočnu Hercegovinu bila presretena od oružnika na putu za Podveležje, razbijena, ali su se partizani u rasulu vratili u Mostar. Jedna skupina se sredinom kolovoza 1941. g. probila do Fatnice u Bilećkom kotaru, ali zbog prijetnje Srba da ne žele Muslimane i Hrvate u svojim redovima, svih šest Muslimana i Hrvata vratili su se krišom u Mostar.[503]

Tek je 2. kolovoza 1941. u selu Baljcima kod Bileće održan sastanak ustaničkih četa i formiran je Kotarski, odnosno Sreski štab narodne vojske. Potom je 12. kolovoza u Vrbici održan sastanak komunista istočne Hercegovine kojem su nazočili Miro Popara, Milenko Šotra, Radovan Papić, Obren Dukić, Stanko Kovačević, Mirko Avdalović iz Crne Gore i Vojo Nikolić. Na tom sastanku je donesena odluka da se mora podići novi ustanak, ali pod kontrolom KPJ-a, određen je sastanak 19. kolovoza, a cilj je podići ustanak do 25. kolovoza 1941. godine.[504]

Da komunisti partizani nisu sami podizali ovaj ustanak svjedoči sastanak u Vranjskoj Dubravi u okolici Bileće. Prisutni su vjerojatno bili lokalni zapovjednici raznih ustaničkih četa iz Bileće i okolice, pa i Gacka, Trebinja i pojedinih mjesta uz crnogorsku granicu. Sastanak je organizirala KPJ želeći obnoviti ustanak u kolovozu 1941., čemu su se protivili lokalni zapovjednici Milorad Bjeletić i Jovan Mišeljić, koji su odbijali podizanje ustanka dok to ne odobri kralj i vlada iz Londona, već da borbu treba voditi protiv „Turaka“, kako su zvali Muslimane, a ne protiv Talijana i Nijemaca.[505]

U takvom političko-vojnom ozračju komunisti i četnici su odvojeno tijekom srpnja pa do ustanka krajem kolovoza 1941. izvodili razne manje diverzije duž cijele Hercegovine. Stoga je na teren bila poslana Pavelićeva *Izvanredna zakonska odredba i zapovijed* od 26. lipnja 1941. u kojoj je donesena odluka da se obustave svojevoljni napadi na Srbe građane NDH. Posebni opunomoćenik Poglavnika za Velike župe Hum i Dubrava, podmaršal Vladimir Laxa, koji je preuzeo je izravno zapovjedništvo nad svim oružanim postojbama na ovom području, uputio je 28. lipnja 1941. stanovništvu velikih župa proglas po kojem se svim lojalnim građanima NDH, bez obzira na vjeru, garantira zaštita života i imovine. Tko ih

503 ENVER ĆEMALOVIĆ, *Mostarski bataljon*, Mostar, 1986., str. 16.
504 *Sjećanja boraca stolačkog kraja*, knj. II., Stolac, Dušan Grk o pripremama komunističko-partizanskog ustanka str. 37.
505 R. PAPIĆ, *nav. dj*., str. 80. Opširno I. ŠARAC, *nav. dj.,* str. 207., pokazuje da komunisti u drugom ustaničkom valu surađuju s četnicima, a partizani su u proljeće 1942. likvidirali Milorada Bjeletića i Jovana Mišeljića.

ugrozi, bez obzira tko to bio, bit će stavljen pod prijeki sud i strijeljan. Ove odluke su se u Hercegovini počele provoditi tijekom srpnja.[506]

Potkraj srpnja svim postrojbama na terenu Hercegovine i južne Dalmacije poslan je proglas Jure Francetića, ustaškog povjerenika za BiH, da je ustaški sud donio i izvršio odluku o strijeljanju četvorice divljih ustaša zbog raznih prijestupa.[507] Da u srpnju i kolovozu 1941. i nakon odredbi vlasti NDH i dalje ima prijestupa s obje strane vidljivo je u izvješćima s terena. Oružnička postaja u Ljubinju izvještava 4. hrvatsku pukovniju 11. srpnja 1941. da su četnici iz smjera planine Ilija presreli dvojicu Muslimana u selu Krajpolju i odveli ih u nepoznatom smjeru, da su isto učinili i u selu Vrpolju dvojici Muslimana, da su početkom srpnja presreli četvoricu oružnika u patroli u selu Kruševici, a jednog su oružnika zarobili i odveli u nepoznatom smjeru.[508]

Slično izvješće od 24. srpnja 1941. upućuje Oružničko krilo u Bileći da su četnici pokušali napad na oružničku vojarnu u Ljubinju, ali bez uspjeha, brzo se povukavši ka planini Ilija.[509]

Početkom kolovoza 1941. kotarski predstojnik Ljubinja se obratio opširnim pismom zapovjedniku Jadranskog divizijskog područja opisujući mu stanje na terenu. Tako broj preostalih četnika na prostoru planine Ilija procjenjuje od 1500 do 2000, zatim procjenjuje koliko imaju zalihe hrane u planinama i kakvo je sigurnosno stanje na putevima ka Ravnom i Trebinju i Berkovićima i Stocu. Navodi da postoje stalni četnički upadi u istočnije kuće Hrvata i Muslimana u kotaru Ljubinje, da mu je potrebna pomoć za smještaj izbjeglica, ali i oružje i ljudstvo za sigurnost kotara Ljubinje.[510]

Da se stanje u južnijim krajevima Hercegovine usložnjava svjedoči i brzojav iz Ravnog 12. kolovoza 1941. u kojem kotarski predstojnik traži pomoć od velikog župana iz Mostara u ljudstvu i oružju zbog opasnosti od napada četnika na Ravno i željezničku prugu.[511]

Župan Velike župe Dubrava potkraj kolovoza 1941. piše Državnom ravnateljstvu za prehranu u Zagrebu da u kotaru Ljubine ima 1200 izbjeglica bez odjeće i hrane, protjerani iz

506 A HNŽ FOND, ZUDD, INV, br.: K34-1689, Izvanredna zakonska odredba i zapovjed, potpis poglavnika NDH, dr. Ante Pavelića, 26. lipnja 1941., i Proglas podmaršala Vladimira Laxe, posebnog opunomoćenika Poglavnika za Veliku župu Hum i Dubrava stanovništvu tih župa od 28. lipnja 1941.

507 A HNŽ FOND ZUDD, INV br.:12125/4. Oglas o izvršenom strijeljanju četvorice divljih ustaša zbog samovolje na terenu.

508 A HNŽ, FOND, ZUDD, INV. br.: UD/K35-1705, izvješće Oružničke postaje Ljubinje od 11.VII. 1941, 4. Hrvatskoj oružničkoj pukovniji o stanju na terenu.

509 A HNŽ, FOND, ZUDD, INV. br.: UD/K32-1519, izvješće Krilnog zapovjedništva Bileća zapovjedništvu 4. Oružničke pukovnije o stanju na terenu.

510 A, HNŽ FOND ZUDD INV. br.: 1192, kutija 11A, pismo kotarskog predstojnika u rukopisu Jadranskom divizijskom području o stanju u kotaru Ljubinje, neprijateljskim snagama i stanju izbjeglica.

511 A.HNŽ, FOND ZUDD, INV.br.: UD/K-35 1723, brzojavka velikom županu u Mostaru o stanju u Ravnom, i mogućnosti četničkog napada.

sela koja drže četnici.[512] Da i komunisti rade na pokušaju ustanka protiv vlasti svjedoči izvješće iz Stoca i Mostara Ravnateljstvu za javni red i sigurnost od 12. kolovoza 1941., u kojem se navodi da su djelatnici sigurnosti u Stocu uhitili dvojicu komunista, Remzu Čevru i Ristu Miličevića, koji su u detaljnom ispitivanju priznali da se u Mostaru spremala urota za ustanak i to u kotarevima Stolac, Ljubinje i Nevesinje, a potom u kotarevima Gacko, Bileća i Trebinje. U uroti su sudjelovala i dva talijanska vojnika. Odmetnici iz Nevesinja su imali zadatak da pođu na Mostar. Uz pomoć još nekoliko talijanskih vojnika komunisti partizani su u Mostaru trebali minirati različite važnije vojne i civilne objekte. Vlasti su privele i nekoliko kurira iz Stoca koji su preko Hrguda nosili poštu za Miru Poparu u Bileću i za Kovačevića u Nevesinje, koju su dobili od komunista Osmana Grebe iz Mostara.[513]

Opširno izvješće u kolovozu 1941. iz Ravnog je uputio Biskupijskom Ordinarijatu u Mostar Andrija Majić mlađi, župnik u Ravnom, ističući da u njegovu župu četnici stalno dolaze u pljačku hrvatskih dobara i kuća, da se najviše pljačka u selu Dubljani, da su neki ljudi ubijeni, neki zarobljeni te da su četnici pokidali telefonske veze na putu Ljubinje–Ravno.[514]

Tijekom srpnja i kolovoza 1941. manje incidente prema oružništvu, najčešće iz zasjeda, bilježi Gacko, Bileća i Trebinje. Međutim, pritom nije bilo žrtava i značajne materijalne štete, pa se stanje smatra podnošljivim.

Drugi ustanički val stigao je zadnjih dana kolovoza i početkom rujna 1941., kao zajednički pothvat komunističkih grupa i četnika, koji su vodili svoju politiku, kako za istočnu Hercegovinu tako i Bosansku krajinu, pa se ovaj ustanak reflektirao na dio Livna kao produžetak ranijeg ustanka u Bosanskom Grahovu u kojem su sudjelovali četnici. Ustanici, odmetnici, pobunjenici, četnici i partizani, kako su ih sve tih dana nazivali u raznim izvješćima tijela vlasti NDH, koncetrirali su se na nekoliko mjesta u istočnoj Hercegovini. Komunisti Miro Popara i Radovan Papić imali su utjecaj na Fatnicu i okolicu Bileće, četnička grupa iz Berkovića i Nevesinja na potezu Berkovići-Trusina, kao i odveć poznata grupa partizana Vlade Šegrta i Save Kovačevića na potezu Lastva-Zubci-Vilusi-Grahovo (granica prema Crnoj Gori). Prve jače borbe četnika i partizana sa snagama NDH u Dabarskom polju

512 A HNŽ FOND ZUDD. INV. br.: UD/K-32 1517, pismo župana Velike župe Dubrava Državnom ravnateljstvu za prehranu u Zagrebu zbog izbjeglica u Ljubinju.
513 A.HNŽ FOND ZUDD, INV, br.: UD/K-3-170., izvješće Javnom ravnateljstvu u Zagrebu od 12. kolovoza 1941. o uhićenim komunistima, kuririma koji su pripremali ustanak u istočnoj Hercegovini.
514 A.HNŽ FOND ZUDD INV. br.: 1693 kutija 11A, opširno izvješće župnika u Ravnom don Andrije Majića Biskupijskom Ordinarijatu u kolovozu 1941.

prema smjeru Bileće i prema smjeru Berkovića počele su 25. kolovoza 1941. Slabe snage NDH povlače se u Stolac, a u Berkoviće ulaze četnici i partizani.[515]

Napad prema Bileći uslijedio je preko Divina, Plane i Fatnice gdje su razbijena osiguranja oružničko-domobranskih postaja, partizansko–četničke grupe su ušle potkraj kolovoza 1941. u Bileću, ali po dolasku talijanskih oklopnih postrojbi pobunjenici su odbačeni dalje od Bileće.[516]

Nakon ovih borba četnici i partizani su u potpunosti vladali prostorom od Berkovića do Plana, daljnji cilj je bio ovladati i u Ljubinju, ali u tome nisu uspjeli.[517]

O ovoj akciji komunisti u memoarima su isticali da su se dokopali oružja od domobrana na Trusini pošto su ih oko 250 razoružali i uputili u Nevesinje, tako isto i u Planoj i Fatnici, gdje su razoružali 65 domobrana koje su uputili ka Bileći. Oni bilježe da je riječ o miroljubivim ljudima iz Slavonije, koji na terenu nikomu ništa nisu ružno učinili. Međutim, ističu da su četnici u svakoj akciji počinili velike zločine nad Muslimanima, što će pripremiti kasnije osvete. Treba spomenuti još dva sela na prostoru kojih su djelovali partizani. Riječ je o kotaru Trebinje, gdje su partizani ovladali prostorom od Grahova do Lastve, gdje su počinili zločin nad Muslimanima koji su izbjegli u Trebinje i Dubrovnik.[518]

Treba spomenuti kotare Konjic i Mostar, gdje su se komunisti sudjelovali u ustaničkom valu uz pomoć četnika u Glavatičevu kod Konjica i Porimu kod Mostara. U Glavatičevu, u blizini Boračkog jezera, okupili su se komunisti iz Konjica, Jablanice, Mostara i Ljubuškog tijekom kraja kolovoza i početka rujna 1941. Riječ je o kraju koji je vrlo zaklonjen, smješten na putu iz Konjica za Kalinovik i Nevesinje, između planina Prenj i Bjelašnica. Kraj je bio idealan i zbog miješane strukture stanovništva; tu su živjeli Srbi, Muslimani i Hrvati, a na ruku im je išlo i što su divlje ustaše počinili nekoliko zločina nad Srbima u svibnju.[519]

Cilj je postignut. Zauzeli su Oružarsku postaju Glavatičevo, ubili nekoliko oružnika i svećenika iz Konjica koji je imao namjeru smiriti situaciju na terenu.[520]

---

515 Ž. RAGUŽ, *nav. dj.*, str. 197. - 199., piše opširno o zločinima nad Muslimanima u dabarskom kraju i Berkovićima, o pokolju u jami Čavkarica i progonu Hrvata i njihovu izbjeglištvu u Stocu, koje se nastavilo sve do Slavonije.

516 *Hercegovina u NOB-u*, knj. II, Beograd, 1986. str. 460. - 462. Đoko Pašajlić, u prilogu „Druga Nevesinjska puška...", piše o zauzimanju Divina, Plane, Fatnica, Bileće, Berkovića, Trusine i o propalom pokušaju zauzimanja Nevesinja. Po njemu su u Nevesinju zatajili četnici Petra Samardžića,

517 A. HNŽ FOND ZUDD, dok. bez broja, brzojavka Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH od 31. kolovoza 1941. iz Ravnog da 300 četnika drugi dan napada Ljubinje.

518 Ž. RAGUŽ, *nav. dj.*, str. 188. O zločinima nad Muslimanima Lastve: V. ŠEGRT, *nav. dj.*, str. 53.

519 E. ĆEMALOVIĆ, *nav. dj.*, str. 19.

520 A HNŽ FOND ZUDD INV br.: K-3 136, izvješće od 24. rujna 1941. Ministarstvu domobranstva u Zagrebu o stanju u Glavatičevu.

U ovoj akciji partizana i četnika poginuo je ustaški logornik za Konjic, Zvonko Jerković, što su komunisti dugo smatrali najvećim uspjehom nakon pogibije Mije Babića na Trusini.[521]

U kotaru Mostar, sjeverno od grada, iznad Bijelog Polja, nalazi se planinski prijevoj Porim odakle je put vodio u selo Zijemlje. Na Porimu je još od Austro-Ugarske Monarhije postojala oružnička postaja u kojoj su oružnici boravili od svibnja 1941. god. Po izvješću očito je da su upali domaći Srbi predvođeni četničkim vođama, a ne partizani, kako su ovi kasnije tvrdili.[522]

Oružnici su se povukli u Bijelo Polje i nije bilo gubitaka u ljudstvu. Na kraju ovog poglavlja treba dodati da su na ovu pobunu partizana i četnika u nekoliko kotara tijekom kolovoza 1941. zločinima odgovorile divlje ustaše. Zločina je bilo na potezu Ljubinje–Hrasno u kotaru Stolac, ali su naročito bili izraženi u kotaru Čapljina, gdje su ustaški dužnosnici procjenili da bi moglo doći do pobune u selu Prebilovci, pa su početkom kolovoza opkolili selo na čelu s ustaškim dužnosnikom Vegom i priveli oko 468 osoba srpske nacionalnosti i usmrtili ih u jami u Šurmancima.[523]

Ustanak i vojni sukobi iz kolovoza 1941. u Hercegovini i u drugim djelovima NDH, kao i nemogućnost NDH da ih svojim snagama svlada, dobro su došli Talijanima kao prilika za ostvarenje svojih imperijalističkih težnji, odnosno da prošire svoju vlast na cijelu demilitariziranu zonu u NDH, što obuhvaća cijelu južnu Dalmaciju i cijelu Hercegovinu, osim njezinog sjevernog dijela, a sve radi „pacifikacije“, tj. uspostavljanja reda i mira. Tako je nakon Mussolinijeve odluke i njegova dogovora s dr. Antom Pavelićem 26. kolovoza 1941. odlučeno da general Ambrosio, zapovjednik Druge talijanske armije, svojim snagama od 1. rujna 1941. reokupira Drugu, a u listopadu 1941. i Treću talijansku zonu u NDH. Tako su Talijani u rujnu 1941. reokupirali Drugu zonu i u njoj preuzeli vojnu, a gotovo i svu civilnu vlast. NDH se obvezala rastjerati divlje ustaše, povući ustaške postrojbe s terena Hercegovine i južne Dalmacije, kao i domobranstvo, osim neznatnih oružničkih i domobranskih zapovjedništava i postrojbi pod talijanskim operativnim zapovjedništvom. U Trećoj zoni Talijani su preuzeli vojnu vlast, tj. operativno zapovjedništvo nad tamošnjim oružanim snagama NDH tijekom vojnih operacija, a dopustili su djelovanje civilnih vlasti NDH.[524]

521 M. RADOVIĆ, *nav. dj.*, str. 94. - 97.
522 A.HNŽ FOND ZUDD, INV. br.: K3-156, izvješće Oružničke postaje Rujište od 16. listopada 1941. velikom županu Mostar da su je zauzeli četnici.
523 Opširno: I. ŠARAC, *nav. dj.*, str. 219. - 223.
524 *Isto*, str. 241. - 243. Z. Dizdar-M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini* ..., n. dj., dok. br. 16., str. 194. - 196.

Radi «*smirivanja ustanka*» bilo je dogovoreno da se «*nacionalisti-pobunjenici*» tj. četnici, mogu koristiti u borbi protiv «*komunističkih bandi*», što su Talijani iskoristili pa ih nisu razoružali kako je bilo dogovoreno. Talijani su tako od rujna 1941. uspostavili neposredne veze s istaknutim četničkim vođama, vojvodom Ilijom Trifunovićem-Birčaninom i Dobroslavom Jevđevićem (u Splitu i Dubrovniku), koji su im ponudili pomoć u borbi i uništenju komunističkih formacija na svome terenu, što su Talijani prihvatili. Potom u studenom 1941. i četnički major Boško Todorović s Talijanima sklapa sporazume koji će krajem 1941. i poč. 1942. omogućiti preuzimanje vlasti i ustroj i razvoj četničkih postrojbi u talijanskim zonama u jugoistočnoj Bosni, istočnoj Hercegovini i Dalmaciji, kao i legalizirati četničku suradnju s Talijanima. Ovo će omogućiti i njihovo povezivanje s Dražom Mihailovićem, vođom četničkog pokreta na području bivše Kraljevine Jugoslavije. Tako se početkom 1942. ovi četnici uključuju u jedinstven četnički pokret na području bivše Kraljevine Jugoslavije, koji uglavnom okuplja Srbe. Time su se četnici na ovim područjima, nakon što im je propao pokušaj stvaranja autonomije pod talijanskim pokroviteljstvom, opredijelili za Mihailovićev politički program stvaranja «velike Srbije u velikoj Jugoslaviji», etnički čiste do granice sa Slovenijom.[525]

Budući da ovaj rad obuhvaća i prostor južne Dalmacije, treba navesti odjeke pobune u istočnoj Hercegovini i na ovaj prostor, koji je pobunu proživljavao na svoj način, ali i u njoj na neki način sudjelovao. Ustaška vlast u južnoj Dalmaciji, posebno u Dubrovniku kao jedinom velikom gradskom središtu, provodila je sličnu politiku kao i u Hercegovini.[526]

U Dubrovniku, kao i u ostalim mjestima, skidaju se ćirilični natpisi, pa su tako skinute i dvije ploče i jedan spomenik. Prva ploča bila je postavljena na Pilama u čast ulaska srpske vojske u Dubrovnik 13. studenog 1918., a druga je bila postavljena dragovoljcima Dubrovčanima u borbi protiv Austro-Ugarske u Prvom svjetskom ratu, kao i onima koje su austrougarske vlasti strijeljale jer su bili pristaše jugoslavenskog ujedinjenja, a skinut je i spomenik kralju Petru Karađorđeviću, djelo Ivana Meštrovića.[527]

Kao i u drugim mjestima počelo je uhićenje viđenijih Srba koji su bili pritvoreni na određenoj lokaciji. U noći s 30. lipnja na 1. srpnja 1941.god. ustaša Ante Dužević je sa svojom grupom izveo četrnaest osoba, među kojima je bilo Srba, ali i osoba druge

525 Opširnije vidi: Z. Dizdar, *nav. djelo*, Zagreb, 2002., poglavlje: Suradnja četnika s talijanskim okupacijskim vojnim snagama u BiH 1941. - 1943. godine, str. 97. - 113.
526 F. MIROŠEVIĆ, „Dubrovnik i Dubrovački kotar od Banovine Hrvatske do Talijanske reokupacije od rujna 1939. do rujna 1941.g“., *UDK*: 94(97.5), Dubrovnik, 2010., str. 271.
527 *Isto*, str. 271.

nacionalnosti, koje su odveli su u mjesto Rudine između Slanog i Stona i tamo su ih zvjerski likvidirali.[528]

Ivo Rojnica, ustaški stožernik koji je u Dubrovniku bio glavni predstavnik vlasti NDH, napisao je kasnije memoare u kojima ističe da su osvetu počinili zbog navedenog ubojstva Mije Babića, istaknutog ustaše na Trusini. Za Dubrovnik treba istaći također da je grupa dobrovoljaca u kolovozu 1941.god. predvođena časnikom Emilom Hruškom išla boriti se protiv četnika u istočnoj Hercegovini. Međutim, nakon petnaest dana časnik Hruška je spoznao da su sukobi na osobnoj, seoskoj razini, iz čistih zasjeda, bez ikakvog vojnog cilja, zbog čega se s dragovoljcima vratio u Dubrovnik.[529]

U spomenutom razdoblju gotovo nije zabilježen nijedan četnik ni bilo kakva javna četnička aktivnost u južnoj Dalmaciji, kao ni u središtu župe u gradu Dubrovniku.[530]

Tek potkraj rujna ili prvih dana listopada 1941. Velika župa Dubrava izvještava da je Kotarska oblast u Dubrovniku primila vijest od oružnika iz Kupara da su na Brgatu priveli Lazu Ljubenka iz Donjeg Trnovca kod Trebinja, po dojavi da je u kolovozu kao četnik palio muslimanske kuće u Begović-kuli kod Trebinja. U opširnom iskazu taj se pravda da je ondje samo bio, a prokazivao je imena drugih četnika koji nisu bili dostupni organima vlasti NDH.[531]

Poslije prvih mjeseci NDH, dviju srpskih pobuna u istočnoj Hercegovini i pomalo čudnih i ishitrenih odluka poglavnika dr. Ante Pavelića ili možda jedinog mogućeg rješenja o kojem se do sada puno nije pisalo, dolazimo do razdoblja kada će četnički pokreti jačati i stalno nanositi nove poteškoće, kako vlastima NDH tako i običnim Hrvatima i Muslimanima i u Hercegovini i u dijelovima južne Dalmacije.

4.3. Izgradnja, ustroj i akcije četničkih vojnih formacija u Hercegovini i južnoj Dalmaciji do kraja 1941. godine

Poslije lipanjske pobune Srba u istočnoj Hercegovini i njezinog tijeka u srpnju i kolovozu 1941. i talijanske reokupacije u rujnu 1941. kada Talijani postaju apsolutno odgovorne vojne vlasti za stanje u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, u rujnu su četnici i njihovi

528 I. ROJNICA, *nav. dj.*, str. 92. - 93.
529 F. MIROŠEVIĆ, *nav. dj.*, str. 277.
530 MILICA BODROŽIĆ, *O ustašima i četnicima u dubrovačkom kraju, 1941. - 1945., Dubrovnik u narodnooslobodilačkoj borbi i Socijalističkoj revoluciji, 1941. - 1945.*, Split, 1985., str. 1082.
531 A.HNŽ FOND ZUDD INV br.K 33-1621, izvješće Kotarske vlasti Dubrovnik od 4. listopada 1941. o uhićenom četniku na Brgatu.

dužnosnici u Hercegovini odahnuli znajući da ih ustaše, oružništvo i domobranstvo NDH više neće progoniti i likvidirati te su se mogli u miru posvetiti izgradnji vojnih formacija. Ipak, četnici u Hercegovini nisu samostalna formacija, nego pripadnici ukupne četničke organizacije koja je već mjesecima u miru izgrađivana u Srbiji, s centrom na Ravnoj Gori, gdje je smješten iskusna skupina oficira bivše vojske Kraljevine Jugoslavije pod vodstvom pukovnika Draže Mihailovića. Radi daljnjeg praćenja i razumijevanja četničkih aktivnosti u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji potrebno je o vodstvu četničkog pokreta ukratko kazati sljedeće.

Pukovnik Draža Mihailović je u svibnju 1941. na Ravnoj Gori osnovao *Komandu četničkih odreda jugoslavenske vojske* kao vojnu jezgru i nastavak jugoslavenske vojske u zemlji. S dolaskom prvaka pojedinih građanskih stranaka na Ravnu Goru u kolovozu 1941. i osnivanjem *Centralnog nacionalnog komiteta* kao političkog rukovodstva četničkog pokreta i usvajanjem političkog programa, četnički pokret povezuje vojnu i političku komponentu svoga pokreta. On izgrađuje svoju vojnu organizaciju i vojnu hijerarhiju na Ravnoj Gori i u Srbiji te postupno povezuje četničke skupine na području bivše Kraljevine Jugoslavije, uključujući tu i one na području NDH gdje prevladava srpsko stanovništvo, prvenstveno u istočnoj Bosni i u Hercegovini, kao i u susjednoj Crnoj Gori i Sandžaku, oslanjajući se na velikosrpske strukture kao i na one koji se zalažu za obnovu monarhističke Jugoslavije po završetku rata. Stavljajući te četničke skupine pod svoje zapovjedništvo, njima rukovode određujući im političke i vojne oblike i ciljeve koje onda nastoje ostvariti tijekom rata. Nakon uspostavljanja čvršće veze s izbjegličkom vladom Kraljevine Jugoslavije u listopadu 1941. (dolaskom majora Zaharija Ostojića, Mirka Lalatovića i britanskog obavještajnog časnika za vezu, kapetana B. Hudsona na Ravnu Goru) ona je prihvatila četnike kao svoju vojsku te je predsjednik vlade gen. D. Simović 15. studenog 1941. Dražu Mihailovića imenovao komandantom svih oružanih snaga u zemlji, pa i naziv pokreta mijenja u „Jugoslavenska vojska u otadžbini*“*, (JVUO), ali se i dalje u narodu organizacija zvala četničkom, a njezini pripadnici četnicima. Kralj Petar II. unaprijedio je 7. prosinca 1941. Dražu Mihailovića u brigadnog generala. Nakon slamanja partizanskog pokreta u Srbiji izbjeglička je Vlada i službeno prihvatila četnike kao svoje snage u Jugoslaviji, te je D. Mihailović 11. siječnja 1942. u novoj vladi dr. Slobodana Jovanovića, od kralja imenovan za ministra vojske, mornarice i zrakoplovstva, a kralj ga je 19. siječnja unaprijedio u divizijskog generala, a kao nositelja pokreta otpora prihvatila ga je i Britanska vlada. Na taj je način četnički pokret dobio

legitimitet i širi prostor za svoje djelatnosti te je podrobnije razradio svoje strateške ciljeve i taktičke varijante. [532]

Tako je Draža Mihailović, nakon razlaza s partizanskim pokretom i njegovim vođom Titom, a na temelju prijašnjih prijedloga, u prosincu 1941. utvrdio, u dosluhu s izbjegličkom kraljevskom vladom u Londonu, politički i vojni program četničkog pokreta koji je kao «*Instrukciju*» na provedbu uputio 20. prosinca 1941. četničkim zapovjednicima u Crnoj Gori i Sandžaku, a odnosila se i na četničke zapovjednike u istočnoj Bosni i Hercegovini, s kojima su isti zapovjednici imali vezu preko Gacka, Bileće i preko Foče na Kalinovik, što se u dokumentu i navodi, povezujući tako vojnu i političku komponentu svoga pokreta. Taj program u osnovi neće se bitnije mijenjati do kraja rata.

Prema njemu Draža i četničko vodstvo drže se slijedećih osnovnih načela na prostoru bivše Jugoslavije. Po njemu NDH mora nestati te je vladi u London 1942. javljao da je njegov "prvi cilj uništenje ustaša i njihovog dela Pavelićeve Hrvatske". S tim u vezi, tijekom rata Draža Mihailović nalaže preko svojih izaslanika da na području bivše Jugoslavije ne može biti drugog pokreta otpora osim četničkog, da treba spriječiti svaku preuranjenu akciju protiv okupatora, da je glavni politički protivnik partizanski pokret (pod vodstvom KPJ koji se isto tako zalaže za obnovu Jugoslavije, ali i za društvene promjene, deklariranu ravnopravnost naroda i federalizaciju buduće države), da s okupatorima valja taktizirati pa i tajno (a ubrzo i javno) surađivati radi zaštite srpstva te da treba izgraditi četničke postrojbe na cijelom prostoru bivše Jugoslavije i uspostaviti vlast na područjima pod svojim nadzorom kako bi se ostvarili politički ciljevi pokreta – od kojih je prema Draži glavni stvaranje etnički čiste «velike Srbije u velikoj Jugoslaviji» do granice sa Slovenijom, na čelu s kraljem i pod svojevrsnom četničkom diktaturom. Od početka četnički pokret se protivi uspostavi NDH, koja mora nestati jer obuhvaća i tzv. «*srpske zemlje*» od Drine do Slovenije. Stoga pokret poziva Srbe s toga područja na pružanje otpora ustaškoj vlasti, koristeći se činjenicom ustaških represivnih mjera i zločina protiv srpskoga stanovništva, organiziranjem četničkih postrojbi i ustrojem vlasti. S jačanjem partizanskog pokreta, odobrava se i jača suradnja s Talijanima, a poslije i s njemačkom vojskom u slamanju partizanskog pokreta. Draža upućuje svoje izaslanike u razne krajeve bivše Jugoslavije, posebice na područje NDH, s ciljem da prenose njegova navedena načela i naputke, a šalje i četničke postrojbe i zapovjednike iz Srbije i Crne Gore da potpomognu razvoju četničkog pokreta na tom području. Oni sudjeluju s talijanskim postrojbama u pojedinim zajedničkim vojnim pothvatima i borbama protiv

532 J. TOMASEVICH, *nav. dj.*, str. 165. dalje i opširnije vidi: B. LATAS i M. DŽELEBDŽIĆ, *Četnički pokret Draže Mihailovića 1941. - 1945.*, Beograd, 1979.

partizanskog pokreta na području Hercegovine i Dalmacije, vršeći pritom masovne pljačke, paljevine i ubojstva civilnog pučanstva, Hrvata i Muslimana, radi njihovog "čišćenja", te pripadnika partizanskog pokreta bez obzira na nacionalnu pripadnost.

Neophodno je iznijeti dijelove iz Dražine «*Instrukciji*» od 20. prosinca 1941. jer po njoj postupaju četničke postrojbe u Hercegovini i Dalmaciji tijekom ostatka rata, gdje god im se za to pružila prilika. U "*Instukciji*" Draža otvoreno naglašava kako je cilj borbe četničkog pokreta na čelu s kraljem Petrom:

"... Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu i u granicama predratne Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Srema, Banata i Bačke..."

"... čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata..."

"... Stvoriti neposredno zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i između Srbije i Slovenačke, čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa, a Bosne i Hercegovine od muslimanskog i katoličkog življa ...". [533]

Tomu treba dodati zalaganje za vladavinu dinastije Karađorđevića i obnovu starog društvenog poretka, što se iskazivalo sloganom: «Za Kralja i Otadžbinu», pod svojevrsnom četničkom diktaturom.

Potrebno je još istaći da je u Nikšić izbjegli i pojedini četnički prvaci iz istočne Hercegovine. Dok su završavale borbe i slamanje lipanjskog ustanka Srba u istočnoj Hercegovini, 30. lipnja 1941. dr. Stevan Moljević, odvjetnik iz Banja Luke, od kolovoza 1941. član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta, i jedan od glavnih kasnijih četničkih ideologa i rukovoditelja u zemlji,[534] u ovom je mjestu završio svoj programski dokument četničkog pokreta, koji je i prvi takav dokument, pod naslovom «*Homogena Srbija*» o granicama, društvenom ustroju i vanjskoj politici «velike Srbije» u obnovljenoj «velikoj

533 Z. DIZDAR I M. SOBOLEVSKI, *n. dj*., dok. br. 127. Nije na odmet napomenuti da sličan projekt etničkog čišćenja i teritorijalne ekspanzije nalazimo u studiji generala Milutina Đ. Nedića iz 1941. pod nazivom *Srbi i srpske zemlje – etnografski problem srpskog naroda*, koju je priredio za svoga brata, generala Milana Nedića, od svibnja 1941. predsjednika kvislinške vlade Srbije, s kojim je Draža Mihailović u kolovozu 1941. sklopio tajni sporazum. U memorandumu, koji je Milan uputio ministru vanjskih poslova Trećeg Reicha, navode se teritoriji koji trebaju pripasti Srbiji. Tu se navodi da Hercegovina "u celini pripada Srbiji", a iz nje bi se trebalo "da se iseli svih 137.140 katolika". I južna Dalmacija "bi pripala Srbiji", a nakon iseljavanja katolika i doseljavanja "139.141 pravoslavnih", područje, pa kad bi i ostalo "781 musliman i 583 ostalih vera, dakle imalo bi skoro 100% srpski sastav", MIRKO GRMEK - MARC GJIDARA - NEVEN ŠIMAC, *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji, Zagreb 1993.*, str. 134. - 141. Draža je to operacionalizirao tako da četničke postrojbe fizički očiste s toga područja Hrvate i Muslimane i stvore etnički čist prostor Dražine "Velike Srbije".

534 Dr. Stevan Moljević (Rudo, 1883. - Sremska Mitrovica, 1959.), odvjetnik u Banjoj Luci. Bio je član Samostalne demokratske stranke S. Pribićevića i predsjednik Srpskog kulturnog kluba u Banjoj Luci. Desetog travnja 1941. pobjegao je u Crnu Goru. Član je Centralnog četničkog nacionalnog komiteta od kolovoza 1941. i jedan od njegovih potpredsjednika, a od siječnja 1944. bio je sektretar Izvršnog odbora tog Komiteta. Obavljao je i razne druge dužnosti u četničkom pokretu. Bio je savjetnik D. Mihailovića za politička pitanja. Predao se vlastima DFJ 3. rujna 1945. Osuđen je na 20 godina robije koju je izdržavao u Sremskoj Mitrovici, gdje je i umro.

Jugoslaviji».[535] Glavna pogreška Srbije 1918., misli Moljević, bila je ta što u novoj državi Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca Srbija nije odredila svoje granice; zato se to sada mora učiniti. Prema Moljevića prva i osnovna dužnost svih Srba jest "da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive ...", sa "slobodnim izlazima na more za sve srpske oblasti koje su na domak mora". U te srpske oblasti spadaju "Srpska Hercegovina" koja bi obuhvaćala područje od Neretve na istok te kotar Foču, i "Srpska Dalmacija", od Ploča skoro do Šibenika, u koju bi bili uključeni istočni dijelovi livanjskog kotara, kotarevi Prozor, Duvno, Ljubuški i zapadni dio mostarskog kotara i područje do mora. Ona bi imala izvjesno vrijeme poseban autonomni položaj zbog više od 90 % Hrvata u njoj, a koji bi s vremenom bili uklonjeni. Da bi ta Moljevićeva Srbija postala homogena, tj. naseljena samo Srbima, ostavljena je mogućnost "preseljavanja i izmjene žiteljstva", naročito Srba i dijela Hrvata, a svi preostali Hrvati, svi Muslimani i Nesrbi bili bi jednostavno "počišćeni", tj. fizički likvidirani. Ovako stvorena etnički čista i homogena Velika Srbija imala bi, prema Moljeviću, prvorazrednu ulogu u budućoj obnovljenoj Jugoslaviji i na Balkanu, poradi srpskih "istorijskih zasluga". Ta obnovljena Jugoslavija trebala se urediti na federativnoj osnovi u trima federalnim jedinicama, uz homogenu Srbiju, obuhvaćala bi još Hrvatsku i Sloveniju. Ne treba niti naglašavati da bi u obnovljenoj Kraljevini Jugoslaviji Srbi imali još veću hegemoniju nego što su imali u Kraljevni Jugoslaviji. Hrvatska federalna jedinica, po Moljevićevu projektu, svedena je gotovo na nekadašnje "ostatke ostataka" iz doba najezde Turaka u Hrvatsku, a zasigurno bi se nastojalo još je više smanjiti. Ovim Moljevićevim projektom neposredno su iskazane gotovo dvostoljetne težnje i planovi srpske politike o posezanjima za hrvatskim povijesnim i nacionalnim područjima. To je značilo uključenje Bosne i Hercegovine u cjelini i većeg dijela Hrvatske u "homogenu Srbiju", što je kartografski iskazano u posebnom promidžbenom letku, koji je uz prigodan tekst širen na terenu ujesen 1941. i početkom 1942. godine na području istočne Hercegovine.

Draži Mihailoviću je trebalo nekoliko mjeseci da pohvata sve veze s četnicima na terenu pa i s onima u istočnoj Hercegovini kako bi došlo do prve ozbiljne suradnje i koordinacije na terenu.[536]

Nema točnog i preciznog podatka tko je prvi od četničkih dužnosnika stupio vezu u ljeto 1941. iz Hercegovine s četničkim štabom na Ravnoj Gori i pukovnikom Dražom

535 Objavljen je u knjizi: *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije*, *Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941.-1942.*, tom XIV., knj. 1., Beograd, 1981., str. 1. - 10. Odatle je preuzet i objavljen u knjizi Z. DIZDAR - M. SOBOLEVSKI, *n. dj.*, 160. - 165.
536 J. MARJANOVIĆ, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb - Beograd, 1979., str. 69.

Mihailovićem. S obzirom da je dosta visokih oficira od lipnja pa nadalje imalo sudioništvo u četničkom radu na terenu, sigurno je netko od njih izravno došao u dodir sa štabom na Ravnoj Gori ili preko četničkoga štaba u istočnoj Bosni. Po svoj prilici, ozbiljna suradnja uspostavljena je preko četničkog "Gorskog štaba" u istočnoj Bosni jer su iz toga smjera došla u Hercegovinu prva dva visoka četnička oficira, kapetan Branislav Šoškić i potom major Boško Todorović.[537]

No, ne može se isključiti ni mogućnost da je s četničkim Štabom na Ravnoj Gori uspostavljena veza preko četničkog komandanta za Crnu Goru, pukovnika Baje Stanišića jer su četnički dužnosnici u nekoliko navrata iz Hercegovine išli u Nikšić na sastanak.[538]

Sa ova dva centra uspostavljen je kontakt s četničkim Štabom na Ravnoj Gori. Potkraj ljeta pukovnik Draža Mihailović je donio odluku da se uputi nekoliko viših četničkih oficira na teren u Hercegovinu sa zadaćom o daljnjem ustroju četničke organizacije, pa je tako u Hercegovinu upućen žandarmerijski kapetan Branislav Šoškić. Po svoj prilici došao je u kotar Nevesinje početkom listopada 1941. godine javivši se nadređenom dužnosniku Petru Samardžiću, koji ga je izvijestio o prilikama i stanju četnika u kotarevima Nevesinje, Konjic i Mostar.[539]

Prije nego što iznesemo prikaz izgradnje četničkih postrojbi, treba pojasniti kako su bile ustrojene četničke vojne formacije na terenu u ljeto 1941. do talijanske reokupacije u Hercegovini. Riječ je o četama sastavljenim po selima, mjestima, obično u broju od četrdesetak do sedamdesetak ljudi, obično naoružanih puškama, s ponekom strojnicom i puškomitraljezom i pokojom bombom. Zapovjednici četa bili su ugledni ljudi u selu, obično pismeni, malo bogatiji seljaci ili trgovci, ugostitelji ili činovnici iz bivše Kraljevine Jugoslavije. Četnici su poštovali svoga zapovjednika koji je koordinirao na terenu s istaknutim četničkim dužnosnikom, obično predsjednikom bivšega četničkog odbora iz Kraljevine Jugoslavije ili nekim običnim članom kotarskog odbora. Na vrhu organizacije stajao je vojvoda, ako je bio imenovan ukazom po pravilima rada četničke organizacije. Takvo je stanje bilo u Hercegovini sve do kasne jeseni 1941. kada se ustrojavaju veće

537 E. ĆEMALOVIĆ, *nav. dj.*, str. 35.
538 A HNŽ FOND ZČD. INV.br. BH-V-1896, opširno *Izvešće o stanju četnika u Hercegovini u jesen 1941. majora Boška Todorovića sačinjeno 26. I. 1942. Ministru vojske i mornarice u otadžbini Draži Mihailoviću*.
539 Enver Ćemalović, pilot u vojsci K. Jugoslavije, partizan od kolovoza 1941. godine u kotaru Konjic na prostoru Boraca i Glavatičeva, opširno piše u svojim memoarima o radu četničkoga dužnosnika Šoškića u kotarevima Nevesinje, Konjic i Mostar, a koji je potrebnu logističku podršku dobio u Nevesinju od Petra Samardžića.

formacije - odredi. Prvo pisano izvješće iz Hercegovine o stanju četnika, postrojbi i njihovu radu na terenu poslao je kapetan Branislav Šoškić početkom studenoga 1941.[540]

Iz zaglavlja navedenoga izvješća vidi da je Šoškić pod nadležnošću Gorskog četničkog štaba, a da izvješće piše uime *Kombinovanih četničkih odreda Hercegovine*.[541]

Postoji dokument u kojim se spominje Četnički hercegovački odred, što je formacijski veće od čete i njih kombinirano ima više od jednog u Hercegovini. U izvješću se navodi da je kralj Petar II. Karađorđević u Londonu imenovao vojvodu generalštabnog pukovnika Dražu Mihailovića za komandanta četničkih odreda, da je u Srbiji, što pod oružjem što spremno za mobilizaciju, tristo tisuća četnika koji su u Srbiji do listopada 1941. kontroliraju Bajinu Baštu, Užice, Užičku Požegu, Čačak, Gornji Milanovac, Rašku, Krupalj, Loznicu, Ljubovije, cijelu Rašku Peć, te su pred preuzimanjem Valjeva, Šapca, Kraljeva i Kosovske Mitrovice.[542]

Na Ravnoj Gori postojala je radio-stanica u izravnoj vezi s Radio Londonom, koja je emitirala program od osam sati navečer na srednjim valovima i koju je mogao svatko slušati tko je posjedovao radio-prijemnik.[543]

U četničkom štabu na Ravnoj Gori su tri oficira za vezu iz Engleske, nekoliko engleskih vojnika, dva američka časnika i nekoliko ruskih.[544]

U desetom mjesecu spustili su se engleski avioni kod Užičke Požege i dostavili oružje i municiju za četnike.[545]

Vrlo brzo i sustavno četnički pokret se širi u Crnoj Gori, istočnoj Bosni, pod zapovjedništvom Jezdimira Dangića; Šoškić je na jednom mjestu iznio podatak o 25.000 četnika na području Podrinja i Crne Gore.[546]

Također navodi, pri završetku teksta, da su se četnici borili protiv ustaša i NDH, a ne protiv poštenih Muslimana i Hrvata, ali da će svakog ubijenog četnika žestoko osvetiti.

Da je Draža Mihilović, vrhovni četnički komandant iz izvješća osjetio da treba još četničkog časničkog kadra poslati na teren, posebno u Hercegovinu, vidi se i po brzom dolasku artiljerijskog majora Boška Todorovića, komandanta četničke Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, koji je već imao vidne rezultate na osnovi sklopljenog sporazuma s potpukovnikom P. Gastegnerom, zapovjednikom 11. talijanske pukovnije,

540 A HNŽ FOND ZČD INV. br.: BH-V-8598, opširno izvješće o četnicima u Srbiji, Crnoj Gori i BiH iz studenog 1941. upućeno i stanovnicima Hercegovine, posebno Muslimanima. Podatci koji se iznose tek su djelomično točni, a ima niz netočnih, što se može vidjeti u studijama koje sam naveo o četničkom pokretu.
541 A HNŽ FOND ŽČD INV. br.: BH-V-8598, izvješće kapetana Branislava Šoškića iz studenog 1941.
542 *Isto.*
543 *Isto.*
544 *Isto.*
545 *Isto.*
546 *Isto.*

dogovorenog 11. studenog 1941., prema kojemu su se Talijani povukli s područja čajničkog i fočanskog kotara u Pljevlje predavši vlast u tim kotarevima četnicima, davši im 3000 pušaka s više od 60.000 metaka, dva minobacača, dva topa 65 mm te veću količinu hrane i ostale vojne opreme. Potom je s istim potpukovnikom potpisao sporazum 30. studenog 1941. zbog kojeg su postrojbe NDH napustile Goražde, a četnici preuzeli vlast.[547] To je omogućilo četnicima da u tim kotarevima, po preuzimanju vlasti, izvrše stravične masovne zločine nad muslimanskim i hrvatskim pučanstvom s više tisuća zaklanih i ubijenih, u više navrata.

Major Boško Todorović se iz istočne Bosne, nakon potpisa sporazuma u Goraždu, istoga dana 30. studenoga 1941. vrlo žurno se uputio u Hercegovinu.[548] Kako sam navodi, putovao je kroz Bratunac, Vlasenicu, Rogaticu, Foču, uz dolinu Sutjeske za Čemerno kod Gacka.[549]

U izvješću nije naveo kod koga je došao u Gacko, no to je najvjerojatnije pop Radojica Perišić, četnički vojvoda koga će Todorović često spominjati do svoje smrti. Navedeno izvješće je jedno od najboljih časničkih izvješća, bilo četničkih ili nekih drugih s kraja 1941. tipkano na ćiriličnom pisaćem stroju. Kao prvo on je istaknuo da je zatekao četničke čete iscrpljene ratovanjem od lipnja 1941., slabo naoružane s malo streljiva, u obmanutom stanju, četnik je nepovjerljiv, izložen defetističkoj, protudržavnoj, protusocijalnoj, protumonarhističkoj, protubritanskoj, pa i protučetničkoj propagandi komunista, koji četnike mirnim putem ili prijetnjama i ucjenama regrutiraju u partizanske jedinice.[550]

U izvješću on opširno izvješćuje o četničkom narodnom prvaku, uglednom dužnosniku koga smo mi već više puta spominjali u ovom radu, a to je Čedo Milić.[551] Po njemu je Čedo Milić uz pratnju putovao iz Gacka u Nikšić na važan sastanak četničkih dužnosnika Crne Gore i Hercegovine sredinom studenoga 1941. Pri povratku iz Nikšića partizani su iz zasjede ubili u vozilu Čedu Milića, što Todorović smatra velikim gubitkom za četnike u Hercegovini.[552]

Dolazak majora Boška Todorovića na područje istočne Hercegovine bio je prvi ozbiljan iskorak u vojno-organizacijskim pitanjima, naime o angažiranju četničkoga kadra,

---

547 *Zbornik NOR-a*, tom XIV., knj. 1., Beograd, 1981., str. 87. ; Z. Dizdar, *Četnički zločini u BiH...*, str. 102. - 103. i Z. DIZDAR - M. SOBOLEVSKI, *nav. djelo*, str. 239. - 243., 248. - 250. i 255. - 256.
548 J. MARJANOVIĆ, nav. dj., str. 69. - 70.
549 A HNŽ FOND ZČD INV. br.: BH-V-1896, izvješće majora B. Todorovića 26. siječnja 1942.
550 *Isto*.
551 *Isto*.
552 A HNŽ FOND ZČD INV. br.: BH-V-1896, izvješće majora B. Todorovića 26. siječnja 1942. Sin Čede Milića, Jovan Milić (1936.), nastanjen u Srbiji, izjavio je: "Moj otac bio je jako bogat i situiran čovjek, bio je četnički organizator, komandant i vojvoda u Nevesinju i Gacku od aprila do novembra 1941. g. Ubijen je iz zasjede od partizana na putu Nikšić - Gacko u klancu Duga. Sahranjen je uz sve vojne počasti četničkog vojvode u Pivskom manastiru u Pivi, Crna Gora." Izjava u posjedu autora.

koji je na terenu Hercegovine bio pasivan, potom o pitanju rezervnog četničkog kadra, ustroja postrojbi, mobilizacije i obuke ljudstva, formiranja civilne vlasti, pa i formiranja liječničkih timova za ranjenike, logističke baze do formiranja tima za pregovore s Talijanima.[553]

Major Boško Todorović ističe podatak da je, došavši na teren, zatekao borbe ustaške vojske protiv četnika, u kojima su četnici bilježili vojne poraze. Sam major ističe da je zapravo riječ o gatačkim Muslimanima koji vode operacije ograničenoga tipa vršeći odmazde nad Srbima i poravnavajući nekakve račune iz prethodnih borbi ili godina i desetljeća, jer su redovita vojska NDH i ustaše, po ugovoru NDH i Italije, 1. rujna 1941. napustili istočnu Hercegovinu. U svom izvješću Draži Mihailoviću od 26. siječnja 1942. B. Todorović ističe da se "srpsko pitanje" na području NDH pod talijanskom okupacijom (tj. na području II. i III. zone, nakon što četnici u suradnji s Talijanima tu preuzmu civilnu vlast) rješava na "polju vojnih operacija uništenjem Turaka evakuacijom, istrebljenjem, prinudnim selenjem"; s druge strane ističe da je potrebno na "privrednom planu, obezbjeđivati ishranu srpskog življa ... oduzimanjem turske i suvišne srpske hrane" i učvrstiti se na "diplomatskom polju, uspostavljanjem čvršće saradnje sa Italijanima". To se, prema Todoroviću, "u duhu direktiva naše Vrhovne komande", već tada činilo u osam istočnobosanskih kotareva, u kojima su četnici, surađujući s Talijanima, već imali vlast. Cilj tih akcija, prvenstveno u istočnoj Hercegovini, bio je "oslobođenje od Turaka" na tom prostoru, odnosno etničko čišćenje, i "ovladavanje dijelom jadranske obale". Dalje navodi bi se četničke postrojbe mogle "prebacivati duž Dinarskih planina iz Srbije u Liku …". [554]

Što su četničke skupine, grupe, čete, radile na terenu istočne Hercegovine od reokupacije do kraja 1941., iznijet ćemo ukratko. U južnoj ili donjoj Hercegovini bilježe se stalni četnički izgredi usred Popova polja u rujnu i dijelu listopada 1941., od Koteza, Veličana, Strujića, Dračeva i Grmljana, a oni se svode na pljačku ljetine, ubijanju starih i nemoćnih i u pljačkanju stoke.[555]

Slična izvješća o četničkim neredima na prostoru župe Ravno zabilježio je župnik don Jozo Zovko.[556] Po njegovu izvješću četnici pljačkaju žito, duhan, med, kradu stoku, usmrtili su nekoliko mještana i sve to pred očima talijanskih vojnika. Slično izvješće upućeno je iz

553 A HNŽ FOND ŽČD INV. br.: 1896. izvješće majora B. Todorovića od 26. siječnja 1942.
554 *Zbornik NOR-a*, tom XIV., knj. 1., str. 137. Z. DIZDAR - M. SOBOLEVSKI, *nav. dj*., Zagreb, 1999., str. 365.
555 A HNŽ FOND ZUDD. INV. br.: UDK 32-1522, izvješće Velike župe Dubrava od 10. listopada 1941. Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu o četničkoj akciji u Ravnom.
556 A HNŽ FOND ZUDD INV. br.: 7-89, izvješće don Joze Zovke o stanju župe Ravno u listopadu 1941.

Oružničke postaje Ljubinje da su tijekom listopada 1941. četnici u više navrata napadali muslimanska sela.[557]

I u drugim kotarima postoje slične četničke aktivnosti, odnosno tipično četnički način ratovanja, i to u kotarima Stolac, Nevesinje, Bileća. U svojim sjećanjima istaknuti komunističko-partizanski dužnosnici s tih područja tijekom jeseni ističu četničke aktivnosti osobito u pljački muslimanskih sela i hrvatskih nebranjenih sela.[558]

Četničke aktivnosti zabilježene su u selu Ravne, u kotaru Mostar, u prosincu 1941. gdje je zabilježen napad na oružnike, ubojstvo Hrvata Blaža Krezića i pucnjava po hrvatskim kućama.[559]

U kotarima Gacko i Nevesinje stalno smo se doticali četničke aktivnosti na području Borča, cijelu jesen 1941. i početkom 1942. godine. Tu je smješteno nekoliko muslimanskih, hrvatskih i srpskih sela na putu Gacko - Ulog - Nevesinje - Konjic. Muslimane i Hrvate vlasti NDH su ih dobro naoružali, pa ih četnici nisu mogli poraziti. Izvješće majora Boška Todorovića odnosi se na grupiranje snaga za zauzimanje Borča od „Turaka". Na vidjelo izlazi još jedna pojedinost, a to je da je za tu akciju tražio pomoć od partizana, koji su, međutim, odbili sudjelovati u borbama oko Borča.

Još jednu činjenicu treba istaknuti prije završnoga prikazivanja rasporeda četničkih postrojbi u Hercegovini potkraj jeseni i početkom zime. Te godine zima je bila izrazito hladna, s puno snijega, ne samo u Hercegovini, nego uopće u Europi. Tako je ona u brdsko-planinskom prostoru Hercegovine gotovo onemogućila bilo kakve vojne aktivnosti.

Četnici su sebi postavili cilj da pod svaku cijenu zauzmu vojno uporište Borač, kako su ga zvali „zadnje leglo ustaša". Tako po zapovijedi od 24. prosinca 1941. točno vidimo organizacijsku strukturu četnika u istočnoj Hercegovini. Kapetan Sergije Mihailović je operativni komandant četničkih jedinica za Hercegovinu. Za granični pojas uz Crnu Goru i dobar dio istočne Bosne navode se sljedeće četničke postrojbe: u kotaru Gacko (Zagorski, Obaljski, Slivaljski i Koleški četnički bataljon), u kotaru Nevesinje (Bratački i Nevesinjski četnički bataljon), u istočnoj Bosni (Goraždanski, Kosoritski, Miljevski, Čelebinski i Čajnički

557 A HNŽ FOND ZUDD INV. br.: K32-1548, izvješće iz Ljubinja oružničkoj pukovniji u Sarajevu 24. listopada 1941. o napadu četnika na sela oko Ljubinja.

558 *Sjećanje boraca stolačkoga kraja*, gdje Miroslav Kundačina, Dušan Grk i Milenko Šotra pišu o četničkim zlodjelima od Hrguda, Berkovića, Divina, Dabarskog polja do Plane i Fatnice u razdoblju od rujna do prosinca 1941.

559 A. HNŽ FOND ZUDD INV. br.: K9-437, izvješće Oružničkog voda od 29. prosinca 1941. Krilnom oružničkom zapovjedništvu u Mostaru o napadu četnika na selo Ravne.

četnički bataljon, Fočanski četnički odred i Četnička četa s Broda), u Crnoj Gori (Pivaljski četnički bataljon i Crnogorsko-bobovski četnički odred).[560]

Ovdje smo naišli na spomen vojne formacije bataljona, koji je veći od odreda. Po vojnoj strukturi bataljon ima nešto više od tristo ljudi, što odgovara realnom stanju mobiliziranog ljudstva u navedenim kotarima. S ovakvim formacijama četnici Hercegovine su ušli u Novu godinu 1942., a u tom periodu južna Dalmacija je bila izvan dosega četničkih aktivnosti u bilo kojem vojnom-organizacijskom pogledu.

4.4. Djelovanje komunista na organiziranju ustanka te pojava prvih partizanskih grupa i suradnja pojedinih s četnicima do kraja 1941. godine

Partizanskim pokretom u Drugom svjetskom ratu od 1941. do 1945. godine na prostoru bivše K. Jugoslavije i potom novoproglašene NDH upravljala je Komunistička partija Jugoslavije. Njezin rad je službeno zabranjen u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, njezini čelnici su djelovali ilegalno u drugim zemljama, često dolazeći pod udar vlasti, a njezini pripadnici do zatvorskih kazni, koji u pojedinim slučajevima nisu bile male. Napad na Kraljevinu Jugoslaviju izazvao je i KPJ, ali stranka nije bila ni u kakvoj nikakvoj političkoj poziciji da što poduzme. Nakon proglašenja NDH vrlo brzo je došla pod udar vlasti s novim privođenjima i likvidacijama. U strogoj tajnosti održano je nekoliko sastanaka u svibnju, lipnju i srpnju 1941. s ciljem podizanja naroda Jugoslavije na ustanak.[561]

Napad Njemačke na Sovjetski Savez ubrzao je odluku, pa je već na sastanku Politbiroa Centralni komitet KPJ 27. lipnja 1941. donio odluku o oružanoj borbi. Određen je Glavni štab, za komandanta je izabran Josip Broz Tito, a 4. srpnja održana je sjednica i donesena je odluka da se otpočne oružana borba.[562]

Ovu odluku o ustanku tijela KPJ-a upućivali su na prostor Bosne i Hercegovine i Hrvatske, pa su tako izaslanici u strogoj tajnosti stigli u pokrajinske i oblasne komitete Hercegovine i južne Dalmacije oko polovice srpnja 1941. Prvu aktivnost KPJ i komunista

560 A HNŽ FOND ZČD INV. br.: BH-U-1857/2, pisana zapovijed za napad četničkih snaga na Borač 24. prosinca 1941., potpisao kapetan Sergije Mihailović, koji je inače rođen u carskoj Rusiji, gdje je završio vojnu akademiju. Rano je došao u dodir s četničkim organizacijama koje imaju neki oblik djelovanja i u carskoj Rusiji. Poslije pobjede Oktobarske revolucije odselio se u Kraljevinu SHS u Beograd gdje je primljen u redovnu vojsku kao oficir. Službovao je u više mjesta u Kraljevini Jugoslaviji do travnja 1941. Stavio se na raspolaganje Draži Mihailoviću, koji ga je kao časnika s iskustvom poslao na ustroj četničkih jedinica u istočnu Bosnu, a vrlo brzo prebacio u Hercegovinu. Na prostoru Hercegovine boravio je cijelu jesen 1941. i do lipnja 1942. Nekim poslom kod ustroja četničke brigade u Kalinoviku zatekao se u kamionu koje je prevozilo streljivo, bombe i mine. Kamion se prevrnuo i on je poginuo.

561 NEBOJŠA N. HADŽIMURTEZIĆ - RADOVAN I. FILIPOVIĆ, *Ivo Lola Ribar*, Beograd, 1977., str. 19.

562 SKUPINA AUTORA, *Pregled istorije Saveza Komunista Jugoslavije*, Beograd, 1963., str. 306. - 307.

partizana u izvješću je zabilježilo 24. lipnja 1941. Oružničko krilo Mostar pod točkom „Komunistička propaganda“ navodi da je na katolički blagdan Sv. Ante, 12. i 13. lipnja 1941., pred crkvom na Humcu kod Ljubuškog, regionalnom mjestu hodočašća sv. Anti, došlo do uništavanja letaka u kojima se narodi u BiH pozivaju na borbu protiv NDH, protiv sila Osovine. Isti sadržaj uništen je i u obližnjem selu Vašarovići. Pojedini počinitelji su privedeni, a organizator komunista Vlatko Hrstić ubijen je u Vitini.[563]

Prvi konkretni sastanak na podizanju ustanka u Hercegovini održan je u Mostaru 16. srpnja 1941. kada su doneseni konkretni zadatci o podizanju ustanka, određeni su članovi vojnog komiteta, potom ljudstvo koje je trebalo biti upućeno u istočnu Hercegovinu kako bi pokušati preuzeti kontrolu nad srpskim ustankom.[564]

Slično je stanje bilo s radom KPH, kao dijela KPJ, i na organizaciji ustanka u južnoj Dalmaciji, gdje su se suočavali s istim problemima. Dio komunista su privele vlasti NDH, a jug Hrvatske je u vrijeme Drugoga svjetskog rata bio dosta prometno izoliran.[565]

Već smo govorili o stanju u istočnoj Hercegovini upravo želeći razlučiti četnike od partizana u lipanjskom ustanku 1941 i kasnije. Zato ćemo više pozornosti posvetiti kotarima Livno, Konjic, Ljubuški i Mostar odakle se regrutiralo najviše partizana u ljeto 1941., a i najveća partijska tijela bila su u Mostaru.[566]

Izvješće Četvrte oružničke pukovnije iz Sarajeva od 16. kolovoza 1941. govori o komunističkoj propagandi u većem dijelu Bosne i Hercegovine, a bilježi nekoliko privođenja komunista u kotaru Sarajevo u vlaku prema Mostaru i natpis u Bileći s porukom "Dolje poglavnik, živjela Sovjetska Rusija i kralj Petar".[567]

Da su se čelnici Pokrajinskoga komiteta KPJ za BiH i Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu teško nosili s organiziranjem ustanika opširno su pisali sami sudionici priprema, na prvom mjestu Avdo Humo i Uglješa Danilović. Bilo je propalih odlazaka na teren istočne Hercegovine iz Mostara, privođenja komunista oko Mostara, otkrivenih na putu, kao i vraćanja u Mostar jer su im nevesinjski i bilećki četnici prijetili smrću, sve do izbacivanja vođa skupina iz KPJ-a, koji nisu ispunili zadatak dolaska na dogovorenu lokaciju.[568]

563 A HNŽ FOND ZUDD INV. br.: K-3-155, izvješće na području Krilnog zapovjedništva Mostar 24. VI. 1941. o komunističkoj propagandi u Ljubuškom na sv. Antu.
564 S. IVANKOVIĆ, *nav. dj*., opširno piše o stanju KPJ-a u ljeto 1941. i pokušaju podizanja ustanka.
565 SIBE KVESIĆ, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Split, 1979., str. 210. - 220.
566 A. HUMO, *nav. dj.*, str. 604. - 605.
567 A HNŽ FOND ZUDD INV. br.: K-3399, kutija 7, izvješće 4. oružničke pukovnije Sarajevo od 16. kolovoza 1941. o komunističkoj propagandi u BiH.
568 O svemu opširno: SKUPINA AUTORA, *Hercegovina u NOB-u: pišu učesnici,zbornik sećanja,* knjiga 1, Vojno delo, Beograd, 1961., SKUPINA AUTORA, *Sjećanja boraca Stolačkog kraja*, knj. I., II.

Tek su početkom rujna 1941. oformljene prve ozbiljnije partizanske grupe u istočnoj Hercegovini, daleko od većih kotarskih središta, u teškoj ilegali, sa skromnim oružjem i s malo vojnih sposobnosti. Potrebno je istaknuti da su samo u kotarevima Ljubuški, Vrgorac, Metković i na poluotoku Pelješcu partizani imali istnski ideološki predznak, s propisnom oznakom zvijezdom petokrakom na kapi i s ideološkim smjerom za koji se bore svi ostali partizanski odredi pod vodstvom komunista. Svi ostali partizani u istočnoj Hercegovini bili su pod jakim utjecajem četnika, koji su od njih bili bolje organizirani. Tomu svjedoči primjer Mostarskog partizanskog bataljona, koji se nalazio u u Glavatičevu, Borcima i okolnim selima konjičkog kotara. Sredinom rujna 1941. izvršeno je postrojavanje partizana u selu Čičave, a pred partizanskom komadnom čete bilo je deset ljudi s četničkim kokardama, nekoliko njim sa slikom kralja Petra II., a ostatak sa srpskom trobojnicom, dok je devet Mostaraca nosilo zvijezdu petokraku.[569]

Sjeverni dio Hercegovine, prostor Duvna, Šujice i Livna, bilježi komunističku aktivnost u kotaru Livno, gdje je postojala u Kraljevini Jugoslaviji dugi niz godina postojala organizacija KPJ-a. Isti slučaj kao i u drugim mjestima Hercegovine dogodio se i partijskoj organizaciji u Livnu. Vlasti NDH privele su gotovo sve njezine članove i deportirale ih negdje u Dalmaciju, kao i čelnika tamošnjeg čelnika Vojina Zirojevića.[570]

Livno je bilo specifičko kada je u pitanju KPJ jer su zbog teritorijalne blizine održavali vezu s Pokrajinskim komitetom KPH-a za Dalmaciju, a dalmatinski komunisti koji su se skrivali u planinama i selima oko Livna imali su presudan utjecaj na ustanak i na partizane livanjskoga kraja. Datum koji livanjski partizani uzimaju kao početak ustanka i dan osnivanja prve partizanske čete je 27. srpnja 1941. Ustanak su pokrenuli četnici i komunisti oko Drvara, Bosanskoga Grahova i Glamoča.[571]

U istočnoj Hercegovini, komunisti su vodili grčevitu borbu za svakog čovjeka u kotarima Nevesinje, Gacko, Bileća i Ljubinje od kolovoza do kraja godine 1941., a još više početkom 1942. godine. U ovom radu istakli smo prostor kotara Trebinje, gdje su dvojica prijeratnih komunista, Vlado Šegrt i Savo Kovačević, imali utjecaj na nekoliko sela na putu od Trebinja do Nikšića, kao i od Lastve do Grahova, gdje su uistinu postojali partizani od sredine srpnja 1941.[572]

569 M. SEFEROVIĆ, *nav. dj*., str. 107. - 108.
570 R. BRČIĆ - M. BOGOVAC, *nav. dj*., str. 79.
571 *Isto*. Autori se drže stare partizanske teorije datirajući ustanak 27. lipnja 1941. u Drvaru i Bosanskom Grahovu, koji su podržali i Srbi u vrhu Livanjskoga polja, napadajući oružnike i domobrane na putu Livno - Bosansko Grahovo. U ovom radu sam već istaknuo da Srbi u selima prema Bosanskom Grahovu u svibnju i lipnju 1941. iz zasjede napadaju oružnike, a potom bježe čak u Srbiju.
572 V. ŠEGRT, *nav. dj.*, str. 22. - 23.

Već smo naveli da su u tome svojom osobnom hrabrošću imala presudnu ulogu dvojica vođa, Šegrt i Kovačević, no u obzir treba uzeti i mnoge studente i komunistički orijentirane intelektualace koji su se iz Beograda i drugih gradova bivše kraljevine sklonili u svoja sela od Nijemaca, Talijana i vlasti NDH.[573]

Međutim, četnici su imali svoj utjecaj i na ovom području, a taj će utjecaj prevladati u proljeće 1942. pa će partizanski pokret biti potisnut. No, u listopadu 1941. doći će do prvih sporazuma između većih četničkih i partizanskih zapovjedništava, najprije u Srbiji, a potom i u istočnoj Bosni.[574]

Budući da se istočna Bosna zemljopisno dodiruje s Hercegovinom, a od jeseni 1941. bila je u sastavu četničke Komande za istočnu Bosnu i Hercegovinu, sporazumi između četnika i partizana su se dobrim dijelom poštovali. Dio četničkih oficira je u Hercegovinu stizao iz istočne Bosne, u Kalinoviku su ih na temelju četničkih propusnica propuštali partizani, a iste obrasce za slobodno kretanje četnici su davali određenim partizanskim četama. Ovaj sporazum, koji je potpisan u Srbiji, nije dugo potrajao jer je došlo do oružanih sukoba četnika i partizana koji će imati odjeka u istočnoj Bosni do kraja 1941., a manje u Hercegovini. Ipak, ideološki suprotstavljene vojske sve će više upadati u svađe, žestoke polemike, prijetnje i potezanje oružja. Zarobljavat će jedni druge, a na sastancima vodit će se žestoke rasprave tko istinski vodi rat protiv NDH i Talijana.[575]

Sve su ovo pažljivo bilježili talijanski vojni dužnosnici na terenu, koji su se htjeli približiti četničkom pokretu želeći njihovom pomoću učvrstiti svoje ciljeve u Dalmaciji i Hercegovini, a partizani su u jesen 1941. na nekoliko točaka žestoko napali talijanske vojne kolone upravo na putu Bileća - Nikšić, zatim u okolici Bileće, Stoca i Berkovića, kao i vodovodnu stanicu kod Stoca koju su osiguravali Talijani. I u ovim akcijama Talijani su imali velik gubitak u ljudstvu i vojnoj opremi, a partizani su došli do vrlo potrebnog oružja.[576]

573 VOJO KOVAČEVIĆ, *Pod vedrim nebom*, Beograd, 1985. Opširno piše o partizanima od Trebinja do Nikšića u ljeto i jesen 1941. do prevlasti četnika u svibnju 1942. i o partizanskom stradanju od četnika.
574 VELJKO Đ. ĐURIĆ, *Major Dangić*, Kragujevac, 2001., str. 15. - 19.
575 *Sjećanja stolačkih boraca*, knjiga I., Miroslav Kundačina, Milenko Šotra, Arsen Soldo opisuju sve poteškoće na terenu s četnicima stolačkog, nevesinjskog, bilećkog i ljubinjskog kotara do početka 1942. godine. Sličnu situaciju iznosi i Stevo Mičević u SKUPINA AUTORA, *Zbornik sjećanja o Mostarskom bataljonu*, Mostar, 1989. str. 15. kao i Branko Zotović u SKUPINA AUTORA, *Hercegovina u NOB*, knjiga I, Beograd, 1961. i Žarko M. Čabrilo u SKUPINA AUTORA, *Hercegovina u NOB*, knjiga II., Beograd, 1986.
576 *Sjećanja boraca stolačkoga kraja*, knjiga I. i II., Stolac; Vlado Šegrt, Radovan Papić, memoari o borbama s Talijanima u jesen 1941.

Partizani su iz zasjede ujesen 1941. na prostoru Baćinskih jezera napali talijanski vojni konvoj. Taj prostor, odakle je došla većina partizana, pripada općini Vrgorac, ali je tu bilo partizana iz metkovskog i ljubuškog kotara.[577]

Još nam je ostalo spomenuti partizanske aktivnosti u ljeto i jesen 1941. u nekolikim kotarima, tj. u kotarima Prozor - Rama, Jablanica i Posušje. Kotar Prozor - Rama ne bilježi partizansku aktivnost 1941. osim što se navode simpatizeri i pojedinaci koji su otišli u Mostarski partizanski bataljon, oformljen u okolici Konjica, a takvo je stanje i u Jablanici.[578] U kotaru Posušje ne bilježe se posebne partizanske aktivnosti, osim što se bilježe pojedinci iz kotara koji su se negdje drugdje na prostoru NDH priključili partizanima. Manja skupina partizana formirala se u Imotskom, uza samu granicu kotara Posušje, u kojem su se katkad skrivali i opskrbljivali kod jataka.[579]

Stanje partizanskoga pokreta u južnoj Dalmaciji dijelom se poklapa sa stanjem u sjevernoj Hercegovini i srednjoj Dalmaciji, odnosno prostorom Biokova. Pojedinci iz južne Dalmacije priključili su se partizanskom pokretu na razne načine, ali izvan rodnih mjesta. Vidljivo je iz nekoliko izvješća Velike župe Dubrava da su se pojedinci iz Dubrovnika priključili partizanima u kotarima Trebinje i Bileća i ništa više od toga, vjerojatno jer je vlastima prebivalište osoba bilo nepoznato, a organi sigurnosti NDH procijenili su da su negdje s partizanima u brdima Hercegovine. Ivo Rojnica, stožernik Ustaškog stožera Dubrava u Dubrovniku (do kraja studenog 1941.) u svojim memoarima bilježi samo nekoliko aktivnosti komunista, među kojima slučaj pojedinca koji je uzvikivao "Živjela Sovjetska Rusija" na Stradunu pred mnogo puka u doba dana kada mnogi obavljaju svoje poslove.[580]

Ni uvaženi povjesničar dr. Franko Mirošević, veliki poznavalac povijesnih kretanja na jugu Dalmacije u 20. stoljeću, ne ocjenjuje velikom ulogu KPH/KPJ i partizana do kraja 1941. U Velikoj župi Dubrava stanovništvo uz obalu živi veoma mirno, dok se iz poznatih razloga odvija srpska pobuna predvođena četnicima u nekoliko kotara istočne Hercegovine.[581]

Na tom prostoru komunisti su uspostavili svoj nukleus, ali njihov premda jugoslavenski, ali isto tako antimonarhistički, ateistički, antiklerikalni i socijalistički program

577 MIROSLAV UJDUROVIĆ, *Biokovsko-neretvansko područje u NOB-u*, Split, 1983., opširno piše o borbama partizana protiv Talijana ujesen 1941. MAHMUT KONJHODŽIĆ, *Kronika o ljubuškom kraju*, knjiga II., Sarajevo, 1981., piše o ljubuškim partizanima u okolici Biokova i u konjičkom kraju.
578 FRA LJUBO LUCIĆ, *Rama kroz stoljeća*, Rama-Šćit, 2002., str. 106. - 107.
579 NEDELJKO KUJUNDŽIĆ, *Imotska krajina u NOB-u 1941.-1945*., Imotski, 1981., str. 50.
580 I. ROJNICA, *nav. dj.*, str. 103.
581 F. MIROŠEVIĆ, "Godina razdora i ponora u istočnoj Hercegovini, Velika župa Dubrava od Rimskih sporazuma do kraja 1941. god.", u: *Anali*, Dubrovnik, 51/2, 2013., str. 653.

s deklariranim ciljem ravnopravnosti naroda bio je Srbima neprihvatljiv, a Muslimanima i Hrvatima stran.[582]

Ipak, polovicom prosinca 1941. dolazi do diferencijacije i razlaza četnika i partizana, koji se povlače u sela i zaseoke gdje nisu izloženi četničkim udarima, stavljajući na kapu zvijezdu petokraku.[583]

U takvim okolnostima partizanski pokret je u borbi protiv NDH tražio vlastiti prostor, boreći se protiv četnika i protiv talijanske vojske. Potkraj prosinca 1941. partizani su stvorili veliku nesigurnost na željezničkoj pruzi Sarajevo - Dubrovnik, osobito u kotaru Trebinje, kao i na prostoru prema Bileći i Nikšiću. Partizani su bili uvježbani u diverzantskim akcijama, koje bi obično obuhvaćale prekidanje telefonskih linija i oštećivanje pruge, što je izazivalo velik problem u opskrbi. U jednom trenutku na prostoru od okolice Bileće pa sve do blizine Cavtata partizani su kontrolirali veliki broj slabo naseljenih i vrlo nepristupačnih sela.[584]

Ovakav razvoj situacije na terenu navest će Talijane da poduzmu akciju širih razmjera protiv partizana u proljeće 1942. godine, što će biti uvod u daljnje slabljenje vlasti NDH i još većeg zločina četnika nad Hrvatima i Muslimanima u velikim župama Dubrava i Hum.

582 *Isto*, str. 653.
583 SKUPINA AUTORA, *Hercegovina u NOB-u*, Beograd, 1961., sjećanja Branka Zotovića: "...mi partizani smo stavili na kapu zvijezdu petokraku od Bileće do Berkovića i Nevesinja", str. 122.
584 F. MIROŠEVIĆ, *nav. dj*., str. 667. Autor opširno piše o talijanskoj reokupaciji, nenadležnosti tijela vlasti NDH, talijanskoj politici prema NDH, Srbima i partizanima do kraja 1941. god.

V. JAČANJE ČETNIČKOG POKRETA U HERCEGOVINI I JUŽNOJ DALMACIJI U 1942. GODINI I NJEGOVO SLABLJENJE 1943. GODINE

5.1. Jačanje četničkoga pokreta u proljeće, ljeto i jesen 1942. godine, osnivanje Muslimansko-četničke milicije, zločini četnika u istočnoj i zapadnoj Hercegovini, okolici Mostara i u ramskom kraju

U dva navrata smo istakli da je od sredine prosinca 1941. do kraja veljače 1942. velika zima zahvatila Hercegovinu s puno snježnih oborina. što je predstavljalo osnovni čimbenik svih zbivanja u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Enver Ćemalović, koji se te zime nalazio u Glavatičevu, tako bilježi da je ispod obronaka Prenja i Bjelašnice snijeg padao više od mjesec dana i da se iz kuće gotovo nikamo nije moglo, a Vlado Šegrt u veljači 1942. god. u jednom selu kod Nevesinja isto piše da je snijeg toliki da je suludo što je išao od Berkovića i Trusine ka Nevesinju. On i borci su dobili promrzline pa su se liječili u kućama kod seljaka kupajući noge mlakom vodom pomiješanom sa solju pomiješanom. U nekoliko izvješća iz zadnjeg tjedna prosinca 1941. i prvog dijela siječnja 1942. i četnici u kotarima Gacko i Nevesinje, kao i u mjestima prema Foči i uz granicu s Crnom Gorom spominju veliko snježno nevrijeme zbog kojeg su usporili ili gotovo obustavili sve vojne operacije protiv "Turaka", kako su isticali. Međutim, ni jedan ni drugi pokret nije mirovao tijekom zime imajući kao cilj napadati tijela vlasti NDH, ali i mirno civilno stanovništvo. Partizani su vršili sitne diverzije duž željezničke pruge kroz Hercegovinu, kidali telefonske linije duž puta Mostar - Sarajevo i Mostar - Dubrovnik, najviše duž Popovog polja na slabo naseljenom prostoru. Također su iz zasjede napadali oružnike u patroli, što se odnosilo i na talijansku vojsku. Istu taktiku imali su i četnici, koji su već mjesecima napadali muslimanska sela oko Gacka, Borča, Nevesinja, Bileće, Stoca i Ljubinja, kao i Hrvate oko Trebinja, duž Popova polja, oko Nevesinja i Konjica, a od prosinca i oko Mostara i Livna.

Postavlja se pitanje s kakvim su ciljevima i planovima četnički i partizanski pokret ušli u 1942. godinu? Kao što smo već istakli, četnički pokret još je u ranu jesen 1941. u potpunosti razradio program velike Srbije, najprije prema projektu četničkog ideologa dr. Stevana Moljevića od 30. lipnja 1941. godine.[585]

585 Z. DIZDAR, *nav. dj*., Zagreb, 2002., str.77.

Moljevićevom programskom spisu glavni četnički štab dodao je još nekoliko ideoloških i vojnih smjernica, konkretnije određujući kako četnički pokret treba djelovati na terenu, pa tako i u Hercegovini i Južnoj Dalmaciji.[586] To je najneposrednije izrazio sam vođa četnika, Draža Mihailović, u svojoj „Instrukciji“ od 20. prosinca 1941. godine. U tim smjernicama visokim četničkim dužnosnicima na terenu Draža Mihailović sugerira da se "očisti teren od Muslimana i Hrvata pre nego se iko seti", odnosno dok nitko ne uspije reagirati. Na tome je već u siječnju 1942., po jakoj zimi i velikom snijegu, radio četnički major Boško Todorović, ističući Hercegovinu kao odskočnu dasku za daljnje četničko napredovanje.[587]

Partizanski pokret u 1942. ušao je s jasnim političkim ciljem, narodnooslobodilačkom borbom protiv okupatora i njegovih suradnika išlo se na rušenje cijelog postojećeg društva Kraljevine Jugoslavije i NDH i na provođenje socijalističke revolucije, stvaranja društva na potpuno novim osnovama, kao i obnovu Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih naroda. To se vidi iz puno objavljenih zapisa sudionika partizanskog pokreta, od strogog stavljanja zvijezde petokrake na kapu, načina pozdravljanja, do načina polaganja prisege, provođenja mobilizacije i obračuna s neprijateljem na terenu, bilo da su to četnici bilo vlasti NDH bilo Talijani i Nijemci.[588]

Partizanski pokret u odnosu na četnike u Hercegovini ujesen 1941. i početkom 1942. bio je u prividno boljem položaju. Imao i određenih vojnih uspjeha, ali je očito zapeo u ideološko-političkim lutanjima, koja su komunisti nazvali „lijeva skretanja“, ne dajući posebna objašnjenja, no te će ih greške i politička lutanja odvesti u veliki vojni poraz.[589]

Što su četnici radili tijekom zime 1942. godine u Hercegovini, kako su se vojno pripremali za potiskivanje partizana i što je bilo presudno za četnički uspjeh? Major Boško Todorović, najistaknutija osoba četničkog pokreta u Hercegovini ujesen 1941. godine, nastavio je s radom i početkom 1942., ističući da već od prvog siječnja do pravoslavnog

586 LJUBOMIR ANTIĆ, *Velikosrpski nacionalni program, ishodište, posljedice*, Zagreb, 2007. str. 204.
587 A HNŽ FOND ZČD INV.br:BH-V-1896. Izvješće majora Boška Todorovića od 26. siječnja 1942. o četničkim planovima u Hercegovini, Dalmaciji i Bosanskoj krajini.
588 *Sjećanje boraca stolačkog kraja*, knjiga I., Stolac, str. 253. - 254., Kosto Đurica Mali na temu:, „Prisega, odnos među drugovima i prisilna mobilizacija“.
589 Vojo Kovačević, *Pod otvorenim nebom*, Beograd, 1985., Dosta objektivno piše o lijevim skretanjima kod komunista u Hercegovini ujesen 1941. i početkom 1942.g., kao i STJEPAN IVANKOVIĆ, „Organizacioni razvoj KPJ i SKOJ-a na području Hercegovine u toku NOB-a i socijalističke revolucije 1941. - 1945. godine“, *Hercegovina*, br. 5, Mostar, 1986., ističući da se greške lijevih skretanja nisu dale popraviti ni do lipnja 1942.godine.

Božića i poslije izvodi određene vojne operacije s četnicima u okolici Gacka, Čemernog, uz Crnogorsku granicu i na potezu Borče.[590]

Major Boško Todorović izvješćuje s sljedećim redosljedom Dražu Mihailovića: „Već sam 4. siječnja 1942.g. zauzeo od Turaka-muslimana sela Bahori i Mrđenovići, 6. siječnja zauzeto je selo Ravno u kotaru Gacko. Pravoslavni Božić proslavljen je skromno u pokretu sa vojskom želeći stvoriti pet, šest vrlo pokretljivih samostalnih vodova četnika za brzo djelovanje.[591]

Dana 9. i 10. siječnja s četnicima zauzima nekoliko sela kod Uloga u kotaru Konjic pri čemu ističe hrabrost vojvode Radivoja Kosorića, a 11. siječnja četnici su zauzeli Tobić i Cerovu u kotaru Nevesinje, kada ističe četničkog komandanta Tomu Guzinu iz gornjenevesinjskog odreda, koga žurno treba promaknuti u poručnika.[592]

Od 15. siječnja do 18. siječnja Todorović je morao stabilizirati liniju zbog napada, kako navodi, „ustaša“, valjda misleći na domaće Muslimane za koje koje smatra da su ih vlasti NDH vrlo dobro naoružale. Također navodi i da nije očistio od ustaša prostor Čemernog zbog velikog snijega i zbog povlačenja četnika na sigurno dok se vrijeme ne poboljša.[593]

On u izvješću spominje vrlo zanimljivu situaciju 18. siječnja 1942. u selu Vrbi u kotaru Gacko gdje je smjestio svoj stožer pripremajući dalje napade. Iz Crne Gore došla je grupa partizana, kojima ne spominje brojnost, ali čiji su pripadnici usmrtili dva njegova pratitelja, njega zarobili i odveli u smjeru Crne Gore, ni sam ne spominje gdje. Dana 23. siječnja pop Radojica Perišić iz Gacka je došao sa svojim četnicima te ga oslobodio i vratio u kotar Gacko, odakle je nastavljeno planiranje napada na Fazlagića Kulu i na selo Otoca,

590 A HNŽ FOND ZČD INV.br: BH-V-1896, izvješće od 26. siječnja 1942. o djelovanjima četničkih postrojbi oko Gacka i Borča, upućeno Draži Mihailoviću.
591 *Isto*.
592 *Isto*.
593 *Isto*... iskaz Spasoja Šutala (1932.), Jablanić, Ulog, živi u Osijeku. On opširno iznosi podatke o napadu četnika na Borču preko Uloga do svoga rodnog sela Jablanić, koje su četnici krajem siječnja i početkom veljače 1942. opkolili, zarobili osamnaest Hrvata iz porodice Marić i Raguž, zatvorili ih u Mlinicu i potom ih zapalili. Tomu dodaje da nije siguran kako mu je ubijena sestra Ana Šutalo, rođ. 1930., s obzirom da su bježali kroz šumu, a snijeg je bio metar visok, pa nije siguran je li se Ana izgubila i smrzla u snijegu ili su je sustigli četnici i likvidirali. Zločini četnika u siječnju 1942. u Borču su opisani u knjizi SKUPINA AUTORA, *Konjevodi*, Zagreb, 1991., gdje se također navodi da je od 10. siječnja 1942. do 20. siječnja 1942. ubijeno osamnaest članova obitelji Konjevod od četnika u selu Obadima. Uz to, sve su kuće zapaljene. Napad su izveli četnici iz Nevesinjskog četničkog bataljona vođeni komandantom Petrom Samardžićem, potom iz Rogatičke četničke brigade koju je predvodio komandant Radivoje Kosorić, uz njih u napadu je sudjelovao Četnički bataljon iz Foče i Goražda. Još su zapalili hrvatska sela Vorču, Boljune, Klinja, Cerovo i Tomišlja, a preostali hrvatski narod je izbjegao preko Morina i Nevesinja u južnu Hercegovinu ili rijekom Neretvom u smjeru Konjica, tek se zadržavši manje razdoblje u Ulogu, gdje su bili pod zaštitom oružnika talijanske vojske.

poslije čijeg zauzimanja, Todorović smatra, u istočnoj Hercegovini ne bi više bilo vlasti NDH ni ustaša.[594]

Po povratku u kotar Gacko major B. Todorović odmah se dao na vojni ustroj četničkih postrojbi od Nevesinja, Uloga, Gacka i Čemernog i na jug do Stoca, želeći ustrojiti dvije do tri tisuće jako pokretljivih četnika, naoružanih lakim topovima i mitraljezima za brzo djelovanje. Cilj je bio zauzeti Borač, Fazlagića Kulu i sela oko Stoca. S druge strane potaknuo je ustroj i izgradnju logistike kod četnika i saniteta, tražeći da na teren istočne Hercegovine dođe nekoliko liječnika.[595]

U izvješću od više stranica major Boško Todorović navodi da je uputio izaslanstvo s ciljem izrade niza sporazuma s Talijanima ne navodeći o čemu je govoreno i što je s Talijanima tijekom siječnja i početkom veljače 1942. dogovarao, osim nekoliko riječi da je Talijanima dogovorio da mu se ne miješaju u vojne operacije. Povjesničari Jovan Marijanović i Mihajlo Stanišić su pronašli taj dokumenat i u cjelosti ga objavili. Komanda talijanskog VI. armijskog korpusa iz Dubrovnika uputila je u Fojnicu, mjesto na pola puta između Nevesinja i Gacka, kapetana De Mateisa, a četnike je trebao zastupati netko iz Komande Draže Mihailovića. Taj je zbog velikog snijega izostao, pa je na sastanak s De Mateisom upućen Mutimir Petković, član četničke organizacije u Hercegovini i bivši sudac u Mostaru.[596]

Sporazum sadrži devet točaka - prva je da četnici i Talijani neće dizati oružje jedne na druge; druga, da Talijani neće razoružavati četnike u zoni gdje oni imaju vlast; treća, da četnici u istočnoj Bosni i Hercegovini zajedno s Talijanima uspostave civilnu vlast te da u kotarima Gacko, Ulog, Kalinovik i Nevesinje ne postoje garnizoni hrvatske vojske; četvrta, da četnici imaju pravno-političko-imovinsku slobodu na području pod talijanskom vlašću; peta, da se ustaše u potpunosti razoružaju na prostoru pod talijanskom vlašću; šesta, da se nadzire vojska NDH, koji i dalje krišom naoružava Muslimane u istočnoj Hercegovini; sedma, da se Srbi s područja pod četničkom kontrolom, koji su zatočeni u talijanskim logorima i u logorima NDH, oslobode; osma, da se sklopi ugovor o trgovini između četnika i Talijana, i deveta, da ugovor stupa stupa na snagu čim ga potpišu major Boško Todorović i talijanska vlast u Dubrovniku.[597]

Ovako sklopljen ugovor majoru Bošku Todoroviću omogućio je nesmetan rad na terenu istočne Hercegovine, jer je imao Talijane uz sebe, pravno se ogradio od vojske NDH,

---

594 A HNŽ FOND ZČD.INV.br.BiH-V-1896. izvješće B. Todorovića od 26. siječnja 1942 za Dražu Mihailovića.
595 *Isto*
596 J. MARIJANOVIĆ I M. STANIŠIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1976., str. 24. - 25., pišu o talijansko-četničkim pregovorima u Fojnici u siječnju 1942.
597 *Isto*, str. 25.

logistički se povezao s Talijanima, pa je imao potpuno otvoren prostor za daljnje četničke akcije. Pri kraju izvješća Draži Mihailoviću o postignutom sporazumu on pokazuje dalekovidnost četničke organizacije i moli sljedeće: „da što žurnije odredite iz četničke Vrhovne komande na Ravnoj Gori: jedan, da se uputi određeni broj oficira, podoficira, kaplara i grupa dobro naoružanih četnika iz Srbije preko Višegrada gdje će ih preuzeti komandant Višegradskog četničkog odreda Kamenko Jevtić, dva, jedan oficir za vezu sa Ravne Gore da dođe u Štab u Hercegovinu kod majora Boška Todorovića i još sa njim jedan engleski oficir radi veze sa Maltom, tri, poslati koju radio stanicu, četiri: da savezнички avion baci nešto sitno oružja na putu Nevesinje – Gacko ili oko Rogatice i Foče, pet: da radio London se obrati jednom emisijom o četnicima istočne Hercegovine uz moralnu i političku podršku, i šest: da se proba potpisati s komunističkim Vrhovnim štabom za Jugoslaviju ugovor o priznanju kralja za vrhovnog komandanta od strane komunističke stranke“, a na kraju ističe veliku važnost svega navedenog.[598] Sve navedeno pokazuje da je major Boško Todorović vrlo kvalitetan i obrazovan časnik vojske Kraljevine Jugoslavije koji se stavio u službu četnika i njihova rada na nemirnom prostoru Hercegovine. Major Boško Todorović pismo, po svemu sudeći nekom Pejiću (vjerojatno kapetanu I. klase Manojlu Pejiću, kojega će Draža poslije poslati u Komandu bosanskih četnika Radeta Radića), u četničku Vrhovnu komandu na Ravnoj Gori, u kojem izvješćuje što mu se desilo u siječnju 1942. god. u Hercegovini i Crnoj Gori, ali puno zbog toga ne očajava. Pismo je upućeno iz sela Brajićevci 26. siječnja 1942. i upravo je zadovoljan što je dobio pisani ugovor s Talijanima iz Mostara preko nekog četnika Petkovića. U pismu on izvješćuje Pejića da je Hercegovina centar od kojeg kreću operacije ka Savi i moru, da je već vezu u Kupres i Liku i u Crnu Goru uputio kurire i ljude za vezu, ali moli da mu se pošalje ešalon vojske iz Srbije i da mu do sredine veljače 1942. major Jezdimir Dangić, Dražin komandant četnika u istočnoj Bosni, pošalje veću grupu vojske. On osjeća da ga partizani žele likvidirati pa mu je žurno potrebna pomoć u ljudstvu.[599]

U istom razdoblju četnici iz Mostara, pripadnici prijeratne organizacije, Milan Šantić, Radmilo Grdžić, Veselin Šola i Risto Tuta, koji su uz četnika Petkovića surađivali na izradi

598 A HNŽ FOND ZČD INV.br:BH-V-1896, izvješće majora Boška Todorovića 26. siječnja 1942. četničkom vrhovnom komandantu Draži Mihailoviću o stanju i potrebama četnika i srpskog naroda u Hercegovini.
599 A HNŽ FOND ZČD INV br:BH-V-1893, pismo Pejiću majora Boška Todorovića od 25. siječnja 1942. o potražnji vojne pomoći i stanju u Hercegovini.

ugovora s Talijanima, brinuli su kako ugovor dostaviti majoru Bošku Todoroviću, kao i kada ugovor treba stupiti na snagu jer su izgubili svaki kontakt s majorom Todorovićem.[600]

Nekoliko pisama Todorović je primio u istom razdoblju od četnika iz kotara Nevesinje. Još u siječnju 1942. primio je nekoliko izvješća s terena u kojim ga izvješćuju o ustroju četnika po mjestima i selima te kakve poteškoće imaju. Na terenu, prilikom formiranja i ustroja četnika, među prvima izvješće mu je uputio ugledni četnički aktivist iz kotara Nevesinje, Petar Samardžić, iznoseći sve svoje aktivnosti, navodeći da je kontaktirao tijekom jeseni Baju Stanišića i Jezdimira Dangića te da je s vojskom u selu Bratač.[601]

Slično pismo u rukopisu poslao mu je i lokalni četnički zapovjednik ističući da su se u kotaru Gacko, u selima uz granicu sa Crnom Gorom, pojavili partizani koji šire propagandu u narodu.[602]

Slično pismo u rukopisu uputio je Bošku Todoroviću četnički zapovjednik iz okolice Gacka, koji je držao položaj prema selu Brataču. Izvještava da ima sedamdeset pušaka i dva puškomitraljeza te da je snijeg veći od metra i da se vojska sklonila na sigurno. U istom razdoblju podnosi izvješće u rukopisu zapovjednik četničke čete u Fojnici u kotaru Nevesinje o stanju čete. Ona ima dvadeset naoružanih četnika, a četrdeset ih je bez oružja, što predstavlja velik problem za bilo koju ozbiljnu vojnu akciju.[603]

Vrlo iscrpno vojno izvješće uputio je iz okolice Gacka neki kapetan prve klase majoru Bošku Todoroviću predstavljajući se Komandom 6. grupe odreda i opisujući vojnu akciju oko Borča te kakve ima poteškoće na terenu. Ističe veliko sniježno nevrijeme te podnosi izvještaj o naoružanju u gatačkom odredu i četničkoj četi u Izgorima i o stanju fočanskog četničkog odreda. Majoru Bošku Todoroviću podnosi posebno izvješće o prelasku partizana iz lipničke čete u četnike. U zadnjoj rečenici kao iskusni časnik prijateljski savjetuje majora Boška Todorovića da uvijek uza sebe ima jaku pratnju kao i jaku stražu na prenoćištu.[604]

Nešto kasnije izvješće uputio je i časnik Vidak Kovačević iz okolice Gacka o stanju četnika koji su bili na položajima prema Borču. Pismo, premda vrlo nečitko, uputio je i Tomo

600 A HNŽ FOND ZČD INV.Br.BH-X-43, pismo grupe četnika iz Mostara od 25. siječnja 1942 o predaji ugovora majoru Todoroviću sklopljenog s Talijanima.
601 A HNŽ FOND ZČD.INV Broj:BH-V-8596, izvješće Petra Samardžića početkom siječnja 1942. majoru Bošku Todoroviću.
602 A HNŽ FOND ZČD INV broj.BH-V-8603, pismo lokalnog četničkog zapovjednika s početka 1942. majoru Bošku Todoroviću o stanju uz crnogorsku granicu i izvješće četničkog lokalnog zapovjednika prema Borču o stanju oružja i vremenskim neprilikama iz siječnja 1942. majoru Boško Todoroviću.
603 A HNŽ FOND ZČD INV dok. bez broja, izvješće zapovjednika Četničke čete Fojnica u siječnju 1942 . o formiranju čete i broju oružja majoru Bošku Todoroviću, dokument je ispisan vrlo lošim rukopisom.
604 Izvješće kapetana prve klase iz okolice Gacka 11. siječnja 1942. o stanju na bojišnici prema Borču i postrojbama četnika majoru Bošku Todoroviću, s osvrtom da pripazi na svoju sigurnost; i Izvješće o stanju četničkih četa u Gacku, oficir Vidak Kovačević uputio je izvještaj u siječnju 1942. majoru Bošku Todoroviću.

Guzina, kojeg je upravo major Boško Todorović i predložio za unapređenje u časnika, o tome s kakvim poteškočama se susreće na terenu pri popuni mobilizacije i o odnosima među pripadnicima gornjonevesinjskog odreda.[605]

Dok se major Boško Todorović zanimao ustrojem četničkih postrojbi u Hercegovini u prvim dvama mjesecima 1942., na nekoliko strana su se događali značajni politički i vojni događaji. Njemačka vojska i više postrojbi NDH pokrenuli su vojnu akciju s ciljem čišćenja terena istočne Bosne od partizana i četnika koji su terorizirali domaće muslimansko i hrvatsko stanovništvo, ometajući normalan život. Na tom prostoru našao se i Vrhovni štab narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije (VŠ NOP i DVJ) koji je i sam bio u sličnom stanju; partizanski pokret se osipao (savjetovanje u Ivančićima). Takva situacija nastala je u Hercegovini i Crnoj Gori jer je ljudstvo, zbog svojih nacionalnih i vjerskih uvjerenja, rado odlazilo u četnike. Partizanski pokret u Hercegovini i Crnoj Gori, odnosno KPJ, održao je još od prosinca 1941. god. nekoliko sastanaka na razini oblasnih, vojnih i pokrajinskih komiteta tražeći način kako podići borbenu spremnost i brojnost partizanskih jedinica, ojačati socijalističku revoluciju i doći do bolje pozicije za vlast. Jedan takav sastanak na crnogorskoj granici prema Hercegovini održali su čelnici Pokrajinskog komiteta KPJ-a za Crnu goru i Boku Kotorsku Milovan Đilas, Ivan Milutilović i dio čelnika KPJ-a iz Hercegovine, pri čemu je Milovan Đilas izričito ustvrdio: "Ova revolucija nije Socijal-Demokracija, već revolucija koja ide u totalni obračun, ko nije sa nama on je protiv nas, sve mobilišite u naše redove, gdje se u kući nalaze muške glave sve plijenite a kuće im palite“ (najvjerojatnije misleći na one obitelji čiji su članovi otišli u četnike).[606]

Ove odluke komunista potvrđuje u svojim memoarima i Miloš Kureš, komandant bilećke četničke brigade, napisanim u SAD-u, tvrdeći da je partizane ta suluda odluka i odvela u propast 1942. g. u Hercegovini.[607]

Zadatak da u Hercegovini provedu ovu odluku dobili su Vlado Šegrt i Savo Kovačević. Vlado Šegrt je dobio najveću zadaću, postao je zapovjednik Udarnog partizanskog odreda zadatak kojeg je bio da u Hercegovini likvidira sve istaknute pojedince u četničkom pokretu i njihove zapovjednike, što je trebalo izvesti 13. siječnja 1942. na potezu od Trebinja,

605 A HNŽ FOND ZČD INV broj:BH-V-8604, izvješće zapovjednika Četničkog odreda Tome Guzine iz siječnja 1942. upućeno majoru Bošku Todoroviću.
606 V. KOVAČEVIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1985., str. 35.
607 M. KUREŠ, *Zapisi i sjećanja*, Beograd, 1998., str. 58. - 59.

Bileće, Fatnice, Divina, Dabra do Berkovića i Nevesinja, kako je sam Vlado Šegrt slikovito opisao u svojim memoarima o razdoblju od siječnja do ožujka 1942. g.[608]

Ovu političku i vojnu sliku pratili su talijanski vojni politički dužnosnici, koji su već imali poteškoća s partizanima u Crnoj Gori, Hercegovini i Dalmaciji, Partizani su im u zasjedama nanosili gubitke zarobljavajući oružje. Talijani su u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji imali veće političke, vojne i gospodarske ciljeve, zbog kojih je postignut dogovor s četnicima koji su im bili potrebni. Taj dogovor i suradnja, međutim, nisu odgovarali nijednoj drugoj strani - ni vlastima NDH ni partizanima, ali ni Nijemcima.[609]

U svoj toj političkoj igri s početka 1942. major Boško Todorović imao je valjan ugovor s Talijanima, ali morao se nositi s nizom nepoznanica na koje nije mogao planski odgovoriti. Koliko su god najesen i početkom 1942. g. bili zategnuti politički odnosi između četnika i partizana, nije se išlo dalje od običnih razgovora koji su završavali i u žestokoj svađi, ali su četnici nekako kontrolirali svoj prostor u selima i manjim mjestima. Iz srpskih redova majoru Bošku Todoroviću se prigovaralo da je potpisao ugovor s Talijanima po kojem Talijani mogu mobilizirati Srbe u svoju vojsku da bi ratovali protiv partizana koji su isto Srbi, a ako ne žele, da ih Talijani mogu poslati na neka daleka ratišta.[610]

Da je problem oko mobilizacije Srba u talijansku vojsku postao ozbiljan svjedoči i obavijest majora Boška Todorovića svim odredima u Hercegovini u kojoj stoji: "da Talijani naše mladiće neće pozvati u vojsku njihovu, ili da će se četnici boriti protiv svoje braće Srba koji su u partizanima".[611]

Propagandu da će četnici ratovati protiv partizana ili u odori talijanskih vojnika širili su sigurno partizani i njihovi simpatizeri, tim više što je među tamošnjim političkim i vojnim rukovodstvom partizana odlučeno da se u vojnom pogledu eliminira četnički utjecaj nad Srbima Hercegovine, ali i šire u Bosni i u Crnoj Gori.[612]

Srbi su bili pretežno seosko stanovništvo u istočnoj Hercegovini kojih je više od 96% živjelo od zemlje i stočarstva, što je tražilo mušku radnu snagu i stalni boravak doma zbog poslova pa četnici nisu bili voljni udaljavati se od kuće. Major Boško Todorović već je 9.

608 V. ŠEGRT, *navedeno djelo,* Sarajevo, 1965. Opširno piše o ubojstvima istaknutih četničkih dužnosnika u Hercegovini.
609 SARA BRKLJAČA, „Od imperijalne fašističke politike Italije do ekonomskog probitka u Bosni i Hercegovini“, *Hercegovina* br. 10, Mostar, 1998., str. 167.
610 K. NIKOLIĆ, *Italijanska vojska i četnici u Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji 1941. - 1943.*. Beograd, 2009., str. 246. - 247.
611 *Isto*, str. 247.
612 M. EKMEČIĆ, *Dugo kretanje između klanja i oranja, Istorija Srba u Novom veku 1492. - 1992.* g., povjesničar Ekmečić iznosi niz tvrdnji obrazlažući zašto je moralo doći do ozbiljnog razlaza između četnika i partizana.

veljače 1942. morao dati zapovijed za pripravnost ističući neizbježan sukob s partizanskim postrojbama i grupama u Hercegovini s obzirom da su partizani napali četnike u Foči, Čajniču i Goraždu, a imao je i informaciju da u mjestima između Bileće i Berkovića partizani ubijaju istaknute četničke dužnosnike.[613]

O prvim ubojstvima istaknutih četničkih dužnosnika i zapovjednika od sredine siječnja do početka veljače 1942. od Bileće do Berkovića piše više sudionika partizanskog pokreta, ali i četničkog pokreta.[614]

Vlado Šegrt iznosi da i u drugim kotarima partizani strijeljaju četnike, a da su im u Berkoviće osobno došli dvojica četničkih zapovjednika, iz odreda Spremo i Zubac, upravo prosvjedujući protiv partizanskih akcija, posebno protiv bratoubilačkog rata među srpskim narodom. Vlado Šegrt ističe da su i ovi četnički zapovjednici sumnjali u Talijane, u njihove vojne i političke poteze te su obećali o ovim stvarima raspraviti sa svojim vojnicima.

Već u prvom dijelu veljače 1942. Udarni partizanski bataljon s dvjesto ljudi upravo je donio odluku da se u nevesinjskom kotaru nastavi politički i vojni razračun s četnicima, što je učinjeno u selu Trusina ubivši u borbi četničkog zapovjednika lokalne čete Grahovca.[615]

Prema saznanjima Udarnog partizanskog bataljona u kotaru Nevesinje pod oružjem bilo je oko 1.200 četnika, čiji je zapovjednik bio Petar Samardžić. A već neko vrijeme u Nevesinju je boravio i major Boško Todorović. S druge strane, Udarni bataljon na čelu sa Vladom Šegrtom boravio je oko tjedan dana u kotaru Nevesinje obilazeći po selima grupe partizana i njihove zapovjednike i potičući ih za napad na ustašku vlast i Talijane u nevesinjskoj kasabi, kao i na obračun s četnicima. Zbog velikog snijega i političko-vojnog taktiziranja došlo je i do razgovora majora Boška Todorovića i komandanta Udarnog bataljona Vlade Šegrta uz nazočnost vojvode Petra Samardžića na otvorenom po velikom snijegu uz vrlo napetu situaciju gdje su obje strane puške držali spremne za paljbu. Razgovor je okončan bez zaključaka. Vlado Šegrt tvrdi da je iz nekoliko razloga donio odluku da likvidira majora Boška Todorovića, glavnog organizatora i zapovjednika četnika u Hercegovini. Tako navodi da je dobio kritike od Oblasnog štaba KPJ za Hercegovinu, odnosno od Mire Popare osobno, koji je isticao da nema razgovora, susreta ili pregovora s četnicima, pogotovo što surađuju s Talijanima. Najistaknutiji partizanski zapovjednik u

613 K. NIKOLIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 2009., str. 248.

614 SKUPINA AUTORA, *Sjećanja boraca stolačkog kraja*, knjiga I, Stolac, str. 268., Jovo Bjelica opisuje kako je udarna partizanska četa osnovala vojni sud čiji je komandant bio Vlado Šegrt i privodila četnike te ih osuđivala na smrt, pa tako i četničke zapovjednike iz Berkovića i Dabra, Đorđu Vukmanovića i Vjeku Đurića. Miloš Kureš, komandant Bilećke četničke brigade to isto iznosi, koji je tom razdoblju bio u nekom partizanskom vodu „Orah“ i svemu tome svjedočio. Poslije je kao aktivni oficir Kraljevine Jugoslavije postao komandant Četničke brigade Bileća.

615 VLADO ŠEGRT, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1965., str. 75.

Nevesinju, Dukica Grahovac, od Udarnog bataljona zahtijevao je smrt Boška Todorovića, tvrdeći da će mu četnici u potpunosti ovladati ljudstvom u kotaru Nevesinje, ako se Todorovića ne likvidira. Posljednje, iz četničkih redova stigla je vijest do Vlade Šegrta da major Boško Todorović uz talijansku pomoć sprema napad na Udarni bataljon tijekom veljače u kotaru Nevesinje. Međutim, u četničkim dokumentima iz tog razdoblja veljače 1942. nema spomena o napadu na partizane u kotaru Nevesinje. Samo se početkom veljače 1942. naređuje vojna pripravnost protiv partizana koji u Podrinju vojno ugrožavaju četnike.

Vlado Šegrt donio je odluku da se pod okriljem noći s 19. na 20. veljače 1942. likvidira major Boško Todorović u Kifinu Selu gdje mu je bilo privremeno četničko zapovjedništvo na putu iz Nevesinja ka Gacku. Po dosta velikom snijegu, usred noći, grupa partizana se privukla zapovjedništvu, opkolila kuću i pozvala na predaju stražu i ostale četničke časnike. U unakrsnoj vatri major Boško Todorović se pokušao izvući, ali je upao u dio partizanske zasjede i ubijen je s još dvojicom četnika.[616] Vlado Šegrt ne spominje tko su bila dvojica četnika jer to nije smatrao važnim ili nije o njima dobio podrobnije informacije. No, njihova imena navodi povjesničar Kosta Nikolić, a to su bili Lazar Trklja, po struci profesor, i Jovan Mišeljić, poručnik po činu.[617]

Draža Mihailović privremeno je imenovao pukovnika Baju Stanišića komandantom četničke vojske Crne Gore i Hercegovine, a Stanišić je 4. ožujka 1942. odredio četničkog vojvodu Radojicu Nikčevića komandantom svih četničkih jedinica Crne Gore i Hercegovine, koji će rukovoditi svim operacijama na navedenom teritoriju. Stanišić je već potpisao poseban sporazum s Talijanima o vođenju borbe protiv partizana na prostoru Crne Gore.[618]

Očito je da se obistinila slutnja majora Boška Todorovića. On je svoj stožer smjestio upravo pored kuće u kojoj su boravili Talijani, računajući da mu je kao osiguranje dovoljna talijanska straža. Sutradan, 20. veljače na teren je došao Dobroslav Jevđević koji je osobno izvršio uvid u stradanje majora Todorovića, ističući da će tražiti žestoku osvetu. Već toga dana u selu Ljubomiru u bilećkom kotaru četnici su iz zasjede ubili Đoku Puticu, partizanskog komandanta Operativnog štaba NOP-a za Hercegovinu. Potom su partizani donijeli odluku na više razina da krenu u potpuni obračun s četnicima u Hercegovini, Crnoj Gori i istočnoj Bosni.[619]

---

616 V. ŠEGRT, *navedeno djelo*, 1965., str. 89. - 90. Vlado Šegrt je inače po zanimanju radnik iz sela Lastve kod Trebinja, istaknuti partizanski komandant u Hercegovini od 1941. do 1945. Poslije rata bio je politički dužnosnik u vlasti Jugoslavije do mirovine. Umro je i pokopan u Trebinju. S njim u vezi i danas se vode polemike u srpskom narodu, posebno o pitanju iz veljače i ožujka 1942.
617 K. NIKOLIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 2009., str. 264.
618 *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića*, knjiga I, Beograd, 1945., dok. br. 36, str. 69.
619 K. NIKOLIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 2009., str. 265.

Drugi istaknuti četnički zapovjednik kojeg su pod sam kraj veljače likvidirali partizani bio je kapetan Branislav Šoškić. U selu Živalj, u kotaru Nevesinje, nakon potrage od nekoliko dana pripadnici Mostarskog partizanskog bataljona pronašli su kapetana Branislava Šoškića s pratnjom. Hineći da su došli na razgovor o staroj temi tko vodi pravedniju borbu na prostoru Hercegovine partizani su ušli u kuću gdje je boravio kapetan. Ubrzo je izbila svađa, zapucali su u jedni na druge, ali partizani su bili bolje organizirani te su usmrtili kapetana Šoškića i još tri podoficira iz pratnje i jednog četnika koji je bio u nekom vidu pratnje i osiguranja.[620]

Vrhovni štab NOV-a i Politbiro CK KPJ na čelu s Josipom Brozom Titom, ponesen pobjedom vojske Sovjetskog Saveza nad Njemačkom u prosincu 1941., i početkom 1942. pobjedom engleske vojske u Africi nad Talijanima i Nijemcima, procijenio je da treba što brže poraziti četnike jer Saveznici mogu vrlo brzo ući u Jadran i izbiti na granicu Jugoslavije, a tu ih moraju dočekati partizani, nipošto četnici.[621]

Po takvoj procjeni nastavio se daljnji vojni pohod partizana u Hercegovini na četnike od Konjica do crnogorske granice. Tijekom ožujka 1942. Operativni štab NOP-a za Hercegovinu formirao je još tri udarna partizanska bataljuna za borbu protiv četnika na potezu Berkovići–Ljubinje–Bileća–crnogorska granica i Nevesinje–Gacko-crnogorska granica, a u travnju 1942. još četiri udarna bataljuna, tako da je krajem travnja u Hercegovini bilo osam udarnih i osam terenskih partizanskih bataljuna s oko 10.000 boraca. Od njih su, po naređenju Vrhovnog štaba, bili osnovani Sjevernohercegovački partizanski odred, u čiji sastav su ušle partizanske jedinice sjeverno od linije Mostar-Nevesinje-Gacko, i Južnohercegovački partizanski odred, u čiji sastav su ušle sve partizanske jedinice južno od navedene linije. Poseban cilj partizanima bili su dvojica četničkih vojvoda, Petar Samardžić u Bratači kod Nevesinja i vojvoda Radojica Perišić iz Gacka.

Partizani su protiv četnika od siječnja do početka svibnja 1942. izvodili sljedeću vojnu operaciju. U nevesinjski kraj upućen je Vlado Šegrt sa svojim Udarnim bataljonom, prostor od Nevesinja do Konjica čistio je od četnika Mostarski partizanski bataljon, prostor od Berkovića do Bileće još dva novoformirana udarna partizanska bataljuna, a uz crnogorsku granicu od Trebinja, Bileće do Grahova, Udarni partizanski bataljon Save Kovačevića. Združene partizanske snage od Nevesinja do Bileće imale su cilj u završnom dijelu operacije poraziti četnike u gatačkom kraju. Prema partizanskim zapisima, iskazima i memoarima plan partizanske vojske na početku se odvijao uredno. U ožujku je u Zijemljima u kotaru Mostar

620 E. ĆEMALOVIĆ, *navedeno djelo*, Mostar, 1986., str. 48.
621 K. NIKOLIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 2009., str. 266.

ubijen komandant četničke čete Lazar Račić, a u Luci u kotaru Nevesinje četnički dužnosnik Obrad Kilibarda.[622]

U Nevesinju gotovo cijeli ožujak i dio travnja 1942. g. protekli su u borbama Udarnog bataljona Vlade Šegrta s četnicima Petra Samardžića, koji se uspio spasiti pred partizanima.[623]

U kotaru Nevesinje, o razdoblju ožujka i travnja Miloš Kureš, budući komandant Bilećke četničke brigade kazuje da su partizani ubili sedamdeset četnika, većinom vrlo mladih ljudi.[624]

Po pisanju komunista partizana najveći vojni obračun tog vremena zbio se na području od Berkovića prema Dabarskom polju, sve do prilaza Bileći. Partizanski zapisničari bilježe da je na tom prostoru bilo oko šesto četnika pod oružjem, a da je za partizane bio najopasniji "Ćoravi četnički bataljon", koji su uspjeli poraziti tijekom ožujka 1942.[625]

Oko Bileće do crnogorske Granice i Grahova najviše ljudskih života odnio je izgleda sukob četnika i partizana. Raskol je ovdje nastao već sredinom prosinca 1941., a do eskalacije je došlo u siječnju 1942., što se nastavilo u veljači i ožujku. Spomenuti Miloš Kureš tvrdi da je Udarni partizanski bataljon iz Bileće Mila Kilibarde u svakom selu oko Bileće i sjevernije od nje ubio nekoliko Srba i to jer su ih smatrali četnicima. Ističe također da je u ovome najgori bio Udarni partizanski bataljon Save Kovačevića, koji je čak na pravoslavni Božić u selu Ljubomiru strijeljao više desetina ljudi.[626]

Za Nevesinje i zadnju operaciju u travnju 1942. čak je dodan još jedan udarni partizanski bataljun, koji se dodatno opremio i krenuo u ožujku prema nevesinjskim selima i Gacku.[627]

Treba ipak pojasniti da borbe između četnika i partizana u ovom razdoblju nisu striktno vojno osmišljene, već više sliče na oružane sukobe između sela u kojima su partizani i onih u kojima su četnici. Dinamika sukoba u biti izgleda tako da partizani, ako dobiju pomoć sa strane da izvrše nekakav napad, to učine iznenadno. U slučaju kada su napadnuta strana, partizani se povlače i sklanjaju dok se druga strana ne udalji. Sve isto vrijedi i za četnike. Spomenuti komandant Danilo Đurica u svom pisanom izlaganju spominje nekoliko borba s četnicima u nevesinjskom kraju, dva sukoba s Talijanima, kada je u zasjedi na cesti kod Nevesinja poginuo talijanski major s pratnjom. Budući da su partizani procijenili da su razbili

622 E. ĆEMALOVIĆ, *navedeno djelo*, Mostar, 1986., str. 51.
623 V. ŠEGRT, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1965., str. 95. - 98.
624 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd, 1998., str. 59.
625 SKUPINA AUTORA, Sjećanja boraca stolačkog kraja, knjiga II, Stolac, str. 35 - 36. Sjećanja Danila Đurice.
626 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd, 1998., str. 58. - 59.
627 SKUPINA AUTORA, *Sjećanja boraca stolačkog kraja*, knjiga II., Stolac, str. 37 - 39. Danilo Đurica bio je komandant udarne čete koja je ušla u sastav Prvog udarnog hercegovačkog bataljona. Na prostoru Nevesinja i Gacka provela je gotovo dva mjeseca vodeći borbe s četnicima.

četnike u nevesinjskom kraju, uputili su se prema Gacku. Potkraj ožujka 1942. u gatačkom kotaru do prvog većeg sukoba s četnicima došlo je u selu Brajčević, gdje je s četnicima bio komandant Zirojević. Partizani su uspjeli pod okriljem noći uništiti četnički bunker, ući u selo i zarobiti dio četnika. Nekoliko je četnika poginulo, a ostali su se povukli iz sela.[628]

Drugi partizanski cilj bio je osvojiti selo Vrbu, ali su se četnici povukli. Nakon nekoliko dana predaha partizani su napali četnike u selima Kazanci, Dobrelja i Gareva. Po Đurici, sudioniku ovih zbivanja, borbe su se vodile već početkom travnja 1942. i sela su u nekoliko dana više puta prelazila iz ruke u ruku, to jest kada bi došlo do pojačanja partizanima oni bi ovladali selima, kad bi četnici ojačali iz Gacka i napali, povlačili bi se partizani.[629]

Sredinom travnja 1942. Danilo Đurica još spominje borbe s četnicima u selu Miholjača tvrdeći, da su selo zauzeli od četnika poslije trosatne borbe.[630]

S ovom borbom završili su sukobi s četnicima u kotaru Gacko, bez zauzimanja središta Gacka u kojem su jake snage imali četnici i Talijani. Partizani su se, po zapovijedi Vrhovnog štaba usredotočili na dvije stvari - na zauzimanje Borča kao vrlo važnog strateškog cilja čijim je zauzimanjem Vrhovni štab želio smanjiti vojnu moć NDH na tom prostoru, a drugi je razlog to što je kroz Borač prolazio jedini put koji je vodio dolinom rijeke Neretve do blizine Konjica i dalje k zapadnoj Bosni. Vrhovni štab uputio je dio snaga u Ljubinje i Popovo Polje želeći umanjiti utjecaj četnika.[631]

Postavlja se pitanje kako je četnički pokret ojačao u proljeće 1942., ako su partizani tijekom veljače, ožujka, travnja i dijela svibnja zabilježili niz pobjeda, usmrtivši glavnog četničkog časnika, majora Boška Todorovića? Pisanih izvora, odnosno bilo kakve korespondencije od ožujka do polovice svibnja kod četnika u Hercegovini gotovo da i nema, kao da ne postoje, dočim partizani u svojim memoarima pišu da su vodili stalnu borbu s četnicima. Razlog je tomu što su četnički politički predstavnici pregovarali s Talijanima o zajedničkoj vojnoj akciji protiv partizana. Nakon Todorovićeve pogibije pregovore s Talijanima tijekom veljače, ožujka i travnja 1942. nastavili su vojvoda Dobroslav Jevđević i hercegovački prvaci Petar Samardžić i Marko Popović, zaključivši naposljetku sporazum o suradnji „u svrhu zajedničkog pobijanja komunističkih zločinaca“. Proglasom „Srpskim četnicima“ u svibnju 1942. Dobroslav Jevđević, kao nacionalistički politički povjerenik, Petar Samardžić i pop Radojica Perišić, uime Štaba vojnočetničkih odreda Nevesinje i Gacko, obavještavaju četnike o sporazumu s talijanskim okupacijskim snagama na području

628 *Isto*, str. 39.
629 *Isto*, str. 40.
630 *Isto*, str. 41.
631 *Isto*, str. 41.

jugoistočne Bosne i sjevernog dijela istočne Hercegovine i pozivaju ih na zajedničku borbu protiv partizanskog pokreta predvođenog komunistima.[632] Proglas potvrđuje da je s Talijanima postignut dogovor, očito o vojnoj operaciji u Hercegovini kako bi u njoj vojnički porazili i obezglavili partizanski pokret, ali i stavljanje četnika pod nadzor i u službu Talijana od kojih oni primaju plaću i oružje te se zajedno se bore protiv partizana. [633] Taj sporazum su, prema američkim obavještajnim izvorima, sklopili „u ime četnika Petar Grđić i Dobroslav Jevđević, koji je bio utjecajna ličnost kod Talijana a isto tako i u vezi sa Dražom Mihailovićem".[634] Četnici tako dobivaju mogućnost slobodnog djelovanja i kontrolu nad područjem pa uz pomoć Talijana vojnički ustrojavaju i naoružavaju svoje postojbe, a na terenu uspostavljaju i svoju upravnu vlast.

U to vrijeme proljeća 1942. zbog snažnih akcija partizana u talijanskim zonama u NDH, poglavito u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini, koja nas ovdje posebno zanima i o čemu je bilo riječi, Talijani su bili primorani iz vojno-strateških i političkih razloga postupno povući svoje snage s područja Treće i Druge okupacijske zone u NDH, uglavnom na područje Neretve i na anketirano obalno područje. To povlačenje je dogovoreno između talijanskog zapovjedništva i vlade NDH tzv. Zagrebačkim sporazumom od 19. lipnja 1942., a koji je stupio na snagu 11. srpnja iste godine. Taj sporazum omogućio je, uz ostalo, organizaciju četničkog pokreta na Trećoj i Drugoj zoni pod imenom Dobrovoljne antikomunističke milicije (Milizia volontaria anticommunista – MVAC), koju su Talijani već organizirali na području istočne Hercegovine. Četnici su nominalno priznali vrhovnu vlast NDH, obvezali se da neće napadati oružane postrojbe NDH te da će zajedno voditi oružane akcije protiv partizanskih postrojba. Predstavnici NDH su se obvezali da njihove postrojbe neće prelaziti u područja pod četničkim nadzorom, tj. istočno od crte Stolac-Nevesinje-Ulog-Kalinovik, kao što je bilo utanačeno ranijim sporazumom između četnika i Talijana.[635] To je omogućilo četnicima da u okviru talijanske vojske i borbe protiv komunista pristupe sustavnom „čišćenju" preostalih Hrvata i Muslimana, kojih će do početka listopada 1942. ubijanjem i protjerivanjem potpuno nestati u istočnoj Hercegovini do Neretve (osim nekoliko izuzetaka u par mjesta što se tiče Musliman), a to su četnici nastavili dijelom i s desne strane Neretve.[636]

632 Z. DIZDAR, Četnički zločini u BiH ..., nav. dj., str. 343. (dat je faksimil proglasa).
633 *Tajna i javna suradnja četnika i okupatora 1941-1944. godine. Dokumenti*, /izbor i objašnjenja: Jovan Marjanović i Mihajlo Stanišić/, Arhivski pregled Beograd, 1976., str. 24. - 29.
634 *Isto*, str. 43.
635 PETAR KAČAVENDA, „Prilog pitanju odnosa Komande bosanskih četnika i Vrhovne komande Draže Mihailovića (1942.)", *Prilozi*, br. 8, Sarajevo, 1982., str. 258. - 259.
636 Vidi: Z. DIZDAR - M. SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini..., nav. djelo*, Zagreb, 1999., str. 293. - 299., 303., 324. - 325., 357. - 358., 370. - 372. i 498.

Partizani su napravili grešku što su se osilili svojim napadom na talijansku vojsku u Hercegovini i u Podrinju na Nijemce, poneseni uvjerenjem da će Saveznici iz Afrike brzo stići na Jadran te da ih treba čekati na obali.[637]

Partizani su zaključili da iz borbe za vlast četnike treba u potpunosti udaljiti. Međutim, potcijenili su njihovu moć među običnim Srbima, koji su stvarali i živjeli za četnički pokret već više od jednog stoljeća. Tzv. lijeva skretanja, kojima su se koristili komunistički ideolozi u Hercegovini i Crnu Goru ujesen 1941. i u proljeće 1942., su sigurno doprinijeli rastu i ugledu četnika među srpskim narodom u Hercegovini. Taj razračun među Srbima koji je izišao iz tumačenja KPJ-a i provođenja socijalističke revolucije, četnici su iskoristili kao svoju propagandu protiv partizana.[638]

S druge strane, talijanska vojska je trpjela kritike od ministarstva i vlade u Rimu zbog svojeg lošeg vojnog djelovanja u Dalmaciji, Hercegovini i Crnoj Gori. Vojska je bila izložena pritisku vlade NDH, a i visoki oficiri njemačke vojske su ih kritizirali navodeći da ih šačica komunista iz šume stalno zlostavlja i nanosi im poraze. Talijani su već imali nekoliko razmjena zarobljenih visokih oficira s partizanima po Hercegovini, otežano je bilo snabdjevanje talijanskih garnizona u Nikšiću, Gacku i Nevesinju. Vrhunac je bio kad su partizani izbili na put ispod Čapljine, presjekli željezničku prugu između Hutova i Hrasna, što je bila žila kucavica izvozu boksitne rude, neophodne za potrebe vojne industrije. U takvom ozračju 18 i 19. svibnja 1942. talijanski VI. armijski korpus, sa sjedištem u Dubrovniku, s tri divizije pokrenuo je vojnu operaciju iz više smjerova ka istočnoj Hercegovini uz uporabu topništva, tenkova i zrakoplovstva. Četnici su akciji priključili na određenim smjerovima.

Akcija je otpočela tzv. „Operacijom Stolac“ s divizijom „Cacciatore delle Alpi“ na prostoru Stoca, Metkovića i Hutova protiv Južnohercegovačkog partizanskog odreda, a ostale dvije divizije „Murge“ (iz Mostara) i „Marche“ (iz Dubrovnika) osiguravale su komunikacije i sudjelovale u akcijama na svom operacijskom prostoru. Kako je u Južnohercegovačkom partizanskom odredu, zbog četničke propagande, došlo do kolebanja i osipanja, Talijani su nailazili na slab otpor, što su iskoristili četnici. Osipanje je zahvatilo i Sjevernohercegovački partizanski odred, što će omogućiti stvaranje jakih četničkih jedinica, koje su Talijani sve više upotrebljavali kao glavnu udarnu snagu za borbu protiv partizana. Pokušaj Vrhovnog štaba da se hercegovačkim partizanskim snagama pruži pomoć slanjem 1. proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade na prostor između Gacka, Nevesinja, Stoca, Ljubinja i

637 M. EKMEČIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 2011., str. 456. - 457.
638 B. PETRANOVIĆ, „O levim skretanjima KPJ krajem 1941. g. i prvoj polovini 1942. godine“, *Zbornik za istoriju 4*, Matica srpska, Novi Sad 1971., str. 39.; i BOJAN STANIŠIĆ, „O takozvanim lijevim skretanjima u KPJ 1941. do 1942. god.“, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, Banja Luka, 2009., str. 392.

Bileće, u drugoj polovici svibnja, kao i sprečavanje njihovog daljnjeg osipanja, nije uspio jer je taj proces već bio uhvatio maha. Zato je 1. proleterska brigada, krajem svibnja 1942. upućena na planinu Goliju, kako bi spriječila akcije Talijana i četnika od Gacka i Avtovca ka Goliji, te tako osigurala bok crnogorskim partizanskim postrojbama koje su se povlačile iz Crne Gore. Svi autori memoara i raznih zabilješki o napadu Talijana u svibnju 1942. g. na prostoru istočne Hercegovine ističu brzi partizanski vojni poraz.[639]

Da su četnici primjenili sličnu metodu likvidiranja partizana na terenu, naročito komunista, vidjelo se iz nekoliko zabilježaka partizana koji su bili sudionici borbi s četnicima u svibnju 1942. Četnici su po svemu bili najaktivniji uz crnogorsku granicu i u gatačkom kraju u svibnju 1942. Navodi se da je neka četnička grupa potkraj travnja noću, na isti način kao i partizani, likvidirala šest komunista i članova SKOJ-a u okolici Grahova kod Bileće.[640]

Početkom svibnja 1942. god. u Grahovu su četnici na isti način likvidirali tri člana KPJ-a.[641]

Pred početak talijanskih ofenziva i četničkih ubojstava, oni koji su prošle jeseni i zime prešli u partizane iz četnika, sada su počeli dezertirati iz partizanskih postrojba, a krišom su prenosili sve važne informacije pouzdanim osobama među četnicima. Neki su održavali vezu s četničkim zapovjednicima točno znajući što treba činiti kada partizani budu napadnuti od Talijana. S početkom talijanskog napada, ovako su postupili svi četnički orijentirani partizani. Tako jedan istaknuti komunist, španjolski borac, iznosi da ga, kada je došao na položaj, više nitko od partizana nije slušao, već da su svi šutke odlazili doma. Širila se priča da kralj Petar II. vrlo brzo stiže u Hercegovinu te su pojedine partizanske čete jednostavno nestale, a u pojedinim selima tako su se glasno pjevale četničke pjesme i pucalo u zrak u znak veselja da su se partizani samo prestrašeno vrtjeli u krug.[642]

Talijanska vojska imala je za cilj vojno poraziti partizane i osloboditi sve putne komunikacije u Hercegovini prema Crnoj Gori. Tako je otpočeo napad iz Trebinja u smjeru granice prema Crnoj Gori i puta prema Nikšiću, drugi krak je išao crtom Bileća-Gacko, a treći krak je išao duž puta k Dabru i Berkovićima, četvrti je vodio putem iz Stoca ka Berkovićima i Nevesinju, peti iz Mostara preko Bišine ka Nevesinju i Gacku i šesti duž željezničke pruge Trebinje-Zavala i Ravno-Hutovo. Partizani su se prvi put suočili s klasičnom vojnom pripremom, u kojoj su se vršila izviđanja i točno se locirali položaji, a potom je slijedila jaka

639 Svi navedeni autori koji su bili komunisti partizani o talijanskom napadu iz svibnja 1942. ističu da je partizanski poraz bio brz.
640 V. KOVAČEVIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1985., str. 46.
641 *Isto*, str. 46.
642 SKUPINA AUTORA, *Sjećanje boraca stolačkog kraja, knjiga* I, Stolac, str. 449. - 452., sjećanja Arsena Solde.

minobacačka, topnička i tenkovska priprema od kojih su se partizani povlačili, ne mogavši nikako vojno odgovoriti. S druge strane, talijanska vojska se nije dala uvući ni u kakvu zasjedu pa su partizani za tjedan dana u paničnom rasulu povlačili se u vrlo nepristupačan dio planina Volujka i Lebršnika između Gacka i Foče, gdje se nalazio Vrhovni štab potisnut od postrojbi NDH i Nijemaca iz mjesta u istočnoj Bosni i Podrinju.[643]

Do sad smo pojasnili kako su se četnici vojno organizirali uz pomoć Talijana u kotarima Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje, Ljubinje, Avtovac i Berkovići. Ostao im je prostor Konjica i Livna gdje su isto bili aktivni, uspostavivši svoje djelovanje na tom terenu ali u manjoj mjeri. Kotar Konjic dijelom je naslonjen na susjedno veće mjesto Nevesinje i Kalinovik, odakle se i širila ideja uspostave četničkog pokreta na prostorima sela oko Konjica. O tome svjedoče pisci[644] memoara koji su se tu zatekli u proljeće 1942. Oni ističu da je prvi ozbiljniji četnički udar došao iz Nevesinja upravo u sela koja su bila na granici kotara Konjic i Nevesinje, poput sela Dramiševo. Slijedom događaja četnici su krajem svibnja i početkom lipnja 1942. zauzeli selo po selo sve do Bijele, zadnjeg sela u kojem su Srbi živjeli i imali cilj oformiti četničku postrojbu.[645]

Ogranak četnika se spustio u prostor Zijemalja u kotaru Mostar, razoružao partizane i uspostavio lokalnu četničku postrojbu. Izvješće Ministarstvu hrvatskog domobranstva od 17. lipnja 1942. g. Šeste oružničke pukovnije iz Mostara kazuje da su 7. lipnja partizani prilikom povlačenja pred četnicima iz Boraka i Bijele napali oružnike u selu Zaslivlje, a da su partizane četnici 8. lipnja opkolili u Zijemljima te prekinuli partizanske linije ubivši ih 36 (Međutim, možda su mislili na ukupno stradanje partizana tih dana u svim okolnim selima u oružanim borbama s četnicima).[646] U istim izvješćima navodi se da se talijanska vojska povlači iz mjesta u istočnoj Hercegovini gdje je vršila čišćenje od partizana, a napustili su i Ljubinje 10. lipnja i vlast predali četnicima.[647]

U izvješću Velike župe Hum od 24. lipnja 1942. god. Ustaškoj nadzornoj službi i Minstarstvu unutarnjih poslova NDH poslan je popis 70 osoba koje su oružnici pohvatali na

643 V. ŠEGRT, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1965., str. 125. - 147., Opširno je opisao talijanski vojni pohod od 19. do 27. svibnja 1942. na Hercegovinu, raspad partizanskih postrojbi i njihovo povlačenje ka kanjonu rijeke Sutjeske iznad Gacka na prostoru planina Volujak i Lebršink. Tu su se partizani sastali s Vrhovnim štabom, pri čemu priznaje da se svega izvuklo 200 do 300 partizana, dok su ostali ostali prebjegli četnicima, a koji mjesec prije spominjalo se da u Hercegovini ima 10 000 partizana. On ističe da su četnici gotovo za dan zaposjeli sva sela i sve puteve te da su uhitili sve komuniste i partizane koji se nisu uspjeli izvući.
644 E. ĆEMALOVIĆ, *navedeno djelo*, Mostar, 1986., str. 66. - 67.
645 *Isto*, str. 77. - 79.
646 A HNŽ FOND ZUDD INV br. 2667, izvješće 6. domobranske pukovnije Ministarstvu hrvatskog domobranstva od 17. lipnja 1942.
647 *Isto*

prilazima Mostaru, a koje su izjavile da su bile u partizanima u okolici Konjica te da bježe od četnika koji su zauzeli taj prostor i ubijaju partizane.[648]

Na livanjskom, duvanjskom i kupreškom prostoru četničke aktivnosti kontinuirano provode od srpanjskog ustanka 1941. god. u Bosanskoj krajini. Zbog manje brojnosti srpskog stanovništva, raštrkanosti sela i dosta velikog prostora četnički pokret u 1941. god. nije imao veći razvoj. Bez većeg utjecaja na vojna kretanja dočekao je svibanj i lipanj 1942. Sela nastanjena Srbima u Livanjskom polju, koja graniče s kotarom Bosansko Grahovo, odmah su se priključila četnicima Bosanskog Grahova još u srpnju 1941. god. te su ti četnici ostali u sastavu bosanskograhovske četničke pukovnije „Gavrilo Princip“, od njezina osnivanja u rujnu 1941. U njezinom sastavu su bile osnovane Grahovska četnička brigada i Četnička brigada „Gavrilo Princip“, kojoj je zapovjednik bio potporučnik Marko Ćućuz, pomoćnik potporučnik Boško Deura i načelnik štaba Petar Arežina, u čiji sastav su, pored četnika s dijela grahovskog kotara ulazili i četnici iz navedenog dijela livanjskog kotara.[649] Ove četničke postojbe su se nalazile u sastavu Dinarske četničke divizije, sa zapovjednikom vojvodom popom Momčilom Đujićem sa sjedištem u Strmici, potom u Kosovu, u kninskom kotaru.[650] Potrebno je kazati da je Dinarska četnička divizija osnovana početkom 1942. i operativno je obuhvaćala četničke postrojbe na području sjeverne Dalmacije, južne Like i jugozapadne Bosne. Nije slučajno da je *Elaborat o formiranju, ulozi i zadacima Dinarske četničke divizije* izrađen u Mostaru od 8. do 12. ožujka 1942., po kojem je pod talijanskim okriljem djelovao Srpski nacionalni četnički komitet. U njemu su najbolje iskazani četnički programski ciljevi i zadaci. Prema tom “Elaboratu” glavni cilj Dinarske četničke divizije bilo je stvaranje "srpske nacionalne države" tamo "gde žive Srbi”, kao i u onim dijelovima Hrvatske na koje Srbi polažu svoje pravo. Ta četnička Velika Srbija obuhvaćala bi Bosnu i Hercegovinu te najveći dio Dalmacije i Liku, kao i druga područja "sa kraljem Petrom na čelu". Upravo Dinarskoj četničkoj diviziji je stoga namijenjena posebna politička zadaća da se bori za širenje i ostvarenje velikosrpske ideje na tim područjima buduće Velike Srbije. Iduća zadaća je učvršćenje Velike Srbije, a tek bi se potom razmatrala mogućnost stvaranja saveza s drugim državama, odnosno stvaranje Balkanske konfederacije. U tako zamišljenoj Velikoj Srbiji "ima isključivo živeti pravoslavno stanovništvo".[651] Ostalo nesrpsko stanovništvo treba

648 A HNŽ FOND ZUDD INV br. 42, Izvješće Velike župe Hum od 24. lipnja 1942. god. UNS-u i MUP-u NDH o pohvatanim partizanima koji bježe pred četnicima koji su preuzeli kontrolu u selima konjičkog kotara.
649 ANTO ORLOVAC, *Stoljeće i pol župe Obljaj-Bosansko Grahovo*, Bosansko Grahovo, 2013. Opširno piše o četnicima i njihovim zločinima 1941. i 1942. na području Bosanskog Grahova.
650 VLADIMIR CEROVAC, *Nastanak četničkog pokreta u severnoj Dalmaciji*, Beograd, 2006., str. 180.
651 *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941. - 1945., Zbornik dokumenata*, knjiga II, Split, 1982., str. 1124. - 1140.; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici ..., n. dj.*, str. 87. - 91.

nestati. Vojvoda Momčilo Đujić, zapovjednik Dinarske četničke divizije, više je puta isticao da područje te divizije predstavlja "zapadnu granicu Srbije" te "da će pobedom četničkog oružja doći i do konačnog obračuna sa Hrvatima". Kada bude potrebno, četnici trebaju i taktizirati. Tako se u "Elaboratu" ističe da prema Muslimanima treba postupati vješto i uvjeriti ih da su im četnički odredi prijatelji, da ne bi otišli u partizane te da bi ostali "kod svojih kuća, pa da ih na njihovim domovima uništimo", kako navodi „Elaborat". U odnosu na Hrvate "Elaborat" se iz taktičkih razloga zalaže za suradnju s onim Hrvatima jugonacionalističke orijentacije da bi se s jedne strane pojačali vojni četnički potencijali, a s druge strane da bi se na taj način onemogućio odlazak tih Hrvata u partizane. Ustašama (za koje se bez ikakvih dokaza tvrdi da nalaze zaštitu kod partizana, koji su i sami "preobučeni ustaše" da bi pod tim novim imenom nastavili uništavati srpsko pučanstvo u NDH) i hrvatskoj vojsci (domobranima) naviješta se rat "bez milosti, sažaljenja i skrupula", a partizanima "rat do krajnjih mogućnosti života".[652] Istodobno je postavljen jedan od primarnih zadataka Dinarske divizije popa Momčila Đujića i četničkog pokreta: "uspostavljanje jednog nacionalnog koridora duž planine Dinare za vezu Hercegovine sa sjevernom Dalmacijom i Likom". Taj će koridor četnici pokušati uspostaviti poglavito 1942. i 1943. čišćenjem hrvatskog i muslimanskog pučanstva u čemu hercegovački četnici imaju posebnu ulogu.[653]

Dinarska četnička divizija za uspostavu etnički čiste srpske države, tj „velike Srbije" borila se sve do kraja rata na svome operativnom području Dalmacije, jugozapadne Bosne i Like. Sam vojvoda pop Momčilo Đujić, njezin zapovjednik, također je posebno isticao spomenuti „politički cilj", odnosno stvaranje etnički čiste srpske države u njezinim „etničkim granicama, bez zajednice sa Hrvatima", te je Diviziji izdavao zapovijedi za „čišćenje Hrvata" i rušenje vlasti NDH, što su četnici i bez njih gotovo u svakoj prigodi činili.[654] Đujiću ipak nisu smetali navedeni programski i politički zadaci Dinarske četničke divizije da u isto vrijeme, uz nekoliko ostalih četničkih zapovjednika sklopi sporazume u Kninu s predstavnikom vlasti NDH, Davidom Sinčićem, velikim županom.

Četnički zapovjednici nastojali su slijediti događanja u svijetu da bi ostvarili te svoje političke ciljeve."[655]

---

652 Z. DIZDAR - M. SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini ..., n. dj.*, str. 266. Kad je u četničkom središtu prosuđeno da je došlo vrijeme, uslijedila je 25. ožujka 1943. zapovijed zapovjednika Dinarske četničke divizije za "čišćenje Hrvata i muslimana" na području Četničke dinarske oblasti.

653 *Isto,* dok. br. 51., str. 262. - 265.

654 *Isto,* str. 102.

655 *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941. - 1945.,* knj. VII, Split 1985., str. 971. ". Tako primjerice vojvoda Momčilo Đujić, zapovjednik Dinarske četničke divizije u pismu od 16. srpnja 1943. upućenom vojvodi Urošu Drenoviću, zapovjedniku Bosanskokrajiškog četničkog korpusa, piše: "Mi smo u zakašnjenju s obzirom na

Sukladno Dražinom četničkom programu i navedenom "Elaboratu" kod osnivanja Dinarske četničke divizije, njezin Štab, 25. ožujka 1942., u dopisu Iliji Trifunoviću Birčaninu, kao glavni zadatak Divizije istaknuo je: "Što jača organizacija srpskog naroda u ovim krajevima radi uspostavljanja srpske vlasti u danom momentu, radi obračuna sa Hrvatima i na koncu radi čišćenja Hrvata i Muslimana iz Like, Severne Dalmacije, Bosne i Hercegovine i stvaranje jedne homogene i čisto pravoslavne srpske države, oslanjajući se na Srbiju i Crnu Goru".[656]

Prostor malih brdsko-planinskih sela Livna, čiji su se žitelji zanimali stočarstvom i donekle poljoprivredom, vrlo je prostran. Na tom prostoru živjeli su Hrvati, Muslimani i Srbi u gotovo podjednakom omjeru, uz blagu srpsku prednost. Na navedeni prostor još su u ljeto 1941. pristigli partizani iz Dalmacije i samog Livna. Tako je krajem listopada 1941. osnovan Livanjski partizanski odred. Kako broj partizana nije bio značajan, nisu izvodili neke veće akcije te su na tom prostoru prezimili s ciljem da ojačaju u proljeće 1942. U svibnju 1942. četnički dužnosnici dobili su zadaću da se vojno organiziraju i potisnu partizane. Na susjednom glamočkom prostoru formirana je, uz talijansku potporu, Glamočka četnička brigada čiji je zapovjednik postao Vojin Babić, iz Zajaruge. Kako su četnici u travnju 1942. u Mračaju, u kotaru Bosansko Grahovo, ubili Vojina Zirojevića, političkog komesara Livanjskog partizanskog odreda, od Odreda je 6. lipnja 1942. nastao partizanski Bataljon „Vojin Zirojević", koji izvodi akcije na tom širem prostoru i protiv četnika. Do sukoba je došlo u selima ka Glamoču 14. lipnja 1942. u Vidimlijama. U iznenadnom četničkom napadu poginuo je Mustafa Latifić, komesar Bataljona „Vojin Zirojević", a poginulo je još devet partizana, šest ih je bilo ranjeno i zarobljeno, dok su se ostali borci bataljona probili.[657]

Prve pogibije civila bilježimo i u prozorskom kotaru u mjestima Zahum, Čeprljače i Orašac. Tako su 25. svibnja 1942. napadnuti seljaci Hrvati iz Vukovskog kod Kupresa koji su imali stoku na ispaši i bili na proljetnoj obradi zemlje, sedmorica su poginula u puškaranju, a jedan je umro od ranjavanja, dok su petorica odvedeni i ubijeni. Danas je poznato da su to počinili partizani iz Bataljona „Vojim Zirojević", s tim da je moguće da je među njima bilo pojedinaca koji su bili u najmanju ruku pročetnički orijentirani ili su prešli iz četnika u partizane. Vjerojatno zato dio povjesničara i sudionika ovog napada ističe da su u ovom napadu zajednički sudjelovali partizani i četnici. Međutim, ubojstva su komunisti pripisali

svetske događaje pa zato moramo žuriti da nas događaji ne zateču nespremnim i nesposobnim, da ostvarimo naš politički cilj, a to je stvaranje etnički čiste Srpske države".

656 HDA, Fond: Zh br. 41/1160. Iz dopisa Štaba Dinarske četničke divizije vojvodi I. Trifunoviću Birčaninu od 25. ožujka 1942. o zadacima divizije.

657 ALIJA LATIFIĆ, *Partizanska staza*, Sarajevo, 1982., str. 24. - 25.

Srbima. No, na tom kupreškom području djelovali su i sami četnici pod zapovjedništvom Dušana Duvnjaka iz Donjeg Malovana, koji su surađivali s Talijanima, a moguće je da je netko od njih prešao i tada bio u Bataljonu.[658]

Završetkom talijanske vojne operacije četnici su početkom lipnja 1942. počeli preuzimati vojnu kontrolu nad mjestima u istočnoj Hercegovini, čisteći zadnje ostatke partizanskih grupa koje su se povlačile prema Zelengori gdje im je bio cilj priključiti se glavnini partizana. Četnici su 27. svibnja službeno proglasili da su od partizana očistili istočnu Hercegovinu, s čime se slažu i partizani u memoarima. Nakon što su desetak dana krajem svibnja i početkom lipnja 1942. četnici bučno isproslavljali svoju pobjedu, nastali su prvi ozbiljni poslovi i problemi na terenu, od ustroja četničkih postrojbi do organizacije vlasti i svakodnevnog života. Treba pojasniti da u pojedinim kotarevima istočne Hercegovine i u proljeće 1942.god. ostali neki vidovi uprave i vlasti NDH, u koje četnici ne diraju jer su vojno nemoćni i jer je tako regulirano aktom talijanske reokupacije. Tako se vlast NDH održala u kotaru Gacko, u Fazlagića Kuli, Gračanici i dijelu sela u Borču, bilećka čaršija, dijelu starog grada u Trebinju i u nevesinjskoj kasabi. U izvorima, prepiskama i memoarima četničkog pokreta u ljeto 1942. god. primjećuje se želja da se ustroji četnička vojska i vlast, da se partizanski ostaci do kraja očiste s terena, dočim se provodi i politika tihog etničkog čišćenja Hrvata i Muslimana u kotarima istočne Hercegovine po uputama programa Stevana Moljevića, Draže Mihailovića i viših četnički komandi za ovo područje. S druge strane, učestala je prisna politička i vojna veza s Talijanima kako bi se navedeno moglo provoditi. Već 31. svibnja 1942. Komanda operativnih jedinica za jugoistočnu Hercegovinu sa sjedištem u Trebinju izvjestila je "Četnički nacionalni komitet Mostar" (očito tijelo u kojem je bio četnički vojvoda Dobroslav Jevđević, koga se i izvješćuje) da su četnici oko Trebinja i Bileće, prema Gacku i crnogorskoj granici zarobili 260 partizana, pretežno pod zapovjedništvom Save Kovačevića-Mizare.[659] U izvješću posebno spominju da su uhvatili istaknute komuniste, među njima Radu Pravicu, njegovu sestru Dragicu, kao i sekretaricu Save Kovačevića Mariju Kon.[660]

U prvoj polovici lipnja 1942. god. ističe se dokument upućen svim četnicima i srpskom narodu. Odnosi se na rad, red i mir u varošima i mjestima, određujući kako se ima ponašati svaki četnik. Ispisano je jedanest točaka koje govore da svaki vojnik treba poštovati i sve dati za Srbiju u okviru Jugoslavije, da treba biti savjestan prema kralju, odgovorno se

658 LJ. LUCIĆ, *navedeno djelo*, Rama-Šćit, 2002., str. 107. - 108.
659 A HNŽ FOND ZČD INV br.BH–V-1942, izvješće četničke Komande za jugoistočnu Hercegovinu od 31. svibnja 1942. god. o zarobljavanju partizana.
660 *Isto*.

ponašati, poštivati četničku ideologiju, prijaviti najbližoj komandi djelatnost partizana i komunista, ne širiti laži i dezinformacije, i uvijek biti spreman poći u vojsku.[661]

Da su četnici što žurnije htjeli urediti vlast na prostoru istočne Hercegovine vidljivo je iz dokumenta 10. lipnja 1942. u kojem Komanda Četničkog odreda za jugoistočnu Hercegovinu naređuje komandantu Graničnog četničkog bataljona da odmah odredi najbolje ljude za seoske starješine i glavare, koji će brinuti o radu i redu u selu te koji će biti veza s mjesnim povjerenicima.[662]

Uz ovaj akt proslјeđen je obrazac o formiranju narodnog suda koji će suditi svim neprijateljima. Četnički komandant Kosta Uljarević je 19. lipnja 1942. donio proglas svim komandantima četničkih odreda da će svi partizani, koji se odmah ne predaju ili ne jave u prvu četničku jedinicu, biti strijeljani, s rokom do 25. lipnja 1942.. Međutim, jatake koje zateku četnici će likvidirati na licu mjesta. Također se naređuje da svi komandanti u odredima ojačaju obavještajni rad, da motre svoje ljudstvo, osobito one koji su tek stupili u četnike.[663]

Sličnu obavijest uputio je komandant četničkog odreda Maksim Knežević, koji se nalazi negdje oko Konjica, konjičkom ustaškom logorniku da su četnici uspostavili vlast od Konjica do Crne Gore te da na tom prostoru ne može boraviti nijedna vojska bez odobrenja talijanske komande, pa stoga zahtijeva da se vojska NDH povuče u Konjic da ne bi bilo sukoba.[664]

Dana 21. lipnja 1942. upućeno je dosta opsežno izvješće o stanju četničkih postrojbi u Hercegovini četničkom Nacionalnom komitetu Mostar, no samo za prostor Bileće, Trebinja i Ljubinja (iz nekog razloga su bili izdvojeni Gacko, Nevesinje i Konjic). U njemu se navodi da je Četnička Komanda za jugoistočnu Hercegovinu smještena u Bileći, brojno stanje ljudstva iznosi 7.500 četnika, kojih je pod oružjem 3.658, bez oružja su 3.842,

-Komanda Trebinjskog četničkog odreda je u Trebinju,

-Komanda Bilećkog četničkog odreda je u Ćepolici,

-Komanda Ljubinjskog četničkog odreda je u Ljubinju,

-Trebinjski odred ima pod oružjem 1.150, a bez oružja 1.500 boraca,

-Bilećki odred ima pod oružjem 1.878, a bez oružja 1622 borca,

661 A HNŽ FOND ZČD. Bez inventarskog broja, među zapovijedima za red i odgovornost u Hercegovini gdje su četnici uspostavili vlast.

662 A HNŽ FOND ZČD INV br: BH-V-1948.god. zapovijed Komande Četničkih odreda jugoistočne Hercegovine od 10. lipnja 1942 o biranju seoskih starješina.

663 A HNŽ FOND ZČD INV BH-V-1948.god, o zapovijedi od 19. lipnja 1942 koja se tiče partizana i njihovih jataka koji se još nisu prijavili u četnike.

664 A HNŽ FOND ZČD INV Broj 294/2 upućen dopis Komandi hrvatske vojske u Konjicu 18. lipnja 1942. od četničkog komandanta Maksima Kneževića koji obavještava da su četnici zauzeli prostor od Konjica do Crne Gore.

-Ljubinjski odred ima pod oružjem 630, a bez oružja 720 boraca,

-Načelnik Komande za jugoistočnu Hercegovinu je poručnik Ivan Janičić, komandant Trebinjskog odreda je poručnik Pejanović Radovan, komandant Bilećkog odreda je poručnik Miloš Kureš i komandant Ljubinjskog odreda je Đokić Lazar. U vojnoj formaciji ova tri odreda podijeljena su u deset bataljuna: u Zubački, Šumski, Bobarski, Trebinjski, Ljubomirski, Zavođski, Bilećki, Sitnički, Granični, Ljubinjski, Lipnički i Ljubinjski bataljon.[665]

Ovom treba dodati kotar Nevesinje, gdje su postojala dva četnička odreda s komandantima vojvodom Petrom Samardžićem i Vladom Zečevićem, kotar Gacko, gdje je komandant odreda bio vojvoda Radoje Radojica Perišić, i novoformirani Četnički odred Konjic, čiji je komandant postao Đorđe Dragić. Vojne formacije često će se mijenjati jer će četnički pokret tijekom ljeta i jeseni još više jačati. Krajem lipnja i početkom srpnja 1942. formiran je Stolački četnički odred koji je u početku samo činio dio Berkovićke četničke čete. Uz raštrkanost srpskih sela u kotaru Stolac, Stolačkom četničkom odredu pridodani su i četnici iz Čapljine, tj. iz Prebilovaca i s prostora južne Dalmacije iz sela Glušci kod Metkovića. U prvoj fazi ustroja Stolački četnički odred podijeljen je u tri čete, odnosno koje sami četnici nazivaju odredima, za što je brojnost ljudstva upitna. Tako postoje Stolačko-poplatski, s komandantom Ristom Ružićem, Berkovićko-dabarski, s komandantom Spasojem Roganom, i Prebilovački odred, koji je vodio Gojko Nadaždin, a u koji su bili uključeni Srbi iz kotara Metković i s ušća Neretve.[666]

Treba dodati i Mostarsku četničku postrojbu koja se sporo razvijala. U početku je u lipnju 1942. samo imala četu u Zijemljima, a tijekom ljeta i jeseni nastale su još tri čete u selima Bijelo Polje, Raška Gora, Raštani, Baćevići, Ortiješ, Buna, Hodbina i Žitomislići. U početku je njihov komandant bio Đorđe Zurovac.

Glede četničkog organiziranja u južnoj Dalmaciji spominje se da je u srpnju 1942. u Metković došao Vidoje Šarić, četnički ideolog iz Prebilovaca, u talijansku komandu da bi dobio dozvolu za mobilizaciju četnika u metkovskog kotara, iz sela Glušci. Tako, dobivši odobrenje, uz pomoć određenih metkovskih Srba mobilizira prvih sedam mladića iz Glušaca u Četnički odred Prebilovci, što je ujedno i prva organizirana vojna četnička formacija u južnoj

665 A HNŽ FOND ZČD INV BH-V-7495, izvješće Komande Četničkog odreda za jugoistočnu Hercegovinu od 21. lipnja 1942. god. Nacionalom komitetu Mostar.
666 SKUPINA AUTORA, *Sjećanje boraca Stolačkog kraja*, knjiga II, Stolac, str. 14. Sjećanja Milana Kundačine.

Dalmaciji.[667] O stanju četničkog pokreta u Dubrovniku u ljeto 1942. godine izvijestio je dva puta četničku Vrhovnu komandu Đorđe Radmilović, komandant Bokokotorske četničke brigade gdje su privremenim ustrojem bili pridodani četnici iz Dubrovnika. Izvješće je poslao dolazeći u Dubrovnik od kolovoza do studenog 1942.. U njemu izvješćuje da do njegova dolaska u Dubrovnik tu nije postojala nikakva četnička oružana formacija kao ni bilo kakva organizacija. Vrhovni komandant četnika, Draža Mihailović, 10. studenoga 1942. po Radmilovićevu prijedlogu daje pismenu punomoć Nikoli Račeti, rođenom Dubrovčaninu, kojom se imenuje četničkim kotarskim povjerenikom za grad Dubrovnik. Kao cilj je dobio organizirati četnike u postrojbu ili ih slati u već postojeće četničke postrojbe. U početku mu je bio pomoćnik Nine Niko Svilokos, kapetan Jugoslovenske vojske koji će kasnije biti komandant Dubrovačke četničke brigade sa sjedištem u Zubcima u kotaru Trebinje, u razdoblju od ljeta 1943. do jeseni 1944. godine.[668]

Ovim je zaokružena cjelokupna četnička vojna organizacija u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, a sredinom srpnja 1942. iz Crne Gore u Hercegovinu će doći Draža Mihailović i dati nove smjernice četničkog djelovanja u Hercegovini i južnoj Dalmaciji.

Vrhovni četnički komandant Draža Mihailović, postavši u međuvremenu ministrom vojske i mornarice u otadžbini i članom vlade Kraljevine Jugoslavije u izbjeglištvu, uputio se u obilazak četničkih postrojbi u Crnoj Gori, Hercegovini i istočnoj Bosni. S Ravne Gore krenuo je još u svibnju 1942. preko Sandžaka, gdje mu je na planini Zlatar prijavak podnio major Petar Baćević s 300 četnika iz istočne Bosne. Zatim je stigao u selo Šahoviće u Crnu Goru te potom produžio do Mojkovca, gdje je 10. lipnja 1942. održao sastanak. Produžio je u selo Podgoru kod Žabljaka, odakle će se uputiti na sastanak u Hercegovinu.[669]

Mihailović se u Zimonjića kuli kod Avtovca (obično se navodi u Avtovcu) 13. srpnja 1942. sastao s čelnicima hercegovačkih, istočnobosanskih i dalmatinskih četnika, uz neke crnogorske čelnike. Sastanku su nazočili: Ilija Trifunović- Birčanin, Petar Baćović, Dobroslav Jevđević, Pavle Đurišić, Milorad Popović, Radoje Perišić, Milan Šantić, Zaharije Ostojić i kapetan Ivanišević, evidentno svi najvažniji četnički dužnosnici i zapovjednici iz navedenih područja. Razgovaralo se o trima pitanjima - o daljnjoj izgradnji organizacije četničkih

667 J. RAGUŽ, *navedeno djelo*, Metković-Zagreb, 2004., str. 16. - 17. opširno piše o dolasku četnika u Metković, mobilizaciji u odred Prebilovci, odnosima četnika i Talijana u Metkoviću, prosvjedima kotarskog načelnika vlastima NDH Velikoj župi Hum i vladi NDH, kao i talijanskim časnicima u Metkoviću.

668 JOŠKO RADICA, *Sve naše Dakse*, Dubrovnik, 2003., str. 503. - 504.

669 PETAR KAČAVENDA, „Prilog pitanju odnosa Komande bosanskih četnika i Vrhovne komande Draže Mihailovića 1942.“, *Prilozi*, br. 8, Sarajevo, 1982., str. 258. - 260. daljni podaci i citati su iz toga rada i dokumenta u knjizi *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1944. - 1944.., n. dj.*, str. 40. - 42. Bilo je mišljenja nekih povjesničara (npr. Joce Marjanovića) da je sastanak održan 22. - 23. srpnja 1942., no za to za sada nema valjane dokumentirane potvrde.

postrojbi, o nastavku borbe protiv partizana i o učvršćivanju daljnje suradnje s Talijanima. Jedan od povoda za sastanak bilo je povlačenje talijanskih postrojbi iz Druge i Treće zone u NDH u istočnoj Hercegovini, osim Mostara i Trebinja, gdje bi se zadržali dijelovi talijanskih postrojbi i talijanska vlast, ali su u cijeloj istočnoj Hercegovini vlast trebali preuzeti organi NDH, što je četnike zabrinulo i što su posredovanjem kod Talijana nastojali svakako spriječiti. Riječ je o zaključcima već spomenutog Zagrebačkog sporazuma. Zato je na sastanku odmah odato priznanje talijanskoj vojsci zbog dotadašnje "zaštite srpskog naroda" iz čega proizlazi "dužnost i želja svih Srba da se ne upuštaju ni u kakve neprijateljske postupke ili bilo što drugo protivno talijanskim interesima". Na sastanku su izvršena i imenovanja na dužnosti među četnicima u Hercegovini, istočnoj Bosni i Crnoj Gori. Tako su od Draže imenovani, odnosno potvrđeni: Ilija Trifunović - Birčanin, za komandanta četnika u Dalmaciji, Lici i zapadnoj Bosni; Petar Baćović, za komandanta četnika u istočnoj Bosni i Hercegovini; Pavle Đurišić, za komandanta četnika u Crnoj Gori od Nikšića; Bajo Stanišić, za komandanta četnika u Crnoj Gori zapadno od Nikšića; i Blažo Đukanović, za komandanta svih četnika u Crnoj Gori. Talijanska vojska nije bila zadovoljna ovim sastankom, kako tvrdi visoki talijanski izvor navodeći da je sastanak održan bez njihova znanja. Talijani su nakon izvjesnog vremena podrobno razgovarali s Ilijom Trifunovićem - Birčaninom i Dobroslavom Jevđevićem raspitujući se što su oni razgovarali u Avtovcu i koji su konkretni zaključci sastanka.[670] Pri povratku u Dalmaciju Ilija Trifunović - Birčanin i Dobroslav Jevđević morali su se pravdati Talijanima kako nisu doneseni neki važni zaključci. Tvrdili su da su se priznale sve talijanske zasluge te da je zaključeno "da se odobrava politika saradnje sa Talijanima od strane Mihailovića, isto onako kao što je slučaj sa srpskim vođama u Hercegovini i da Mihailović pruža formalna uvjeravanja da neće ništa poduzimati protiv Talijana". Također su naveli da je Draža Mihailović ovlastio "Trifunovića i Jevđevića da sve odrede istočne Bosne, Sandžaka i ostalih područja koja nisu pod kontrolom Talijana stave na raspolaganje VI. Armijskom korpusu u cilju suzbijanja komunizma svuda u nekadašnjoj Jugoslaviji". D. Mihailović je Birčaninu i Jevđeviću obećao pomoć crnogorskih četničkih postrojbi ako nakon povlačenja talijanskih postrojbi iz Druge zone postrojbe NDH "ponovno počnu sa antisrpskim nasiljima".[671] Poslije ovog sastanka u Avtovcu udaren je potpuno novi temelj ustroja četničkih postrojbi; završilo se s raznim eksperimentima kao što je bilo postavljanje Baje Stanišića kao komadanta četnika za prostor Hercegovine ili prije njega Ilije Trifunovića-Birčanina, koji je boravio u Splitu i gotovo da nije imao nikakve veze s Hercegovinom. U potpunosti je uređeno

670 *Tajna i javna suradnja...*, *nav. dj.*, str. 41.
671 *Isto*.

pitanje vojne nadležnosti u istočnoj Bosni i prema četničkoj Vrhovnoj komandi. S druge strane, sastanak u Avtovcu donio je odluku i o etničkom čišćenju Hrvata na prostoru Hercegovine i Dalmacije, kao i ostalih nesrpskih naroda, a tu se prvenstveno misli na Muslimane. Od sredine srpnja 1942. u svim izvorima bilježi se pojačan teror nad Hrvatima istočne Hercegovine, tako i nad Muslimanima. To ilustrira govor Milana Šantića na sastanku u Trebinju 26. srpnja 1942., koji je bio jedan od pregovarača s Talijanima i nazočan na sastanku s Dražom Mihailovićem. Milan Šantić bio je zadužen za četničku propagandu, a na ovom povjerljivom sastanku kojem su nazočili hercegovački četnici, ali i nekolicina četnika iz Dubrovnika i okolice, gdje se trebao odrediti stupanj i značaj suradnje četnika i Talijana, Šantić je uz ostalo kazao:

"U ime našega vodstva i naše organizacije, obavjestit ću Vas o našoj organizaciji, ciljevima i radu iste. Naš je cilj, da vojnički organiziramo srpski narod i da pod svaku cijenu pribavimo što više oružja te da narod pripremimo i uputimo što mu je raditi i koga će slušati kad dođe do obračuna. Mi smo svoj zadatak u tom pravcu do sada izveli savršeno dobro. Povezali smo opet međusobno razbijene i obeshrabrene redove srpskog naroda u svim srpskim krajevima i područjima. Danas se sa četničkom propusnicom može putovati od sela do sela sve od Trebinja do Skoplja. U svakom srpskom selu imamo svoje odbore i svoje oružane snage, a u svakom mjestu gdje žive dva Srbina imamo svog povjerenika. Sada smo svi prožeti jednom idejom i čekamo svoj Vaskrs: 'Uspostavu Velike Srbije'. Naš zajednički zapovjednik i genijalni vođa jest Draža Mihailović ... Naša suradnja s Talijanima odobrena je od Draže. Trebalo je u ovim siromašnim i pasivnim krajevima spasiti na prvom mjestu narod od gladi i talijansku pomoć treba da iskoristimo do skrajnje mogućnosti. Oni su nam neophodno potrebni u današnjim okolnostima. Oni su nam omogućili da se konsolidujemo i da svršimo s partizanima, koji bi nas upropastili da ih nismo likvidirali. Mi smo njih uništili ne za račun Talijana, nego radi nas samih. Pobili su nam najuglednije ljude i najbolje Srbe po selima. Njihove vođe u glavnom su bili bosanski muslimani, katolici i jevreji... Osim toga Talijani nam daju oružje i municiju. Mi danas u hercegovačkim krajevima imamo oko 8.000 pušaka i preko dva miliona rezervnih metaka. Draža je rekao: Primite oružje tko vam ga god daje. Pored toga mi od Talijana dobivamo dnevno oko 5.000 hljebova. Za nas je glavno da ostanemo živi i da sačuvamo oružje. Ono što je bilo najgore prebrodili smo. Od Talijana se ne bojimo. Njihova vojska za nas neće nikada predstavljati životnu opasnost. Oni su nesposobni da nas oružjem u našim brdima unište. Njihovo je glavno da ne ginu njihovi ljudi .... Oružje, to je svetinja, to je sloboda, to je naš opstanak. Mi smo danas s oružjem slobodni u našim brdima. Niko nas ne može kontrolisati. Mi se sastajemo sa našima u Crnoj Gori i u Bosni, te

se zajednički dogovaramo i stvaramo planove. Mi šaljemo naše ljude i u Beograd, pa čak i do Draže. Moramo biti spremni kada dođe naš čas. *Srpske zemlje moraju biti očišćene od katolika i muslimana. U njima će živjeti samo Srbi, Čišćenje će se provesti temeljito. Sve ćemo ih potisnuti i uništiti bez izuzetka i bez sažaljenja. To će biti polazna tačka našeg oslobođenja*. Ono što su katolici i muslimani učinili od srpskog naroda daje nam puno moralno opravdanje za sve što poduzimamo. To treba da se svrši brzo i u jednom revolucionarnom zanosu. Mi Hrvatsku nećemo nikada ni formalno priznati... Mi svoje prezrenje i gnušanje prema Hrvatskoj ne krijemo, ali oni nam ne mogu ništa... Muslimani su od uvijek bili naši neprijatelji... Oni su uvijek s onima koji progone Srbe".[672]

Ilija Trifunović - Birčanin, kao komadant četnika za Dalmaciju, Liku i zapadnu Bosnu već 16. srpnja 1942. u Gacku je Draži Mihailoviću podnio iscrpno izvješće o situaciji vojnočetničkih odreda na povjerenom mu području. Počinje s Hercegovinom, a u uvodnom dijelu ukratko ističe prvu fazu četničkog pokreta u ovom ratu, obilježenu hercegovačkim ustankom u lipnju 1941., kako navodi, protiv ustaške vlasti i njezinih masovnih zločina nad srpskim življem u Hercegovini. Pokret se naglo i spontano proširio po svim kotarevima te primorao ustaške vlasti i postrojbe da se definitivno povuku iz istočne Hercegovine i ustupe je talijanskim okupatorskim trupama. Četničko djelovanje potpuno je porazilo ustašku vlast, koja se do današnjeg dana više ne priznaje. Tada je nastupila druga faza četničkog pokreta koju karakteriziraju krvave borbe između četnika i partizana od siječnja do kraja lipnja 1942. u istočnoj Hercegovini koje su završile potpunim porazom partizana. Ističe da je najkritičnija situacija za četnike i četnički pokret bila ubojstvo majora Boška Todorovića čime je broj četnika spao na svega 350 boraca, dok su partizani bili apsolutni gospodari situacije u Hercegovini, koju su kontrolirali dvjema proleterskim brigadama, ukupne jačine preko 4000 boraca. Trifunović navodi kako je u toj situaciji pronašao svog suradnika i prijatelja Dobroslava Jevđevića, koga je krajem veljače 1942. uputio na teren, davši mu najširа ovlaštenja kao glavnom četničkom predstavniku za istočnu Bosnu i Hercegovinu. Zahvaljujući ogromnim naporima Jevđevića i nižih oficira koji su provodili akciju na terenu, u roku od nepuna dva mjeseca Hercegovina je radikalno očišćena od partizana, a u sukobima je poubijano preko 800 partizana, dok su se proleterske brigade raspale i napustile ovaj prostor, dok se najveći dio njihovih boraca predao četnicima, a priličan broj partizana, seljaka iz ovoga kraja, okrenuo je oružje protiv svojih dotadašnjih vođa, čim je osjetio približavanje četnika.

672 Vidi: Z. DIZDAR - M. SOBOLEVSKI, *n. dj.*, dok. 63, str. 304. - 305.

Zatim ističe kako je u nekoliko dana posjetivši po peti put Hercegovinu, izvršio smotru četnika po kotarevima i konstatirao za tadašnje prilike impozantnu snagu od preko 8.000 dobro naoružanih, vođenih i discipliniranih četnika, koji su sa najvećim oduševljenjem klicali Nj. V. Kralju Petru II.

Navodi kako je vojna formacija četničkih postrojbi prema njegovim instrukcijama Jevđeviću provedena tako da je najveća vojna jedinica odred, koji sačinjavaju od dva četnička bataljuna do njih šest.

Potom navodi jačinu, organizaciju zapovijedanja i dislokaciju četničkih odreda na području Hercegovine:

Privremeni komandant Grupe odreda i zastupnik komandanta za Hercegovinu je aktivni pješadijski kapetan II. klase Danilo N. Salatić, sa sjedištem u Nevesinju, pod neposrednom Trifunovićevom komandom. Zatim slijede četnički odredi.

Nevesinjski vojnočetnički odred ima šest bataljuna, ukupne jačine od 2000 boraca, naoružan dvama minobacačima, dvama teškim mitraljezima, 21 puškomitraljezom, s oko 40 metaka po svakoj pušci, a raspoređen je po selima nevesinjskog kotara. Komandant odreda je aktivni pješadijski poručnik Miloje Lazarević.

Gatački vojnočetnički odred ima tri bataljuna, ukupne jačine 1300 boraca, naoružan s 20 puškomitraljeza i s oko 40 metaka po svakoj pušci, i raspoređen je po selima gatačkog kotara. Komandant odreda je aktivni konjički poručnik Milorad Popović.

Bilećki vojnočetnički odred ima pet bataljona, ukupne jačine 1800 boraca, naoružan trima mitraljezima i 15 puškomitraljeza i s oko 30 metaka po pušci, i raspoređen je po selima bilećkog kotara. Komandant odreda je aktivni pješadijski poručnik Miloš Kureš.

Trebinjski vojnočetnički odred ima tri bataljona, ukupne jačine 1700 boraca, naoružan dvama mitraljezima, s 12 puškomitraljeza i s oko 30 metaka po svakoj pušci, raspoređen je po selima trebinjskog kotara. Komandant odreda je aktivni žandarmerijski potporučnik Radovan Pejanović.

Ljubinjski vojnočetnički odred ima dva bataljona, ukupne jačine 600 boraca i naoružan je s 8 puškomitraljeza, s prosječno 30 metaka po pušci, i raspoređen je po selima ljubinjskog kotara. Komandant odreda je seljak Savo Kovač.

Stolački vojnočetnički odred ima dva bataljona, ukupne jačine 500 boraca, naoružan jednim mitraljezom i 10 puškomitraljeza, s oko 20 metaka po pušci, i raspoređen je po selima stolačkog kotara. Komandant odreda je aktivni poručnik bojnog broda prve klase Ilija Ilić.

Kalinovački vojnočetnički odred ima dva bataljona, s ukupno 400 boraca, naoružan trima puškomitraljezima i s oko 40 metaka po pušci. Raspoređen je po selima okoline

Kalinovika. Komandant odreda je pješadijski kapetan druge klase Slobodan Nešić, s višom školom Vojne akademije.

Fočanski vojnočetnički odred ima četiri bataljona, s ukupno 800 boraca, naoružan je dvama mitraljezima i s 10 puškomitraljeza i s oko 30 metaka po pušci, i raspoređen je po selima fočanskog kotara. Komandant odreda je rezervni narednik Vasilije Bodiroga.

Na kraju Trifunović ističe da je glavnu ulogu pri čišćenju Hercegovine i istočne Bosne od partizana igrao Dobrosav Jevđević, kojem u prvom redu pripada zasluga za ovako snažan razvoj četničke organizacije u Hercegovini, te da ga je za izvanredne zasluge na političkom i vojničkom polju unaprijedio u čin četničkog vojvode, a osim njega u čin vojvode unaprijedio je i njegove glavne suradnike: popa Radojicu Perišića, koji je izdržao opsadu od stotinu dana i nije kapitulirao pred komunistima, i seljake Savu Kovača i Petra Samardžića.[673]

O ustroju četničkih postrojbi na terenu u ljeto 1942., njihovom zapovjednom kadaru i odnosu među njima svjedoči Miloš Kureš, komadant Četničke brigade Bileća. On navodi kako je u vrlo kratkom razdoblju nastao antagonizam između četnika koji su na terenu bili već od svibnja 1941. i nikada nisu surađivali sa partizanima, onih koji su silom prilika proveli nekoliko mjeseci u partizanima, kao i onih koji nisu bili nigdje pa su ih četnici u lipnju 1942. mobilizirali. Četnici koji su boravili u Srbiji 1941. god., pa su se potom vratili doma u Hercegovinu među njima su se najviše isticali. Ogovaranja, razni sukobi, podmetanja, događali su se među zapovjednicima. Profesionalni vojni oficiri iz vojske Kraljevine Jugoslavije umnogome se nisu slagali s četničkim komadantima koji su obično nešto bogatiji seljaci, trgovci ili činovnici bez ikakva vojnog znanja. Miloš Kureš tako ističe da su gotovo sve vojvode koje je imenovao Ilija Trifunović-Birčanin u Hercegovini 1942. više učinili štete, negoli ikakve vojne koristi[674].

Plan etničkog čišćenja Hrvata i Muslimana u Hercegovini zaživio je još u ljeto i jesen 1941. god. U razdoblju 1942. god. četničke postrojbe u Hercegovini zločine provode planski i još izraženije. Tako, krajem 1941. god. na udaru četnika bili su pojedinci iz vlasti NDH, koji bi obično bili presretnuti u raznim zasjedama, što se događalo i ljudima koji nisu bili dio vlasti, prolaznicima, stočarima, trgovcima. Tako je u kotaru Nevesinje ustaški tabornik Jure

673 *Zbornik o NOR-u..., nav. dj.*, Tom XIV, knj. 1., str. 421. - 422.

674 Miloš Kureš rođen je u selu Orah kod Bileće, završio vojnu školu u Kraljevini Jugoslaviji, službovao u Hrvatskoj, u Gorskom kotaru do travnja 1941. god. Smatran je najobrazovanijim četničkim komadantom u Hercegovini. Potkraj travnja 1945. god. od Banje Luke prema Gradišci uspostavio je vezu s hrvatskom vojskom i s njom se povukao u Austriju, potom otišao u SAD gdje se nastanio i gdje je napisao memoare o svom ratnom putu u četnicima i Bilećkoj četničkoj brigadi od lipnja 1942. do svibnja 1945. godine.

Vasilj iz sela Sopilja likvidiran iz zasjede samo što je bio Hrvat i predstavnik vlasti NDH.[675] Međutim, s ljetom 1942. počela se provoditi planska aktivnost uništenja Hrvata u kotarevima Konjic, Nevesinje, Stolac, Ljubinje i Trebinje. To će se nažalost zbog talijanske politike i pomalo čudnog ponašanja vlasti NDH nastaviti u cijeloj Hercegovini i Dalmaciji uz velike hrvatske žrtve. Već sredinom srpnja 1942. god. u kotarevima Nevesinje i Konjic četnici čiste čitava hrvatska sela. Mara Kordić iz sela Luke Nevesinje opisuje da su za jedan dan četnici opljačkali sve kuće u Luci i otjerali svu stoku, kao i u selima Seljani i Sopilja, a da su Hrvati spas potražili bježeći preko planine Velež ka Mostaru i dolinom Neretve u grad Konjic[676]. Na udar su došli i stočari Hrvati iz južne Hercegovine koji su se našli na prostoru Morina u kotaru Nevesinje, koji su se sa stokom morali povlačiti u svoja mjesta. Četnici su počeli uništavati i hrvatske katoličke bogomolje od kojih je prva bila razorena također u Morinama uz nazočnost talijanske vojske.[677] Samo koji dan kasnije četnici su u kotaru Nevesinje u selu Udrežanj uhitili seljaka Petra Pandžića koji je živio i radio u Nevesinju kao seoski pričuvni ljekar za životinje. Likvidirali su ga te je poslije smaknuća bačen u jamu zajedno s konjem u blizini spomenutog sela.[678] O planskim zločinima četnika i čišćenju istočne Hercegovine od Hrvata i Muslimana od kolovoza do listopada 1942. cijelo vrijeme izvješćuju lokalni organi vlasti NDH i zapovjednici oružničkih postaja, a o tomu piše i partizanska memoarska literatura. Do kraja rujna 1942. u istočnoj Hercegovini, poglavito u kotaru Stolac, pobijeno je i poklano oko šest stotina Hrvata, a izbjeglo je i iseljeno 25-26.000 Hrvata i Muslimana. Zločini i ubojstva su nastavljeni i na dijelovima kotara Čapljina i Mostar s lijeve obale Neretve, odakle je stanovništvo moralo izbjeći da bi se spasilo, čime je postala "lieva obala NERETVE od Mostara do mora čista od hrvatskog življa". O tim zločinima četnika donosi se nekoliko dokumenata u navedenoj knjizi Z. Dizdara i M. Sobolevskog, od kojih je prvi u spomenutoj knjizi te zločine i obradio.

675 Iskaz Mladenke Kulaš (1968.) u kojem kazuje: „Moj djed Jure Vasilj je ubijen negdje na putu prema Nevesinju ili selu Luci u jesen 1941. god. dok je obavljao uobičajeni svakodnevni posao. Nikada nismo pronašli njegove posmrtne ostatke iz razloga što je ubačen negdje u krašku jamu". Mara Kordić rođ. 1926. u Luci-Nevesinje, tvrdi da su ga četnici zakovali na križ na putu ka Luci i da je tako umro, a da je potom bačen u neku jamu. Iskaz u posjedu autora.

676 Iskaz Mare Kordić rođ. 1926. iz Luke, koja kazuje: „Pošto smo napadnuti od četnika u srpnju 1942. god. kroz planinu Velež smo stigli u Mostar, potom smo otišli organizirano vlakom u Slavoniju u Đakovo". Tomislav Puljić, rođ. 1928, Luka, u svom iskazu tvrdi da su četnici pored Jure Vasilja uhapsili Antu Čuljka i Stjepana Buconjića, da su ih zvjerski mučili i potom bacili u jamu Kvanj koja se nalazi u produžetku sela Borićevac, između Crvnja i Veleža, te dodaje da su četnicima putem pregovora predali selo kojem je glavar Filip Puljić te da je potpuna istina da četnici nisu palili kuće, već su u njima živjeli prisvojivši svu hranu i stoku. On svjedoči da su u srpnju 1942. četnici ubili (možda objesili) nevesinjskog župnika fra Viktora Nuića. Iskazi u posjedu autora.

677 don Ante Luburić objavio je rad o rušenju katoličke crkve na Morinama u srpnju 1942.

678 Iskaz Nikole Pandžića, rođ. 1934., koji je kao dječak svjedočio ubojstvu svog susjeda u srpnju 1942. u kotaru Nevesinje. Četničke žrtve iz južne Dalmacije, osobito iz grada Dubrovnika i okolice, u razdoblju 1941. - 1942. godine obradio je JOŠKO RADICA, *Sve naše Dakse*, Zagreb, 2003.

Vratit ćemo se organizacijskom ustroju četničkih postrojbi u Hercegovini i njihovim prvim većim vojnim operacijama pod kontrolom talijanske vojske. U organizacijskom pogledu početkom kolovoza 1942. spominju se po prvi puta četničke brigade i njihovi komandanti. Tako komadant Ljubinjske četničke brigade 4. kolovoza 1942. na zapovijed nadređenoga od 1. kolovoza daje prikaz brojnog stanja Ljubinjske četničke brigade i njezina rasporeda na terenu.[679] Sutradan je Miloš Kureš, komadant Bilećke četničke brigade dobio zapovijed da u svojoj brigadi formira Leteći četnički odred čiji će komadant postati četnički vojvoda Sava Kovač.[680] Popis koji slijedi zbog svoje kompleksnosti i uređenosti nameće zaključak da je sastanak u Avtovcu bio u velikoj mjeri posvećen upravo ustroju četničkih postrojbi u Hercegovini. O tomu svjedoči i dokument od 15. kolovoza 1942. god. gdje četnički komadant brigade podnosi izvješće o preustroju brigade i boljem operativnom radu[681]. Sredinom kolovoza 1942. god. četnici su imali sljedeće vojne postrojbe na terenu Hercegovine i južne Dalmacije.

Komanda Operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, zapovjednik vojvoda Petar Baćević:

1. Četnička brigada Mostar, zapovjednik Đorđe Zurovac
2. Četnička brigada Gacko, zapovjednik Radoje Perišić
3. Četnička brigada Konjic, zapovjednik Đorđe Dragić
4. Četnička brigada Stolac, zapovjednik kapetan Ilija Ilić
5. Četnička brigada Ljubinje, zapovjednik Ivan Janičić
6. Četnička brigada Trebinje-Dubrovnik, zapovjednik Milorad Vidačić
7. Četnička brigada Bileća, zapovjednik Miloš Kureš
8. Četnička brigada Nevesinje, zapovjednik Vlado Zečević
9. Četnička brigada Livno-Bosansko Grahovo, zapovjednik Markica Ćućuz
10. Četnička brigada Glamoč-Duvno-Šujica, zapovjednik Vojin Babić
11. Hercegovačka leteća četnička brigada, zapovjednik Milivoje Lazarević (inače, ova je brigada formirana pod kraj ljeta 1942. godine).

Ovako je izgledao vojni ustroj četnika potkraj kolovoza 1942. god. Prvu vojnu zadaću četnici će imati u sklopu sklopljenog ugovora s Talijanima u borbenom djelovanju protiv komunista-partizana. Treba istaći da je prosječno brojno stanje ovih brigada tisuću pripadnika

679 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-7708. izvješće od 4. kolovoza 1942. Četničke brigade Ljubinje nadređenima o broju ljudstva u brigadi.
680 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-7668, zapovijed četničkog komadanta u Bileći o formiranju Letećeg četničkog odreda od 5. kolovoza 1942.
681 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-7684, izvješće Četničke brigade Ljubinje o preustroju od 15. kolovoza 1942.

po brigadi. Tako brojno stanje četnika u Hercegovini i južnoj Dalmaciji iznosi oko 11 000 pripadnika u kolovozu 1942. god, no svi nisu bili naoružani. Nijedna navedena brigada nije bila do kraja vojno izgrađena. Bile su slabo opremljene oružjem i streljivom, tek puškama, s nešto strojnica i puškomitraljeza. Četnici su većinom bili slabo odjeveni, u najviše slučajeva u narodnoj nošnji. Poneki su bili bolje odjeveni jer su dobili odore od talijanske vojske. Logistika nije bila dobro organizirana, pa su četnici često polazili u akcije, a da sa sobom nisu imali ni kuhinju, već što su se hranili pljačkom po terenu. Često puta ni vojnička stega nije bila na propisnoj razini, nije se poštovao odnos između časnika i vojnika, bilo je puno samovolje, nedisciplina, neodobrenih odsustava, dezertiranja i sličnih pojava o čemu ćemo još pisati kasnije. Tomu se može dodati da nije bilo ni vojnog obrazovanja novaka, mobilizacija je vršena od kuće do kuće, od sela do sela, vojska nije imala nikakvih vojnih objekata za smještaj. Vojarne u Trebinju i Bileći držala je talijanska vojska za svoje potrebe.

Prvi veći vojni pohod četnika bio je zadatak koji su dobili od Talijana da se od partizana očisti prostor Vrgorca i sela ispod Biokova. Talijanima su već drugu godinu partizani na tom prostoru konstantno stvarali poteškoće. Okup četnika bio je u Berkovićima zadnjih dana kolovoza 1942. Cilj četnika bio je okupiti kombiniranu četničku brigadu od pet bataljona, s ukupno 680, a negdje se navodi i 1000 četnika, po čemu se da zaključiti da je riječ o brigadi sastavljenoj od pripadnika brigada Stolac, Nevesinje i Bileća. Svima je bilo podjednako udaljeno doći na zborno mjesto u Berkovićima, a iz Stoca je Talijanima bilo vrlo jednostavno četnike prevesti kamionima u Vrgorac.

Milan Kundačina, istaknuti komunist i partizan, vrlo iscrpno piše o četnicima koji se okupljaju u kolovozu 1942. god. u Berkovićima. Tako ističe da su nekoliko dana četnički časnici u zapovjedništvu Stolačke četničke brigade razrađivali vojnu operaciju za prostor Vrgorca uz djelomičnu nazočnost talijanskih časnika. Tipična četnička kolona na čelu s vojvodom i časnicima na konjima krenula je u Stolac. Odatle su ih talijanski kamioni prevezli gotovo tajnovito kroz Čapljinu i Ljubuški do Vrgorca.[682] Pojedini dužnosnici u vlasti NDH iz Ljubuškog, Čapljine i Stoca zabilježili su prolazak četnika. Osim upadanja u vinograde pored ceste i branja grožđa, ništa nisu značajno zabilježili.

Dolazak četnika u Vrgorac i njihovo djelovanje prema Imotskom opširno opisuju sudionici partizanskog pokreta i povjesničari iz socijalističke Jugoslavije. Operaciju čišćenja partizana oko Imotskog, Vrgorca i sela do Ljubuškog, kao i prema Metkoviću u selima ispod Biokova pa sve do mora, vodili su Talijani davši operaciji ime "Albia", a četnici su posvemu

682 SKUPINA AUTORA, *Sjećanja boraca stolačkog kraja,* knjiga 2, Stolac, str. 16., svjedočanstvo Milana Kundačine.

bili uključeni u operaciju tek zadnjih dana jer je operacija je počela već 15. kolovoza 1942. god., a trajala je do 2. rujna 1942. god. Četnici su uključeni u operaciju 29. kolovoza 1942. i pokrenuti su sljedećeg dana, u selima oko Vrgorca i prema Imotskom, a tu su: Rašćane, Kozica, Dragljane, Vlaka, Brikva i Grnčenik. Samo za dva dana na prostoru tih sela četnici su ubili 270 osoba, od toga tri katolička svećenika, spalivši gotovo sva sela i opljačkavši sve što se dalo ponijeti sa sobom.[683] Četnici su se jednim krakom spustili do mora u mjesta Drvenik, Podgora i Tučepi, a 4. rujna Talijani su ih istim putem vratili nazad u Berkoviće.[684] Četnici nisu ni imali nakakve borbe s partizanima, koji su se prije toga povukli, pa su zločine činili samo nad civilnim stanovništvom. O toj "kaznenoj ekspediciji" njihov zapovjednik Petar Baćović 5. IX. 1942. izvjestio je D. Mihailovića: "Juče se povratila naša vojska, koju smo poslali kao kaznenu ekspediciju u srez Ljubuški i Imotski i njihovu okolinu. Zadatak ove ekspedicije bio je potpuno uništenje partizana i ustaša. Naši četnici prešli su te krajeve s pesmom i srpskom zastavom i došli na obalu našeg Jadranskog mora gdje su na obali poboli našu zastavu. Preko 1.000 ustaša pobijeno je, dok mi nijesmo imali niti jednog mrtvog ni ranjenog". I to pokazuje da nikakvih borbi nije bilo i da su stradali samo civili. Naknadno je dodao da su njegovi četnici na tome putu od Ljubuškog do Vrgorca "oderali živa 3 katolička svještenika", te da su ubijali "sve muškarce od 15 godina na više. Žene i deca ispod 15 godina nisu ubijana. 17 sela je potpuno spaljeno."[685]

Ovi zločini nisu prošli bez odjeka. O njima su mnogi pisali, svatko iz svoga kuta, od vlasti NDH, koje su prosvjedovale kod Talijana, do crkvenih dužnosnika koji su pisali čak izbjegličkoj vladi u Londonu, kao i Vatikanu[686]. Miloš Kureš, komadant Bilećke četničke brigade spominje u svojim memoarima da je bio u ovoj operaciji i da je išao sve do Gata sa četnicima. Ne spominje nijednu pojedinost, nijednu žrtvu niti kada se i kako se vratio sa četnicima u Bileću.

Zanimljivo je da major Petar Baćović u navedenom izvješću od 5. rujna 1942. upućenom Draži Mihailoviću, nakon što je sa svojim suradnicima obišao sve kotareve u istočnoj Hercegovini, izvješćuje da je moral kod naroda i četnika odličan te da nema više

683 M. UJDUROVIĆ, *Biokovsko neretvansko područje u NOB-u, 1901.-1945.*, Split, 1983., str. 130. - 132.
684 SIBE KVESIĆ, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Split, 1979., str. 359., spominje 220 ubijenih i dva svećenika, Milan Kundačina spominje puno veći broj ubijenih i četiri svećenika. Iz dokumenata je utvrđena smrt tri katoličkih svećenika i to don Ivana Čondića, župnika Rašćana, kojega su "na pola živa sadrali i ubili", don Joze Braenovića, župnika Župe Biokovske, kojega su zaklali i odsjekli mu glavu i fra Ladislava Ivankovića, župnika Kozica, kojega su ustrijelili.
685 Z. DIZDAR - M. SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini..., n. dj.*, dok. br. 69 (Izvješće majora Petra Baćovića), i dok. br. 70, 71 i 72 (Izvješća o pokoljima četnika na području Imotskog i Vrgorca s poimeničnim popisom dijela žrtava, među kojima tri svećenika i jedne trudne žene), str. 323. - 325. i 327. - 334.
686 IVO LUČIĆ, „Utjecaj komunističkih zločina na politički razvoj fra Dominika Mandića", *dr. Fra Dominik Mandić*, zbornik radova, Mostar – Zagreb 2014., str. 537.

nikakve bojazni od partizana. Zatim navodi stanje Muslimana po kotarevima. U nevesinjskim selima ih više nema, osim manjeg broja u selima u sjevernom dijelu Nevesinjskog polja i varoši. U Gacku ih ima samo u Kuli, Gračanici i u varoši, u Bileći nema nijednog na selu, a u varoši ih ima 320. U Trebinju je ostala samo trećina po selima, osim izvjesnog broja u varoši. U Stocu je ostalo samo nešto u varoši i selu Dabrica, dok su u Ljubinju ostale svega dvije-tri muslimanske obitelji i to na selu, dok u varoši nema nijednog. U Konjicu se nalaze se samo u Bjelimiću i okolici, kao i u varoši i najbližoj okolini. U Mostaru je stanje kao i prije rata, osim što su Srbi stradali. No, četnici se polako uvlače i u ovaj kotar, polako se organiziraju i „svaki dan i noć smanjuju brojno stanje muslimana i katolika". U Foči je ostao nepoznat broj Muslimana, koji se kriju. Dalje navodi da se u svim varošima, osim u Foči, nalazi otprilike po bataljon talijanske vojske i mali broj domobrana, te da su stoga četnici potpuni gospodari ovog prostora. Varoši nisu pod njihovom kontrolom, ali i tu odlučuju iskorištavajući talijanske garnizone. Hrvati nemaju nikakve vlasti, a od Srba četnika ne smiju ni izaći iz varoši, što vrijedi i za Muslimane.[687] U takvoj situaciji pristupilo se etničkom čišćenju preostalih Hrvata i Muslimana, uglavnom pod izlikom da su partizani, što je izvedeno uz talijansko odobrenje, što ih je još čvršće povezalo.

Tako je Stolačka četnička brigada dobila novu zadaću da od Hrvata i Muslimana očisti Dubravsku visoravan, tj. prostor od Stoca prema Nevesinju, Domanovićima i Čapljini, i od Domanovića prema Buni i Mostaru. Opet su od Talijana dobili odobrenje da se prostor očisti od partizana skrivenih po selima, a cilj je u biti bilo provođenje zacrtane politike četničkog rukovodstva na čelu s Dražom i dogovorenom na sastanku u Avtovcu. Za dvadesetak dana u kotaru Stolac četnici su potpuno popalili i opljačkali sljedeća sela: Pješivac, Crnići, Borojevići, Poprati, Rotimlja, Trijebanj, Hodovo, Ljubljenica i Dabar. U ovoj četničkoj operaciji ubijeno je nekoliko desetaka Hrvata. Don Marko Zovko, nadžupnik u Stocu, prvi puta ističe da se dio Muslimana politički pridružio četnicima ostavši u svojim kućama. To pokazuje i to da su ostali njihovi sunarodnjaci prognani s Hrvatima koji su se povukli ka Stocu, Čapljini i Mostaru[688]. Na ove zločine ponovo su prosvjedovale vlasti Velike župe Hum, kotarske vlasti Stoca, Mostara i Čapljine. Čak je oformljeno izaslanstvo don Marka Zovke, don Ante Buconjića i Vide Palamete, donačelnika Stoca, koji su se u istom mjestu sastali s generalom Alessandrom Lusanom, komandantom talijanskog VI. korpusa, ali nije

687 Z. DIZDAR - M. SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini..., n. dj*., dok. br. 69 (Izvješće majora Petra Baćovića od 5. rujna 1942. upućeno Draži Mihailoviću), str. 324.
688 M. ZOVKO, *navedeno djelo*, Zagreb - Stolac, 1999. str. 299. - 300.

postignut nikakav dogovor.[689] Četnici su nastavili s etničkim čišćenjem i u druga dva kotora, u Konjicu i rubnim dijelovima Mostara, a Nevesinjska četnička brigada je isto to činila u rubnim selima između Nevesinja i Stoca. Tijekom ljeta od kraja lipnja do rujna 1942. u selima Dabrica, Donji Brštanik, Gornji Brštanik, Ljubljenica četnici su ubili 14 osoba, popalili veći dio kuća, odveli goveda, konje i sitnu stoku.[690] Prvi puta se spominje i to da je Katu Puljić kod sela Vranjevići ubila Muslimanska četnička milicija[691].

Konjička četnička brigada imala je istu zadaću upada u hrvatska i muslimanska sela između Boračkog jezera i grada Konjica. Međutim, imala je i drugu zadaću, a to je da napada stočare Hrvate na području Bjelašnice i Prenja, stočare koji su iz okolice Mostara i zapadne Hercegovine dotjerali stoku na ljetnu ispašu. Četnici su se podijelili u dva ogranka, svaki za jednu planinu. U ovom nasilju i pljački stoke konjičkim četnicima se pridružio dio Mostarske četničke brigade na Veležu i dijelu Prenja. O pljački stoke na području Veleža i Prenja, kao i u selima mostarskog kotara svjedoči oružnik Stojan Mandić iz Oružničke postaje Potoci kod Mostara. Tako ističe da su četnici već činili zlodjela od prosinca 1941. god. i da su to nastavili i u proljeće 1942. god. Sam ističe da su ga četnici napali potkraj lipnja 1942. god. u blizini kuće u Salakovcu. Četnici su stalno ugrožavali mirno stanovništvo po selima mostarskog kotara, a to se pojačava u srpnju 1942. god. kada počinje pljačka stoke. Četnici su ubijali pastire u planinama Velež i Prenj, gdje je Stojan Mandić imao više oružničkih intervencija protiv četničkog djelovanja[692]. Četnici su tijekom srpnja usmrtili nekoliko ljudi u planini Velež i Prenj, u planini Prenj doslovno su ispekli na ražnju mladića Davida Krezića iz sela Ravni, a potom ga bacili u jamu, što opisuje Stojan Mandić. Da su četnici vrlo ozbiljno prijetili pljačkama stoke i ubijanjem Hrvatima i Muslimana u planini Prenj te da su Hrvati bili u teškom položaju zbog nedostatka oružnika, bez domobrana i ustaša svjedoči i Ivan Božić[693]. Krajem rujna 1942. četnici su zaposjeli teritorij do samog prilaza Konjicu, a niz sela oko Mostara su držali pod svojom kontrolom. Formiranjem Četničkih četa u Raštanima,

689 *Isto*, str. 300.
690 STANISLAV VUKOREP, *Žrtve I. i II. svjetskog rata s područja župe Stjepan Krst*, *Humski zbornik XV.*, zbornik radova, Stolac - Neum - Dubrovnik, 2014.
691 *Isto*.
692 Stojan Mandić, rođ. 1909., oružnik Oružničke postaje Potoci 1941. - 1945., sudionik u operaciji postrojbi NDH u siječnju 1942. u istočnoj Bosni na potezu Rogatica – Višegrad, osuđen od partizanske vlasti nakon što se predao 1948. god. kao škripar, proveo u zatvoru 15 godina, napisao dio zabilješki o periodu 1941. – 1943. o četnicima i njihovim zločinima. Knjigu je planirao objaviti don Marko Zovko i brat mu Jozo koji su živjeli u Argentini, a rukopis im je trebao uručiti biskup kotorski dr. Marko Perić, inače njihov nećak. Stojan Mandić je odustao od knjige bojeći se progona, posebno zbog sigurnosti vlastite obitelji. Dio je sačuvala nevjesta Janja Mandić, rođ 1938.
693 Iskaz Ivana Božića (1926. - 2007.) – "Ja sam kao mladić nosio nekoliko pušaka u planinu Prenj da se Hrvati naoružaju protiv četnika koji su tijekom srpnja 1942 . god. pljačkali po planini Prenj, ubijajući nedužne civile i stočare Hrvate". Iskaz u posjedu autora.

Baćevićima i Raškoj Gori, prešli su svojim djelovanjem na desnu obalu Neretve, spustivši se u Prebilovce kod Čapljine. Putovali su slobodno do Metkovića i Opuzena, kontrolirali su dijelom željezničku prugu u Popovu polju na pravcu ka Dubrovniku, a pod talijanskom pratnjom četnički zapovjednici dolazili su sve češće u Dubrovnik na razne sastanke, čak su luku Gruž koristili s Talijanima da skladište svoju logistiku, pa čak i za izvoz robe iz istočne Hercegovine u jadranske luke u Italiji. Postavlja se pitanje što su radile četničke brigade koje nisu bile uključene u etničko čišćenje tijekom ljeta 1942.? Četnički vojvoda Dobroslav Jevđević održao je 4. rujna 1942. god. sastanak s njemačkim časnicima u okolici Sarajeva tražeći da Nijemci dadu određene ustupke četnicima u istočnoj Bosni kao što su im Talijani dali u Hercegovini[694]. Jevđević je i inače imao svojevrsnu ulogu diplomata prema Talijanima i Nijemcima.

Četnici su i dalje radili na izgradnji i ustroju vojske, sigurnosnom pitanju to jest otkrivanju skrivenih partizana i izgradnji civilne četničke vlasti. Početkom rujna 1942. god. komadant Trebinjske četničke brigade izvješćuje o stanju na terenu. Tako navodi da se sporadično u gradu Trebinju pojavljuje komunistička propaganda, a u Popovo polje partizani dolaze iz Dalmacije, te je stoga donio niz mjera protiv partizana, od čišćenja terena do strogih kazni za sve one koji im pomažu, što uključuje i strijeljanja.[695] Prvi puta susrećemo 11. i 12. rujna 1942 god. izvješće komadanta Ljubinjske četničke brigade i izvješće komadanta Nevesinjskog četničkog *korpusa* koji upućuju zapovijedi komadantu Golijske četničke brigade. Tako su početkom rujna 1942. god. četnici vojnu hijerarhijiju u Hercegovini podigli do stupnja korpusa. Inače, komadant Nevesinjskog četničkog korpusa izvješćuje komadanta Golijske četničke brigade da pripazi na teren svoje zone odgovornosti jer postoji informacija da je viđena grupa partizana na terenu.[696] Komadant Ljubinjske četničke brigade šalje redovno izvješće 12. rujna 1942. komadantu Trebinjskog četničkog korpusa o stanju u brigadi, kao i u zoni njezine odgovornosti. Tako izvješćuje da nema nijednog partizana u kotaru Ljubinje, osim nešto simpatizera. Talijane, zanimljivo, naziva okupatorima koji se druže s ustaškom vojskom. Četnički moral je ipak na zavidnoj razini te su spremni za nove vojne pohode.[697]

694 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-4, izvješće od 4. rujna 1942. o sastanku vojvode Dobroslava Jevđevića s njemačkim časnicima u okolici Sarajeva.
695 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-P-578, izvješće od 10. rujna 1942. Trebinjskog komadanta četničke brigade o stanju na terenu i komunističkoj aktivnosti.
696 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8633, zapovijed komadanta Nevesinjskog četničkog korpusa od 11. rujna 1942. god. komadantu Golijske četničke brigade.
697 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-7756, izvješće komadanta Četničke brigade Ljubinje od 12. rujna 1942. o stanju u brigadi i na terenu.

Prije nego što prikažemo taj novi vojni pohod treba prikazati ustroj četničkih korpusa. Nevesinjski četnički korpus, čiji je zapovjednik bio Milorad Popović, obuhvaćao je dvije četničke brigade iz Nevesinja, Golijsku četničku brigadu, Mostarsku četničku brigadu i Četničku brigadu Konjic. Četnički korpus Trebinje, sa zapovjednikom Vladom Milojevićem obuhvaćao je četničke brigade iz Bileće, Trebinja, Ljubinja, Stoca, Gacka i Avtovca. Zapovjednici korpusa Nevesinje i Trebinje su profesionalni oficiri vojske Kraljevine Jugoslavije, s iznimkom u Gacku gdje je komadant brigade Radoje Radojica Perišić, svećenik, ali koji je imao velike zasluge tijekom dugog niza godina u četničkoj organizaciji.[698] Za razliku od slanja četnika u kolovozu 1942. god na prostor Vrgorca i Imotskog o čemu imamo tek par pisanih četničkih izvora, za operaciju sjeverno od Mostara, uključujući i Ramu, postoji nekoliko vrlo važnih dokumenata. Potkraj rujna i početkom listopada 1942. god. vojska NDH, Nijemci i Talijani su donijeli odluku da očiste partizane oko rudnika boksita na potezu Široki Brijeg, Posušje, Duvno i kao i na vrlo važnom putu kroz Livno, Šujicu i Kupres, gdje se jedno vrijeme nalazio Vrhovni štab NOP-a i DVJ-a na čelu s Josipom Brozom Titom, odnosno šest proleterskih brigada, koje do diverzija na rudnike ni Talijanima ni Nijemcima nisu predstavljale nikakvu značajnu smetnju.

Ilija Trifunović Birčanin je 10. i 12. rujna 1942. na sastancima s generalom Mariom Roattom, zapovjednikom Druge talijanske armije, istoga požurivao da što prije poduzme veliku vojnu operaciju i istjera partizane s područja Prozora i Livna (odakle su ugrožavali područje Dinarske četničke divizije), nudeći Roatti pomoć od 7.500 četnika. To je rezultiralo sporazumom od 29. rujna 1942. između generala M. Roatte i vojvode D. Jevđevića, delegata četničke Vrhove komande za istočnu Bosnu i Hercegovinu. Prema tom sporazumu talijanska Druga armija odobrila je regrutaciju još 3000 četnika u Hercegovini i istočnoj Bosni, koje je obećala i hraniti. Tako je regrutirano 500 četnika u Trebinju, a po 400 u Bileći, Gacku, Ljubinju i Nevesinju, a ostalo u bosanskim bataljunima. Talijani su pristali opskrbljivati i 3000 četnika Dinarske četničke divizije. Što se tiče civilne uprave, obrazovano je 250 četničkih oružnika (žandara) s 4 oficira na području Hercegovine.

Također je dogovoreno da će 3000 hercegovačkih četnika biti upućeno kao pojačanje Dinarskoj četničkoj diviziji talijanskim transportima iz Metkovića, Dubrovnika, Splita i Knina, uz prethodnu opskrbu hranom, vojničkim šinjelima i cipelama, kao i topništvom i bacačima. Na Jevđevićev zahtjev, talijanska vlast pristala je također da iz svojih koncentracijskih logora oslobodi 100 osoba iz Hercegovine, a umjesto njih uhititi će i tamo

698 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-2281, prikaz ustroja četničkih postrojbi od 13. rujna 1942. god. po najnovijem ustroju za istočnu Bosnu i Hercegovinu.

otpremiti drugih 100 osoba. Određeno je da će četničke postojbe pod vojvodom Birčaninom dobiti 25.000 uniformi, da će Jevđević za Bosanski četnički bataljon dobiti dva teška bacača sa 200 granata i 300 pušaka s 50.000 metaka. Za planinske četničke bataljone Talijani će osigurati 300 skija. Buduće plaće četnika vojnika primat će osobno zapovjednik svakog četničkog odreda i osobno ih isplaćivati u lirama, na četničkim legitimacijama ukida se hrvatski i ostaje samo talijanski tekst, četnička zapovjedništva mogu kupiti u Italiji neograničene količine voća i marmelade uz uvijet da ih plaćaju u talijanskoj valuti; četnici ne moraju sa svojih kapa skinuti tzv. bijele orlove; četnicima se daju istovjetni obroci kao i talijanskim vojnicima, s duhanom, marmeladom, sirom i konjakom; srpskom se četničkom zonom u talijanskoj interesnoj zoni drži sve područje istočno od crte Stolac-Nevesinje-Ulog-Kalinovik i na to područje ne mogu ulaziti ustaše ni domobrani.[699]

Na temelju dogovora i po zapovijedima vrhovnih zapovjedništava njemačke i talijanske postrojbe, u koordinaciji s oružanim snagama NDH i četnicima radi razbijanja partizanskih snaga početkom listopada 1942. otpočele su s dvjema vojnim operacijama, operacijom "Alfa" na području Prozora, i "Beta" na području Livna. Dijelovi talijanskih divizija Bergamo i Sassari su prema Livnu nastupali iz Sinja i Aržana, a postrojbe Ustaške vojnice s područja Kupresa i Tomislavgrada te su 23. listopada 1942. ustaše zauzele Livno. U operaciji su sudjelovali i bosanskograhovski četnici iz sastava Dinarske četničke divizije. Četnici su 9. listopada krenuli iz smjera Bosanskog Grahova i okolnih sela ušavši u Gornje i Donje Peulje, potom i u ostala sela duž Livanjskog polja. Partizani su na tom prostoru imali dio postrojbi Druge dalmatinske brigade koje su bile slabo naoružane pa su vrlo brzo razbijene. Doduše, partizanima je stiglo pojačanje preko Dinare, pa je četnicima onemogućeno dalje napredovanje kroz Livanjsko polje.[700]. Desetak dana su trajale sporadične borbe između partizana i četnika sve dok se partizani nisu povukli preko Dinare u Dalmaciju i sjevernije iznad Bosanskog Grahova,[701] a četnici su ostali na tom prostoru.[702] Tako je povlačenjem partizana i zauzimanjem Livna završila operacija "Beta".

Istodobno su u operaciji "Alfa" dijelovi njemačke 714. i 718. divizije iz Banja Luke i Travnika zauzeli Ključ, Sitnicu, Mrkonjić Grad i 6. listopada Jajce. Potom je iz Bugojna, gdje je iz Rame bilo izbjeglo pred četnicima oko 2.000 Hrvata, 8. listopada 1942. pukovnik Franjo

699 *Tajna i javna suradnja četnika i okupatora 1941. - 1944. godine...*, Beograd, 1976., str. 51. - 52. To je na terenu prenošeno u nešto izmijenjenom obliku, prihvatljivo četnicima i širem krugu ljudi. Vidi: A HNŽ FOND ŽČD Bez broja, objašnjenje što je dogovoreno i potpisano između talijanske i četničke komande.
700 Ljubo Vučković, *Dalmatinski proleteri*, Beograd, 1968., str. 19.
701 *Isto*, str. 23
702 A. LATIFIĆ, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1982., str 93. - 94., piše opširno o napadu četnika iz smjera Drvara i bosanskog kraja Grahova ka livanjskim selima.

Šimić s 500 ustaša i domobrana upućen u Gornji Vakuf, gdje će ostati privremeno i čistiti u smjeru Prozora i okolice. O tome su obaviješteni "saveznici" Talijani, potom i četnici, pa je Šimić tu i zaustavljen jer Talijani nisu dozvolili da dođe u Prozor.

Talijani prema planu s dijelovima divizije Messina i s MVAC-om - tj. četnicima Nevesinjskog i Trebinjskog četničkog korpusa, pod neposrednim zapovjedništvom talijanskih časnika, izvode operaciju "Alfa" prema Prozoru. Dobroslav Jevđević bio je glavni pregovarač i koordinator kod Talijana, a Petar Baćović zapovjednik četnika. Oni su pred pohod na Prozor-Ramu govorili četnicima u istočnoj Hercegovini da idu u borbu protiv ustaša, a početkom pohoda u nazočnosti Talijana Jevđević im govori da su pošli "uništiti partizane, a zatim ustaše". Kako u Prozoru i Rami nije bilo partizana jer su se pred početak akcije povukli, kao ni ustaša jer je taj prostor od 13. srpnja do njihova povlačenja početkom listopada bio pod partizanskom kontrolom, od četnika su stradali isključivo hrvatski i muslimanski civili.

Četnici su operaciju Alfa htjeli iskoristiti za spajanje svojih snaka. Tako su se istočnohercegovački četnici trebali spojiti s Dinarskom četničkom divizijom sjevernim pravcem od Konjica preko Prozora, G. Vakufa i Kupresa. Tu bi se spojili s glamočkim četnicima. Drugim smjerom južno od Mostara preko Širokog Brijega ka Livnu istočnohercegovački četnici bi se spojili s bosanskograhovskim četnicima. Povrh toga, ovo je bila izvrsna prilika za etničko čišćenje Hrvata i Muslimana, kao i pljačku. Zapovijed za ovu operaciju došla je izravno iz Vrhovne četničke komande, upućena na Petra Baćovića, komadanta Operativnih jedinica u istočnoj Bosni i Hercegovini, a on ju je proslijedio na četničke korpuse i brigade u Hercegovini 27. rujna 1942. god. Dva dana kasnije Miloš Kureš, komadant Četničke brigade Bileća, izvješćuje Zapovjedništvo korpusa o svemu što je učinio za polazak četnika prema Mostaru i Rami: odabrao je dva odreda s po tristo ljudi, odredio je zapovjednike svakog odreda i njihove zamjenike, kao i zapovjednike četa i vodova, zatim što sve treba ponijeti od naoružanja te naznačio Bileću kao zborno mjesto gdje će se ukrcati na vlak.[703] Kureš dalje ističe da treba uvesti jaku stegu, disciplinu, vojnu odgovornost i koordinaciju jer u operaciji sudjeluju četnici iz istočne Bosne, Srbije, Hercegovine i područja koja obuhvaća Dinarska četnička divizija.[704] S prostora Hercegovine sudjelovali su četnici iz Bilećke, Trebinjske, Stolačke i Ljubinjske četničke brigade, zatim iz Nevesinjske i Mostarske, a manji broj iz Konjičke četničke brigade. O pripremi same operacije major Petar Baćović 7. listopada 1942. izvijestio je Dražu Mihailovića: "Prema Vašem odobrenju, izvršili smo

703 A HNŽ FOND ZČD INV BR BH-V-7780, izvješće komadanta Četničke brigade Bileća u rujnu 1942. god. o angažiranju ljudstva i vojne opreme za predstojeću vojnu operaciju.
704 *Isto.*

mobilizaciju za predviđeni napad protivu partizana u pravcu Prozora. Za ovu akciju pozvali smo 4000 boraca, a odazvalo se 5.500. Na traženje Talijana zbog samih operacija morao sam se sastati sa komandantom VI. Armijskog korpusa" (generalom Spigom Umbertom).

Za zborno mjesto svih uključenih četničkih postrojbi određen je grad Mostar, odnosno željeznički kolodvor, odakle su četnici stigli vlakom iz Bileće i Trebinja, a kamionima iz Stoca, Ljubinja i Nevesinja. To su se okupili i četnici iz Mostara. Zbor je proveden tijekom 2. i 3. listopada 1942, a prema podacima vlasti NDH bilo ih je od 3.000 do 4.000.[705] U Mostar su 3. listopada stigla četiri talijanska kamiona puna četnika iz Nevesinja, među njima je bio Dobroslav Jevđević. Na pokušaj intervencije hrvatskih vlasti kod Talijana da zaštite građanstvo od četnika, Talijani su odgovorilili "da talijanska vojska, divizija 'Murge' hoće da poduzme čišćenje partizana oko Livna, Glamoča i Jajca, pa da vode četnike". U Mostaru su se četnici podijelili u nekoliko grupa za vojni pohod ka zapadnoj i sjevernoj Hercegovini, to jest ramskom kraju. Sam dolazak četnika iz smjera Bileće željezničkom prugom preko Čapljine protekao je u divljanju, maltretiranju ljudi po postajama i pljački. U Čapljini su nasilno uvukli u vlak domobrana Majića iz Drinovaca, ubili ga u vlaku i izbacili iz vlaka u Dretelju[706]. Nasilje se nastavilo i u Dretelju, gdje su uvukli neku djevojku prolaznicu, tukli je u vlaku i izbacili iz vlaka u Žitomislićima. Nasilje je u Mostaru na željezničkoj postaji dobilo svoj vrhunac kada su opljačkali 17 vagona trgovačke robe koja je bila namijenjena jugu Hrvatske.[707] Poslije silne pljačke i orgijanja po željezničkom kolodvoru četnici Bilećke i Trebinjske brigade uputili su se od kolodvora ka mostarskom rudniku uglja, potom u selo Cim pješačeći ka Gorancima i Bogodolu. Te četnike predvodio je osobno Miloš Kureš, komadant Četničke brigade Bileća.[708] Četnici Mostarske brigade, kao i oni iz Nevesinja, Stoca i Ljubinja su vlakom 3. listopada krenuli sjevernije od Mostara uz Neretvu "pod vodstvom talijanskih vojnika i časnika". Divljanje uz prugu se nastavilo i na usputnim manjim postajama. Već na postaji Vojno ranili su nekog Kožulja koji se slučajno tu zatekao. Veći dio četnika se iskrcao na željezničkoj postaji Drežnica na pola puta između Mostara i Jablanice, gdje su se također "pod vodstvom talijanskih vojnika i časnika, podijelili u više četa, zaklali gdje su našli koga muslimana i katolika i sve opljačkali". Utvrđeno je 62 ubijenih, masovna pljačka svega i paljenje kuća i gospodarskih nastambi. Drugi dio četnika se iskrcao u Jablanici, i podijelio se

705 ROBERT JOLIĆ, „Četnički zločini u Hercegovini, osobito u ramskom kraju, u listopadu 1942. godine", *Ramski zbornik*, Zagreb, 2001., str. 116. - 117.
706 *Isto*, str. 117.
707 *Isto*, str. 117.
708 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd, 1998., opisuje polazak četnika iz Mostara u Gorance i Bogodol pravdajući zločine četnika navodom su ustaše 1941. u svibnju i lipnju pobile svu srpsku djecu u Bogodolu i sve pravoslavce preveli na katoličanstvo, što ne odgovara istini. Ustaše su počinili određen broj pojedinačnih ubojstava Srba u ljeto 1941. god., što je većinom stvar privatnih sukoba otprije, i ništa više od toga.

na dva dijela, jedan ka Doljanima, a drugi dio ka Gračacu, Prozoru i Rama-Šćitu. Partizanska Deseta hercegovačka brigada, u čijem sastavu se nalazio i Prozorski partizanski bataljon, nijemo je posmatrala četnički zločin nemajući vojnu snagu da im se suprotstavi, pa prema nalogu Štaba brigade nije uopće reagirala. Partizanski sudionik i pisac memoara Milan Kundačina procijenio je da je bilo angažirano oko 2000 četnika, a četnički dokumenti i oni NDH govore da ih je bilo više.[709] Četnici su planski 3. listopada 1942. krenuli u napad na hrvatska sela Goranci, Raška Gora, Drežnica, na Doljane, mjesta kod Jablanice i sela oko kotara Prozor. U Konjic je 4. listopada 1942. došla skupina od oko 2.000 četnika te "6. X. otišla preko Ostrožca prema Podhumu, Solakovoj kuli i Kruščici, a onda prema Prozoru" kako bi se sastala s četnicima koji su se kretali iz smjera Jablanice i Doljana. Grupa četnika ostala je u Bijelom Polju deset kilometara sjeverno od Mostara kontrolirajući cestu Sarajevo-Mostar kao i željezničku prugu, pretresajući hrvatske i muslimanske kuće tražeći oružje i presretajući čobane, čuvare stoke koji su vraćali ovce sa ispaše sa planine Bjelašnice otimajući im stoku, i usput zabranjujući kretanje Hrvatima i Muslimanima prema Mostaru i obrnuto.[710] Po pravilu i planu četnika na udaru su se pored objekata bili i svi civili koji bi im se našli na putu, u selu ili kod kuće, tako je bilo i u Gorancima i Raškoj gori.[711] Pljačka i ubijanje po Raškoj Gori, Gorancima i Bogodolu nastavilo i 4. listopada 1942. Otimali su se osobito konji i duhan koji se pripremao za predaju u otkupnu stanicu Mostar. [712] Za dva dana četnici su usmrtili deset Hrvata u selima Raške Gore i Goranaca produživši preko Bogodola ka Risovcu za Rakitno, a drugi dio zapadnije ka selima kotara Posušje.[713] Drugo, sjevernije krilo četnika koji su se 3. listopada 1942. iskrcali iz vlaka na postaji Drežnica krenulo je odmah u pljačku i ubijanja na postaji, na putu ka prijelazu preko rijeke Neretve ka selu Donji Jasenjani. Sutradan, 4. listopada 1942. u Drežnicu je stigao i vojvoda Dobroslav Jevđević, u pratnji talijanskih

709 SKUPINA AUTORA, *Sjećanja boraca stolačkog kraja*, knjiga 2, Stolac, str. 17., o ovome piše Milan Kundačina

710 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. 2742, izvješće Oružničkog krilnog zapovjedništva Mostar na više institucija NDH od 12. listopada 1942. o zločinima četnika protiv hrvatskog naroda u okolici Mostara.

711 Razgovor s Perom Maricem, rođ. 1936. Sakupljač svjedočanstava iz Drugog svjetskog rata u selima Raške Gore i Goranaca koji opširno opisuje četničke zločine u Gorancima i Raškoj Gori. Četnici su zapalili župnu crkvu u Gorancima, opljačkali školu i oružničku postaju u Gorancima te ubili domobrana Ljupka Pandžu-Kukića. Vidi, ANITA MARTINAC, *Medaljon*, Mostar, 2015.

712 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-13, 694 KUTIJA 5, izvješće iz Kotarskog ureda Mostar o četničkim zločinima od 3. i 4. listopada 1942. u Gorancima i Raškoj Gori, u ovaj rad ne mogu stati svi detalji koje navodi Kotarska komisija Mostar u listopadu 1942. god. o pljački četnika nad hrvatskim stanovništvom kotara Mostar koja je popisana i postoji u arhivu HNŽ-a u Mostaru u FOND-u ZUDD-a. Riječ je o vrlo detaljnom i opsežnom izvješću.

713 O ubijenim Hrvatima sela Goranaca pišu DRAGAN VIDOVIĆ I FRA MARKO JURIČ, *Župa Goranci kod Mostara*, Mostar, 2009., potom Pero Marić, rođ 1936. Ljubo Tipurić, rođ 1956., sakupljač narodnih običaja župa Goranci i Raška Gora, posebno se bavio razdobljem 1941. - 1945., koliko je situacija ozbiljna bilježi i SKUPINA AUTORA, *Župa Polog*, Mostar - Polog, 2013.; u knjizi se opisuje dolazak četnika iz Goranaca u selo, i dolazak biskupa mostarsko-duvanjskog Petra Čule, koji je stao pred četničke pljačkaše.

oficira, i na željezničkoj postaji pred oko 1.600 četnika održao govor u kome je rekao je uz ostalo rekao: "Mi braćo četnici pošli smo uništiti partizane, a zatim ustaše. Najprije partizane, a zatim ćemo lako obračunati s ustašama", našto su četnici klicali "Živio Kralj Petar, živila Velika Srbija!". I čim je Jevđević otišao podijeljeni u tri skupine (Drežnica, Vrda i Rakitno) "četnici su nastavili sa ubijanjem i pljačkom", jer su očito za njih svi mještani bili ustaše. Tako su na postaji Drežnica ubili domobrana koji se tu slučajno zatekao putujući za Rakitno na odsustvu, ubili su nepoznatu osobu kod lađe koja je prevozila ljude preko rijeke Neretve, ubili su seljake, stočare koji su vraćali sa planine Bjelašnice u smjeru Mostara i Šćepu Azinovića koji je pokušao pobjeći od svoje kuće u šumu, ali su ga četnici presreli i usmrtili pred kućom[714]. Ista sudbina zatekla je Hrvate mještane u Donjoj Drežnici kao i Muslimane, ubijena su tri mještanina Hrvata i dvanaest Muslimana, zapaljena je džamija i katolička crkva i župna kuća. Na putu za selo Vrdi ubijen je mještanin.[715] Napredujući kroz sela Donje Drežnice i zaseoke u smjeru Gornje Drežnice četnici su nastavili pokolj i pljačku, tako da su u selu Striževu u jednoj kući ubili 33 člana obitelji Čarapina-Domić i Krešić-Domić i s njima trgovca solju Pinjuha. Na potezu Striževo, Gornja Drežnica, Karamanovi klanci ubijena su četiri Muslimana i osam Hrvata[716]. Prema nekim saznanjima, jer četničkih izvješća nema, četnici iz sastava Mostaske četničke brigade imali su smjer djelovanja kroz Drežnicu u smjeru Rakitna i Doljana.[717] Utvrđeno je da u tim napadima na području Drežnice "ubili su četnici 200 seljaka, zapalili 60 kuća i otjerali 4000 sitne stoke", a krupnu stoku su svu otjerali, dok partizana "nigdje ni vidjeli nisu, nego su ih Talijani opet vratili onamo odakle su ih doveli tj. Stolac, Trebinje, Ljubinje, a djelomično i Bileća". Završivši vojni pohod četničke postrojbe su iz Bogodola krenuli u Risovac i Posušje, a iz gornje Drežnice preko Karamanovih klanaca u smjeru Rakitna, gdje su se udružili sa snagama bilećkih, trebinjskih i mostarskih četničkih postrojbi gdje se nastavlja dalje ubijanje i pljačka Hrvata. Po izvješću kotarskih službi i oružničkih postaja četnici su u Rakitno i sela oko Posušja došli 6. listopada 1942. god. i otpočeli s pljačkom i ubijanjem Hrvata. Najteže se stanje bilježi u nekoliko sela i zaseoka u Rakitnu, koji se nalazi između Posušja i Ramskog kraja. Četnici su očito na isti svirep način ubijali ljude kod svojih kuća, pljačkajući im krupnu i sitnu stoku, kao i novac.[718] U istom

714 R. JOLIĆ, *navedeno djelo*, Zagreb, 2001., str. 119.
715 *Isto*, str. 119.
716 A HNŽ FOND ZUDD, izvješće Oružničke postaje Sjenčine od 18. listopada 1942. o pobijenim Hrvatima od četnika u Donjoj i Gornjoj Drežnici, Vrdima i Donjim Jasenjanima i popaljenim kućama.
717 Mara Pranjić 1907. - 1983. Potječe iz obitelji Domić, sa svojom sestrom je sahranila izgorjela tijela, ona tvrdi da je trgovac soli gospodin Pinjuh molio četnike da ne čine zločin te da je poznavao četnike iz Mostarske četničke brigade, četa Raštani, po prezimenu Savić, ali su ubili i njega i bacili ga u vatru.
718 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-13, 698 KUTIJA 5, izvješće Kotarske oblasti Posušje o zločinima četnika 6. listopada 1942. god u Rakitnu.

izvješću se spominje da je 300 četnika pristiglo u Rakitno, demolirali su oružničku postaju, uzeli oružje i novac od oružnika i izjavili su da idu prema Rami i Prozoru[719]. Dana 7. listopada 1942. god. četnici su u Rakitnu u zaseocima ubili 35 Hrvata, zapalili 150 kuća, u novcu su opljačkali milijun kuna, poveli 150 konja, zaklali 80 ovaca, silovali su 50 žena i djevojaka.[720]

I četnici u Bijelom polju s konjičkom skupinom, od Ostrošca prema Jablanici i u selima preko Neretve od Ostrošca prema Prozoru, činili su pljačke i zločine nad stanovništvom.

U Bijelom polju i do Drežnice cestu su osiguravale čete Mostarske četničke brigade. Četa iz Zijemlja je na Brasini ispod planine Velež Franji Ragužu otela 200 ovaca, 20 goveda i 400 000 kuna, Iliji Puljiću 60 ovaca, 35 koza, 7 goveda i 175 000 kuna, Bošku Puljiću 120 ovaca, 60 koza i 7 goveda, Puljić Mati 60 ovaca, 30 koza i 7 goveda.[721] U Bijelom polju, u selu Kutilivač oružnicima i seoskoj hrvatskoj straži četnici su oduzeli oružje. Spominju se oružnici Ante Kordić, Mate Kordić, Vlaho Kordić, Pero Bilušić i Martin Čuljak. Četnici su se oružano sukobili s ustaškim tabornikom Andrijom Buconjićem, presretali su stočare na cesti iz južne Hercegovine, posebno kod sela Željuša, pucali su na vlakove koji su prometovali u smjeru Mostara ili Sarajeva[722].

Čim je Četnička brigada Konjic krenula u vojnu operaciju prema Ostrošcu i Prozoru, ubila je dva Hrvata u selu Zaslivlje, u kotar Konjic, ubili su dvojicu Muslimana u Čelebićima, opljačkali su selo Orahovicu, u kotaru Konjic, potom dva zaseoka južno od Ostrošca. Potom su se prebacili preko Neretve uputivši se kroz sela kotora Konjic ka Prozoru[723]. Četnička postrojba sastavljena od Nevesinjske, Stolačke i Ljubinjske četničke brigade u broju od oko 1300 četnika iz Jablanice krenula je k Doljanima, Sovićima, Risovcu i dijelom drugim smjerom ka Prozoru. Izvješće od 11. listopada 1942. god. bilježi da su četnici ušli u Doljane, Soviće i Risovac, da su palili kuće, pljačkali stoku i ubijali Hrvate.[724] Nekoliko različitih izvora svjedoči da su četnici od 5. do 7. listopada 1942. god. pljačkali i ubijali Hrvate od sela

719 *Isto*

720 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-13, 698 KUTIJA 5, izvješće Kotarske oblasti Posušje o zločinima četnika na prostoru Rakitna od 7. listopada 1942. god. O zločinima u Posušju i Rakitnu pišu JOSIP SUTON, *Posuški žrtvoslov*, Zagreb, 1998., ANDRIJA NIKIĆ, *Stradanje Hrvata po franjevačkim izvješćima 1942. - 1944.*, Mostar 1998., ZDRAVKO DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941. - 1945.*, Zagreb, 2002., ROBERT JOLIĆ, „nav. dj.“, *Ramski zbornik*, Zagreb, 2001.

721 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. 2712, izvješće od 12. listopada 1942. Oružničkog krila Mostar upućeno Velikoj župi Hum o četničkim zlodjelima.

722 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. 2727, izvješće Oružničkog krila Mostar od 10. listopada 1942. o četničkim zločinima u Bijelom Polju.

723 ROBERT JOLIĆ, *navedeno djelo*, Zagreb, 2001., str. 118. - 119.

724 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-13, 697, Kutija 5, izvješće od 5. listopada 1942. o zločinima četnika u Doljanima, Sovićima i Risovcu.

Doljani do Sovića i Risovca.[725] Zadnja stanica četnicima bio je kotar Prozor-Rama gdje se nalazio dio partizana iz Desete hercegovačke brigade. Četnici su krenuli iz nekoliko smjerova, cestom od Jablanice, iz Rakitna i sela Doljani prema Rami i iz smjera Ostrošca dvostruko - prema selu Hudusko i prema selu Uzdol. Partizanski komadant Vlado Šegrt u svojim memoarima spominje više od 3000 četnika koji su krenuli ka Prozoru i pješačku talijansku diviziju Murge koja je vodila operaciju. Obavještajni izvor iz Mostara izvještava Ustašku nadzornu službu i Ravnateljstvo za javni red i sigurnost MUP-a NDH donosi podatak o 2000 četnika na prostoru Prozor-Rama.[726] Partizani su se pred četnicima povukli iz Prozora 6. listopada kada je tek krenula četnička skupina iz Konjica. Skrili su se na planinskom prostoru Raduše i Zec planine, izbjegnuvši borbe s četnicima, ali i s ustašama koji su se iz Bugojna i Lašvanske doline kretali ka Gornjem Vakufu - Uskoplju. Također, partizani su se pred ustašama i domobranima povukli iz okolice Posušja, Duvna i Šujice u smjeru Glamoča što je značilo njihovo tiho povlačenje uopće iz Hercegovine u smjeru manjih mjesta dosta nepristupačnog prostora Bosanske krajine.

Napad na Prozor i Ramu otpočeli su četnici iz Brigade Konjic koji su već od sela Solakova Kula počeli paliti kuće i ubijati civile. Zapalili su župnu kuću, potom selo Bare spuštajući se ka selu Uzdol i u mjesto Prozor.[727] Istodobno, i druga skupina četnika koja je došla "iz Mostara do Rame u željeznici, iskrcala se u Rami i pošla pješke prema Prozoru, sa tal. vojnicima na čelu. Usput su Talijani pljačkali, a četnici pljačkali iza njih i ubijali narod, koje su zatekli". Tako su Talijani ušli u Prozor 8. listopada, a s njima i skupina četnika. O tome je istoga dana izvješten Draža koji je istaknuo kako je Jevđevićevim i Baćovićevim radom "veoma zadovoljan" davši upute Jevđeviću, da taktiziraju "sa Muslimanima i Hrvatima", te da nakon "likvidiranja komunista možemo pristupiti likvidiranju ustaša" najavljući tako masakr nad civilima koji je bio u tijeku u Rami i Prozoru. U Prozor su potom pristigle i ostale dvije skupine četnika, ona konjička i ona koja je nastupala od Drežnice. Sve tri skupine su nastavile s pokoljima i pljačkama. Četnici su tako na području Rame i Prozora nesmetano od 6. do 12. listopada nastavili svoj krvavi pir, samo još brže i jače s više žrtava Hrvata i Muslimana ostavljajući "za sobom samo zgarišta, lješine i užas, opljačkane siročadi, koja je ostavši bez svega, imala čekati smrt od gladi", kako stoji u partizanskom izvješću od 12. listopada 1942. Istodobno partizani, koji su 6. listopada napustili grad, među kojima su

725 VINKO STIPIĆ, *Doljani 500 godina u narodnoj predaji*, Fojnica, 2006., str. 90. - 91.
726 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. 2689, obavještajno izvješće od 3. listopada 1942. upućeno na više tijela vojnih i civilnih vlasti NDH o broju četnika koji su angažirani s Talijanima u borbi protiv komunista, spomenuti obavještajni izvor boji se istog scenarija kao na potezu Vrgorac - Makarska u kolovozu 1942.
727 LJ. LUCIĆ, *navedeno djelo*, Rama – Šćit, 2002. str. 124. - 126., opširno piše o pokoljima Hrvata u ramskom kraju od 8. do 10. listopada 1942.

bili i pripadnici Prozorskog partizanskog bataljona (osnovanog u kolovozu 1942. i sastavljenog uglavnom od Muslimana, jer se od Hrvata gotovo nitko nije odazvao pozivu da im se priključi) promatrali su s Draševa plamsanje vatre i slušali vrisak i jauk nemoćnih, među kojima neki i svojih najbližih, no nisu reagirali te su se povukli prema Bosanskoj krajini.[728] Od 11. do 18. listopada počelo je postupno povlačenje četnika iz Jablanice za Mostar u vlakovima s ogromnim opljačkanim plijenom, bez zadržavanja, sve do istočne Hercegovine, dok je zadnja manja skupina s Jevđevićem napustila Prozor 21. listopada.

Za tih nekoliko dana četnici su oko Prozora i u samom mjestu i u selima Ramskog kraja palili i ubijali. Posebno su stradala sela Orašac, Trebiševo, Podosoje, Kozo, Proslap, Kovačevo polje, Maglice, Mluša, Ploca, Sopot, Ripci, Jaklići, Rumboci, Varvara, Kopčići, Šćit, Dobroša, Uzdol, Duge, Luk, Solakova Kula, Šćipe, Krušica, Draševo[729]. Žrtve i stradanja u ljudstvu i materijalna šteta iza četnika je bila izrazito velika.[730] Major Petar Baćović je 23. listopada 1942. telegramski izvjestio Dražu Mihailovića: "U operacijama Prozor zaklano preko 2.000 Šokaca i Muslimana. Vojnici se vratili oduševljeni".[731] Tu brojku spominje i list "Borba", organ KPJ, od 20. studenog 1942. koji piše: "Oko 2.000 duša pobili su četnici u hrvatskim i muslimanskim selima sreza Prozorskog, Konjičkog i Mostarskog", navodeći primjere četničkih zločina i pljački. Iz ovoga se vidi da se navedeni brojevi odnose na cijelu operaciju i ostale kotareve koji su se našli na putu četnicima. Vlasti NDH su nakon pokolja 1942. napravile poimenični popis od 1716 ubijenih od strane četnika u kotaru Prozor od kojih je bilo 340 Muslimana, a ostalo Hrvata. Taj broj žrtava nalazi u dokumentima vlasti NDH i partizanskih poslijeratnih vlasti te se koristio i 1950. u optužnici protiv Dobroslava Jevđevića.[732] No, on nikada nije objavljen, zasigurno iz političkih razloga, a potom je i nestao. Ostao je samo brojčani iskaz, a pronađeni su tek neki njegovi dijelovi poput popisa Oružničke postaje Prozor s poimeničnim popisom 638 poginulih osoba, 656 izgorjelih kuća i 693 štale na

728 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-13, 794 KUTIJA 5, izvješće od 12. listopada 1942. god. tijelima vlasti NDH o stanju u Prozoru nakon dolaska više četničkih postrojbi u okolna mjesta i počinjenih četničkih zločina. Vidi. NAMIK ČEHIĆ, *Prozorski kraj u oslobodilačkom ratu i revoluciji*, Prozor, 1985., str. 312.

729 Vidi dokumente: Z. DIZDAR i M. SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u BiH 1941. - 1945.*, Zagreb, 1999., dok. br. 75, 77, 78, 79, 81, 85, 86, 88, 91, 103 i br. 209., str. 366. - 339., 342. - 347., 350. - 352., 356. - 358., 362. - 367., 370. - 372., 414. - 430. i 687. - 699.; i R. JOLIĆ, *navedeno djelo*, Zagreb, 2001., str. 122.

730 E. ĆEMALOVIĆ, *navedeno djelo*, Mostar, 1986., navodi da je u ramskom kraju ubijeno 849 osoba, u okolnim mjestima 170 osoba, NAMIK ČEHIĆ, *nav. dj.*, str 367. - 399., navodi 916 osoba. Navedenog autora su mnogi povjesničari citirali nemajući neki poseban prigovor popisu žrtava. No, čini se da neki koji su bili na bilo koji način vezani za vlasti NDH ili druge njezine organizacije, a ubijeni su od četnika, nisu našli mjesto na tome popisu. U prilog tomu govore i neki novi objavljeni dokumenti gdje je broj ubijenih od strane četnika u Rami znatno veći.

731 Z. DIZDAR i M. SOBOLEVSKI, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u BiH 1941. - 1945.*, Zagreb, 1999., dok. br. 83., str. 354.

732 *Isto*, dok. br. 86 i 209, str. 358. i 689.

njezinom području ili popisa predstavnika vlasti na gornjoramskoj općini, koji broji 543 žrtve, dok ostali popisi (oružnička postaja, općinske vlasti, popisi župa) kao i onaj cjeloviti nedostaju. Iz dokumenata se vidi da su stradali isključivo civili. [733] Prema broju stradalih bio je to najveći četnički zločin nad Hrvatima u NDH.

Po okončanju najvećeg zločina u Hercegovini nastalo je od 11. listopada 1942. postupno povlačenje četnika ka Konjicu i Mostaru. Narod je ostao da pokapa mrtve, a ranjene da zbrine i liječi.[734] Vlasti NDH koje u prvi moment gotovo da nisu reagirale, bile su u šoku. Mjesne vlasti su nastojale prvo popisati sve žrtve i materijalnu štetu i poslati višim tijelima u Zagrebu. Ovomu treba dodati neke relacije partizanske propagande da su se četnici i ustaše dogovorili o zločinima u Rami i Prozoru ili da su ustaše mogle spriječiti zločin u Rami i Prozoru. Međutim, partizani su znali da su Talijani, po dogovoru Mussolinija i Pavelića od 26. kolovoza 1941. god., koji je objavljen u tisku NDH, i sporazuma od istog dana između Pavelića i generala V. Ambrozia, u rujnu 1941. reokupirali Drugu, a u listopadu i Treću zonu u NDH, preuzevši u Prvoj zoni cjelokupnu vlast, koju su napustile ustaše i njihove snage, a u Trećoj zonu su imale operativnu vojnu vlast. Tako ustaše nisu smjele ulaziti u talijansku zonu odgovornosti, već su vojne snage NDH djelovale samo po odobrenju talijanskih vojnih vlasti, a to obuhvaća područje cijele Hercegovine i južne Dalmacije. Zato su se i partizani skrivali podalje od vojnih postrojbi NDH tj. u Trećoj i dijelu Druge talijanske okupacijske zone u NDH, iz koje su Talijani sredinom 1942. uglavnom povukli svoje postrojbe, a vlasti NDH nisu uspjele uspostaviti i učvrstiti svoju vlast. Međutim, vlasti NDH su reagirale i uputile svoje snage iz G. Vakufa prema Prozoru, ali su ih Talijani zaustavili, svjesni četničkih zločina, i nisu im dozvolili da dođu u Prozor i Ramu. Vlasti NDH su prosvjedovale kod Talijana, a Pavelić se 15. listopada 1942. sastao s Roattom. Istog dana su "radi (sic!) pokolja stanovništva" na zahtjev Nijemaca Talijani povukli četnike iz Prozora, gdje je uz Talijane, ipak ostao dio četničkog zapovjedništva, koji je i dalje tražio pokret prema Livnu jer je Mihailović Jevđeviću i Baćoviću zapovjedio da "Veza sa Dinarcima mora se uspostaviti". Jevđević je Dražu izvijestio 21. listopada: "Još smo u Prozoru" te da zbog "pokolja velikog

733 *Isto*, dok. br. 103, str. 414. - 430.

734 Gvardijan u Rami – Šćitu fra Mijo Đolan koristio je 1988. podatke o 916 poginulih osoba u listopadu 1942. god., tek su dokumenti koje su u navedenoj knjizi *Prešućivani četnički zločini...,* objavili povjesničari Z. Dizdar i M. Sobolevski, gdje se navodi broj od 1716 osoba, potaknuli da se pristupi daljnjem istraživanju i utvrđivanju stvarnog broja četničkih žrtava. Komunističke vlasti su manipulirale zločinima četnika u ramskom kraju, država je žrtve držala stalno dalje od javnosti, a bilo je poznato da se nisu popisivale žrtve čiji su članovi obitelji bili u vojsci NDH, osobito u ustašama. U svojoj knjizi MATO TOPIĆ, *Rama i Ramljaci u zavičaju i iseljeništvu*, knjiga 1, Rama – Šćit 2007., dao je dosta dobre podatke. Iz tiska je ujesen 2014. izašlo drugo, dopunjeno izdanje, gdje su uneseni svježi podatci o stradanjima u ramskom kraju u listopadu 1942. god. Vidi, STJEPAN LOZO, *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima*, Split, 2018.; MATEJ ŠKARICA, *Prozor-Rama i sjeverna Hercegovina u vrtlogu Drugoga svjetskog rata*, Zagreb, 2023.; PAVAO CRNJAC, *Oteto djetinjstvo*, Zagreb, 2015.

broja stanovništva od strane četnika, Nijemci i Hrvati kategorički traže da ne krećemo dalje“. Toga dana i posljednji ostaci četnika povučeni su u istočnu Hercegovinu. Drugu činjenicu iznose sudionici tih zbivanja, mještani iz tih sela, da su se upravo u selima iznad Rame prema Kupresu srdačno susreli četnici i partizani jer su to očito bili ljudi iz istih sela i mjesta istočne Hercegovine.

Poslije operacije “Alfa”, s jačanjem četničkih organizacija u istočnoj Hercegovini i izbijanjem četničkih postrojbi do samoga kotara Metković, kao i povezivanjem s Dinarskom četničkom divizijom uz talijansku pomoć, pojavio se još jedan oblik četničkog organiziranja u Hercegovini, a radi se o Muslimanskoj četničkoj miliciji. Tko pripada muslimanskoj miliciji, tko je organizira, kakvi su njeni politički vojni ciljevi, na kom je prostoru djelovala su glavna pitanja na koja se treba osvrnuti. Općepoznato je da još od austrougarskog razdoblja 1878-1918. postoje u Bosni i Hercegovini političke snage kod muslimanskog naroda koje podržavaju velikosrpsku opciju, dinastiju Karađorđevića, Kraljevinu Jugoslaviju, a nadasve pripadnost srpskom narodu, kao što postoje Muslimani koji su podržavali sve vidove hrvatske političke misli, pa su tako podržali u travnju 1941. god. i uspostavu NDH. Ovo političko ozračje nastavilo se kod Muslimana i za vrijeme NDH jer je i tada bilo onih koji su ostali po strani surađujući s političarima iz raznih srpskih političkih opcija pa tako i s četnicima. Takvi političari iz reda muslimanskog naroda su došli na svoje osobito u periodu od lipnja 1942. god. kada su partizani potisnuti iz istočne Hercegovine, a četnici potpunosti preuzeli vlast. Ostala je neminovna suradnja koja je izrodila Muslimansku četničku miliciju. Idejni tvorac muslimanske četničke milicije u Hercegovini je liječnik dr. Ismet Popovac, koji je završio medicinu u Beogradu, radio u nekoliko mjesta u Hercegovini kao liječnik do 1941. god. On je boraveći u Nevesinju prvi u svom pismu izložio ideju stvaranja Muslimanske četničke milicije upućenom 21. srpnja 1942. generalu Draži Mihailoviću koji je tih dana boravio u Hercegovini u okolici Gacka. Popovčeva zamisao bila je da Muslimani prisegnu uz četnike Kraljevini Jugoslaviji, dinastiji Karađorđevića te da se odsad nacionalno smatraju Srbima. Draži Mihailoviću je predložio da u Vrhovnoj komandi na Ravnoj Gori mora biti i jedan istaknuti Musliman kao savjetnik za muslimanska pitanja na onim prostorima gdje su Muslimani u većini. Osudio je zločin Muslimana koji su učinili u sklopu NDH protiv Srba, ali je iskazao i nezadovoljstvo time što nema nijednog Muslimana u vladi Kraljevine Jugoslavije u Londonu i da to treba ispraviti.[735] Draža Mihailović je pismo pažljivo razmotrio i dao je

735 Ž. RAGUŽ, *navedeno djelo*, Stolac, 1997., str. 197. - 198. Ovdje je u cijelosti objavljeno pismo dr. Ismeta Popovca upućeno generalu Draži Mihailoviću kako i na koji način formirati Muslimansku četničku miliciju u Hercegovini i istočnoj Bosni.

zadaću četničkim vojvodama Petru Baćoviću i Dobroslavu Jevđeviću da započnu formirati Muslimansku četničku miliciju. Sa druge strane, Draža Mihailović je odgovorio pozitivno doktoru Ismetu Popovcu imenovavši tri muslimanska političara u četnički Nacionalni komitet: doktora Ismeta Popovca, Mustafu Mulalića i Mustafu Čengića[736]. Na terenu Hercegovine doktor Ismet Popovac imao je utjecaj među Muslimanima koji su prihvatili ideju o formiranju milicije, uz podršku Muje Pašića, bivšeg kotarskog suca u Mostaru, i Avde Hasanbegovića, bivšeg ministra u vladi Kraljevine Jugoslavije. Oni su obilazili muslimanska sela u Konjicu, Mostaru, Čapljini, Stocu, Nevesinju i Trebinju pozivajući Muslimane da stupe u Muslimansku četničku miliciju. Tu ideju su podržavali i Talijani. General Lusana, komandant talijanskog VI. Korpusa, sa sjedištem u Dubrovniku, osobno je pratio doktora Ismeta Popovca u agitaciji po Hercegovini za formiranje milicije.[737] Prva postrojba Muslimanske četničke milicije osnovana je u okolici Konjica, a potom u Stocu, Nevesinju i u selima između Mostara i Nevesinja.[738] Muslimanska četnička milicija bila je isprva vrlo slabo naoružana, pripadnici su tek čuvali svoja sela, ne dopuštajući da upravo četnici i partizani vršljaju po njima.[739] Četnici nisu blagonaklono gledali na ovu ideju, izbjegavali su im davati oružje, vodile su se polemike hoće li Muslimani to oružje sutra okrenuti protiv njih. Sam Draža Mihailović je u nekoliko pisama isticao četničkim vojvodama na terenu, da četničke postrojbe očiste Muslimane gdje su četnici jači, a gdje moraju pregovarati, neka to ne čine. Formiranje Muslimanske četničke milicije u Hercegovini je okončano do početka listopada 1942. Muslimani su stupili u četničku miliciju najviše da bi spasili živote i imovinu jer četnici pripadnike nisu ubijali, odnosno, iskaznica je u većini slučajeva jamčila sigurnost. Istina, u operaciji "Alfa" četnici su u selima između Ostrošca i Jablanice 1942. ubili nekoliko Muslimana iako su posjedovali iskaznicu Muslimanske četničke milicije. Također, I. Popovac je došao u Prozor tijekom pokolja i pokušao pridobiti Muslimane da stupe u četničku miliciju čime će biti zaštićeni, no nitko se nije odazvao jer su ga postupci četnika prema tamošnjim Muslimanima demantirali.[740]. Zanimljivo je da jedini preživjeli četnički komadant Miloš Kureš u svojim memoarima izražava ljutnju na svoje kolege komandante koji su dozvolili pokolj Muslimana

736 Ž. RAGUŽ, *navedeno djelo*, Stolac, 1997., str. 199.
737 *Isto*, str. 200.
738 ADNAN VELAGIĆ, *Hercegovački Muslimani u koncepcijama četničkog pokreta 1941. - 1945.*, Mostar, 2012., str. 214.
739 U knjizi *Sjećanja boraca stolačkog kraja*, Knjiga 1 i 2., Stolac, iznosi se niz pojedinosti o formiranju Muslimanske četničke milicije u ljeto i jesen 1942. god. u Stocu, Čapljini i Mostaru, što je partizanima ometalo vojni i politički rad na terenu, ali i i utjecaj na muslimansko pučanstvo koje je otišlo u redove Muslimanske četničke milicije.
740 A. VELAGIĆ, *navedeno djelo*, str. 214., Zaključuje da je četnička politika prema Muslimanima genocidna, dok je ostalo rezultat sitnih političkih igara pojedinih Muslimana u razdoblju 1941. - 1945.

u operaciji "Alfa" u listopadu 1942. jer je sam Draža Mihailović zapovjedio da se Muslimani pridobiju za četničku stvar, ali iz taktičkih razloga. [741]

Da su se četnici služili Muslimanskom četničkom milicijom pri pretresu terena, upadu u hrvatska sela, zarobljavanju Hrvata i paljenju hrvatskih kuća već je navedeno u zborniku *Župa Stjepan Krst 1974.-2014.*, ali tih slučajeva ima još na potezu Berkovići - Stolac - Dubravska visoravan - Čapljina i u okolici Nevesinja.[742] U operaciji "Alfa" pojedini Muslimani četnicima služe kao vodiči, posebno sjeverno od Mostara, oko Drežnice i Doljana gdje pokazuju četnicima koje Hrvate treba ubiti i koje kuće paliti. Isto čine i drugim Muslimanima pokazujući čiji su članovi obitelji u vojsci NDH, osobito u ustašama, da ih se ubije, pali i pljačka.[743]

Da je nesnošljivost vladala između četničkih komadanata i zapovjednika Muslimanske četničke milicije vidljivo je iz slučaja u selima Dubravske visoravni. Pred polazak u samu operaciju "Alfa", Đuro Andrić, komadant Četničke čete Dubrave iz zasjede je s grupom četnika ubio zapovjednika Muslimanske četničke milicije Mujku Kapića, organizirajući mu potom sprovod šireći vijest da su to učinili Hrvati.[744]

Ipak, i poslije ovakvih slučajeva čelnici Muslimanske četničke milicije su radili na daljnoj organizaciji Muslimanske četničke milicije na području od Konjica do Trebinja dajući osnovni cilj čuvanja života Muslimana od četnika, kao i kuća i stoke, od koje su živjeli. Tako bilježimo i pismo iz Štaba Muslimanske četničke milicije smještenog u Nevesinju upućeno četničkim komadantima Vidačiću i Pantiću u Trebinjskom četničkom korpusu da pripaze što četnici čine Muslimanima u njihovoj zoni odgovornosti, sugerirajući da bez posebnog odobrenja Muslimanske četničke milicije četnici ne smiju ući u muslimanska sela.[745] Čelnici Muslimanske četničke milicije su okončali svoj rad u 1942. održavši sastanak u Kalinoviku 31. prosinca gdje su donijeli rezoluciju u kojoj su ustvrdili da su Muslimani iz Bosne i Hercegovine i drugih krajeva neraskidivi dio srpstva, da se smatraju porobljenima u ustaškoj državi, da najoštrije osuđuju zločine vlasti NDH nad Muslimanima i Srbima, osuđuju Muslimane u vlasti NDH te osuđuju Muslimane oficire i podoficire koji su u vojsci NDH,

741 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd, 1998., str. 150.
742 Ž. RAGUŽ, *navedeno djelo*, Stolac, 1997., str. 205. - 206.
743 Iskaz Mare Pranjić (1907. - 1983.) u kojem izjavljuje: „Stalno se isticalo da su četnike vodili kuriri Muslimani iz Drežnice pokazujući koju hrvatsku kuću treba zapaliti, koga od Hrvata i Muslimana ubiti. Tako su prokazali da treba ubiti obitelj Domić i nekoliko njihovih susjeda Muslimana".
744 Ž. RAGUŽ, *navedeno djelo*, Stolac, 1997., str. 208.
745 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-2068, pismo iz štaba Muslimanske četničke milicije iz Nevesinja upućeno četničkim komadantima Vidačiću i Pantiću i zapovjedniku Muslimanske četničke milicije Aladinići od 12. prosinca 1942. god o reguliranju odnosa četnika i rada Muslimanske četničke milicije o čuvanju muslimanskih sela.

čime su izdali zakletvu kralju. Natim navode da je Muslimanska nacionalna organizacija (kako se sami nazivaju) sastavni dio četničkog pokreta pod vrhovnom komandom armijskog generala Draže Mihailovića. Cilj borbe je s braćom Srbima vratiti Kraljevinu Jugoslaviju i dinastiju Karađorđevića. Na dokument su se potpisali doktor Ismet Popovac, Fehim Musakadić i Mustafa Pašić.[746] Muslimanska četnička milicija je u 1943. god. slabo naoružana satkana od lokanih straža pod samovoljom četnika i njen će kraj doći već s kapitualcijom Italije potkraj ljeta 1943. godine.

Još ćemo se vratiti na nekoliko pojedinosti oko završetka vojne operacije "Alfa" 1942. god. u listopadu u Hercegovini. Već sam istakao da su četnici uz pomoć talijanske vojske i uslijed impotentnosti politike NDH ovladali mnogim prostorima NDH pa i onima u istočnoj Bosni i Hercegovini, o čemu je pisao i na čemu je svesrdno radio u Gacku i Nevesinju četnički major Boško Todorović.[747] Poslije operacije "Alfa" četničke vlasti su kontrolirale sav prostor do Neretve i do prilaza Metkoviću. S druge strane, vlasti NDH su vratile sav prostor u Hercegovini od Posušja do Livna i od Prozora do Šujice gdje su cijelo ljeto 1942. god. boravili partizani. Vlasti NDH to su smatrale velikom pobjedom pa je ministar dr. Andrija Artuković osobno obišao sva glavna mjesta u Hercegovini u listopadu 1942.

Četnici su se istim putem vratili u svoja mjesta u Hercegovini s velikom opljačkanom imovinom Hrvata i Muslimana[748]. Jedno izvješće lokalnih vlasti NDH iz Mostara iznosi podatak da je 300 četnika iz Nevesinjske brigade prešlo noću 10.-11. listopada s oko 1000 opljačkanih konja,[749] Izvješće je uputila i Šesta oružnička pukovnija iz Trebinja preko Mostara na više nivoe vlasti u NDH 16. listopada 1942. U izvješću se spominje da je iz smjera Mostara stiglo 17 vagona četnika, da se njih 680 vratilo u svoja sela u Trebinje, potom za Bileću i Gacko, što znači da je četnika bilo i iz Gatačke brigade. Potom je stiglo 11 vagona četnika koji su isto otišli u smjeru Bileće. Ponovno je stigla kompozicija s 11 vagona i ti su četnici otišli u smjeru sela Zubci. Bili su jako veseli, pucali su u zrak, pjevali razne četničke pjesme i hvalili se kako su pobili Hrvate u ramskom kraju.[750] Završno izvješće o sudjelovanju četnika u operaciji "Alfa" iz listopada 1942. upućeno je Komandi operativnih jedinica istočne

746 A. VELAGIĆ, *navedeno djelo,* Mostar, 2012., str. 215. - 216.
747 S. ČAMPARA - F. KOVAČ, *navedeno djelo,* Sarajevo, 2010., str. 543.
748 Oružnik Stojan Mandić u svojim zapisima ističe kako je krišom posmatrao četnike dok su se vraćali iz ramskog kraja cestom ka Mostaru. Bilo je na stotine natovarenih konja, goveda, ovaca i koza. Četnici s punim torbama na leđima u pratnji Talijana išli su put Mostara i Nevesinja, bila je to velika količina opljačkane imovine koju su četnici odnijeli su i potjerali plijen svojim kućama, a to potvrđuje i više dokumenta vlasti NDH i četnika.
749 A HNŽ FOND ZUDD. INV BR. K-13 202 KUTIJA 5, izvješće o prolasku četnika kroz Mostar 12. listopada 1942. god. pri povratku iz operacije "Alfa".
750 A HNŽ FOND ZUDD., izvješće 6. oružničke pukovnije iz Trebinja od 16. listopada 1942. god. o povratku četnika iz operacije "Alfa" u Trebinje, Bileću i Gacko i incidentima duž željezničke pruge.

Bosne i Hercegovine 28. listopada 1942. god. u kojem se navodi da je izvršena mobilizacija četnika. Od 5000 traženih javilo se na mobilizaciju 7500 četnika. Operacija je trajala od 1. do 10. listopada 1942. god. u regionu Mostar-Prozor-Imotski, ubijeno je 1500 ustaša i komunista, partizani su protjerani iz Hercegovine. U završnoj operaciji u Prozoru bilo je 5000 četnika, zaplijenjena je velika količina oružja, municije i hrane. Četnici su imali minimalne gubitke i moral im je visok.[751] Vidljivo je da se navode netočni i lažni podaci jer navedenih 1500 ubijenih nisu bili ni ustaše ni partizani, već nenaoružani civili, a radi svojevrsnog opravdanja navode se i minimalni četnički gubici.

Kakvo je stanje bilo na prostoru kotareva Nevesinje, Mostar, Konjic i Prozor nakon nekoliko mjeseci svjedoči izvješće iz Mostara upućeno 9. studenog 1942. god. ministrima u vladi NDH, Glavnom stožeru domobranstva i osobno poglavniku dr. Anti Paveliću. Izvješće navodi: raspoloženje hrvatskog naroda u kotarevima Nevesinje, Mostar, Konjic i Prozor je slabo, narod misli da je napušten na milost i nemilost četnika i Talijana. Muslimani se kolebaju i upisuju u Muslimansku četničku miliciju. Zbog raseljenosti i progonstva prehrambene prilike su nikakve, a odjevenost je oskudna.[752]

Još ćemo se osvrnuti na južnu Dalmaciju u ovom razdoblju jačanja i djelovanja četničkih postrojbi u njenom zaleđu. Prostor od Metkovića do Dubrovnika nije bio izravno pogođen četničkom vojnim aktivnošću, ali se njihovo djelovanje osjećalo i u Metkoviću i u Dubrovniku. Srbi su bili mobilizirani i odvođeni u četničke postrojbe u Hercegovinu. Zbog blizine Hercegovine kotar Metković bilježi cijelu jesen incidente s četnicima, a u Dubrovnik četnici dolaze cijelu jesen 1942. god. u pratnji Talijana na razne sastanke. Tako i Ismet Popovac piše u pismu od 12. prosinca 1942. god. da će on i Dobroslav Jevđević ići u Dubrovnik na važan sastanak sa Talijanima. O godini 1942. u Velikoj župi Dubrava povjesničar Franko Mirošević piše da župa nije funkcionirala po zakonima NDH, ni u sigurnosnom ni u vojnom pogledu, izložena do lipnja 1942. god. partizanskom pokretu, potom od lipnja 1942. god. četničkom pokretu. I jedni i drugi bili su remetilački čimbenik, stvarali su nesigurnost, često prekidali željezničku prugu, stvorili brojne izbjeglice u južnoj Dalmaciji iz zaleđa i određenih kotareva Hercegovine, provodili su velikosrpsku politiku dovodeći Veliku župu Dubrava u silne gospodarske i političke neprilike.[753]

751 A HNŽ FOND ZČD INV BR BH-V-2025, izvješće četničke Komande operativnih jedinica za istočnu Bosnu i Hercegovinu o sudjelovanju četnika u operaciji "Alfa" od 28. listopada 1942. godine.
752 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. 12/1, izvješće 6. pješačke domobranske divizije od 9. studenog 1942. o stanju u dijelu Hercegovine uslijed posljedica djelovanja četničkih postrojbi tijekom ljeta i jeseni 1942. god.
753 FRANKO MIROŠEVIĆ, „Velika župa Dubrava između Talijana, četnika i partizana 1942. godine", *Anali,* Zavod za povijesne znanosti HAZU, svezak 52/2, Dubrovnik, 2014., str. 565.

Do kraja 1942. god. četnici u Hercegovini nisu imali veću aktivnost osim uobičajenih sitnih pojedinačnih napada na Muslimane i Hrvate, ali su se više bavili unutarnjim ustrojem postrojbi, imenovanjem novim zapovjednika, privođenjem dezertera i pojedinaca u brigadama za koje se sumnjalo da provode komunističku propagandu, što su na razne načine sprečavalo. Budući da je Hercegovina bila jedan od najjačih četničkih centara u NDH te da su partizani nakon zauzimanja Bihaća, gdje je održano i Prvo zasjedanje AVNOJ-a, znatno ojačali svoje snage osnovavši divizije i 2 korpusa NOVJ-a te zauzevši i stavili pod svoj nadzor veliki teritorij i potiskivajući četnike Dinarske četničke divizije, Draža Mihailović je planirao i odredio da pet četničkih brigada uz talijansku potporu unište partizane u NDH. Osim toga, taj cilj bio je i u okviru nove njemačko-talijanske ofanzive, u kojoj sudjeluju i snage NDH. Zato je Mihailović odlučio da se iz Hercegovine četnici prebace na područje Dinarske četničke divizije. Glavni organizator je major Petar Baćović, a Draža je rukovodio svime preko majora Zaharija Ostojića, delegata Vrhovne komande s centrom u Hercegovini. Tako je počelo prikupljanje četnika u Bileći, koji su prebačeni željeznicom u Metković, a odatle brodovima u Split i željeznicom u Knin. Prva grupa stigla je 15. prosinca, potom je stigla druga grupa preko Dubrovnika i Splita. Ukupno je transportirano 2.800 hercegovačkih četnika. Baćović i Jevđević 28. prosinca 1942. krenuli iz Bileće u Metković i dalje u Split, noseći radiostanicu za bržu vezu s Dražom.[754] Među njima je bio i Miloš Kureš, komandant Bilećke četničke brigade, o čemu ponešto piše u svojim memoarima.

5.2. Raspad partizanskih postrojbi u Hercegovini 1942. godine i njihovo povlačenje u zapadnu Bosnu

Partizanski pokret se početkom lipnja 1942. god. s Vrhovnim štabom NOP-a i DVJ-a nalazio na prostoru između istočne Hercegovine i istočne Bosne, između kotareva Gacko i Foča, na dosta nepristupačnom prostoru između planina Volujak i Lebršnik, u blizini rijeke Sutjeske, od izvora s lijeve strane. Smjestili su se u planinske kolibe i kućice, napravljene su bajte od gustog borovog i bukovog granja koje ne propuštaju vodu. Tu je Vrhovni štab na čelu s Josipom Brozom Titom pažljivo slušao vijesti s velikih frontova Sovjetskog Saveza i Sjeverne Afrike. Slušale su se vijesti sa Slobodne Jugoslavije iz Moskve i radio London koji je emitirao vijesti na srpskom jeziku. Potisnut još ujesen 1941. god. iz Srbije, dio partizanskih postrojbi prezimio je u istočnoj Bosni, upravo na ovom dijelu jer su od siječnja do travnja

754 *Zbornik NOR-a, nav. dj.*, str. 752., 757. - 759., 786. - 788. i 803. - 806.

1942. postrojbe NDH i Nijemci ušli u sve gradove istočne Bosne i Podrinja. Početkom lipnja 1942., zbog talijanskog čišćenja terena s četnicima, stigli su partizani iz Crne Gore, kao i ostaci partizanskih postrojbi iz Hercegovine, o čemu smo pisali detaljnije.

Partizani su se povukli na prostor skriven i dosta udaljen od svih većih mjesta, koji nije bio nimalo prihvatljiv za vojno djelovanje četnika i Talijana zbog šumovitosti, visoke nadmorske visine, čestih kiša, hladnog vremena i loših putova, što je iziskivalo veliku upotrebu ljudstva, a vojni rezultati gotovo bi bili beznačajni.

Partizani su pažljivo pratili vojnu situaciju na frontu sjeverne Afrike. Tako su predviđali su da će do jeseni 1942. god. kapitulirati fašistička Italija i da će se Engleska vojska vrlo brzo prebaciti u jadranske luke, u Dubrovnik i Split što je značilo da treba ostvariti vojnu prisutnost u zaleđu Dalmacije i u datom momentu stupiti u kontakt s engleskom vojskom.

Jednak je cilj pred sobom držao i četnički vrhovni komandant Draža Mihailović, čije su postrojbe već bile 16 kilometara udaljene od Dubrovnika i u zaleđu Splita i Šibenika. Povrh toga, u svom Štabu imao je engleske oficire kao i stalnu diplomatsku i vojnu vezu s vladom Kraljevine Jugoslavije u Londonu i kraljem Petrom II. Karađorđevićem. Doduše, Draža Mihailović je bio svjestan da engleski obavještajci u Kairo i London šalju izvješća o suradnji četnika i talijanske vojske. No, to je tumačio tako da od Talijana samo treba oružje, municiju, hranu, odjeću i novac, odnosno da ih valja iskorištavati, a mnogi njegovi oficiri i onako su Talijane vidjeli samo kao okupatore.

Boraveći u lipnju 1942. na planinskom prostoru između planina Lebršnik, Volujak i Zelengora, partizani su vodili polemike treba li se vratiti u Srbiju i pokušati ojačati pokret u čekanju da Crvena armija dođe na granice Jugoslavije ili poći na prostor Dalmacije i Like na dinarsko područje i šumoviti planinski dio, podalje od važnih putova, i pokušati uspostaviti vezu s Englezima. U njihovu potporu su se uzdali pogotovo jer su se pokazivali kao vojska koja iz zaleđa stalno već dvije godine vodi gerilski rat protiv fašističke Italije i nacističke Njemačke, kao i njihovih saveznika, upravo NDH. U Vrhovnom štabu i čelništvu Komunističke partije Jugoslavije nastavljene su polemike i mimoilaženja. Partizani sa prostora Crne Gore i Srbije priželjkivali su povratak u Srbiju ili na sjever Crne Gore, ali netko od visokih oficira bivše vojske Kraljevine Jugoslavije u Štabu je procijenio da je partizanske postrojbe bolje stacionirati u zaleđu Dinare i za dan izbiti na more, ako bi engleske snage ušle u Jadran.[755] S druge strane, među komunistima su pljuštale kritike zbog poraza od četnika i

755 V. ŠEGRT, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1965., str. 152. Pisac memoara iznosi dvojbe partizana kuda poći, ka Konjicu i Bosanskoj krajini ili nazad u Srbiju. ĐURICA LABOVIĆ, *Heroji Ljubinog groba*, 1973., str. 21., iznosi

Nijemaca u Srbiji, Talijana i četnika u Crnoj Gori, a naročito je bilo polemika o lijevim skretanjima u Crnoj Gori i Hercegovini, čime su se četnici maksimalno koristili. Na Makedoniji i Kosovu komunisti nisu imali nikakav utjecaj, veze sa Slovenijom su bile slabe, bilo je potrebno naći sposobne komuniste koji bi na određenim terenima popravili stanje jer su komunistički rad i partizanski pokret gotovo nestali.[756] U vojnim procjenama Vrhovni štab NOP-a i DVJ-a na čelu s Josipom Brozom Titom donio je odluku 23. lipnja 1942. da sutra ujutro Druga i Četvrta proleterska (crnogorska) brigada krenu smjerom Kalinovik-Treskavica-Igman-Kreševo-Gornji tok Vrbasa, s daljnim smjerom prema Kupresu, Prva i Treća proleterska (sandžačka) imaju proći pored Kalinovika i dalje linijom Treskavica-Bjelašnica-Ivan sedlo-Prozor, Vukovsko (Kupres), s krajnjim ciljem u Livnu.[757] Na prostoru Volujaka i Lebršnika, oko kanjona rijeke Sutjeske i kotara Gacko, ostali su Peta crnogorska brigada s komadantom Savom Kovačevićem i Hercegovački partizanski odred od oko 200 do 300 ljudi s komadantom Vladom Šegrtom. Na tom prostoru ostala je bolnica s težim ranjenicima s ciljem da se i dalje pokuša održati veza s Crnom Gorom, Sandžakom i Hercegovinom, odnosno partizanima i komunistima koji ostali na tom prostoru koji su kontrolirali četnici.[758]

Partizani su u ovih pet brigada s Hercegovačkim partizanskim odredom, Vrhovnim štabom, logistikom i bolnici, brojali ukupno oko 5000 osoba. To su procjene i obavještajne službe domobranstva i Ustaške nadzorne službe, koje su dobile obavijest s terena da se partizani kreću rubnim dijelom kotara Konjic. Cilj partizana je bio upravo prostor Livna, Duvna i Glamoča, s obzirom da im je na Livanjsko i Duvanjsko polje mogla stići engleska pomoć zračnim putem, a u Glamoču se već nalazila vojna pista. Drugi cilj bio je izbiti na željezničku prugu na planinskom prostoru Ivan sedla, oštetiti je, kao i postaje, te se povući ponovo u planinski dio Bitovnje, Vranice, Zec planine i Raduše na dosta težak i nepristupačan teren, te potom pokušati zauzeti mjesta Kupres, Šujicu, Duvno, Livno i Glamoč. Po pisanju sudionika iz proleterskih brigada put je tekao danima s tek pokojim sukobom s lokalnim četnicima koji se nisu mogli suprostaviti dosta brojnijim i organiziranijim partizanima. Partizani su prišli 3. srpnja 1942. željezničkoj pruzi i u noći na 4. srpnja 1942. napali sve željezničke postaje od Konjica do Blažuja, to jest Podorašac, Brđani, Bradina, Tarčin, Pazarić i Hadžići. Razoružali su domobrane i željezničare, zapalili objekte i na nekoliko mjesta

podatak da su saveznici Sjevernoj Africi imali nadmoć 1942. na kopnu i moru i zrakoplovstvu i da su partizani pošli u susret engleskoj vojsci.

756 ALEKSANDAR TADIĆ, *Prvi susret s Titom*, Beograd, 1981., str. 212.

757 RADOVAN VUKANOVIĆ, *Na ratnoj stazi*, Beograd, 1965., str. 222.

758 VOJO KOVAČEVIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1985., str. 64.

uništili tračnice, kao i cestu na nekoliko mjesta između Konjica i Sarajeva.[759] Čim je iz smjera Sarajeva krenula jača postrojba domobrana i ustaša s Nijemacima, partizani su uzmakli u planinu Bitovnju.[760] Vrhovni štab je postigao cilj - odjeknulo je kod Saveznika da su partizani uništili prugu koja je bila vrlo važna Nijemcima jer su je koristili za transport boksita u Njemačku iz Hercegovine i vojne opreme do Dubrovnika i Zelenike, koja se dalje prevozila u Grčku. S druge strane, pruga je nekoliko dana bila izvan uporabe, a NDH imala je veliki materijalni trošak u obnovi izgorjelih objekata. Proleterske brigade su na prostoru na koji su dolazile mogle računati na manji broj pripadnika Mostarskog partizanskog bataljona, koji je mjesec dana prije pred četnicima izbjegao na prostor Doljana, sve do sela u okolici Prozora, ne djelujući uopće vojno, kao i na Livanjski partizanski bataljon ispod Cincar planine i sela oko Livna i Šujice, koji su napali četnici iz brigade Vojina Babića i koji su ih doveli u vrlo težak položaj[761].

Partizani su odlukom Vrhovnog štaba pripremili napad na Prozor i Gornji Vakuf-Uskoplje, potom na Ramu-Šćit želeći nakon dugo vremena ući u veće naseljeno mjesto. Uz dosta jak okršaj i otpor domobrana, oružnika i nešto ustaša, dvije proleterske brigade su ušle u Prozor 13. srpnja 1942. god, potom i u Šćit, razbile obranu slabo naoružanih branitelja uz dosta poginulih i ubijenih. Tek se mali dio probio prema Fojnici i Tomislavgradu. Partizani su potom strijeljali dvadesetak Prozorčana, protivnika partizana.[762] Poslije demokratskih promjena 1990. fratar Ljubo Lucić objavio je knjigu *Rama kroz stoljeća* u kojoj ističe da su partizani u Šćitu crkvu namjerno zapalili, knjižnicu i arhiv uništili, gvardijana fra Julijana Jurkovića i vikara Viktora Sliškovića ubili, i da su i puno toga ružnog učinili hrvatskom puku[763]. Partizani su nastavili vojni pohod. Nekoliko dana partizani su potrošili u pokušaju da osvoje Kupres, ali zbog jake utvrde i dobro vođene obrane, nisu uspjeli ući u mjesto. Tek su ušli u Šujicu i produžili ka Duvnu, no partizani nisu mogli dugo predahnuti jer je ustaška postrojba sa 17 kamiona krenula iz Bugojna preko Kupresa, ušla u Šujicu, a potom u Duvno odbacivši partizane u planinski prostor Cincara[764]. Partizani su od 26. srpnja do 4. kolovoza 1942. god. boravili u planini Cincar planirajući napad na Livno. U taj napad su krenuli u noći s 4. na 5. kolovoza 1942. svim raspoloživim snagama. S obzirom da je izostala talijanska pomoć iz Sinja, ustaša iz Bugojna i Kupresa i domobrana iz Posušja, Duvna i Imotskog, partizani su za dva dana uspjeli ovladati Livnom i okolicom postigavši primarni cilj. Ušli su u

759 R. VUKANOVIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1981., str. 226. - 227.
760 *Isto*, str. 228. - 229.
761 E. ĆEMALOVIĆ, *navedeno djelo*, Mostar, 1986., str. 108.
762 N. ĆEHIĆ, *navedeno djelo*, Prozor, 1985., str. 218. - 219.
763 LJ. LUCIĆ, *navedeno djelo*, Rama-Šćit, 2002., str. 114. - 115.
764 A. LATIFIĆ, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1982., str. 43.

grad, najveći od početka rata, a imajući već pod kontrolom Glamoč, time im je cilj bio ispunjen te su se sastali s krajiškim i dalmatinskim partizanima.[765] Ubrzo su partizani ponovo ušli u Šujicu i Duvno, a Josip Broz Tito je zapovjedio da se Peta crnogorska brigada i Hercegovački partizanski odred iz sela Vrbnice kod Gacka upute istim putem i dođu na prostor Šujica-Prozor jer je postojala velika opasnost da ih potpuno razbiju i unište četnici.[766] Dolaskom u Prozor Pete crnogorske brigade i Hercegovačkog odreda od kojeg je formirana 10. kolovoza 1942. god. u Šujici Deseta Hercegovačka udarna brigada, koja je brojala 617 boraca, partizanski pokret od Prozora do Livna imao je na raspolaganju šest proleterskih brigada.[767] Dolazak hercegovačkih partizana u zaleđe Dalmacije ojačao je partizane u zaleđu Splita, Trogira i Šibenika, čime je Vrhovni štab bio zadovoljan. Ponovno, cilj je bio jačati pokret i čekati kapitulaciju Italije i dolazak Engleza na prostor Jadrana.

S druge strane, ovo je bio znak za uzbunu vlastima NDH i Talijanima u čijoj su se zoni odgovornosti našli partizani kontrolirajući nekoliko mjesta, grad Livno i nekoliko važnih putnih komunikacija. Pitanje se postavilo i pred četnike jer su partizani i njih ugrožavali u selima oko Kupresa, Glamoča, sjeverno od Livna ka Bosanskom Grahovu prema Kninu i prema Drvaru. Vrhovni štab je procijenio da nema dovoljno snaga za neki veći vojni poduhvat pa se odlučio na gerilsku metodu, koja je izrazito uznemirila vlasti NDH, Talijane i Nijemce. Naime, partizani su neometano dolazili do rudnika boksita u okolici Posušja i Širokog Brijega, oštećujući opremu, tjerajući radnike sa posla i prekidajući kopanje.[768] Jedan dokument svjedoči da su partizani vodili i tajne pregovore s vlastima NDH jer se negdje tijekom ljeta 1942. god. morao prizemljiti vojni zrakoplov NDH. Partizani su zarobili putnike i pokrenuli razmjenu. Prvi komunist kojeg su partizani htjeli razmijeniti je Andrija Hebrang, drugi Ivan Lavčević, potom Zlata Šegvić, Ana Pavelić i Ozren Novosel. Razmjenu je vodio komadant Prve proleterske brigade Koča Popović, razmjena je pokrenuta 10. rujna 1942. nekim tajnim vezama preko Mostara.[769] Dok su partizani likovali, kako kaže Vlado Šegrt, komadant Desete hercegovačke brigade, u rujnu 1942. god. negdje kod Glamoča Tito je rekao: "Tko bi kazao u lipnju u onoj šumi podno Volujaka da ćemo sada u rujnu kontrolirati od Prozora do Prijedora sav prostor".

765 R. BRČIĆ - M. BEGOVAC, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1978., str. 235.
766 V. ŠEGRT, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1965., str. 163.
767 SKUPINA AUTORA, *Hercegovački jubileji*, Mostar, 1984., str. 30.
768 V. ŠEGRT, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1965., str. 188. - 189. Nekoliko raznih izvješća ukazuje da partizani dolaze tijekom kolovoza i rujna 1942. oštećujući opremu rudnika boksita.
769 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-16 777, popis osoba pilota Vojnoga zrakoplovstva NDH koji su u rukama partizana koji traže razmjenu za svoje komuniste koji su u zatvoru NDH, dokument sačinjen 10. rujna 1942.

Na drugoj strani, Talijani i Nijemci s postrojbama NDH osmislili su napad kojim bi partizanski pokret doveli u položaj poput onoga u svibnju i lipnju 1942. god. na tromeđi Hercegovine, Crne Gore i Bosne. Talijani su osmislili operaciju „Alfa", kao što smo već iznijeli, i u njoj aktivirali četnike koji su u njoj zapravo proveli etničko čišćenje radi svojih daljnjih ciljeva, bez znatnih sukoba s partizanima. Nijemci su uz pomoć ustaša očistili putne komunikacije, povratili prostor od Bugojna do Jajca, što je za njih bilo važno zbog puta prema jugu, tj. Crnoj Gori i Grčkoj. Vlasti NDH angažirale su u Hercegovini Sedmu i Petnaestu pješačku domobransku pukovniju i ustaše kod Bugojna i Kupresa te su za deset dana potisnuli partizane od rudnika boksita kod Posušja preko Duvna i Šujice i Livna.[770] S tim vojnim pobjedama bila je zadovoljna Vlada NDH, zbog osiguranja rudnika boksita, a oslobođena je i putna komunikacija Split-Sinj-Livno-Šujica-Kupres-Bugojno i dalje prema Sarajevu, kao i između Mostara i Livna. Partizani su uzmakli ponovo u neprohodni planinski kraj između Glamoča, Drvara i Bosanskog Petrovca razmišljajući gdje dočekati zimu nakon što su potpuno vojno razbijeni i potisnuti s prostora Hercegovine.

5.3. Operacija Weiss 1 i Weiss 2 i stanje četnika u 1943. godini

Već potkraj 1942. mijenjao se odnos snaga između sila Osovine i Saveznika. U Berlinu, Rimu i Tokiju postali su svjesni da daljnjeg osvajanja više nema i da je pitanje kako sačuvati zauzeto, kako sačuvati trenutnu crtu bojišnice u 1943. god. u Sovjetskom Savezu, na Sredozemlju i na Pacifiku. Adolfu Hitleru bilo je vrlo važno bojište na Sredozemlju, pogotovo što su Nijemci u sjevernoj Africi s Talijanima izgubili sva osvojena područja tijekom ljeta i jeseni 1942. god., pa je bilo pitanje dana kada će Amerikanci i Englezi izvršiti invaziju na neku točku europskog dijela Sredozemlja, to jest u Italiji i Francuskoj, u Grčkoj, Albaniji, Crnoj Gori i NDH. Na tom prostoru Adolf Hitler s Mussolinijem planirao je ojačati obranu. Analizirajući svaku zemlju pojedinačno došao je do zaključka da na prostoru NDH i Crne Gore postoje dva pokreta koji željno iščekuju englesku vojsku kako bi se dograbili vlasti, partizanski pokret Josipa Broza Tita i četnički Draže Mihailovića. O tom problemu već su u studenom 1942. god. razgovarali Adolf Hitler, general pukovnik Lohr i poglavnik NDH dr. Ante Pavelić u mjestu Vinici (Ukrajina) dok su bili u posjeti istočnom bojištu gdje je bilo

770 E. ĆEMALOVIĆ, *navedeno djelo*, Mostar, 1986., str. 129.

dosta hrvatskih vojnika.[771] Na tom sastanku rodila se ideja kako na prostoru NDH treba razbiti partizanski pokret, koji se uostalom gotovo čitav na tom prostoru i nalazio, te kako se mora riješiti problem četnika koji su imali snažno uporište na prostoru NDH i susjedne Crne Gore. U Rastenburgu (istočna Pruska) sastali su se Adolf Hitler, Ribbentrop, Keitel, ministar vanjskih poslova Italije Ciano, Cavallero 18. i 19. prosinca 1942. god. gdje su došli do plana Weiss 1. i Weiss 2. o uništenju partizanskog pokreta na prostoru NDH, kao i Weiss 3. i Schwarz kojima bi se žurno razoružali četnici na teritoriju NDH i Crne Gore.[772] Njemački i talijanski čelnici su bili za hitnu operaciju na prostoru NDH, ali Talijani nisu podržavali razoružavanje četnika, iako su ih Nijemci uvjeravali da su to najodaniji saveznici Engleza i da svakodnevno komuniciraju s Londonom i Kairom. Sastanak je ponovno održan u Rimu 3. siječnja 1943. god. između generala A. Lohra i generala U. Cavallera gdje je usaglašen plan Weiss 1 i Weiss 2 o vojnoj akciji razbijanja partizana, ali Weiss 3 i razoružanje četnika ostalo je neriješeno pitanje. Talijani su nevoljko pristali da se četnici razoružaju, ali poslije završene operacije Weiss 1 i Weiss 2 u dužem roku.[773] Potom su u Zagrebu 9. siječnja 1943. god. generali M. Roatta i R. Luters još jedanput utvrdili pojedinosti, ali se osjećalo talijansko oklijevanje uopće glede operacije Weiss i pogotovo četničkog razoružavanja.[774]

Operacija Weiss 1. otpočela je 20. siječnja 1943. god. iz smjera Karlovca preko rijeke Une i iz smjera Banja Luke. Četnici su dobili zadaću da željezničkom prugom uz Unu krenu ka smjeru Bihaća, a talijanske postrojbe uz njih istim smjerom, kao i južno od Livna i Bosanskog Grahova.[775] U ovoj operaciji sudjelovalo je nekoliko domobranskih pukovnija, određeni dio ustaških postrojbi koje su zajedno s njemačkim jedinicama krenule iz nekoliko smjerova ka Bihaću[776]. Njemačko, talijansko i zrakoplovstvo NDH angažiralo je i oko 90 borbenih zrakoplova. Za operaciju Weiss 1 Nijemci su angažirali 717., 718., i dijelove 714. divizije, 7. SS diviziju „Prinz Eugen“ i 187. pješadijsku diviziju, a Talijani u angažirali divizije Lombardia, Re, Sassari i dijelove divizija Bergamo, Marche i Murge.[777] Operacija Weiss 1 pred njemačke jedinice postavila je cilj od Karlovca doći do Bihaća, kao i mjestima

771 LJUBODRAG ĐURIĆ, *Ratni dnevnik*, Vojnoizdavački zavod, knjiga 7, Beograd, 1966., str. 84. - 85. Autor je bio komadant Druge proleterske brigade, dosta upoznat sa vojnom situacijom u Europi potkraj 1942. i početkom 1943. god.
772 LJ. ĐURIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1966., str. 85.
773 J. TOMASEVICH, *navedeno djelo*, Zagreb, 1979., str. 214. - 215.
774 *Isto*, str. 214. - 215.
775 *Isto*, str. 214. - 215.
776 Iskaz Vinka Ravlića (1924. - 2005.), ustaše iz bojne „Poglavnikov tjelesni zdrug“ iz Zagreba, koji kazuje “mi smo u siječnju 1943. krenuli u čišćenje terena cestom Karlovac – Slunj – Bihać, nismo nailazili na jači otpor partizana, stigli smo do Slunja, Plitvica i Cetingrada, a u Bihać nismo ulazili jer su se partizani povukli. Mi smo se kamionima vratili u Zagreb”. Iskaz u posjedu autora.
777 J. TOMASEVICH, *navedeno djelo*, Zagreb, 1979., str. 214. - 215.

preko Banovine iz dva smjera, potom od Banja Luke i Prijedora preko Sanskog mosta i Ključa izbiti na raskrsnicu za Bihać i Bosanski Petrovac. Iz smjera Like četnici od Donjeg i Gornjeg Srba imali su s Talijanima isti zadatak, tj. izbiti na cestu Bosanski Petrovac-Bihać kao i željezničkom prugom u smjeru Bihaća. S obzirom da je to šumovit, neprohodan prostor, nepovoljan za tenkove i zrakoplovstvo, partizani su uspjeli nizom miniranja manjih mostova usporiti njemačko-talijansko napredovanje i početi se izvlačiti na jug u smjeru Drvara, Glamoča, Bosanskog Grahova i Livna.[778]

Dok je operacija Weiss 1. bila u punom zamahu ponovo su se u Beogradu 8. veljače 1943. sastali njemački i talijanski generali Lohr i Robotti analizirajući kako treba riješiti četničko pitanje. Postignut je načelni dogovor da ih se do daljnjeg ne razoružava.[779] Kako je Adolf Hitler želio se riješiti na partizanskog pokreta i četnika u NDH, kao i u Crnoj Gori, poslao je ponovno u drugoj polovini veljače ministra Ribbentropa u Rim s pismom o operaciji Weiss 2, zaštiti rudnika boksita u mostarskom kotaru i žurnim razoružanjem četnika. U ministra bio je i njemački general Walter Warlimont. Talijanski vojni vrh je ponovno nevoljko obećao da će razoružati četnike, ali čim su Nijemci otišli iz Rima za Njemačku sastali su se u Sloveniji početkom ožujka 1943. god. guverner Crne Gore Pirzio Biroli i general tal. 2. armije te se dogovorili do daljnjeg odgoditi razoružanje četnika u NDH. Za Crnu Goru su smatrali da je razoružanje neizvodivo te da sve ovo šteti talijanskom nacionalnom interesu.[780]

Operacija Weiss 1 završena je 15. veljače 1943., a vojni cilj niti je postignut, niti su partizani okruženi i vojno razbijeni niti su četnici razoružani. Međutim, vlada NDH i poglavnik su dobrim dijelom bili zadovoljni jer su partizani razbijeni na Banovini i Kordunu, duž unske pruge, na putevima Plitvice-Bihać-Jajce i Bihać-Banja Luka-Jajce, a povlačili su se iz dana u dan u neredu nemajući više ni najmanji cilj djelovati ka Zagrebu.

Postavlja se pitanje što su u ovom razdoblju činili četnici koji su se s prostora Like i Knina djelovali u sklopu Dinarske četničke divizije? Povjesničari različito procjenjuju broj uključenih četnika u operaciji Weiss 1, od 4500 do 6000 četnika.[781] Treba ovomu dodati da su četnici kao vojska vrlo slabo pokretni, bez kvalitetnog oružja, najčešće naoružani običnim

778 *Isto*, str. 214. - 215.
779 OSMAN KARABEGOVIĆ, *Bosanska krajina, nepresušni izvor revolucionarnih snaga*, Beograd, 1988., str. 242. - 243.
780 J. TOMASEVICH, *navedeno djelo*, Zagreb 1979., str. 215.
781 J. Tomasevich u navedenom djelu tvrdi da je sudjelovalo oko 6.000 četnika; ZDRAVKO DIZDAR, MILAN KUJUNDŽIĆ, *Doprinos Hrvatske pobjedi antifašističke koalicije*, Zagreb, 1995. iznose podatak o 5.000 četnika; MENSUD KELEŠTURA, *Četnički pokret u BiH 1941. - 1945.*, Zenica, 1999., spominje oko 4.500 četnika, a JOVO POPOVIĆ - MARKO LOLIĆ - BRANKO LATAS, *Pop izdaje*, Zagreb, 1988., tvrde da je bilo 8.000 četnika na liniji Gračac – Knin i 3.000 četnika na crti Ogulin – Vrhovine.

puškama, s malo strojnica, puškomitraljeza, mitraljeza i bomba, često bez logistike, hraneći se po terenu, obično otimačinom u zimskim uvjetima, zbog kojih su pogotovo nerado vršili pokrete svojih postrojbi. S druge strane, bez obzira na upute bilo iz Londona bilo iz Rima ili Berlina, četnici su uvijek u biti provodili projekt etnički čiste velike Srbije. Tako je bilo i u operaciji Weiss 1, uopće u razdoblju prosinca 1942. do veljače 1943. Činjenica vojnih operacija koje su izvodili partizani cijeli prosinac 1942. god. ukazuje da je Josip Broz Tito bio obaviješten da će biti napadnut u Bihaću i okolnim mjestima Bosanske krajine već početkom 1943. te da taj prostor neće moći obraniti, odnosno da se mora povući ponovno na prostor tromeđe Crne Gore, do Nikšića i do Pive, u Podrinje oko Foče, pa do Sandžaka gdje bi mogao očekivati rasplet Drugog svjetskog rata. Tako je Vrhovni štab NOVJ-a postavio liniju prema četnicima, vojsci NDH i Talijanima u Dalmaciji, južno od prijevoja Oštrelj ka Drvaru, Bosanskom Grahovu, Livnu, Kupresu, Šujici, Duvnu, Posušju i Imotskom[782].

Tijekom prve polovice siječnja 1943., dok se provodila operacija Weiss 1, četnici su imali zadaću da iz dva smjera krenu na partizane, ka Bosanskom Petrovcu i Oštrelju. Inače, na tom prostoru gdje su četnici bili prisutni cijelo ljeto i jesen 1942., partizani su u isto vrijeme kontrolirali sve puteve. Od 20. do 24. siječnja 1943. Druga proleterska brigada je dobila zadaću da u potpunosti očisti četnike s tog prostora i potisne ih u kotar Knin. Do jačeg sukoba partizana i četnika došlo je u mjestima oko Bosanskog Grahova ka Kninu te u okolici Plavnog, Strmice i Golubića[783]. Ovim porazom četnici su bili potpuno odbačeni od ceste Drvar-Bosansko Grahovo-Livno i partizanske jedinice su neometano prolazile navedenom cestom ka Livnu i dalje ka Šujici i Duvnu.

Uz ovaj poraz Dinarske četničke divizije treba spomenuti da je među četničkim vojvodama i lokalnim četničkim zapovjednicima postojalo rivalstvo, da u četničkoj Vrhovnoj komandi nisu imali točne podatke o stanju četnika u Dinarskoj četničkoj diviziji kao ni na potezima Glamoč-Livno i Bosansko Grahovo-Drvar. S druge strane, Draža Mihailović, Dobroslav Jevđević i Ilija Trifunović Birčanin već su od početka prosinca 1942. god. pripremali prebacivanje ljudstva na tromeđu Bosanskog Grahova, Livna i Knina s ciljem da u potpunosti poraze partizane[784].

---

782 R. BRČIĆ - M. BEGOVAC, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1978., str. 262. - 263. Pisci memoara Ljubo Vučković, komadant 2. dalmatinske narodnooslobodilačke udarne brigade, Ljubodrag Đurić, komadant 2. proleterske, kao i još jedan komadant 4. crnogorske brigade pod svaku cijenu su morali zauzeti Livno, Šujicu, i Duvno od ustaša i Talijana u razdoblju od 12. do 25. prosinca 1942., što su i učinili, osim Kupresa, gdje su doživjeli poraz od ustaša.

783 LJ. ĐURIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1966., str. 91.

784 J. POPOVIĆ - M. LOLIĆ - B. LATAS, *Pop izdaje*, Zagreb, 1988., str. 193. - 207. Usp. još MOMIR KRSMANOVIĆ, *Islamske krvave ruke*, Beograd, 1993., str. 193.

Stanje na terenu Livna, Bosanskog Grahova, Drvara, Bosanskog Petrovca i Bihaća u prosincu 1942. i siječnju 1943. najbolje opisuje partizan komunist Vojo Kovačević koji je ostao od svibnja 1942. god. do prosinca 1942. god. u selima oko Grahova između Crne Gore i Hercegovine pod četničkom vlašću. Tako opisuje svu surovost života pod četničkim progonom. Po nalogu crnogorskih komunista preko Trebinja, Popova polja, Prebilovaca, Opuzena, Vrgorca i Imotskog stigao je u Livno 20. prosinca 1942. god. gdje je sastao s borcima Četvrte crnogorske proleterske brigade koji su ga molili da utječe na Tita da se partizani prebace ka Crnoj Gori jer će svi izginuti pred naletom Nijemaca i ustaša. On opisuje da je se neki partizanski štab u franjevačkom samostanu u Gorici u Livnu, da su autobusi putovali od Livna u smjeru Drvara, pa se njima prebacio do Drvara, a kamionom je stigao do Bosanskog Petrovca gdje je pred Novu godinu bio smješten Vrhovni štab. On uopće ne spominje da su četnici stvarali neke poteškoće na tom terenu.[785]

Prije nego što počnemo pisati o operaciji Weiss 2 o velikoj ulozi četnika u njoj tijekom veljače i ožujka 1943. u Hercegovini, treba odgovoriti na nekoliko pitanja glede globalnog stanja četničkih organizacija početkom nove godine, dakle na terenu Srbije, NDH i Crne Gore, kao i glede odnosa Saveznika i Sila osovine prema njima kako je tekao svjetski rat. Četničke organizacije već od ljeta 1941. god. u Srbiji nisu jedinstvene, što je tinjalo cijelu 1942. i kao takvo ušlo u 1943. god. Dio četnika se stavio u službu Nedića i protektorata Njemačke nad Srbijom. Jedan dio četnika ostao je vjeran predratnom predsjedniku četničke organizacije, vojvodi Kosti Milovanoviću Pećancu, mada je glavninu četnika okupljao general Draža Mihailović. U Crnoj Gori četnici su bili podijeljeni između federalista i četnika Draže Mihailovića, što je uvijek izazivalo određena rivalstva i napetosti, pa čak do nemogućnosti mobilizacije na određenim terenima, ponekad i do otvorenih sukoba. Četnici na prostoru NDH zbog udaljenosti i loših veza gotovo da su samo formalno bili pod vlašću Vrhovne komande, što se posebno odnosilo na četnike u Bosanskoj krajini i na Dinarsku četničku diviziju, to jest četnike sjeverne Dalmacije, jugozapadne Bosne, Like i Gorskog kotara. Četnici nisu imali logistiku koja bi im osigurala osnovne potrepštine, pa su sklapali svakakve sporazume i izvršavali svakakve vojne poduhvate da bi dobili oružje, streljivo i ostalo od Talijana, Nijemaca, vlasti NDH, Nedića i federalista u Crnoj Gori, pišući brojna pisma vladi u Londonu da im se na neki način dostavi oružje, municija, hrana i odjeća.

785 V. KOVAČEVIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1985., str. 364. Opširno opisuje boravak u Livnu u prosincu 1942. god. do Bihaća i početak operacije Weiss 1, kada se povlači iz Bihaća u Bos. Petrovac, potom u Drvar i s Drugom dalmatinskom brigadom nastavlja k Neretvi.

U ovakvom stanju četnici su dočekali kraj prosinca 1942. i siječanj 1943. god. kada su ih Talijani pozvali u operaciju Weiss 1, a s druge strane vlada iz Londona i Komanda britanske vojske pozvali su ih da intenzivno ruše pruge i mostove kako bi omogućili Englezima lakši ulazak na Jadran. Tako je 29. prosinca 1942. god. visoki časnik engleske vojske za suradnju s vladom Kraljevine Jugoslavije u Londonu i Dražom Mihailovićem kazao visokom kraljevskom dužnosniku u Vladi Kraljevine Jugoslavije da "Draža Mihailović i njegovi četnici neće dobiti oružje, hranu i odjeću iz razloga što surađuju sa Talijanima kao što to čini Nedić sa Nijemcima. Oni ne vode nikakvu borbu protiv Nijemaca i Talijana, nego to samo čine partizani. Ako se žele uključiti u rat protiv Talijana i Nijemaca moraju odmah rušiti pruge i mostove, činiti zasjede i diverzije i imati će punu podršku engleske vojske. U protivnom, ako toga ne bude, izostaje sva engleska pomoć".[786]

U ovakvom političkom i vojnom stanju general Draža Mihailović je obećao Vrhovnoj talijanskoj komandi za operaciju Weiss 1 staviti na raspolaganje 19 000 četnika[787]. Ovu informaciju dobili su i u njemačkoj Vrhovnoj komandi pa se moglo poći u pripremu vojne operacije. Međutim, vrlo brzo se ispostavilo da se toliki broj četnika ne može angažirati te da postoji puno problema o kojima ćemo nešto kasnije pisati u operaciji Weiss 2.

Trebamo još koju rečenicu posvetiti četnicima koji su iz Hercegovine potkraj studenog 1942. i početkom 1943. god. otišli na prostor Dinarske četničke divizije. Miloš Kureš, komadant Bilećke četničke brigade u svojim memoarima ističe da su bile nazočne jače snage iz Hercegovine, koje je on predvodio, da su čistili teren od partizana u prosincu 1942. god i siječnju 1943. i da je ranjeno dosta četnika iz njegove postrojbe, a dvojica su poginula, Miron Nikić i Obrat Uljarević.[788] Prijevoz četnika iz istočne Hercegovine išao dvama pravcima, željeznicom do Metkovića i drugi do Dubrovnika, iz oba mjesta brodovima u Split i željeznicom do Knina. To evidentiraju i vlasti NDH u Kninu, gdje se veliki župan David Sinčić 28. prosinca 1942. sastao s Baćovićem, Radomirom Đekićem-Đedom i Milanom Šantićem koji su došli iz Hercegovine, a 19. siječnja 1943. i s Dobroslavom Jevđevićem.[789] O tomu pišu i autori knjige *Pop izdaje,* i ostali povjesničari u svojim djelima poput Koste Nikolića, Vladimira Cerovca, Joze Tomasevicha i Milorada Ekmečića.

786 J. MARIJANOVIĆ - M. STANIŠIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1976., str. 55.
787 J. POPOVIĆ, M. LOLIĆ, B. LATAS, *navedeno djelo*, Zagreb, 1988., str. 192.
788 M. Kureš, *navedeno djelo*, Beograd, 1998., str. 65. Ne spominje kuda su otputovali iz Bileće i Trebinja za Knin i kada su se vratili krajem siječnja 1943. god jer su odmah iz Mostara otišli na položaj kod Jablanice protiv partizana.
789 FIKRETA JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici u Hrvatskoj 1941. - 1945.*, Zagreb, 1986., str. 153. - 156. Tu su navedeni i izvori.

Njihov dolazak u Knin i okolna mjesta lokalni četnici nisu primili s oduševljenjem i cijelo vrijeme su sporni odnosi u zapovijedanju, čak i u operaciji Weiss 1 u kojoj su domaći četnici uglavnom ostali u kućama i kasarnama, dok su četnici iz Hercegovine vodili borbe s partizanima.[790] Na dan početka vojne operacije Weiss 1 četnici iz Hercegovine dobili su sljedeću vojnu zapovijed od Petra Baćevića, komadanta Operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine - da Rogatička četnička brigada zauzme položaj Plavno-Topolje, Stolački četnički bataljon Strmicu, Trebinjski, Nevesinjski, Ljubinjski i Bilećki četnički bataljoni prostor Kosova, a dio Gatačke četničke brigade Golubić. Također, da se sve jedinice iz Gračaca priključe djelovanju na navedenom prostoru. Komadant svih jedinica je kapetan Janjičić, dok operacija traje.[791] Iz ovog izvješća vidimo da u Kninu boravi postrojba četnika iz Rogatice, ali je vidljivo i koje su sve postrojbe nazočne iz Hercegovine. Ovdje treba oprezno razmotriti broj četnika koji su se nalazili na prostoru Knina. Sigurno je da na terenu nisu bile cjelovite brigade, već dijelovi, najviše od jednog odreda, možda i čak manje po broju ljudstva.

Već je navedeno da komadant Druge proleterske partizanske brigade Ljubodrag Đurić i komandant Druge dalmatinske brigade Ljubo Vučković bilježe da su četnici na bosansko-grahovskom prostoru do 25. siječnja 1943. god. bili potpuno razbijeni te da su se povukli u smjeru Knina, da je cesta Bosanski Petrovac-Drvar-Bosansko Grahovo-Livno-Šujica-Duvno potpuno stavljena pod kontrolu partizana. Četničke postrojbe iz istočne Hercegovine, pod zapovjedništvom vojvode Baćovića, s četnicima Dinarske četničke divizije, pod zapovjedništvom vojvode Momčila Đujića, krajem siječnja 1943. u sklopu ofanzive Weiss sudjeluju u čišćenju Podinarja (Vrlička krajina) od partizana, gdje su se nalazila tri partizanska bataljuna, koji su se pred četnicima povukli. Tako su četnici izveli pokolj nad tamošnjim civilnim hrvatskim pučanstvom pod geslom "pali i kolji sve što je katoličko" uz pljačku svega što im je došlo pod ruku, dok u sela nastanjena Srbima nisu ulazili.[792]

Hercegovački četnici (oko 2.500) povlače se u veljači 1943. iz Kninske krajine preko Splita. Jedna skupina se povukla preko Omiša, Blata na Cetini, Žeževice, Grabovca i Zagvozda, usput ubijajući hrvatsko stanovništvo i pljačkajući te žurno preko Slivna, Vitine i dalje prebačena u Mostar. Druga skupina s majorom Baćevićem preko Dicma i Trilja došla je 3. i 4. ožujka 1943. na područje kotara Imotski, gdje su u tamošnjim selima u sljedećih nekoliko dana ubili i zaklali 32 Hrvata, silovali djevojke i žene te pljačakali imovinu i palili

790 K. NIKOLIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 2009., str. 396. - 398.
791 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-2106, zapovijed majora Petra Baćovića četnicima iz istočne Bosne i Hercegovine, u operaciji Weiss 1., od 20. siječnja 1943. god. na potezu Knin – Bos. Grahovo – Strmica u borbi protiv partizana.
792 Z. Dizdar-M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini...*, nav. dj., Zagreb 1999., dok. br. 107, 108 i br. 114, str. 441. - 454. i 466. - 468.

kuće, a odatle su preko zapadne Hercegovine (Sovića, gdje su također počinili zločine), Gruda i Širokog Brijega prebacili u Mostar i u istočnu Hercegovinu.[793] U Mostar se prebacio i Miloš Kureš, komadant Bilećke četničke brigade, o čemu kratko piše u memoarima, vjerojatno s prvom skupinom u Mostar, gdje je, prema izvješću Jevđevića od 18. veljače 1942., bio s 400 četnika. Kureš, kako piše, nije vodio nazad četnike u Bileću, već je iz Mostara poveo Kombiniranu četničku brigadu, prema dokumentima, jačine od 550 četnika naoružanih s deset mitraljeza 24. veljače na položaj planine Čvrsnice sve do iznad Jablanice. Zajedno s Talijanima 1. ožujka dobio je zapovjed da izvrše napad na Drežnicu, dok je Baćoviću naređeno da ostane na položajima kod Imotskog. No, kako su partizani zauzeli Jablanicu, 5. ožujka Baćović stigao u Kočerin, a Kureš je upućen da napadne partizanski bok.[794]

Nekoliko povjesničara ističe da je general Draža Mihailović već slavio i likovao dobivši u prosincu 1942. god. informaciju o operaciji Weiss 1, kojom bi se uništili partizani u zapadnoj Bosni, eventualno do doline rijeke Neretve. Već je vidio četničke snage na prilazu Karlovcu, a partizane zauvijek udaljene od Srbije, gdje su se kanili vratiti u proljeće 1943. s osnovnom zadaćom da jačaju pokret i čekaju jedinice Crvene armije. Postavlja se pitanje je li Draža Mihailović realno procijenio sposobnost i snagu četničkih postrojbi kada je slavodobitno tvrdio da će četnici iz četiri smjera poraziti i razbiti partizane u siječnju 1943., odnosno napadom iz smjera sjeverne Dalmacije, Like i Gorskog Kotara, zatim od Jablanice i Rame, Glamoča i Bosanskog Grahova i sa sjevera Jajca i Manjače.[795]

Četnici iz Štaba Operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine još su 27. prosinca 1942. god. uputili zapovijed Četničkoj brigadi Ljubinje da izvrši potpunu mobilizaciju četnika kao i susjednoj Stolačkoj četničkoj brigadi, da stave ljudstvo u pripravnost jer postoji indicija da će se partizani povlačiti kroz Hercegovinu za Srbiju i Crnu Goru. Potrebno je duž Neretve južno od Prebilovaca k moru staviti sve punktove pod kontrolu i držati vezu s Trebinjskom četničkom brigadom.[796] Već 4. siječnja 1943. major Jovo Pantić podnosi vrlo opsežno izvješće komandantu Operativnih jedinica, majoru Zahariju Ostojiću, šifrirano Čiči Branku (delegatu Draže Mihailovića, preko kojeg će Draža dok traju operacije Weiss 1 i 2 upućivati sva naređenja). I Ljubodrag Đurić u memoarima na temelju pronađenih dokumenata u Kalinoviku, gdje je s partizanima stigao u ožujku 1943., navodi kako je major Zaharije Ostojić dok je operacija Weiss 2 trajala zapovijedao iz četničkog Operativnog štaba u

793 *Isto*, str. 78., dok. br. 122, 126 i 139, str. 485. - 486., 491. - 494. i 524. - 526.

794 *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića*, knjiga I., Beograd, 1945., dok. br. 375, 386, 403 i 413, str. 456., 460., 468. i 471.; i M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd, 1998., str. 65.

795 K. NIKOLIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 2009., str. 394.

796 A HNŽ FOND ZČD, zapovijed za Četničku brigadu Ljubinje i Stolac o mobilizaciji četnika od Komande operativnih jedinica istočne Bosne od 27. prosinca 1942., u potpisu majora Jovo Pantić.

Kalinoviku, uime i po zapovijedima Draže, što potvrđuju mnogi dokumenti. Major Panić izvješćuje Ostojića da je izvršio mobilizaciju Ljubinjske, Stolačke, Mostarske i Konjičke četničke brigade, davši svakoj brigadi posebne upute jer bi se partizani mogli koncentrirati u zapadnoj Hercegovini i u više smjerova prijeći rijeku Neretvu ili dolinom Rame uputiti se ka Konjicu i Kalinoviku[797]. Major Jovo Pantić ističe da je na terenu Stolačke i Ljubinjske četničke brigade primijetio i komunističku aktivnost, naročito partizana koji dolaze iz južne Dalmacije i šire ideju partizanskog pokreta. Zapovjedio je Mirku Kovačeviću, komandantu Leteće četničke brigade da u pozadini pročešlja sav teren, a podnio je izvješće o brojnosti talijanske vojske u njegovoj zoni odgovornosti, ali i određene sporove jer je zabranio Talijanima sjeći šumu u kotaru Čapljina.[798] Iz navedenog izvješća da se isčitati da major Jovo Pantić drži da je najbolja obrana ona koju treba uspostaviti na rijeci Neretvi na lijevoj obali, od kotara Konjic pa sve do Metkovića. Nijednom ne spominje da postrojbe treba pokrenuti za bilo kakav dalji teren, a usput iznosi podatak da je odbio dati 40 četnika talijanskom komandantu za čišćenje terena na Pelješcu od partizana.[799] Zatim 12. siječnja 1943. major Zaharije Ostojić daje upute i savjete komandantu Prve nevesinjske brigade da provede mobilizaciju tiho i valjano, s obzirom da je operacija vrlo osjetljiva, politički i vojno, da izabere najbolje četnike, da u akciju ne vodi koljače i pljačkaše, da pazi da u konjičkom kraju ne dođe do sukoba s Muslimanima, a kada sve prođe „onda treba nastaviti po starom“. Traži da i druga dva komadanta budu oprezna i odgovorna, a to su Petar Samardžić i Tomo Guzina.[800]

Već smo ranije istakli da je na područje Knina još potkraj studenog i početkom prosinca otišla najbolja grupa četnika iz svih hercegovačkih brigada s pet ponajboljih komadanata, a to su: Milorad Popović, Milorad Vidačić, Ilija Ilić, Ilija Janjičić i spomenuti Miloš Kureš. S njima je bio i major Petar Baćović, komadant Operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, koji nisu postigli nikakav vojni rezultat u operaciji Weiss, o čemu je već rečeno. Ovomu treba dodati da je grupa autora knjige *Pop izdaje* u analizi prepiske iz dana u dan na relaciji generala Draže Mihailovića i Ilije Trifunovića Birčanina iz Splita i načelnika

797 A HNŽ FOND ZČD BEZ BROJA, izvješće o mobilizaciji četničkih brigada u Hercegovini, uputama o kretanju partizana, pojedinačnom vojnom rasporedu i planu djelovanja svake brigade od 4. siječanja 1943. god.
798 *Isto*.
799 Navedeno izvješće majora Jove Pantića od 4. siječnja 1943.
800 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-177/1, uputa za mobilizaciju i odabir četnika u Prvoj nevesinjskoj četničkoj brigadi Vlade Zečevića i odnos prema Muslimana na terenu dok operacija traje.

Operativnog štaba majora Zaharija Ostojića otkrila niz nesposobnosti pri mobilizaciji vojnog pokreta i tijekom izvođenja vojnih operacija[801].

Pred završetak operacije Weiss 1. četnička Vrhovna komanda i Draža Mihailović shvatili su da nipošto nisu ostvarili planirane ciljeve po kojima su se planirali učvrstiti u Bosanskoj krajini, Lici, Gorskom kotaru i Kordunu. No, u zapovijedima i vojnim procjenama i dalje bilježe brojne nerealnosti. Podsjetimo se da je operacija Weiss 1 okončana po nekima 9., a po drugima 15. veljače 1943.[802]

Miloš Kureš, komandant Kombinirane četničke brigade Bileća u memoarima tvrdi da je oko 5. veljače bio na putu iz Bijele ka Drežnici, Grabovici i Donjoj Jablanici, a da je Nevesinjska četnička brigada sa zapovjednikom Vladom Zečevićem i 1750 četnika zauzela sve dominantne vrhove Prenja od Bijele do Jablanice.[803] S druge strane, Ljubo Vučković, komandant Druge dalmatinske brigade i Ljubodrag Đurić, komandant Druge proleterske brigade NOVJ pišu da su već s 8. na 9. veljače bez poteškoća stigli u Drežnicu i na rijeku Neretvu, a Ljubo Vučković s 14. na 15. veljače blizu Drežnice.[804]

Stoga bi cilj bio istražiti jesu li četnici prije proleterskih brigada prošli kroz Drežnicu i zauzeli svoj položaj na potezu Perutac, Plasa do Dive Grabovice i željezničkog mosta na Aleksinu Hanu, postaju Prenj, selo Lug do željezničkog mosta u Jablanici, 30 km sjeverno od Mostara.

Poslije operacije Weiss 1. partizani su već sa svojim postrojbama bili duboko u Hercegovini, planirajući kuda dalje krenuti južnije, potom preko rijeke Neretve u istočnu Hercegovinu, ili pak pokušati cestom preko Posušja, Širokog Brijega i Mostara stići u Nevesinje i Gacko. Ta varijanta bila je vrlo povoljna jer se moglo putovati vozilima koja su bila zaplijenjena pretežno od Talijana i vlasti NDH, ali to je tražilo i žestoke borbe s vojskom NDH, Talijanima i četnicima. Ostao je tako prostor ramske doline između planinskih vijenaca Čvrsnice i Prenja kuda je putovanje izrazito surovo, posebno zimi.

Već smo spomenuli da četnici pozorno prate kretanje partizana, ali da donose vrlo nerealne planove u borbi protiv partizana za koju nemaju ni sposobno ljudstvo ni vojnu opremu. Uz ovo ima još poteškoća na terenu, četnici se ne odazivlju na mobilizaciju, postoji velika samovolja, nepoznavanje rukovanja oružjem, netrpeljivost i svađa među četnicima, pa i

801 J. POPOVIĆ - M. LOLIĆ - B. LATAS, *navedeno djelo*, Zagreb, 1988., str. 200. - 202., opširno pišu o hercegovačkim četnicima koji su boravili na prostoru Knina, Gračaca, Like u prosincu 1942. i siječnju 1943. godine.
802 J. TOMASEVICH, *navedeno djelo*, Zagreb, 1979., str. 215. Operacija Weiss 1. okončana je 15. veljače 1943., a kod skupine autora knjige *Pop izdaje*, 1988., str 239. piše da je operacija okončana 9. veljače 1943.
803 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd, 1998., str. 69.
804 Lj. Vučković i M. Đurić opisuju svoj boravak u Drežnici, Grabovici i Jablanici u veljači i ožujku 1943. u svojim memoarima.

razoružavanje četa jer postoji sumnja da su grupe komunistički orijentirane i da surađuju s partizanima, sve do talijanskih privođenja četničkih zapovjednika u vojne zatvore zbog niza prekršaja na terenu.[805]

Četnici su početkom veljače 1943. shvatili da je spajanje Hercegovine, sjeverne Dalmacije i Like pod četničkom Vrhovnom komandom neostvarivo, mada su i dalje o tomu pisane prepiske, a pripremali su se na rijeci Neretvi zaustaviti partizane i potisnuti ih nazad u Bosnu. Tako 5. veljače 1943. god. komandant Četničke brigade Konjic podnosi izvješće Operativnom štabu četničkih jedinica o stanju talijanske vojske kod Bradine, Konjica, Ostrošca, Rame, Jablanice i postaje Prenj, ističući solidnu suradnju i pripravnost svoje četničke brigade.[806] Bilo je i čudnijih izvješća koje su slali četnički komandanti s terena oko Jablanice, među njima od 17. veljače 1943. iz Zetskog četničkog odreda u kojem izvješćuju da su stupili u vezu s partizanima i da su doznali da partizani kroz Hercegovinu i Crnu Goru traže prolaz za Bugarsku, ali i informaciju da se partizani nalaze na prostoru Posušja, Imotskog, Duvna što odgovara realnom stanju.[807]

Istog dana major Zaharije Ostojić, komandant četničkih operativnih jedinica uputio je svim brigadama izvješće o mogućim prodorima partizana kroz Hercegovinu. Ističe moguće pravce: 1. Prozor - Ivan planina - Bjelašnica i dalje na istok, 2. Čitluk - Trusina[808] - Donja Hercegovina i dalje na istok, 3. Drežnica - Prenj - Crvanj - Zelengora i dalje na istok. Protiv ovog navedenog partizanskog napredovanja zapovjedio je postavljanje aktivne obrane.[809] Ovdje se vidi da je major Zaharije Ostojić vrlo realno procijenio planove i kretanje partizanskih postrojbi i da je obranu četnika postavio na dominantnim mjestima, kotama i položajima. Potrebno oružje dopremio je nekoliko dana kasnije. Već 24. veljače 1943. Ostojić je izvijestio komandante na terenu o dolasku u Mostar Baje Stanišića iz Crne Gore s 2 000 četnika koji će zauzeti položaj na potezu lijevo od Kombinirane četničke brigade koju čine

805 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-2117, izvješće majora Jove Pantića od 4. veljače 1943. god. komadantu Trebinjskog četničkog korpusa o zatvaranju komadanta odreda Nevesinjskog bataljona Remetića od Talijana u zatvor u Dubrovniku zbog ubijanja Hrvata civila, razoružavanju Četničke čete Veličani, preustroju Četničke brigade Ljubinje i o lošim međuljudskim odnosima u četničkim brigadama.

806 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8823, izvješće komadanta Četničke brigade Konjic od 5. veljače 1943. o stanju talijanskih postrojbi na terenu.

807 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8111, obavještajno izvješće Zetskog četničkog odreda o dobivenim informacijama da partizani žele proći k Bugarskoj i trenutni položaj partizanskih postrojbi od 17. veljače 1943. god.

808 Vjerojatno je riječ o nepreciznosti Zaharija Ostojića, ali nije isključeno da su partizani Neretvu mislili prijeći i južnije.

809 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-38, izvješće majora Zaharija Ostojića o mogućim predvidljivim kretanjima partizanskih postrojbi, postavljanju obrane i punoj vojnoj odgovornosti poslano 17. veljače 1943.

četnici Mostara i Bileće. Još ističe da će stići 2 000 četnika, a potom će doći 6 000 četnika[810]. Pošto je operacija Weiss 2 službeno počela 25. veljače 1943. ovo izvješće je nastalo dan ili dva prije.

Potrebno je navesti još četničke brigade koje su postavljene na Neretvi u obrani od partizanskih jedinica, a to su Sarajevska i Rogatička četnička brigada na prostoru Igmana, Bjelašnice i Ivan-planine, Rogatička brigada južnije ka Konjicu, Brigada četnika Kalinovik na području Kalinovika i Boraca, Konjička četnička brigada na području Boraca, Bijele, Čelebića, Ostrošca i Jablanice, Mostarska četnička brigada na željezničkom mostu u Jablanici do postaje Prenj, Brigada Stolac od Prenja na mostu u Aleksinu Hanu do puta za Divu Grabovicu, Bilećka četnička brigada u Divi Grabovici do Plase, do sela Perutac ka Drežnici, a od pruge kod Čarapina kuća do Raške Gore i Vrdi, odnosno planine Čabulja prostor je pokrivala Prva durmitoska četnička brigada. Na prostoru Rakitna, Blidinja i Risovca ka navedenoj koti Plasa smještene su tri crnogorske četničke brigade, to jest Druga durmitorska, Sandžačka i Zetska četnička brigada. Osiguranje lijevog krila ka kotaru Široki Brijeg pripalo je Trebinjskoj četničkoj brigadi, na prostoru ka Imotskom nalazila se formacija četnika majora Lukačevića. Na lijevoj strani Neretve planinu Prenj je zaposjela Prva četnička nevesinjska brigada, nešto južnije ka Mostaru u pričuvi je ostala brigada četnika iz Gacka, u selu Zijemlje u pričuvi je bila brigada iz Foče, a na području Nevesinja u pričuvi je bila Četnička brigada iz Crne Gore „Vasojevići“.[811]

Kada je počelo dolaziti do prvih borbi između četnika i partizana na izrazito velikom, dugačkom i vrlo teškom, neprohodnom prostoru počele su izlaziti slabosti četnika na vidjelo. Potkraj veljače 1943. god. major Radulović podnosi izvješće majoru Petru Baćeviću da za stanje na Neretvi, što se tiče tijeka vojne operacije protiv partizana, „nije kriv Joca“, odnosno major Jovo Pantić, već pukovnik Bajo Stanišić, koji kasni punih 15 dana na zaposjedanje zadane crte bojišnice, pa su time partizani došli u povoljniji vojni položaj. Oficir Radulović kaže: “Bolje bi bilo da je na vrijeme pukovnik Stanišić zaposjeo sve svoje položaje, da je već odavno trebao biti u Drežnici do 20. siječnja, a ne da sada vodimo borbu za nju”.[812] Vojvoda Petar Baćović (pod pseudonimom Ištvan) poslao je majoru Zahariju Ostojiću vrlo zanimljivo

810 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8129, izvješće od 24. veljače 1942. god., o dolasku četničkih brigada iz Crne Gore i njihovom zaposjedanju položaja.

811 Navedene postrojbe su bile opremljene za pješačku borbu s dosta mitraljeza i bombi, ali nisu sve brigade bile u punom sastavu, pojedine brigade nisu bile popunjene vojnicima ni više od 60%, ali su imale sve uvjete da stupe u borbu s partizanima, koji su već od 10. veljače 1943. prilazili Neretvi pripremajući mostobran za prelazak rijeke.

812 A HNŽ FOND ZČD INV BR. 140/16, izvješće generala Radulovića o propustima crnogorskih četnika i brigada na Blidinju i Risovcu upućeno majoru Petru Baćoviću, kao i informacije o partizanskim postrojbama na prostoru Posušja, Blidinja i Risovca.

izvješće u kojem navodi da su na prostoru Risovca i na putu za Doljane položaj držale Durmitorska i Sandžačka četnička brigada. Tu su susreli partizane iz divizije Peke Dapčevića, prilikom čega su se pozdravljali, međusobno razgovarali i da su svi četnici izjavili da neće pucati u svoju braću Srbe, propustivši ih ka Doljanima i Jablanici, što pisci memoara s obiju strana prešućuju.[813] Navedeno izvješće još spominje da se u Hercegovini vrši gotovo posvemašnja mobilizacija četnika te da je jedna četnička brigada iz Trebinja na putu iz Nevesinja u Borce i Konjic kao pojačanje četničkih postrojbi jer se očekuje partizanski napad. Ovaj dokument govori o jednoj novoj sprezi četnika i partizana, ali s pretpostavkom da su četnici mogli ući u borbu s partizanima na dobrim položajima kojom bi im nanijeli velike gubitke i izazvali povlačenje. Potom bi ih s druge strane domobrani i ustaše od smjera Posušja, a Nijemci i ustaše iz smjera Kupresa, Šujice i Duvna u potpunosti razbili i razoružali. U ovom istom dokumentu ističe se da je lijevo krilo izdano i da su ih partizani napali na potezu Risovac - Rakitno i da je poginuo poručnik Vukasović te da na tom krilu kapetan Popović vodi borbu protiv partizana. Postoji mogućnost da su se na tom dijelu našle dalmatinske partizanske brigade, Druga i Peta, koje su odmah stupile u borbu protiv četnika.

Dok su četnici i partizani vodili sporadične borbe u na području Risovca i Blidinja do Plase, major Zaharije Ostojić u novoj zapovijedi uporno traži od operativnog majora Radulovića i Jove Pantića da zauzmu pod svaku cijenu kote Rakitski gvozd (1624 m), Runjava (1521 m), Debelo brdo (1511 m), Veliku Vjetrenjaču (1506 m) i da u potpunosti razbiju proletersku diviziju Peke Dapčevića. U datoj zapovijedi usput pohvaljuje pukovnika Baju Stanišića za izvedene borbe protiv partizana.[814] Već istog dana major Zaharije Ostojić iz Operativnog štaba šalje pukovniku Baji Stanišiću zapovijed da preuzme zapovijedanje srednjom i lijevom linijom (to jest od rijeke Neretve do Rakitna i Kočerina u zapadnoj Hercegovini) gdje je već dio četnika bio u pričuvi, da ostvari što bolju suradnju s majorom Radulovićem i da se što brže potisnu partizani kako bi bili sabijeni u džep Neretve i vojno poraženi.[815] Da se bojište u kanjonu Neretve kompliciralo iz sata u sat zadnjih dana veljače i početkom ožujka 1943., od Jablanice do Žitomislića. Da četnici traže i vrše nove mobilizacije vidi se iz zapovijedi komandantu Trebinjskog četničkog korpusa da žurno mobilizira ljudstvo

813 A HNŽ FOND ZČD INV BR. 2176, upućeno izvješće majoru Zahariju Ostojiću pod šifrom „Ištvan“ tj. autor je Petar Baćović, o odbijanju crnogorskih četnika da sudjeluju u borbi protiv proleterskih partizanskih brigada koje je vodio Peko Dapčević k Neretvi od 11. veljače 1943.

814 A HNŽ FOND ZČD INV BR. 140/34, izvješće majora Zaharija Ostojića, zapovijed generalu Raduloviću i pukovniku Baji Staniśiću da razbiju partizane na navedenim kotama kako ne bi došli na Neretvu od 27. veljače 1943.

815 A HNŽ FOND ZČD INV BR. 140/10, zapovijed i pohvala pukovniku Baji Staniśiću upućena 27. veljače 1943. da preuzme srednju i lijevu crtu bojišnice, kako bi bili partizani poraženi u džepu Neretve.

u četničke postrojbe i sve ih uputi na Neretvu.[816] Iz priopćenja srpskom narodu vojvode Dobroslava Jevđevića četnicima se odaje veliko priznanje u borbi protiv partizana koji su potisnuti od Jablanice ka Prozoru. Također je napisano da su zarobljeni mnogi partizani koji su „obične ustaše i ništa drugo“ jer su bili do jučer domobrani dok ih nisu zarobili i mobilizirali partizani. Posebna zahvala ide crnogorskim četnicima i pukovniku Baji Stanišiću koji ih predvodi. Po Jevđeviću, četnika je na Neretvi 30 000, od mora do prilaza Prozoru. Posebna zahvala daje se Muslimanskoj četničkoj miliciji Glavatičeva i Bjelimića.[817]

Kod vojvode Dobroslava Jevđevića se ne slaže nekoliko stvari. Prvo, partizani nisu nigdje poraženi ni protjerani, oni se već od 10. veljače 1943. god. nalaze uz Neretvu od Jablanice preko Drežnice do potoka Bijela i u selima od Jablanice do Prozora. Četnici su se raspolovili na dva dijela, partizani su se duboko poput klina zabili između njih na potezu Rakitno, Gornja Drežnica, Donja Drežnica, potok Bijela, tako da su jedni četnici ostali na Plasi i Divoj Grabovici, drugi na prostoru Risovca, a treći na potezu sela Vrdi i Raška gora. O ovom problemu piše u svojim memoarima Miloš Kureš, pojašnjavajući borbe oko Jablanice i Doljana s partizanima i odnos među četničkim oficirima i komandantima. Po njemu, najveći čin među četničkim oficirima imao je generalmajor Radulović, koji je po naravi bio čudan i teško je surađivao s oficirima na terenu. Iz tog razloga je pukovnik Bajo Stanišić preuzeo ulogu koordinatora od svog kolege generalmajora Radulovića. Major Jovo Pantić je bio kraljevski vojni pilot, pa logično nije bio najbolje upućen u pješačke borbe, ali je bio jako cijenjen među vojskom i oficirima. Komadant Kureš dodaje da su kod Doljana zarobili partizane koji su im kazali da ih danima gone Nijemci te da će biti u potpunosti uništeni ako ne prijeđu Neretvu i ne sklone se u Crnoj Gori.[818] Kapetan Miloš Kureš piše da je stoga jako cijenio zarobljene partizane, odnosno njihov proboj svim snagama ka istoku preko Neretve.

Ovom prikazu komandata Kureša treba dodati i memoarsku zabilješku Ljube Vučkovića, komandanta Druge dalmatinske brigade koji se sukobio s četnicima na Neretvi. Tako piše da su još u siječnju 1943. bili smješteni od Bosanskog Grahova i Livna (gdje su također porazili četnike) do Rakitna, Drežnice, Grabovice i Jablanice. Neretvu su prešli na Drežnici, porazivši talijanske snage. Došavši do Jablanice s lijeve strane Neretve razbili su četnike i uspostavili mostobran za prelazak ostalih partizanskih snaga. Komadantu Ljubi

816 A HNŽ FOND ZČD INV BR. 8879, zapovijed upućena iz Operativnog štaba Trebinjskom četničkom korpusu za dodatnu mobilizaciju četnika.
817 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-2081, upućeno priopćenje srpskom narodu vojvode Dobroslava Jevđevića o četničkim poduhvatima na Neretvi s kraja veljače 1943. god.
818 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd 1998., str. 73. - 74. Opširno je opisao stanje oko Jablanice, gdje posebno ističe da je Neretva bila jako niskog vodostaja da su je četnici vrlo lako prelazili sa jedne obale na drugu.

Vučkoviću treba odati priznanje zbog strateškog prilaska Neretvi i zadavanju poraza četnicima.

Vučković je iz Posušja 13. veljače 1943. s dvije kolone iz dva smjera gotovo neprimjetno došao u Drežnicu, prešao Neretvu 21. veljače 1943., na lijevu stranu, gdje se već nalazio manji dio Druge proleterske brigade. Tako su doveli četnike u poluokruženje i natjerali ih na snabdijevanje brdskim putom preko Prenja, bilo od Konjica bilo od Mostara. Vučković ističe da je, dok se vojska odmarala u Drežnici i dok se pripremao prelazak preko rijeke, čuo detonacije minsko-eksplozivnih sredstava i puškaranje u smjeru Plase, gdje se s četnicima nalazio Miloš Kureš, koji uopće tog trena nije znao da su mu partizani iza leđa. Ovo se poklapa s tvrdnjama nekoliko pripadnika Pete dalmatinske brigade koji u svojim memoarima ističu da su iz smjera Doljana htjeli zauzeti Plasu, ali što je bilo neizvedivo jer na Plasi uspostavljen jak četnički položaj pa su partizani u tri navrata odbijeni odbijeni, kako sami priznaju, a komadant Miloš Kureš u memoarima tomu i ne pridaje veliku važnost.

Po Ljubi Vučkoviću 26. veljače 1943. intenzitet borbi se pojačao jer su četnici očito htjeli staviti pod nadzor cestu od potoka Bijela do Drežnice, Dive Grabovice i Donje Jablanice. Tu je drugi bataljon Druge dalmatinske brigade presreo neke četničke oficire i zarobio poštu čime su došli do važnog četničkog dokumenta iz kojeg su saznali za pripremu napada tijekom sljedećih dana u koordinaciji s Talijanima i Nijemcima.[819] Prema pisanju Ljube Vučkovića, četnici kao da nisu znali da važna pošta zarobljena i da su ih partizani iz Druge dalmatinske brigade napali na nekoliko točaka na desnoj obali Neretve, odnosno na području sela Raška Gora i na nekoliko točaka na planini Prenj na lijevoj obali. Međutim, ti napadi nisu rezultirali značajnijim pomjeranjem linija.[820]

Tri osobe su se pokazale ključnima za Drugu dalmatinsku brigadu u ovom dijelu operacije nakon zarobljavanja spomenutog dokumenta. Matija Perić, 1912. - 2002., Ivan Pranjić 1910. - 1982. i Cvitan Aničić 1930. - 2006. Iznoseći njihova opažanja doći ćemo do jasnije slike o kojoj ne pišu ni četnici ni partizani. Cvitan Aničić i njegov brat Drago dobili su upute od svoga oca Boška da kao kuriri iz sela Prikoje u Raškoj Gori odvedu neku partizansku skupinu na Ćordinu Kulu, na kotu Čeprljuge (dominantan položaj s kojeg se vidi veći dio bjelopoljske kotline i to je položaj udaljen od Mostara 15 kilometara). Četnici su također krenuli na isti položaj s namjerom da se preko Ćordine Kule i Prikoja spuste na željezničku prugu te potisnu partizane ka Drežnici. Cvitan Aničić tvrdi da su on i brat Drago dosta brzo i neprimjetno doveli partizane na položaj u Ćordinoj kuli, a da su četnicima iz

819 LJ. VUČKOVIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1968., str. 68. - 69.
820 *Isto*, str. 69. - 70.

suprotnog smjera vodiči bili neke preplašene žene, koje su ih doslovno dovele u zasjedu pa četnici su imali značajne gubitke te su se morali povući.[821] Ivan Pranjić živio je s obitelji u Grabovici te se već od kraja siječnja, gotovo cijelu veljaču krio u pećini iznad sela od četnika jer su zločine nad Hrvatima počeli činiti još u listopadu 1942., što su nastavili u siječnju i veljači 1943. god. Primijetio je da su u selo Grabovica došli partizani. Stupio je s njima u kontakt, a oni su tražili od njega da ih izvede na planinu Prenj, na kote Krecelj, Vidova i Glogovo, što je bez ikakvih poteškoća i učinio. Dolaskom na Krecelj vidio je da su partizani pobili talijansku patrolu, a pošto ga više nisu trebali, on se vratio doma[822]. S druge strane, Matija Perić, 1912.-2002., koja je živjela s obitelji u selu Jasenjani, gdje su četnici boravili više od deset dana, bila je nasilno uzeta za vodiča da bi ih odvela na kote Vidova i Krecelj. Stigavši na kote uz njezinu pomoć, četnici su zatekli partizane nespremne, otvorili na njih žestoku vatru i vrlo brzo ih potisnuli niz brdo sve do ceste u Grabovici[823]. To su upravo borbe četnika i partizana o kojima pišu Ljubo Vučković iz Druge dalmatinske partizanske brigade i Ljubodrag Đurić u svojim memoarima kao komandant Druge proleterske brigade.

Zauzimanjem Ćordine Kule na desnoj obali Neretve, partizani su ovladali prostorom sjevernije do Drežnice i Grabovice, cijelom željezničkom prugom dugom više od 25 kilometara te su u potpunosti puščanom vatrom kontrolirali cestu od potoka Bijela do Grabovice. Četnici su tako u potpunosti ostali bez ceste, služeći se za kretanje samo planinskim prostorom Prenja i sela ispod njega.

Poslije ovih borbi, 27. i 28. veljače 1943. četnici su donijeli odluku da se povuku iz poluokruženja s Plase i planinskog dijela Čvrsnice, Dive Grabovice, južnije cestom do potoka Bijela i time prebace sve snage na lijevu obalu Neretve, o čemu piše Miloš Kureš, dodajući tome da snage pukovnika Baje Stanišića nisu izvršile zadaću na prostoru Rakitna, Risovca i Doljana, kao ni na planini Čabulja ni južnije u selima Vrdi i Raška Gora. Kureš tvrdi da je pukovnik Bajo Stanišić samo u izvještajima vješto prikazivao da vodi uspješne borbe protiv partizana i da zaposjeda sve planirane položaje.[824]

Partizani Druge dalmatinske brigade i Druge proleterske brigade, po naređenju Vrhovnog štaba NOVJ-a, glavninu snaga uputile su preko Grabovice i Jablanice 1. ožujka

821 Iskaz Cvitana Aničića (1930. - 2006.) u posjedu autora. C. Ančić je od 1966. radio na željeznici u Vinkovcima gdje je umro i gdje je pokopan.
822 Ivan Pranjić (1910. - 1982.), iskaz uzeli Ante Pranjić i Mile Mandić zbog pisanja monografije o Grabovici, primjerak knjige u posjedu autora.
823 Iskaz Matije Perić, 1912. - 2002., koja jako dobro poznavala situaciju oko boravka četnika u selu Jasenjani, u veljači 1943. god., kao i oko boravka partizana u ožujku 1943. god. u istom selu. Iskaz u posjedu autora.
824 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd, 1998., str. 75. - 76.

1943. god. u smjeru Makljena, odakle su sve jače pritiskale njemačke snage.[825] Četnici su ovaj trenutak iskoristili i ušli su u Donju Jablanicu te produžili u Jablanicu samu. No, s kojim snagama i iz kojeg smjera je zagonetno pitanje. Miloš Kureš tvrdi da on nije išao u smjeru Jablanice, već se povukao na potok Bijelu, odakle je zapovijedao Kombiniranom četničkom brigadom. Postoji mogućnost da su četnici iz Mostarske brigade prešli preko željezničkog mosta, a oni su bili isprva smješteni na drugoj obali od postaje Prenj, preko sela Lug do željezničkog mosta ili pripadnici neke druge postrojbe koja je bila u dodiru s Mostarskom četničkom brigadom u šumovitom dijelu Prenja iznad sela Krstac. Jedan partizan u svojim uspomenama s Neretve piše da je to bila Sandžačka četnička brigada, što moguće odgovara istini jer su oni bili smješteni na planinskom masivu Čvrsnice, iznad sela Doljani, pa su u tom slučaju doslovno ušli u prazan prostor. Međutim, ubrzo su se tako i povukli jer su partizani zarobili talijanske tenkove u Prozoru pa su bez poteškoća potisnuli četnike iz Jablanice.[826]

U prostoru dužine od 15 kilometara južno od Jablanice, sela Grabovice, Drežnice do potoka Bijela, gotovo da nikoga nije bilo. Četnici su bili južnije od potoka Bijela, u selu Ravni i dijelu Raške gore na desnoj obali, a partizani su bili u ramskom i konjičkom kraju, planirajući svoje daljnje operacije.

Još treba iznijeti da su partizani imali želju ući u grad Mostar i bez poteškoća krenuti u istočnu Hercegovinu. O tome svjedoči Boško Perić, 1934.-2014., koji je služio sa svojim ocem Andrijom i bratom Stojanom kao kurir u kuhinji Druge dalmatinske brigade, koja je bila smještena u njihovoj kući u selu Donji Jasenjani. Uz kuhinju bila je smještena i bolnica, pa je često slušao razgovore svoga oca s liječnikom i visokim komadantima iz Druge dalmatinske i Druge proleterske brigade koji su isticali da im je sljedeći cilj samo Mostar.[827] Međutim, Mostar je bio na raskrsnici putova u Hercegovini, pa partizani nisu imali snage da ga vojno osvoje, ni iz smjera Posušja preko Širokog Brijega ni iz smjera Jablanice. Uz ovu izjavu Boška Perića treba dodati da su partizani bili u dosta lošem stanju, pateći od ušiju na odjeći koju nisu imali gdje oprati niti su je mogli zamijeniti, a problem je bio što su uši prelazile na djecu, ukućane i mještane što je dodatno otežalo liječenje.

825 LJ. VUČKOVIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1968. i LJUBODRAG ĐURIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1966., opširno pišu o odlasku 2. dalmatinske brigade i 2. proleterske brigade od Drežnice preko Jablanice za Prozor.
826 LJ. VUČKOVIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1968., str. 73. Autor spominje da su četnici iz 1. durmitorske brigade ušli u Jablanicu i da ih je poginulo 60, dok pukovnik Bajo Stanišić ne spominje nikakve gubitke četnika.
827 Iskaz Boška Perića, 1934. - 2014., u posjedu autora, u kojem opširno govori o prelasku 2. dalmatinske brigade preko Neretve, o borbi s četnicima, smještaju bolnice i kuhinje u njegovu kuću, o povlačenju četnika južnije od potoka Bijela i sela Jasenjani i pljački obiteljske kuće od četnika i premlaćivanju oca Andrije.

Trebamo također iznijeti da partizani nisu u potpunosti napustili prostor južno od Jablanice do potoka Bijela jer će se dio partizanskih postrojbi prema Nevesinju ipak kretati kroz sela na južnim padinama planine Prenj.

Kako su četnici strateški, taktički i vojno djelovali na Neretvi 15 do 20 dana veljače i ožujka 1943. analizirat ćemo pomoću postojećih dokumenata. U zapovijedi od 20. veljače 1943. majora Jove Pantića Nevesinjskoj četničkoj brigadi i Kombiniranoj četničkoj brigadi Miloša Kureša iznosi da su partizani došli do potoka Bijela i u selo Jasenjani, da četnici drže liniju na potezu sela Prigrađani-Otelež-Ledenice. Također naređuje da se s te linije mora pomaknuti naprijed na potok Bijela, a u slučaju nadiranja jačih partizanskih snaga, četnici se trebaju povući u smjeru kote Porim.[828] Ova zapovijed ukazuje na dosta kaotično i nesređeno stanje četnika, ali i na to da su se četnici povukli dosta južnije od Jablanice ka Mostaru. O tomu izvješćuje komandant Kombinirane četničke brigade Miloš Kureš 22. veljače 1943. Navodi da je Nevesinjska četnička brigada zauzela položaj s 1100 četnika u selu Ravni do Mandića kuće i do rijeke Neretve. Na tom prostoru nalazi se i Kombinirana brigada i dio Gatačke četničke brigade, čiji je komandant poručnik Marko Lojović, a u pričuvi je na Porimu četnički odred iz Foče.[829] Već sutradan Miloš Kureš podnosi izvješće majoru Jovi Pantiću da je pokušao izravni napad na partizane na potezu od potoka Bijele do sela Jasenjani, ali nije mogao postići nikakav uspjeh. Stoga je predložio dva rješenja - proći desnom obalom Neretve i napasti partizane s leđa ili s lijeve strane preko planine Prenj.[830] Potom ponovo izvješćuje majora Jovu Pantića 24. veljače 1943. da teški mitraljez djeluje s desne obale Neretve po cesti Mostar-Sarajevo na potezu od potoka Bijele do Mandića kuće, što otežava kretanje cestom. Traži da major Pantić zapovijedi da četnici potisnu partizane ka Drežnici (da podsjetimo, upravo su ovi partizani koji djeluju s desne strane Neretve oni koje su doveli Cvitan i Drago Aničić na dominantan položaj Ćordina Kula), jer je zbog te mitraljeske vatre ponovno u tjesnacu.[831]

U popodnevnim satima glavni operativni oficir četničkog Štaba na Neretvi, major Jovo Pantić, izdao je zapovijed za napad duž doline Neretve ka Jablanici iz tri smjera: major

828 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-2133, zapovijed majora Jove Pantića od 20. veljače 1943. komandantima Nevesinjske i Kombinirane četničke brigade o čuvanju linije na potoku Bijela.
829 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8124, izvješće komandanta Kombinirane četničke brigade Miloša Kureša od 22. veljače 1943. o novom položaju Kombinirane i Nevesinjske četničke brigade i partizana koji su kod potoka Bijela.
830 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8127, izvješće komandanta Kombinirane četničke brigade Miloša Kureša o napadu na partizane 23. veljače 1943. god. na potezu Bijela – selo Jasenjani operativnom majoru Jovi Pantiću.
831 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8137, izvješće od 25. veljače 1943. godine komandanta Kombinirane četničke brigade Miloša Kureša operativnom majoru Jovi Pantiću o bojnom djelovanju partizana s desne obale Neretve, Kureš traži napad četnika na partizansko uporište.

Kasapović predvodi desno krilo duž grebena i visova Prenja ka Jablanici, u srednjoj koloni sam major Jovo Pantić vodi napad iz sela Grabovčići, sela Ravne i Mandića kuće, potoka Bijela ka Drežnici, a lijevu kolonu vodi pukovnik Bajo Stanišić sa smjerom napada Raška gora-Vrdi-Drežnica-Jablanica.[832] O ovom napadu u svojim memoarima Ljubo Vučković piše da su partizani zarobili zarobili zapovijed (što smo spomenuli) i potom izveli lažni napad, a u biti gotovo glavninu snaga povukli sjeverno od Jablanice. S druge strane, pukovnik Bajo Stanišić postupio je po zapovijedi i ušao u napuštenu Jablanicu, Srednje krilo, pod partizanskom vatrom s desne obale Neretve iz smjera selo Jasenjani, nije prešlo potok Bijelu, kao ni desno krilo koje je vodio major Kasapović.

Dana 26.veljače 1943. operativni major Jovo Pantić pojačao je četničku brigadu Miloša Kureša s nekoliko rezervnih oficira i poručnikom Ljubomirom Martinovićem.[833] Isti dan, u popodnevnim satima, Pantić je izdao novu zapovijed za napad na partizane. Lijevim krilom komandant Vlado Zečević i njegova Nevesinjska četnička brigada trebaju krenuti iz sela Grabovčića preko potoka Bijela na kotu Vidova i spustiti se ka Grabovici. Srednja kolona, tj. Kombinirana četnička brigada, treba poći od Mandića kuće, prijeći potok Bijela, ući u selo Jasenjani-Gornja sela, doći na kotu Krecelj i spustiti se u Grabovicu. U ovoj zapovijedi major Pantić je izvijestio da glavnina partizanskih snaga prilazi Konjicu te da Četnička brigada limsko-sandžačka i Četnička brigada Konjic trebaju biti u punoj pripravnosti.[834] Tada Ivan Pranjića dovodi partizane kroz planinu Prenj u Vidovu i Krecelj, a Matija Perić četnike iz Stolačkog četničkog odreda također dovodi na spomenutu kotu. Zbog ružnog vremena, odnosno jaka snijega, četnici su se ponovno povukli južnije, a partizani ka Neretvi.[835]

Dva dana kasnije, 28. veljače 1943., major Jovo Pantić prenosi zapovijed majora Zaharija Ostojića iz Glavnog četničkog operativnog štaba u Kalinoviku: "Izjutra u 6:30 minuta za komandanta Miloša Kureša Kombinirane četničke brigade pod cijenu žrtava mora se izbiti u Donju Jablanicu jer pred brigadom su veoma male partizanske snage".[836] Ovu zapovijed je Miloš Kureš izvršio, spustio se s obronaka Prenja i došao do Donje Jablanice

832 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-2152, zapovijed za napad od 25. veljače 1943. u smjeru Jablanice izdana od operativnog majora Jove Pantića.
833 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-2155, izvješće od 26. veljače 1943. majora Jove Pantića o slanju novog četničkog časnika u Kombiniranu četničku brigadu Miloša Kureša.
834 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-2154, zapovijed od 26. veljače 1943. Štaba srednje kolone od majora Jove Pantića o napadu na partizane u smjeru Grabovica.
835 Iskaz Matije Perić (1912.-2002.) o borbi četnika i partizana na kotama Vidova – Krecelj, zadnjih dana veljače 1943. god., u posjedu autora.
836 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-2165/1, zapovijed majora Zaharija Ostojića od 22. veljače 1943., preko majora Jove Pantića spuštena na Kombiniranu brigadu 28. veljače 1943., - zaposjesti dio Grabovice, most Aleksin Han i Donju Jablanicu.

gdje je zauzeo položaj. No, napadnut je tenkovima, pa se povukao ponovno južnije ne znajući ni sam čiji su tenkovi i tko njima upravlja. Navodi se da je Vrhovni štab NOVJ-a uputio tenkovsku partizansku grupu koja je potisnula četničke iz mjesta Jablanica i okolnih sela.[837]

Sutradan, 1. ožujka 1943. major Zaharije Ostojić uputio je zapovijed general-majoru Raduloviću u kojoj ispituje: "Javi mi linije, gdje su uopće četničke linije, javi mi rezultate izviđanja prema boljševicima-partizanima, javi mi dokle su stigli Vesković i Vidačić (to su komandanati prvi jedne crnogorske brigade, drugi Trebinjske četničke brigade, op. a), bili su na putu za Konjic preko Nevesinja, što radi uopće Gojnjić (to je komandant crnogorskih četnika negdje stacioniran na desnoj obali od Raške Gore, Čvrsnice do Risovca, op. a) i javi mi prikaz talijanskih i njemačkih kolona, javi mi jesu li zatvoreni svi prolazi preko planine Prenja, dajem u zapovijed bombardiranjem porušiti sve mostove na rijeci Rami i na Neretvi od Ostrošca do Jablanice".[838]

Iz ove zapovijedi se vidi da četnici ne funkcioniraju ni izbliza kako su to planirali i željeli, ali prvi puta se otkriva da četnici žele porušiti mostove na rijeci Neretvi i Rami, što isto planiraju i čine partizani, jer Ljubo Vučković također iznosi podatke o pionirskoj-inžinjerijskoj četi koja je rušila most na rijeci Neretvi u Aleksinu Hanu i željeznički most u Jablanici.[839] Tako Vučković navodi da su 6. ožujka 1943. po noći prve grupe partizana krenule preko Neretve u smjeru istočne Hercegovine, ušavši u oružane borbe s četnicima.

Major Zaharije Ostojić piše upozorenje i šalje vojnu procjenu o kretanju partizana pukovniku Baji Stanišiću i majoru Petru Baćeviću: "Obratite pažnju da vam se boljševici-partizani ne provuku između redova, vrlo često koordinirajte rad među kolonama-brigadama". Potom ih izvješćuje o pojačanom dolasku četničkih snaga na potez Kalinovik-Konjic gdje se očekuje prolazak partizana, odnosno preko Konjica, kroz Glavatičevo i Kalinovik do Foče. Izvještava ih zatim o partizanskom izaslanstvu kod Nijemaca radi uspostave prekida vatre, kao i da postoji mogućnost da Nijemci četnike razoružaju, na što ih nagovara Pavelićev povjerenik iz UNS-e.[840]

Rečenica majora Ostojića: "Nemojte dozvoliti da vam se boljševici provuku između redova", bio je osnovni cilj partizanskih snaga koje su se koristile nepristupačnošću terena. U pogledu ove zapovijedi komandanat Miloš Kureš, koji se povukao južnije od Donje Jablanice,

837 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, i LJ. VUČKOVIĆ, *navedeno djelo*.
838 A HNŽ FOND ZČD INV BR. 140/26, zapovijed majora Zaharija Ostojića od 1. ožujka 1943. za generala Radulovića o rušenju mostova na Neretvi.
839 Lj. Vučković, *navedeno djelo,* Beograd, 1968., str. 73.
840 A HNŽ FOND ZČD INV BR. 140/24, izvješće majora Zaharija Ostojića o smjeru partizanskog kretanja, o pregovorima partizana i Nijemaca, o opasnosti da ih Njemci razoružaju poslano 1. ožujka 1943. god. majoru Petru Baćeviću i pukovniku Baji Stanišiću. O pregovorima predstavnika VŠ NOVJ-a i Nijemaca vidi: MIŠO LEKOVIĆ, *Martovski pregovori*, Beograd 1985.

izdaje novu zapovijed 2. ožujka 1943. god. da se osigura ušće Drežanjke u Neretvu, mjesto Drežnica, te da Mostarski četnički bataljon na dijelu željezničke pruge prema Jablanici i Bilećki četnički bataljon, koji je zanoćio na prostoru Sjenčina i Grabovice, krenu naprijed cestom ka Donjoj Jablanici, a Stolački četnički bataljon da zatvori sve vrhove Prenja. Cilj je ponovno preko dijelova planine Čvrsnice spustiti se i ući u Jablanicu, kao i s druge strane cestom i željezničkom prugom ući.[841] Isti dan major Zaharije Ostojić uputio je zapovijed generalu Raduloviću da mu pošalje popis četničkog ljudstva iz Hercegovine, da hitno zapovjedi komandantu Leteće četničke brigade, Risti Kovačeviću, da okupi četnike prema Borača, Blagaju i Čapljini te ih stavi u punu pripravnost, a da iz Mostara ka Čapljini uputi Trebinjsku četničku brigadu. Dalje se traži da Bajo Stanišić s crnogorskim četnicima i Kombiniranom četničkom brigadom napadaja od Drežnice ka Jablanici.[842]

Major Jovo Pantić 5. ožujka 1943. izdao je novu zapovijed za napad na Jablanicu s ciljem da prugom i cestom napreduju Bilećki i Stolački četnički bataljon, da se Mostarski četnički bataljon preko Dive Grabovice uputi ka Doljanima i Jablanici, a da Nevesinjska četnička brigada čuva prostor Gornje i Donje Drežnice.[843] Istog dana popodne u tri sata izdao je zapovijed iz Štaba srednje kolone major Jovo Pantić da sve snage Kombinirane četničke brigade zaposjednu Gumenac (1259 m), Branisovac (1721 m), Mali Vilinac (1836 m), Crna glava (1804 m), a rezervne snage ostat će ispod Čvrsnice u Divoj Grabovici i kod mosta Aleksin han. Treba napomenuti da su ovo su izrazito visoki visovi Čvrsnice, koji su početkom veljače bili pod visokim snijegom, a preko njih pješački putovi vode u Jablanicu. Također, Nevesinjska četnička brigada trebala je zauzeti cijeli prostor Gornje i Donje Drežnice i okolne visove, a komandu smjestiti u selo Perutac i držati vezu lijevo s crnogorskim četnicima, a desno s Kombiniranom četničkom brigadom.[844] Na ovu zapovijed nadovezala se Kombinirana četnička brigada svojom proširenom zapovijedi o zauzimanju vrhova Čvrsnice, u kojoj se vidi da neke bataljune vode novi zapovjednici, Stolački bataljon vodi poručnik Novelić, Mostarski četnički bataljon Spasoje Taušan, a Bilećki četnički bataljon vodi Aleksa Babić.[845]

841 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8173, zapovijed od 2. ožujka 1943. komandantu Kombinirane četničke brigade Milošu Kurešu za napad prema Jablanici.
842 A HNŽ FOND ZČD INV BR. 140/9, zapovijed od 2. ožujka 1943. majora Zaharija Ostojića generalu Raduloviću, i izvješće o stanju četnika u Hercegovini, vojnoj pripravnosti i tijeku napada ka Jablanici.
843 A. HNŽ. FOND ZČD INV BR. BH-V-8188, zapovijed majora Jove Pantića o napadu 5. ožujka 1943. na Jablanicu iz smjera Grabovice i Čvrsnice ka Doljanima i Jablanici.
844 A. HNŽ. FOND ZČD INV BR. BH-V-8897, zapovijed od 5. ožujka 1943. od Štaba srednje kolone za zauzimanje vrhova Čvrsnice i cijelog kanjona Drežanjke.
845 A. HNŽ. FOND ZČD INV BR. BH-V-8188, zapovijed Kombinirane četničke brigade od 5. ožujka 1943. o zauzimanju zadanih kota na Čvrsnici u smjeru Jablanice.

Po svemu sudeći, iz ove tri zadnje zapovijedi četnički Štab je znao da partizani spremaju prelazak preko Neretve, pa je postavio vrlo jaku obranu u dolini Neretve između planina Čvrsnice i Prenja, a zapadnije do Vran planine i na prostoru oko planine Čabulje. Po ovako uspostavljenoj obrani partizanima bi bio vrlo težak proboj ka Drežnici i potoku Bijela, no partizani su već procijenili da je idealnije prebaciti snage preko Neretve na potezu Konjic-Jablanica. Major Zaharije Ostojić je poslao izvješće o vojnim kretanjima partizana 7. ožujka 1943. komandantu Leteće četničke brigade Kovačeviću, izvijestivši ga da postoji opasnost da Nijemci nagovaraju Talijane na zajednički napad na četnike s ciljem da ih razoružaju, dodavši da major Ostojić ima informacije da će partizani napraviti manevar i povući se opet ka Livnu i Bosanskoj Krajini.[846]

Da se javili ozbiljni problemi kod četnika u oficirskom kadroviranju, međusobnim odnosima i logističkoj potpori potvrđuje i pismo četničkog vojvode Dobroslava Jevđevića upućeno 10. ožujka 1943. majoru Zahariju Ostojiću u kojemu zahtijeva da se razriješi dužnosti general Radulović, a da se sva komanda prebaci na majora Petra Baćovića, s čime se slaže pukovnik Bajo Stanišić. Vojvoda Dobroslav Jevđević se žali da mu Talijani ne mogu isporučiti hranu čak ni za novac, a da je major Petar Baćović odobrio mobilizaciju još 2000 četnika[847]. U istom razdoblju major Zaharije Ostojić navodi vojvodi Dobroslavu Jevđeviću šest točaka koje se hitno moraju provesti dok traje vojna operacija, a to su: da ishodi od Nijemaca liniju čišćenja partizana na potezu Rama-Šujica-Livno-zapadna Hercegovina-Makarska, da od Talijana ishodi municiju, automatsko oružje i hranu za 20 000 četnika, da Talijani osiguraju vozila za transport 5 000 četnika, radio stanice i telefonske uređaje, da major Vesković hitno svojih 2 000 četnika iz Četničke brigade „Vasojevići“ iz Crne Gore prebaci u Glavatičevo, da mu se osigura hrana i municija i da utječe na rad četničkih komandanata u dolini Neretve, na srednjoj i lijevoj koloni, koji su južnije od Jablanice.[848]

Iz ovoga pisma prvi puta vidimo koliko su četnički planovi nerealni, dok su partizani već prebacili svoje postrojbe preko Neretve, već tri-četiri dana ranije, i stalno ih potiskuju.

Da su partizani počeli prelaziti Neretvu i ugrožavati četnike na potezu Jablanica-Ostrožac-Čelebići vidimo iz zapovijedi majora Ostojića pukovniku Baji Stanišiću od 11. ožujka 1943. u kojoj navodi da što prije napadne partizane i da ih potiskuje jer mu je Četnička

846 A HNŽ FOND ZČD INV BR. 88/1, izvješće i vojna procjena kretanja partizana kao i informacija da Njemci žele vojno napasti četnike upućena od majora Zaharija Ostojića.
847 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-171, pismo vojvode Dobroslava Jevđevića upućeno majoru Zahariju Ostojiću za oficirske smjene, o mobilizaciji novih četnika i vojnom snabdjevanju hranom od 10. ožujka 1943. god.
848 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-62, pismo majora Zaharija Ostojića upućeno vojvodi Dobroslavu Jevđeviću što bi trebao poduzeti kod Njemaca i Talijana dok traje vojna operacija na Neretvi od 11. ožujka 1943.

brigada Konjic pritješnjena od partizana dok ne pristigne pojačanje iz Crne Gore, koje vodi oficir Lukačević, a major Jovo Pantić da zatvori sve prijelaze preko Prenja.[849]

Što se tiče samog prelaska partizana preko rijeke Neretve, treba naglasiti da ne treba podlijegati nerealnim tvrdnjama pisaca partizanskih memoara, kao ni filmskom spektaklu. Neretva od Konjica do Jablanice vrlo je plitka, malog vodostaja, posebice kada nema velikih kiša, tako da se bez poteškoća može pregaziti. Mještani koji su živjeli na rijeci sagradili su dosta mostića kojima su prelazili rijeku, pa su partizani Neretvu mogli prijeći ne samo preko željezničkog mosta, izlazeći bez poteškoća na cestu Mostar-Sarajevo i hvatajući se pješačkih putova prema planini Prenj. Na srušenom mostu u Jablanici nije problem Neretva, već sam prilaz mostu i uspinjanje na drugu obalu, odnosno put ispod Prenja ka selu Krstac sve do Boračkog jezera.

Čim su zauzeli prostor lijeve obale Neretve oko porušenog mosta, sve do sela Lug i južnije do željezničke postaje Prenj, partizani su potisli četnike sve do mosta Aleksin Han i do Dive Grabovice, čime su četnici izgubili svaku vojnu nazočnost na ovom prostoru. Stoga, 12. ožujka 1943. major Zaharije Ostojić zapovijeda generalu Raduloviću da se iz Bijelog Polja kod Mostara četnici prebace na Borke u kotaru Konjic, a da se iz Širokog Brijega Trebinjska četnička brigada prebaci u Bijelo Polje, s tim da se iz nje 100 četnika hitno uputi u Boračku Dragu. Četnici se trebaju uputiti na Prenj u Crno polje, dok sve dezertere treba uhititi, razoružati, zatvoriti i premlatiti.[850] Četnički komandant Starović dan ranije, 11. ožujka 1943. izvješćuje predpostavljene da su u pozadini linije Živalj-Čemerno-Borač u smjeru sela Brajićevića njegovi četnici primjetili partizane koji dolaze uz dolinu Neretve, te on moli za pojačanja, posebno da crnogorski četnici zauzmu položaje.[851]

Koliko je ozbiljna situacija za četnike na prostoru kotara Konjic vidi se iz sljedećeg izvješća koje je uputio general Radulović pukovniku Baji Stanišiću 15. ožujka 1943. god. u kojem stoji da je Čiča Branko, tj. Zaharije Ostojić, zapovjedio da se partizani napadaju neprekidno s bokova i u pozadini, da treba žurno zauzeti vrhove Prenja, tj. Ključi, Poslušnik, Osobac i Bare, a major Vesković hitno da udari na Crno polje, Poslušnik, Boračku Dragu i Borce. Zatim, da treba što žurnije osigurati četničku rezervu na potezu Glavatičevo, Čičevo, Čemerno, te Trebinjsku četničku brigadu prebaciti na Crno polje. U ovoj zapovijedi

849 A HNŽ FOND ZČD INV BR. 140/42, zapovijed majora Zaharija Ostojića od 11. ožujka za pukovnika Baju Stanišića za napad na partizane.

850 A HNŽ FOND ZČD INV BR. 140/25, zapovijed majora Zaharija Ostojića generalu Raduloviću od 12. ožujka 1943. o prebacivanju četničkih vojnih snaga iz okolice Mostara i Širokog Brijega na prostor Borci – Glavatičevo, jer su partizani iz Konjica, Donje i Gornje Bijele već izbili na prostor sela Borci, što je apsolutno ugrozilo četnike i otvorio novu bojišnicu.

851 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8848/9, izvješće oficira Starovića od 11. ožujka 1943. o kretanju partizana od Konjica ka prostoru Nevesinja i Gacka.

pojašnjava se još zapažanje oficira Lukačevića, po kojemu je partizanski cilj napada kote Ljubina, Ljuta, Borci i Kalinovik. U zapovijedi se daju upute i majoru Petru Baćoviću da uđe u borbu sa svojim snagama u smjeru Gradine, Boračke glave, Male lisine i Siljevice te da zatvori pravac prema Umoljanima i Paklenoj, Borašnici i Velikim Barama.[852] Iz ove zapovijedi vidi se da su partizani pomakli četnike od grada Konjica, da su im došli do sela Borci i u Glavatičevo i da četnici s njima vode borbe ne bi li spriječili proboj ka Kalinoviku i Nevesinju i drugo, da su minimalne snage četnika ostale na cesti i na željezničkoj pruzi na potezu od Mostara do Jablanica.

Isti dan vojvoda Dobroslav Jevđević izvješćuje majora Zahariju Ostojića da su četnici još kod Donje Jablanice, da će oficiri Popović i Pantić napasti partizane sa leđa u selu Idbar i da stižu nova pojačanja prema Konjicu, da je pukovnik Bajo Stanišić s četnicima stigao u Glavatičevo i da zbog stalnih borbi četnici imaju poginulih.[853] Jevđević je 15. ožujka 1943. uputio još jedno izvješće majoru Zahariju Ostojiću, prepuno čudnih i nestvarnih konstatacija. Prvo, izvijestio je majora Ostojića da su Nijemci ušli u Prozor i da su stigli do sela Gračac (što je jedino točno), da su četničke snage dosada sedam puta pokušale napad na Jablanicu, koju brane četiri partizanske brigade, pa je proboj nemoguć, da će ubrzo major Pantić prebaciti snage na lijevu obalu Neretve i preko sela Krstaca nastaviti u smjeru Ostrošca.[854]

Ovakva izvješća koja nisu imala uporišta u stvarnosti vojnog stanja na terenu, sigurno nisu pomagala glavnom Operativnom četničkom štabu u Kalinoviku, pa major Zaharije Ostojić 17. ožujka 1943. god. pita: "Kakvo je uopće vojno stanje kod Glavatičeva jer dolaze bjegunci sa toga bojišta pa svašta pričaju?", i ultimativno traži od majora Petra Baćovića da zadrži postojeće linije dok ne stignu četnici Pavla Đurišića koji su već stigli do njegova štaba u Kalinovik.[855] Da je stanje četnika bilo kaotično već od prvog dana prelaska partizana preko Neretve, svjedoče pisci memoara partizani, osobito Ljubodrag Đurić iz Druge proleterske brigade i Ljubo Vučković iz Druge dalmatinske partizanske brigade[856]. Zadnju zapovijed koja je imala vojni smisao i logiku izdao je major Zaharije Ostojić sa 17. na 18. ožujka 1943. god. majoru Petru Baćeviću, obrazloživši mu da su partizani već u mjestu Glavatičevu i selu

852 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-2177/1, zapovijed od 15. ožujka 1943. majora Zaharija Ostojića pukovniku Baji Stanišiću za bojišnicu kod Konjica.
853 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-3, izvješće vojvode Dobroslava Jevđevića majoru Zahariju Ostojiću o stanju bojišnice 12. - 15. ožujka 1943. kod Jablanice, napadu četnika ka selu Idbar, dolasku pukovnika Stanišića s četnicima u Glavatičevo i izvješće o poginula 23 i 46 ranjenih četnika.
854 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-2, izvješće vojvode Dobroslava Jevđevića majoru Zahariju Ostojića od 15. ožujka 1943. o pokretu Njemaca i vojnom stanju oko Jablanice.
855 A HNŽ FOND ZČD INV BR. 140/15, zapovijed majoru Petru Baćoviću 17. ožujka od majora Zaharija Ostojića što činiti do dolaska četnika Pavla Đurišića.
856 LJ. ĐURIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1966., LJ. VUČKOVIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1968., gdje se navodi da su partizani zarobili kod sela Krstac i Dobrigošće 70 četnika iz Crne Gore koji su upali u zasjedu.

Čičevu. Stoga zapovijeda da ih se mora potisnuti, a dostignuti položaj po svaku cijenu zadržati, te stvoriti liniju obrane Visočica - Crna Gora - Velež - Bijelo polje - Nevesinje i na njoj ostati, dok se ne uključe četnici Pavla Đurišića; te nastavlja, 1. Pukovnik Bajo Stanišić iznad visova Glavatičeva izvući će četnike i stvoriti crtu obrane da partizani ne prođu za Kalinovik i Nevesinje, 2. U Gornjim Zijemljima stvoriti jaku četničku grupu kojom treba udariti partizanima u bok te čuvati Porim i Bijelo Polje, 3. Sve ovo objasniti oficirima i vojsci te podići moral da se ovaj zadatak izvrši, 4. Izvršiti mobilizaciju u odrede svakoga tko može pušku nositi i dovesti ih na potez Kruševljani - Luka - Donje Zijemlje. Ponavlja da se sve ovo treba hitno provesti, jer samo od kvalitetnog rada ovisi hoće li se obraniti Kalinovik i Nevesinje.[857]

Već idući dan major Zaharije Ostojić iz očaja opominje komandante da budu budni i odgovorni, jer se iz zapovijedi vidi da su četnici po selima spavali, a da su partizanske snage prošle ka selu Ulogu, te da je kapetan Vidačić s bojišta otišao u Kifino Selo. Zato major Zaharije Ostojić doslovno moli da ga izvješćuju o pokretima partizana te da komandanti na terenu moraju znati sve o njihovim pokretima.[858] U večernjim satima Zaharije Ostojić primio je tri izvješća u kojima se otkriva niz slabosti četnika, ali i vojnički naivnih tvrdnji da će se zaustaviti partizani na prilazu Kalinoviku i Nevesinju. Vojvoda Dobroslav Jevđević majora Zaharija Ostojića izvješćuje da će Nijemci očistiti teren Drežnica-Konjic, da je četnički komadant Petričević stabilizirao liniju Prijevorac-Zijemlje ka Nevesinju, da su partizani ostavili puno mrtvih na terenu iza sebe, da su bacali topove u Neretvu, da je kod Glavatičeva najveći krivac oficir Vesković, kroz čije su redove prošli partizani.[859] Na istom dokumentu podnosi izvješće i general Radulović u 16:30 minuta, gdje ističe da je stabilizirana linija kod sela Kljune ka Nevesinju, iznad Glavatičeva, da su partizani palili neke kuće prilikom povlačenja i da je tražio od Talijana da se zrakoplovima bombardira Glavatičevo[860]. Pukovnik Bajo Stanišić je podnio izvješće u 20:30 minuta da se linija stabilizirala kod sela Presjeke kod Nevesinja, da je stabilizirana linija iznad Glavatičeva i da će svi četnici zanoćiti na dostignutim linijama.[861]

857 A HNŽ FOND ZČD INV BR. 140/19, zapovijed majora Zaharija Ostojića s noći 17. na 18. ožujka 1943. god. o obrani položaja Visočica - Crna Gora - Bijelo Polje - Velež - Nevesinje majoru Petru Baćoviću s uputama za dodatnu mobilizaciju.
858A. HNŽ. FOND. ZČD. INV. BR. 140/28, major Zaharije Ostojić u zapovijedi od 19. ožujka 1943. traži odgovornost četničkih komandanata na terenu.
859 A. HNŽ. FOND. ZČD. INV. BR. BH-V-140/50, izvješće vojvode Dobroslava Jevđevića od 19. ožujka 1943. o sastanku s Njemcima, stanju bojišnice prema Nevesinju u kojem kritizira četničkog komadanta Veskovića.
860 *Isto*, izvješće majoru Zahariju Ostojiću od 19. ožujka 1943. god.
861 *Isto*.

Majoru Petru Baćoviću major Zaharije Ostojić je uputio izvješće o stanju kretanja partizana 20. ožujka prema Kalinoviku i tražio je energično da se zatvori put partizanima ka Kalinoviku.[862] Zadnju zapovijed major Zaharije Ostojić iz Kalinovika je uputio iz Operativnog četničkog štaba 21. ožujka 1943. god. majoru Petru Baćeviću sličnog sadržaja, samo je istakao da je sve evakuirano iz Kalinovika, da mjesto ne može braniti, jedino ako se tijekom noći 1 000 četnika ne prebaci iz Nevesinja u Kalinovik ili ako ne stignu četnici Pavla Đurišića iz Foče.[863] Po jednom od dva prethodna dokumenta, major Zaharije Ostojić naveo je da se Operativni četnički štab povlači u smjeru Drine, tj. u Srbiju. Po svim pisanim memoarima partizanskih sudionika ovih zbivanja, partizani su ušli u Kalinovik u noći s 22. na 23. ožujka 1943. god. Komandant Druge proleterske brigade opisuje glavni Operativni štab četnika u Kalinoviku u komu je boravio Čiča Branko, tj. major Zaharije Ostojić. Isti dan četnici su se povukli iz Nevesinja gdje su ušle Četvrta i Peta crnogorska brigada i dijelovi Desete hercegovačke brigade, kao i dijelovi dviju dalmatinskih brigada. Dan 23. ožujka 1943. god. partizani su smatrali velikom pobjedom, a za četnike je značio tragični vojni poraz.[864]

Treba o ovoj bitci između partizana i četnika iznijeti još nekoliko činjenica o kojima pišu partizanski dužnosnici, a četnici nisu o tome posebno izvještavali. Kada je oformljena linija Bijelo polje - Velež - Crna Gora - Glavatičevo - Visočica, partizani priznaju da su imali velike gubitke od 19. ožujka do 22. ožujka 1943. god., i to na potezu iznad Glavatičeva, a posebno na prijevoju Porim, između Mostara i Zijemalja. Ljubo Vučković, komandant Druge dalmatinske partizanske brigade u svojim memoarima ističe da je samo u jednom danu poviše Glavatičeva pokopao 20 boraca iz svoje brigade. Omer Mrgan, sudionik u Desetoj hercegovačkoj partizanskoj brigadi ističe da su na Porimu u dvodnevnim borbama s četnicima izgubili 68 boraca. Doduše, autor ističe da su ih četnici u jednom momentu mučki napali s leđa, što je izazvalo velike gubitke.[865]

Ova vojna operacija iznijela je na vidjelo da četnici ne znaju voditi frontovske i rovovske borbe. Tako im se dogodio vojni poraz na Neretvi, ali da se zaključiti kako na širokom šumovitom prostoru nije ni bilo posebno jakih sukoba. Partizani su potisnuti od Nijemaca iz Bosanske krajine i iz doline Neretve morali su se skloniti u istočnu Hercegovinu

862 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-140/44, zapovijed od 20. ožujka 1943. majora Zaharija Ostojića upućena majoru Petru Baćoviću da zatvori put ka Kalinoviku.
863 A HNŽ FOND ZČD INV BR. 140/42, zapovijed majoru Petru Baćoviću od majora Zaharija Ostojića 21. ožujka 1943. da prebaci snage iz Nevesinja za obranu Kalinovika
864 LJ. ĐURIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1966., piše opširno o boravku u Kalinoviku u ožujku 1943., kao i SKUPINA AUTORA, *Neretva*, zbornik radova, knjiga treća, Vojno izdavački zavod, Beograd, 1965., str. 428. - 429., gdje opširno pišu o ulasku partizana u Nevesinje.
865 LJ. VUČKOVIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1968., str. 80; SKUPINA AUTORA, *Hercegovina u NOB-u*, Beograd, 1961., str. 556., Omer Mrgan piše o stradanju partizana od četnika.

od Nijemaca. Bilo je tu čudnih odnosa i reakcija, četnici su prelazili u partizane, partizani u četnike, dešavalo se da su se susrela braća u četnicima i partizanima, rođaci i susjedi iz istog sela porijeklom iz istočne Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka.

Partizani su nakon dugo vremena pješačenja iz Bosanske krajine konačno se skrasili u trima manjim mjestima gdje su se u miru mogli odmoriti i oporaviti, to su Kalinovik, Nevesinje i Foča. Četnici su se poslije ovih borbi uputili neorganizirano svojim kućama u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku ponijevši sa sobom oružje, demoralizirani strahujući za svoju budućnost.

Nakon opširnog izlaganja o borbi četnika i partizana treba se osvrnuti i na zločine koje su ponovno četnici činili u Hercegovini nad Hrvatima i Muslimanima tijekom veljače i ožujka 1943. godine u mjestima Hercegovine, ali i na nekoliko slučajeva četničke pljačke i ubojstava Hrvata iz južne Dalmacije.

Kada su četnici u prosincu 1942. god. u većem broju prošli kroz dubrovačku luku i ukrcali se na brod za Split, to je vrijeme kada južna Dalmacija po prvi put bilježi ozbiljan broj četnika, ali oni su bili strogo nadzirani od Talijana, pa se ne bilježi ni najmanji incident. Već potkraj siječnja i početkom veljače 1943. god. bilježi se boravak četnika na Ivanici i oko Gornjeg i Donjeg Brgata u kotaru Dubrovnik, koji su se pripremali za putovanje ka Neretvi u borbe s partizanima. Petog veljače 1943. god. kotarske vlasti Dubrovnika izvješćuju da je ubijen Dubrovčanin, djelatnik željeznice Vidović i da je teško ranjena Katica Vranac.[866] U drugom izvješću od 15. veljače 1943. god. kotarske vlasti Dubrovnika pišu da četnici još borave na Ivanici, da prijete Hrvatima da više neće slaviti svetog Vlaha jer će ih poubijati. U ovom izvješću se spominje da su četnici uvjereni kako ubrzo stiže engleska vojska te da ih oni očekuju.[867]

Pošto su četnici glavninu vojnih operacija u veljači i ožujku 1943. god. izvodili u kotarevima Mostar, Konjic, Široki Brijeg i Posušje, na tom prostoru su se i događali zločini i pljačke. Vlasti NDH s prostora Hercegovine pažljivo su pratile dolazak četnika u dolinu Neretve u veljači 1943. god. imajući dosta točne podatke o njihovom broju, časnicima, naoružanju i vojnim pokretima, isto tako i o partizanima koji su se iz Bosanske krajine kretali ka Hercegovini, ali zadaća u ovom dijelu rada je prikazati samo četničke zločine. Od 22. veljače 1943.god zapovjedništvo Šeste oružničke pukovnije u tri navrata izvješćuje da četnici iz smjera Nevesinja potpomognuti četnicima iz okolice Mostara napadaju Oružničku postaju

866 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-28 1277, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik o ubojstvima Hrvata od četnika na željezničkoj pruzi Dubrovnik – Zavala od 10. veljače 1943.
867 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-28 1278, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik od 15. veljače 1943. o boravku četnika u okolici Dubrovnika.

Buna, pale hrvatske kuće i pljačkaju imovinu.[868] Po zadnjem izvješću oružničko pojačanje iz Mostara je u borbi s četnicima na Buni imalo po jednog poginulog i ranjenog, a ubijeno je 14 četnika, dvojica zarobljenih predana su Talijanima, Oružnička postaja Buna je zapaljena, oružnici su se iz postaje razbježali, a veći dio kuća je na Buni zapaljen.[869] Na prostoru Mostara, u selu Goranci Šesta oružnička pukovnija 27. veljače 1943. god. izvješćuje da je Trebinjska četnička brigada ubila četiri člana obitelji Marić i bacila ih u jamu.[870] U navedenom izvješću još se spominju pljačkanje kuća i otuđivanje stoke u selu Goranci.[871] Sjevernije od Mostara u Bijelom polju Redarstvena oblast izvješćuje da su oružnike opljačkali četnici u postaji Bijelo polje, otuđili im oružje i da su pljačkali kuće u okolnim zaseocima.[872]

Kako su se tijekom veljače 1943. četnici pomjerali od Mostara ka Jablanici tako su palili i pljačkali hrvatska sela, najteže su stradala sela Ravni, Jasenjani i Grabovica. Na putu od sela Ravni do kuće ubijen je Petar Mandić od pripadnika Mostarske četničke brigade, a zapaljena mu je kuća. Četnici su naročito palili kuće kada bi saznali da je netko u obitelji pripadnik vojske NDH.[873] U selu Grabovica potkraj veljače 1943. god. ubijena su tri Hrvata, Stanko Mandić i još dva susjeda iz obitelji Miletić od Mostarske četničke brigade.[874] Sjevernije uz Neretvu ka Jablanici u selu Prenj, u zaseoku Glogošnica, četnici iz Mostarske četničke brigade ubili su Šćepu Azinovića i tri Muslimana iz njegova susjedstva, zapalivši pritom više hrvatskih i muslimanskih kuća.[875]

U veljači 1943. god. i početkom ožujka četnici su počinili velike zločine u kotaru Široki Brijeg i Grude, pri čemu je došlo gotovo do fizičkog sukoba između pukovnika Franje Šimića, zapovjednika domobranstva, i talijanskih oficira, koje je osobno optuživao za paljenje kuća u Grudama, Sovićima, Ledincu, Mamićima i Kočerinu. Pukovnik Šimić izdao je zapovijed da se do mraka svi četnici moraju privesti, a ukradeno vratiti nazad ili će doslovno pohapsiti sve visoke talijanske i četničke oficire. Stvar je bila toliko ozbiljna da je vojvoda Dobroslav Jevđević osobno došao u Široki Brijeg. Osam četnika je svezano i išibano u centru

868 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-3 170, izvješće 6. oružničke pukovnije o napadu četnika 22. veljače 1943. na Oružničku postaju Buna i paljenje kuća i pljačkanje.
869 *Isto*.
870 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-3 178, izvješće 6. oružničke pukovnije od 27. veljače 1943. o ubijenim Hrvatima u selu Goranci.
871 *Isto.*
872 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. UD – K-27 -1253, izvješće od 20. veljače 1943. god. Redarstvene oblasti Mostar o pljački oružnika u Oružničkoj postaji Bijelo Polje i pljački kuća.
873 Stojan Mandić (1909. - 1976.), oružnik, izjavljuje o paljenju kuća od četnika u selu Ravni i selu Jasenjani, o pljački stoke i četničkom zatvoru Prigrađani za civile. Izjava u posjedu autora.
874 Iskaz Stanka Mandića (1953.) iz sela Grabovica o ubojstvima Hrvata u selu 1943. god od četnika, u posjedu autora.
875 Iskaz Darinka Azinovića (1962.) o ubijanju Hrvata i Muslimana u selu Prenj u veljači 1943. god. od četnika, u posjedu autora.

mjesta u nazočnosti civilnog stanovništva i četnika. Vojvoda Jevđević se osobno ispričao Franji Šimiću i obećao sve ukradeno osobno vratiti. [876] Jedan dio Trebinjske četničke brigade koji je imao zadaću da u zasjedi čeka partizane iz smjera Rakitna i Risovca isključivo je pljačkao hrvatske kuće u selima oko Širokog Brijega i Gruda, što im je žestoko zamjerio i major Zaharije Ostojić.[877] O pljački i paleži u kotarima Široki Brijeg i Grude u veljači i početkom ožujka 1943. god. pišu i drugi autori ističući velik broj spaljenih kuća.[878]

U kotaru Mostar nasilje se nije smanjilo dok su god četnici bili prisutni na terenu, pa i zadnjih dana veljače oružnici iz Oružničke postaje Goranci izvješćuju o pljačkama i progonu Hrvata te da su četnici zauzeli školu, u koju zatvaraju Hrvate civile, a da su oružnici pobjegli iz postaje u Mostar bojeći se za vlastite živote[879]. O ozbiljnosti problema s četnicima u Hercegovini govori i to da pukovnik domobranstva Šeste divizije Šarnbek traži od Glavnog stožera domobranstva u Zagrebu da ministri u vladi NDH poduzmu nešto ili da dođu žurno na teren da se uvjere kakvo je stanje[880]. Nekoliko dokumenata navodi činjenice da su visoki dužnosnici NDH razgovarali s četnicima da bi se izbjeglo paljenje kuća, pljačka imovine i ubijanje civila, ali to nije davalo rezultata na terenu. Dokument navodi da se sjeverno od Mostara crnogorski četnici ljute na hercegovačke jer pale i pljačkaju nevini hrvatski narod, a uopće ne vode borbu protiv partizana.

Četnički upadi i pljačke nastavljaju se i početkom ožujka 1943. u okolini Mostara, u nekoliko dokumenata čak se navodi da i Talijani pljačkaju po hrvatskim kućama. Zapovjednik oružništva u Mostaru u izvješćima tijekom prvih deset dana ožujka navodi pojedinačno pljačke četnika po selima oko Mostara: Žovnica, Cim, Vihovići, Raška Gora i Planinica, i sama okolica grada, ističući da su četnici uzeli sve čega su se dohvatili[881]. Slično izvješće je istoga dana stiglo iz Bijelog Polja o napadu četnika na oružnike i o pljački hrvatskih kuća u zaseocima Bijelog Polja[882]. Šesta domobranska pukovnija je uputila izvješće nadređenim tijelima vlasti NDH 18. ožujka da su se sukobili četnici i partizani pri prolasku pored sela

876 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. UD/K5 235, izvješće pukovnika Franje Šimića od 5. ožujka - 12. ožujka 1943. o pljački četnika u kotarevima Široki Brijeg i Grude. Vidi: VLADO BOGUT - LJUBO LEKO, *Grudski žrtvoslov. Drugi svjetski rat i poraće*, Grude, 2014.

877 DRAGAN MARIJANOVIĆ, *Lijanov san*, Mostar 2002., str. 24. - 27., piše opširno o pljačkama u Kočerinu u kotaru Široki Brijeg početkom ožujka 1943. od strane četnika.

878 ANDRIJA NIKIĆ, *Stradanje Hrvata u Hercegovini...*, Mostar 1998., str. 166., i MAHMUT KONJHODŽIĆ, *Kronika o Ljubuškom kraju*, knjiga 2, Sarajevo 1981., str. 100.

879 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-3 178, izvješće Oružničkog krila Mostar od 28. veljače 1943. o zločinima četnika u selu Goranci.

880 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. 1911, izvješće pukovnika Šarnbeka Glavnom stožeru domobranstva od 27. veljače 1943. o stanju u Hercegovini.

881 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. UD/K11 505 KUTIJA 4, izvješće oružništva Mostar od 9. ožujka 1943. o pljačkama četnika u okolici Mostara.

882 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. 442, izvješće Oružničke postaje Bijelo Polje o sukobima s četnicima i pljački hrvatskih kuća od 9. ožujka 1943.

Željuše ka prijevoju Porim, i da su četnici u konjičkom kotaru počinili zločin ubacivši u jamu kod sela Jezerce 35 Muslimana[883].

Teško je prikazati uistinu kolika je materijalna šteta počinjena Hrvatima i Muslimanima u Hercegovini u veljači i ožujku 1943., ali je ona nesumnjivo bila velika, tako da su i Nijemci bili vrlo zabrinuti jer su im iz Hercegovine radnici prestali isporučivati boksit jer su ih četnici opljačkali, bilo po selima oko rudnika bilo u samim rudnicima, otuđivši im i veći dio opreme i alata.[884] To je bio veliki problem Nijemcima i Talijanima pa su i jedni i drugi poduzeli hitne mjere da se rudnici što prije stave u funkciju i da se stanovništvo kotara Široki Brijeg i Posušje koje radi u rudnicima vrati normalnom životu.

Kako su se u ožujku 1943. četnici počeli povlačiti ka istočnoj Heregovini, Hrvati nisu ostali pošteđeni pljački ni u selima istočno od Mostara ka Nevesinju. Zapovjedništvo Šeste oružničke pukovnije izvješćuje da su 9. i 10. ožujka 1943. god. četnici pljačkali po selima Blagaju, Gnojnicama i Vranjevićima, gdje su Grgi Periću otuđili vrijednost u iznosu od 35.000 kuna. U izvješću se navodi da su to učinili nevesinjski i trebinjski četnici koji su se vraćali s Neretve svojim kućama.[885] U drugoj polovici ožujka 1943. iz Mostara je poslano izvješće Vladi NDH da četnici odlazeći ka Nevesinju i dalje odvoze kamionima opljačkanu robu iz Mostara, Jablanice, Konjica, Širokog Brijega, Gruda, Posušja i Imotskog, a gdje nema kamiona, idu duge kolone natovarenih konja i stoke.[886] Tek je 24. ožujka 1943. upućeno izvješće Ministarstvu oružanih snaga NDH iz Mostara u kojem se pojedinačno navode četničke postrojbe koje talijanskim vozilima napuštaju Mostar i okolna mjesta odlazeći u smjeru Nevesinja i Gacka[887]. Potkraj ožujka 1943. god. iz Šeste domobranske pukovnije su poslali nadležnima u domobranstvu u Zagrebu izvješće o stanju četničkih postrojbi u Hercegovini i o postrojbama iz istočne Bosne i Crne Gore koje su bile u vojnoj akciji na Neretvi protiv partizana u veljači i ožujku 1943. god. Izvješće je sastavljeno vrlo kvalitetno, polazeći od toga da ga je pisao netko tko je vrlo dobro poznavao trenutno stanje četnika. Tako autor navodi da su tijekom veljače i ožujka 1943. god. u borbama s partizanima četnici imali 330 poginulih i 660 ranjenih, da im je moral slab i da je dezerterstvo u četničkim postrojbama

883 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-28 1274, tjedno izvješće tijelima vlasti NDH o četničkim zločinima u Hercegovini.
884 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-5 245, izvješće od 10. ožujka 1943. njemačko-hrvatske komisije o stanju rudnika boksita nakon četničke pljačke.
885 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-11 505 KUTIJA 4, izvješće od 9. ožujka 1943. o pljački Hrvata sela istočno od Mostara sačinjeno od 6. oružničke pukovnije u Mostaru.
886 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-28 – 1279, izvješće iz Mostara u ožujku 1943. O četničkom odvozu opljačkane robe i stoke ka Nevesinju
887 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. 1904/4, izvješće od 24. ožujka 1943. o odlasku četnika iz Mostara i okolice upućeno Ministarstvu vojske NDH.

masovna pojava[888]. Izvješće od 14. travnja 1943., koje su sastavili timovi na terenu pod nadzorom Krilnog zapovjedništva i Šeste oružničke pukovnije Mostar, poslano na više nadležnih institucija NDH, navodi da su četnici ubili 13 osoba u Imotskom, nekoliko u Posušju i Grudama, uništili su oružničke postaje, zapaljen je velik broj kuća, stoka i hrana su otete u toj količini da narod već gladuje, a na željezničkoj pruzi Bradina-Mostar srušeno je pet mostova.[889]

Četnici i partizani su nastavili tijekom travnja i desetak dana svibnja 1943. god. u Hercegovini više-manje kohabitirati, tek se boreći više sporadično za prevlast nad kasabom tj. centrom Nevesinja, što bilježi izvješće od 17. travnja 1943., u kojem stoji da su četnici ponovno uz talijansku pomoć zauzeli Nevesinje.[890] Šeste domobranske pukovnija iz Mostara bilježi izvješće 18. travnja 1943. god. o stanju četnika u Hercegovini, u kojem se ponavlja da su četnici u borbama s partizanima u veljači i ožujku 1943. god. u Hercegovini imali velike gubitke, da je kod četnika moral jako slab, da su borbene jedinice u ljudstvu prorijeđene, mnogi su dezertirali, a vojni zatvori puni su četnika koji su odbijali poslušnost.[891]

Konačno su se sastali četnički oficiri u Hercegovini oko 13. travnja 1943. Sastanak je predvodio vojvoda Dobroslav Jevđević, koji je u izvješću opširno iznio kukavičluk četnika, bijeg sa Neretve, dezerterstvo, vojnu neposlušnost i sramotu koju su nanijeli srpskom narodu. Od nekoliko važnih točaka prva je da cijeli kotar Nevesinje moraju hitno osloboditi od partizana, da svi oficiri moraju postrojiti svoje brigade, a oni koji ne žele biti četnici da se razoružaju i da im se ukine vojno sljedovanje, da će se svim četnicima, koji budu odbijali vojnu stegu, pokazivali neposlušnost, dezerterstvo, bijeg u partizane, suditi pred četničkim vojnim sudom.[892] Sastanak četničkih dužnosnika i oficira dao je određeni napredak, pa su četnici 28. travnja 1943. god. u potpunosti zauzeli kotar Nevesinje, ali su partizani krenuli ka Gacku i ka Crnoj Gori. Zauzeli su Gacko i Žabnjak, što je izrazito negativno utjecalo na četnički moral.[893]

888 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. UD/K37 – 1839, izvješće 6. domobranske pukovnije iz ožujka 1943. o stanju četničkih postrojbi u Hercegovini.
889 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. 713, izvješće 6. oružničke pukovnije Mostar od 14. travnja 1943. o štetama koje su učinili u Hercegovini četnici i partizani, u veljači i ožujku 1943.
890 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-6 296 KUTIJA 2, izvješće 6. domobranske pukovnije od 17. travnja 1943. o četničkom zauzimanju Nevesinja.
891 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. UD/K6 295, izvješće 6. domobranske pukovnije od 18. travnja 1943. o stanju četničkih postrojbi u Hercegovini.
892 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-2413, izvješće vojvode Dobroslava Jevđevića od 13. travnja 1943. o sastanku s četničkim oficirima.
893 A BIH FOND UNS INV BR. 4, izvješće UNS-a Sarajevo od 5. svibnja 1943. Povjerenik UNS-a Slavko Štimac piše o stanju četnika u Hercegovini, odnosu talijanskih vlasti i ustaša u Dubrovniku i odlasku partizana u Crnu Goru i Sandžak početkom svibnja 1943.

5.4. Uloga četnika u vojnoj operaciji protiv partizanskih postrojbi na Sutjesci u svibnju i lipnju 1943. godine

Partizanske postrojbe su s velikim uspjehom potisnule četnike u dolini Neretve i istočnoj Hercegovini dokopavši se manjih naseljenih mjesta u kotarevima Nevesinje i Gacko, gdje su se tijekom ožujka i gotovo cijeli travanj 1943. u relativnom miru mogli oporaviti nakon dugih pješačenja iz Bosanske krajine. Do pod sami kraj travnja i prvih dana svibnja 1943. partizanske postrojbe u potpunosti su prešle u Crnu Goru, dio i u Srbiju, na prostor Sandžaka, dok je u pograničnom dijelu Hercegovine, u okolici kotara Gacko i Avtovca ostala samo 10. hercegovačka udarna partizanska brigada, čiji je komandant bio Vlado Šegrt. U ovom razdoblju i četničke postrojbe u Hercegovini su djelovale, već smo naveli da su povratile od partizana Nevesinje i Gacko, obranile Bileću, da su četnički dužnosnici održali sastanke na kojima su donijeli niz mjera za jačanje vojne discipline, ustroja i odgovornosti te su mnoge prekršitelje i dezertere stavili pod vojni sud, sve nepodobne razoružali, ukinuli im vojno sljedovanje te sve nesposobne časnike udaljili, zamijenivši ih boljima. No ovdje je također bitan zaključak koji se da izvesti iz ovakve vojno-političke situacije u istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori u travnju i svibnju 1943., a taj je da četnici i partizani borave na istom prostoru, bez većih borbi jednih protiv drugih, uz tek manje sukobe po pojedinim selima, gdje su jedni nad drugima željeli pokazati vojnu nadmoć.

Dok su četnici i partizani oporavljali svoje snage u proljeće 1943. u Hercegovini i Crnoj Gori, Njemačka vrhovna komanda donijela je odluku za sljedeću vojnu operaciju imena "Schwarz", po kojoj je u kratkom razdoblju trebalo opkoliti partizanske postrojbe na četveromeđi Hercegovine, Bosne, Crne Gore i Srbije, u potpunosti ih poraziti, svu logistiku na terenu uništiti, a četnike u potpunosti razoružati i uništiti Vrhovni četnički štab Draže Mihailovića. Operaciju su predvodili Nijemci, svoj dio vojnog posla su preuzele talijanske postrojbe i vojska NDH, a iz smjera Srbije aktivirane su i bugarske snage.

Početak operacije je određen za 15. svibnja 1943. I ovdje se vukao stari problem odnosa četnika i Talijana, koje su Talijani trebali razoružati u Hercegovini i Crnoj Gori. Talijani su Nijemcima na visokoj političkoj razini obećali da će to učiniti, ali to nisu provodili na terenu, o čemu je ovdje već pisano. S druge strane, treba istaći kao važnu činjenicu u vojnom i političkom pogledu da partizanski Vrhovni štab NOVJ-a grčevito vodi borbu još od ljeta 1942. da u njihove redove dođe engleska vojna misija. Taj dio posla je bio pred ostvarenjem, očekivao se dolazak vojne misije iz Kaira još početkom svibnja gotovo svaku

noć na dogovorenim lokacijama na prostoru Crne Gore, dok su četnici sasvim u miru surađivali kako s engleskim vojnim misijama tako i s Talijanima.

Vratimo se četnicima i njihovim vojnim zadaćama tijekom travnja i svibnja 1943. do početka operacije "Schwarz". Nakon neslavnog povratka s rijeke Neretve četničke brigade iz Hercegovine su se vratile u mjesto svog boravka, kao i četnici iz Crne Gore predvođeni pukovnikom Bajom Stanišićem i oficirom Pavlom Đurišićem. Taj povratak je bio dijelom neorganiziran, s dosta pljačke iz hrvatskih kuća četnici su se uglavnom vratili svojim domovima. Potom vrše čišćenje terena od zaostalih partizana. Tako Komanda Ljubinjske četničke brigade izvješćuje 28. ožujka 1943. da su poduzeli opsežnu aktivnost čišćenja terena u Ljubinju i okolici od partizana, da su ubili 25 partizana i da na njihovu terenu više ne postoji partizanska aktivnost.[894] Već sredinom travnja 1943. komandant Leteće četničke brigade izvješćuje Miloša Kureša, komandanta Bilećke četničke brigade da je očistio teren od partizana oko Ljubinja te u zoni odgovornosti Stolačke četničke brigade na potezu Hrgud - Suzina - Predolje, da je na putu kroz Dabarsko polje ka Divinu, gdje traži da mu se osigura hrana za 60 četnika, usput izvješćuje da je Ljubinjska četnička brigada pod komandom Ivana Janičića u selu Vlahovići prema Popovu polju.[895]

Povratak Nevesinja i odlazak partizana u Crnu Goru olakšali su četnicima situaciju na terenu,pa ih je ponovo zahvatilo samopouzdanje. Četnički izvori spominju šturo da je komandant Vrhovne četničke komande, general Draža Mihailović, početkom svibnja 1943. posjetio istočnu Hercegovinu i održao sastanak sa svim četničkim komandantima u Trebinju o vojnim operacijama u veljači i ožujku 1943. na Neretvi i o daljnjim četničkim zadaćama u Hercegovini.[896]

Početkom svibnja 1943. major Petar Baćović je obaviješten da su četnici pod komandom oficira Vidačića, Janičića i Kureša očistili prostor od partizana na potezu Bileća - Gacko, zauzevši prijevoj Kobilja Glava, da su zarobili nekoliko partizana s Korčule koji su im priznali da je poginuo politički komesar Crnogorske proleterske brigade kojom zapovijeda Savo Kovačević.[897] Povodom četničkog čišćenja prostora od Bileće ka Gacku major Petar

894 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-2269, izvješće Četničke brigade Ljubinje o čišćenju terena od partizana od 28. ožujka 1943. u kotaru Ljubinje.
895 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8317, izvješće komandanta Leteće četničke brigade od 7. travnja 1943. o stanju na terenu komandantu Bilećke četničke brigade Milošu Kurešu.
896 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. UD/K-30-1402, izvješće UNS-a nadležnim tijelima vlasti NDH iz Sarajeva 4. svibnja 1943. o posjetu generala Draže Mihailovića Trebinju, o tom posjetu piše u memoarima i Miloš Kureš, komandant Bilećke četničke brigade, ali ne spominje detalje sastanka.
897 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9299/1, izvješće majoru Petru Baćoviću o zauzimanju Kobilje Glave i zarobljavanju partizana početkom svibnja 1943.

Baćović 6. svibnja 1943. pismeno je pohvalio Bilećku četničku brigadu, sve njene četnike i komandanta Miloša Kureša.[898]

Da su četnici poslije sastanka u Trebinju dobili upute generala Draže Mihailovića da budu i dalje pripravni i spremni za vojne operacije protiv partizana vidi se iz dopisa od 7. svibnja 1943. Šeste pješačke divizije domobranstva u Mostaru upućenog talijanskoj diviziji "Marche", u kojem se protive mobilizaciji četnika s obzirom na određeni ugovor od 14. travnja 1943. da se četnici ne mobiliziraju bez veće vojne potrebe i da im se ne izdaje streljivo, dočim se mobilizacija četnika vrši u Mostaru.[899]

Operacija "Schwarz" počela je 15. svibnja 1943. iz više smjerova, o čemu ćemo nešto kasnije. Potrebno je najprije iznijeti kakvu su vojnu ulogu dobili četnici od Nijemaca, Talijana i vojnih vlasti NDH. Nekoliko smo puta naveli da Nijemci žele razoružati četnike jer su pritajeni engleski saveznici, koji čekaju samo njihov dolazak na Jadran, kako bi onda djelovali u njemačkom i talijanskom zaleđu. S druge strane, Talijani su ih štitili kao svoje saveznike želeći ih u potpunosti iskoristiti u borbi protiv partizanskog pokreta koji je sve više jačao na prostoru Dalmacije pod upravom Italije, na prostoru talijanskih zona u NDH i u Crnoj Gori. Nekoliko izvora iz visokih zapovjedništava domobranstva NDH, koje prebacuje vojsku na prostor kotara Gacko početkom svibnja 1943., napominju da su četnici pod njihovom kontrolom i da su im se dužni javiti pri bilo kakvom vojnom pokretu.

Da četnički pokret nije odustao od svojih planova stvaranja etnički čiste velike Srbije u sklopu monarhističke Jugoslavije s dinastijom Karađorđevića svjedoči pismo koje je general Draža Mihailović uputio u travnju 1943. talijanskim dužnosnicima u Rimu, a iz nekog razloga kurir je pismo dostavio u Zagreb nadbiskupu Alojziju Stepincu, koji ga je osobno odnio papi u Rim s vlastitim izvješćem o svim zločinima četnika i Talijana u Dalmaciji i na prostoru NDH od 1941.-1943. u cilju da izvijesti Vatikan što fašistička Italija radi Hrvatima u NDH. U pismu je pisalo da Draža Mihailović cijeni dobre odnose Italije i Srba te dalje predlaže da Talijani nastave Hrvate etnički čistiti u Dalmaciji, a da će to četnici činiti u Bosni i Hercegovini.[900]

Talijani četnike iz Hercegovine nisu aktivirali u navedenoj vojnoj operaciji, kako je partizanski sudionici nazivaju "Bitka na Sutjesci". Dio četnika iz Crne Gore je sudjelovao u akciji s Talijanima, ali ograničeno. Prvo izvješće koje spominje da su loši odnosi Nijemaca i

898 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-2273, pismena pohvala majora Petra Baćovića od 6. svibnja 1943. Četničkoj brigadi Bileća.
899 A HNŽ FOND ZUDD INV. BR. 4277, prosvjed talijanskoj diviziji "Marche" zbog mobilizacije četnika u kotaru Mostar od 7. svibnja 1943. god upućen od 6. pješačke domobranske divizije.
900 IVAN MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969., str. 334. - 335.

četnika datira od 18. svibnja 1943. Izvješće navodi da komandanti četničkih brigada iz Trebinja zapovijedaju da se četnici duž željezničke pruge u Popovu polju sklone, tako i s ceste, te sa sigurne udaljenosti sve promatraju jer postoji opasnost da ih Nijemci uhite i razoružavaju.[901] Da su četnici u nekom podređenom položaju u Gacku prema vojsci NDH, vidljivo je iz izvješća Šeste pješačke divizije domobranstva koja u redovitom izvješću Općem vojnom povjerenstvu NDH na Sušaku 6. svibnja 1943. za Gacko izvještava da su tri savezničke bojne, domobranska satnija i priključeni četnici zauzeli položaj iznad Gacka na planini Lebršnik, a pritom i 7. svibnja o istoj aktivnosti izvješće se navodi za domobrane i četnike.[902]

Nešto južnije od ovoga položaja četnici 15. svibnja 1943. iz korpusa dobivaju zapovijed oficira Vidačića da se sve čete mobiliziraju u brigadu i da se u okolici sela Ravno suprotstave 10. hercegovačkoj udarnoj partizanskoj brigadi koja se nalazila na tom prostoru.[903] Nijedan dokument ne ukazuje da su četnici iz Hercegovine i južne Dalmacije dobili bilo koju zapovijed od Nijemaca na početku operacije "Schwarz", jedino se spominje da je na jednom mjestu visoki četnički komandant iz Crne Gore Pavle Đurišić izrazio spremnost za vojnu suradnju s Nijemcima u borbi protiv partizana, ali očito da do toga nije došlo.[904]

Operacija koja je krenula sredinom svibnja 1943. iz više smjerova s ciljem da se na uskom brdovitom planinskom prostoru partizani opkole i vojnički unište, iz smjera Foče, Bijelog Polja, Ribarevina, Mojkovca, Kolašina, Mateševa, Andrijevice, Podgorice, Čajniča, Nikšića i Gacka otpočela napadom pješaštva, topništva i zrakoplovstva, u svim segmentima predvođena Nijemcima. Partizani su imali obavještajna saznanja da će do napada doći, pa je njihov cilj bio neprimjetno izvući snage u šumoviti dio istočne Bosne, ali je najveći razlog za kašnjenje povlačenja bilo iščekivanje engleske vojne misije koju je trebalo dočekati kod Crnog jezera na Durmitoru, kod mjesta Žabljak. Sve je bilo posvećeno dolasku misije, koja se prvi put nije spustila zbog jakog nevremena, već je tek drugi put uspjelo Englezima padobranima se spustiti na zadanu lokaciju i stupiti u vezu s partizanskim Vrhovnim štabom

901 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8450/1, zapovijed četnicima duž željezničke pruge Ravno - Trebinje kao i duž ceste da se sklone na sigurno od 18. svibnja 1943. iz razloga što ih Nijemci mogu privesti i razoružati, zato kontrolu pruge treba prepustiti Talijanima.
902 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. 8, izvješće 6. pješačke domobranske divizije od 6. i 7. svibnja 1943. Općem vojnom povjerenstvu NDH na Sušaku, o rasporedu domobrana i s njima četnika na planini Lebršnik kod Gacka.
903 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8967, zapovijed komandanta Trebinjskog četničkog korpusa Milorada Vidačića od 15. 5. 1943. o napadu na partizane u okolini Gacka.
904 J. MARJANOVIĆ - M. STANIŠIĆ, *nav. dj*., str. 79., četnički komandant Pavle Đurišić izjavio je da je spreman s Nijemcima boriti se protiv partizana 14. svibnja 1943.

NOVJ.[905] Ova misija je imala za zadaću utvrditi tko se uistinu na prostoru Jugoslavije bori protiv njemačkih snaga, četnici koji primaju pomoć ili partizani o kojima je engleska vojska vrlo malo znala. Misija se spustila na prostor Žabljaka upravo kada je počela njemačka vojna operacija protiv partizana.

U svojim memoarima Radovan Vukanović, komandant partizanske Treće udarne divizije, ističe da su partizani imali namjeru napredovati ka istoku, razbiti četnike u dolini Lima i u Vasojevićima na istoku ka Kosovu i granici s Albanijom. O ovome su partizani imali ozbiljne sastanke, imajući tek informaciju da se Nijemci grupiraju u Hercegovini.[906] Za partizane i Vrhovni štab NOVJ na čelu s Josipom Brozom Titom dolazak engleske misije bila je velika politička i diplomacijska pobjeda, ali je odmah počeo i veliki napad njemačkih i talijanskih postrojbi, što je dodatno otežalo izvlačenje u istočnu Bosnu, na vrlo teškom nepristupačnom terenu, gdje jedino u izobilju ima šumovitog terena za skrivanje i za zaobilaženje njemačkih i talijanskih vojnih jedinica. S druge strane partizanski Vrhovni štab želio je pokazati pred engleskom misijom da vodi velike borbe s Nijemcima i Talijanima, ne mareći puno što će pojedine partizanske brigade u neravnopravnoj borbi imati velike gubitke.

U ovom radu nećemo ulaziti u pojedinosti bitke jer su partizanski sudionici o tomu pisali, bitka na Sutjesci se proučavala na vojnoj akademiji bivše Jugoslavije, a snimljeno je i nekoliko filmova. Pozabavit ćemo se četnicima i njihovim postrojbama koje su se našle u vrlo specifičnom položaju između Nijemaca i Talijana. S obzirom da je drugi cilj Vrhovnog štaba i Tita osobno bio uvjeriti Engleze da četnici uopće ne pucaju na Nijemce i Talijane, već s njima surađuju, na to Tito nije morao dugo čekati. Prvi dan vojne misije, u samo predvečerje, na Pivskom platou, u selu Podmilogora, četnici su iz zasjede napali Prateći vod Vrhovnog štaba, englesku misiju i sam Vrhovni štab. U brzoj protuakciji uhićeno je nekoliko četnika, koje je Tito osobno doveo engleskoj misiji pokazavši što četnici rade od 1941., obmanjujući englesku politiku, javnost i vojsku i uzimajući od njih novac i oružje.[907]

Ne postoji zapovijed nijednog četničkog korpusa ni četničke brigade u Hercegovini, kao ni više četničke Komande za istočnu Bosnu o djelovanju u ovoj vojnoj operaciji, osim što se početkom svibnja 1943. četnici pozivaju na mobilizaciju, pripravnost i opreznost u svojim zonama odgovornosti. Partizanski sudionici sa Sutjeske tvrde da su četnici u Hercegovini, istočnoj Bosni i Crnoj Gori dobili zapovijed od Vrhovne četničke komande da na prostoru

905 A. TADIĆ, *nav. dj.*, str. 56., vidi VLATKA VUKELIĆ - VLADIMIR ŠUMANOVIĆ, *Četničke postrojbe u službi Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2021., str. 217.
906 R. VUKANOVIĆ, *nav. dj*., str. 342.
907 SKUPINA AUTORA, *Sutjeska*, knjiga 4, Beograd, 1960., str 18. gdje se opširno piše od sudionika Pratećeg voda VŠ koji je brinuo o engleskoj misiji, o sukobu s četnicima.

vojnih operacija organiziraju zasjede, straže i izviđanja te da partizane ili ubijaju ili razoružaju i odvedu u sabirni zatvor.[908] Svu sliku četničkih postrojbi na terenu prikazao je vojnik iz Omladinske čete Prve proleterske brigade dok je bio na položaju iznad ceste Prijepolje - Bijelo Polje drugog dana njemačke operacije "Schwarz". Gledao je kako Nijemci na jednoj strani brda uhićuju, tuku i razoružavaju četnike, tovareći ih u kamione, odvozeći ih u radne logore u Grčku, dok su ih s druge strane brda ti isti Nijemci gonili u juriš na partizane.[909]

Zarobljavanju četnika i njihovom razoružavanju bit će posvećeno iduće poglavlje, a u ovom dijelu iznijet ćemo još stanje hercegovačkih četnika u okolici Gacka koji su imali izravan dodir s operacijom. Nažalost, jedini su izvori partizanske bilješke jer četnici tih dana nisu slali nikakva pisana izvješća. Enver Ćemalović, zrakoplovac u vojsci Kraljevine Jugoslavije, na Sutjesci se našao s 10. hercegovačkom partizanskom brigadom. Poslije proboja iz njemačkog obruča donesena je odluka da se ide ka Mostaru, pa je zbog nepoznavanja puta i terena ispod planine Lebršnik zarobljen od četnika i osobno sa skupinom partizana odveden u Štab komandanta Četničke brigade Gacko kapetana Milorada Popovića, čemu su nazočili komandanti bataljona Miloš Bošković, Blagoje Tepavčević i Vaso Zirojević s oko 50 četnika. Četnički komandant Popović, očito poznajući Ćemalovića iz vojske Kraljevine Jugoslavije, priznao mu je da imaju naredbu ubiti ih ili privesti i razoružati, ali da se i sami boje za svoje živote jer ih Nijemci privode, razoružavaju i vode u radne logore.[910] Četnicima je na tom prostoru bila dosta česta taktika da partizane puste ili da im dadnu vodiča pa ih drugi četnici likvidirati iz zasjede. Tako su kanili likvidirati i grupu partizana s Enverom Ćemalovićem, a tu zadaću imao je Mihailo Koprivica, komandant Nevesinjske četničke brigade, smješten u Fojnici. No, s obzirom da je Enver Ćemalović dobro poznavao sve trikove i prijevare četnika na putu Gacko - Nevesinje, pobjegao je u drugom smjeru. Iscrpljene i zaostale partizane, bolesnike, četnici su bez oklijevanja strijeljali.[911]

Da su četnici iz Gatačke, Nevesinjske, Konjičke i Mostarske četničke brigade strijeljali partizane dok su se vraćali prema Dalmaciji ili u veća mjesta Hercegovine tijekom lipnja 1943., zabilježeno je dosta slučajeva. Lepa, supruga Miljenka Smoje, navodi da su joj četnici

908 OSMAN ĐIKIĆ, *Dvanaesta hercegovačka NOU brigada*, Beograd, 1990., str. 9., opširno se piše o četničkoj aktivnosti privođenja partizana za vrijeme i poslije vojne operacije na Sutjesci u svibnju i lipnju 1943.
909 SKUPINA AUTORA, *Sutjeska*, knjiga 5, Beograd, 1960., piše o privođenju četnika od Nijemaca na putu Prijepolje - Bijelo Polje u svibnju 1943.
910 E. ĆEMALOVIĆ, *nav. dj*., str. 227. Detaljno piše o 10. hercegovačkoj partizanskoj brigadi u bitci na Sutjesci, gubitcima u ljudstvu, zarobljavanju od četnika i bijegu partizana ka Mostaru, i o partizanima koje su četnici strijeljali.
911 *Isto,* str. 232.

negdje kod Nevesinja strijeljali brata Feđu u lipnju 1943., koji je po struci bio arhitekt.[912] Na kraju treba istaći da su u ovoj operaciji četnički gubitci bili minimalni, ali su četnici po prvi put zanemareni kao vojni čimbenik, a partizani su, uz velike gubitke (do 13.000 ubijenih, nestalih i zarobljenih), po prvi put, pred očima engleske vojne misije, iskoračili kao ozbiljan faktor na političkoj i vojnoj karti Europe na strani Saveznika.[913]

5.5. Njemačko razoružavanje četničkih postrojbi u proljeće i ljeto 1943. godine i sporazum s njemačkim postrojbama od 14. rujna 1943. o čišćenju terena od partizana u Hercegovini i južnoj Dalmaciji

Naveli smo da su četnici znali za njemačke planove njihovog razoružavanja i uhićivanja. Također smo naveli da tijekom operacije "Weiss 1-2" četnici razmjenjuju informacije da visoki njemački generali planiraju razoružati četnike. Ipak, Nijemci ni tada nisu poduzeli ništa značajno, osim što se navodi da su u Bosni, u okolici Zenice i Jajca, njemački vojnici tijekom operacije "Weiss" razoružali određen broj četnika.[914]

Pošto su je njemačka Vrhovna komanda odlučila izvesti vojnu operaciju "Schwarz", bilo je jasno da njemačke postrojbe moraju biti nazočne i na prostoru Hercegovine, južne Dalmacije i Crne Gore, što je mijenjalo odnose na terenu, kako prema Talijanima tako i četnicima. Nijemci su znali da su Talijani za četnike samo izvor logistike i političko zaleđe u dezintegraciji NDH, kao i to da bi zasigurno prvom prilikom prešli na englesku stranu kada bi ovi na nekoj točki istočnog Jadrana izvršili invaziju, u Kotoru, Dubrovniku, Splitu, Šibeniku ili Zadru.[915] Nakon podužeg političkog dogovaranja, pregovaranja i uvjeravanja talijanskih dužnosnika Nijemci su donijeli interni plan razoružanja četnika, koji je stupio na snagu čim su ojačali svoje vojne pozicije sredinom svibnja u Hercegovini.

Prvo privođenje četnika krenulo je u okolici mostarskog kotara.[916] U izvješću se spominje da su četnici dodatno iznervirali Nijemce jer su im postavili neku vrstu zasjede i pucali na njih, a rezultat je bio privođenje 97 četnika koji su odmah vlakom transportirani u Sarajevo i Zagreb te su upućeni na rad u Njemačku. U časopisu *Zora bjelopoljska* navodi se

912 Razgovor s Lepom Smoje o ubojstvu brata Feđe od četnika u istočnoj Hercegovini u lipnju 1943, *Slobodna Dalmacija*, Split, 12. kolovoza 2004. (Feljton)
913 K. NIKOLIĆ, *nav. dj*., str. 426. Piše o gubitcima partizanskih snaga na Sutjesci i položaju četnika.
914 J. MARIJANOVIĆ - M. STANIŠIĆ, *navedeno djelo*, Beograd, 1976., str. 77.
915 M. EKMEČIĆ, *nav. dj*., str. 476. - 477.
916 A HNŽ FOND ZUDD INV br.: UD/K-27 1218, tjedno izvješće iz svibnja Oružničkog krila Mostar tijelima vlasti NDH o razoružanju četnika u Bijelom Polju sjeverno od Mostara.

da su 15. svibnja 1943. poslije oružanog sukoba s četnicima Nijemci priveli 132 četnika koje su potom transportirali na rad u Njemačku.[917] U izvješću u svibnju 1943. Oružničkog krila Mostar navodi se da su Nijemci razoružali i priveli 15 četnika na Buni, osam četnika iz oružane pratnje, i zapovjednika Vasu Bovana. U kotaru Čapljina u Tasovčićima privedeno je i razoružano 150 četnika i s njima zapovjednik Milan Šošković, a zbog oružanog otpora ubijena su dva četnika, dok je uhićen u gradu Čapljini i lokalni četnički dužnosnik Nikola Šotra.[918] Izvješće također navodi da su se četnici posakrivali u brda, šume i planine, a da su četnički dužnosnici pobjegli ka crnogorskoj granici. Vojvoda Dobroslav Jevđević je bio u Bileći i Trebinju, potom u Dubrovniku pa je krišom otišao u Opatiju, dok se doktor Ismet Popovac isto krije negdje u brdima oko Bileće.[919]

Uhićenje četnika bila je vrlo koordinirana akcija pa gotovo da se u tjednu izvela u cijeloj Hercegovini. Njemački vojnici su u Stocu sve četnike priveli i njihove zapovjednike, kao i na putu za Berkoviće i okolnim selima, vrativši mještanima konje koje su četnici koristili za svoje potrebe.[920] Nijemci su s privođenjem četnika nastavili i na prostoru Mostarske, Stolačke i Ljubinjske četničke brigade. Nijemci su u zoru 15. svibnja 1943. napravili veliku raciju u Ljubinju i okolnim selima zarobivši veći broj četnika i četničkog komandanta Jovana Šakotu (bivši četnički komandant u Četničkoj brigadi Stolac u proljeće 1942. god). Ove četnike su transportirali izravno u Grčku, u Solun na rad za potrebe njemačke vojske u Grčkoj.[921]

Čuvši što se dogodilo spomenutim brigadama, četnici su se od Hutova, Hrasnog, Ravnog i Zavale do Huma povukli od željezničke pruge i ceste u okolna brda, a Komanda četničkog korpusa Trebinje raspustila se u potpunosti, (raspustila je i vlastiti zatvor), a svu arhivu i važne stvari četnici su sklonili u dosta nepristupačno selo Zupce prema crnogorskoj granici.[922] Četnički korpus u Gacku se isto skrivao, četnici su boravili u selima podalje od Gacka, kao i četničke brigade iz korpusa Nevesinje. Njemačku raciju jedina je izbjegla Četnička brigada Konjic čiji su pripadnici ionako bili dosta daleko od Konjica u selima iznad Glavatičeva.

917 *Bjelopoljska zora*, glasilo HKD Napredak, broj 7-8, Bijelo Polje, lipanj 2013., o zarobljavanju četnika od strane Nijemaca i slanju u radne logore.
918 A HNŽ FOND ZUDD INV br.: K-27 1218, izvješće o uhićenim četnicima u kotaru Mostar i Čapljina u svibnju 1943.
919 *Isto*.
920 F. MIROŠEVIĆ, "Velika župa Dubrava 1943. godine do kapitulacije Italije", u: *Anali*, br. 53, Dubrovnik, 2015.
921 SIMO A. RADIĆ, *nav. dj.*, str. 136. - 137.
922 F. MIROŠEVIĆ, "Velika župa Dubrava…".

Tijekom operacije privođenja i transporta za Njemačku i Grčku, vojna superiornost Nijemaca u Hercegovini kod Talijana je izazvala ljubomoru, koja je gdješto prešla u mržnju, pa u Bileći zamalo nije došlo do vojnog sukoba Talijana i Nijemaca. Talijani su pokušavali svojim posadama ojačati mjesta gdje su četnici zarobljeni, a i dalje su održavali sastanke u Dubrovniku u Šestom armijskom korpusu s vojvodom Dobroslavom Jevđevićem želeći znati kako će četnici dalje funkcionirati jer im više ne mogu pružati zaštitu.[923]

Nijemci su bez oklijevanja krenuli ka Bileći iz smjera Trebinja i Berkovića, razoružavajući četnike. Miloš Kureš ističe da su Nijemci njegovu brigadu doslovno uništili, uhitivši četnike po bilećkim selima, ali i sve druge ugledne Srbe, i odvevši ih u radni logor u Solun.[924] U takvom stanju vojvoda Dobroslav Jevđević je tražio spas za četnike, pa je 1. lipnja 1943. hidroavionom otputovao u Rim želeći isposlovati kod visokih talijanskih dužnosnika spas za četnike. Međutim, Nijemci su bili do kraja odlučni u svom naumu, pa je talijanski Šesti armijski korpus bio primoran donijeti proglas o raspuštanju anitkomunističke milicije - četnika te da svi četnici imaju vratiti oružje u talijanske garnizone, da im se ukida plaća, vojne povlastice, a koji budu sve navedeno ispoštovali bit će na hrani u talijanskim garnizonima.[925]

U izvješću iz svibnja Oružničkog krila Mostar tijelima vlasti NDH u Zagrebu uz ostalo navodi se da je sedam vagona četnika u pratnji Nijemaca s juga prošlo kroz Mostar ka Sarajevu, riječ je o četnicima koje su Nijemci pohvatali i razoružali[926]. Istu sudbinu dijelili su četnici oko Livna i Šujice prema Kupresu i Glamoču, Bosanskom Grahovu i sve do Knina. Vlasti NDH izvješćuju da četnički dužnosnici i grupe četnika bježe u Split jer se boje njemačkih racija.[927] Ovakvim odnosom Nijemaca prema četnicima koristili su se i komunisti, pozivajući četnike da se pridruže partizanskom pokretu, koji se uistinu borio protiv Nijemaca, što je postiglo znatan rezultat, pogotovo s obzirom na povijesni animozitet Srba prema Nijemcima.[928]

---

923 *Isto*.

924 M. KUREŠ, *nav. dj.*, str. 66. Opširno piše o privođenju četnika u svibnju 1943. u kotaru Bileća.

925 SIMO A. RADIĆ, *nav. dj.*, str. 137., originalni proglas 6. talijanske armije da su raspuštene sve jedinice anitkomunističke milicije i da trebaju vratiti oružje. Vidi: MOMIR KRSMANOVIĆ, *Krvave ruke islama*, Beograd, 1993., str. 214. Iskaz Krste Rajkovića (1956., Mostar) nastanjenog u Gacku, istraživača povijesti, pogotovo 1943. godine o zarobljenim četnicima u Hercegovini koji su odvođeni u sabirni logor u Solun u Grčku, u posjedu autora.

926 A HNŽ FOND ZUDD INV br.: K-27 1219, izvješće oružničkog krila Mostar od 17. svibnja 1943. vlastima NDH u Zagrebu o transportu četnika kroz Mostar.

927 A HNŽ FOND ZUDD INV br.: K-27 1218, izvješće od 17. svibnja 1943. vlastima NDH u Zagrebu o bijegu četnika pred Nijemcima iz Knina i ostalih mjesta u Split zbog opasnosti da će biti poslani u radne logore u Njemačkoj.

928 A HNŽ FOND ZNOPA INV br.: K201, proglas oblasnog komiteta KPJ-a za južnu Hercegovinu i Dalmaciju iz proljeća 1943. god. da Srbi ne idu četnike već u partizane.

Da su se četnici uistinu našli u teškom stanju poslije razoružanja bilježi izvješće Šeste pješačke divizije iz Mostara od 14. svibnja 1943. Glavnom zapovjedništvu domobranstva u Zagrebu. U njemu se navodi da su četnici iz Mostara gotovo svi pobjegli, kao i njihovo čelništvo s vojvodom Dobroslavom Jevđevićem. Ostao je radni vod četnika koji tovari hranu za četnike u Nevesinju iz talijanskih skladišta, i oni se boje da će ih Nijemci zarobiti ili čak zaklati. Iz Zapovjedništva Šeste pješadijske domobranske divizije bilježe da su talijanski vojnici vojsci NDH otkazali hranu, kao i Nijemcima, te da je nastao spor na čije se rješenje čeka iz Zagreba.[929]

I hrvatski nacionalisti koji su usput pripadali ustaškom pokretu osilili su se njemačkim hvatanjem četnika i tjeranjem u radne logore, pa su počeli javno prijetiti četničkim čelnicima da će im se osvetiti za sve ono što su napravili nad Hrvatima. Iz Dubrovnika je tako stiglo izvješće 19. svibnja 1943. da su Talijani priveli Milana Perkušića, Ivu Rojnicu, Slavka Lukića i Luku Matića jer su u Dubrovniku planirali ubiti vojvodu Dobroslava Jevđevića, koji je tih dana boravio u jednom hotelu u Dubrovniku s istaknutim četničkim dužnosnicima iz Hercegovine i grada Dubrovnika obavljajući niz razgovora s Talijanima o zaštiti četnika, dok se usput, kao i ostali, skrivao od Nijemaca.[930]

Šesta oružnička pukovnija u Mostaru početkom lipnja 1943. izvješćuje Glavno oružničko zapovjedništvo u Zagrebu da su četnici nakon proglasa o raspuštanju pobjegli u planine i odnijeli oružje sa sobom. Bilježe da se četnički komandant Milorad Popović krije u planinama oko Gacka, četnički komandant iz Bileće Miloš Kureš krije u Sitnici, planini iznad Bileće, a Trebinjski četnički korpus sakrio se u planine uz crnogorsku granicu, dok su četnici u Trebinju uhićeni i razoružani, njih 78, i deportirani iz Mostara ka Sarajevu i dalje. Zatim, četnici oko Mostara kriju se u brdima i tajno sastaju, a četnički dužnosnici iz Mostara i Čapljine vlakom su otišli u Dubrovnik, a po njihovim riječima, cilj im je bio skloniti se u Italiju.

Visoki domobranski časnik za BiH podnio je Glavnom odjelu domobranstva u Zagrebu izvješće o području BiH u lipnju i kolovozu 1943. poslije operacije "Schwarz", odnosno o stanju četnika i partizana i njihovim odnosima na ovom prostoru. Glavna poanta njegova osvrta je ta da četnici doživljavaju blagi raspad, ali da svi ti četnici, osobito u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini, završavaju u partizanskim postrojbama i sada redom zauzimaju manja

929 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-4 215 KUTIJA 2, izvješće 6. pješačke domobranske divizije od 14. svibnja 1943. o bijegu četnika iz Mostara kao i njihovih čelnika.
930 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-21 - 928, izvješće 6. oružničke pukovnije s početka lipnja 1943. o stanju četnika u Hercegovini zbog njemačkog privođenja.

mjesta u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini.[931] Povjesničari Milica Bodrožić, a posebno Franko Mirošević, pišući o četnicima u ljeto 1943. god. došli su do zaključka da su četnički dužnosnici sa svojim obiteljima iz Velikih župa Dubrava i Hum, ali i sjeverne Dalmacije, gotovo svi pobjegli pred Nijemcima najviše u gradove Kotor i Dubrovnik, ali i u Split i Šibenik, pod još dosta jaku talijansku zaštitu, a iz tih gradova su nastavili s četničkom aktivnošću, šireći ideju da će stići engleska vojska i da će četnici i dinastija Karađorđevića uskrsnuti u monarhističkoj Jugoslaviji.[932]

Ta četnička aktivnost pojačala se s kraja lipnja i u srpnju 1943. gotovo da je imala najveću aktivnost u južnoj Dalmaciji. Pojavio se novi čovjek u četničkoj organizaciji, koji je doputovao iz Italije, dr. Tošo Perović. Tu su bili četnički dužnosnici iz Trebinja Tomo Petković, Vlado Kosić, bivši konzul u Albaniji Anić. Navedeni su pozvali vojvodu Dobroslava Jevđevića i razradili čitavu logisitičku i diplomacijsku mrežu svog rada s posebnim osvrtom na formiranje četničke vlasti u Dubrovniku koja bi nastupila u povoljnom trenutku.[933] U Cavtatu se instalira radiostanica četničke komande za što kvalitetniju vezu s Kairom i engleskom vojskom, a četnici su ojačali svoj rad i u župi. Tako su uz 200-tinjak četnika u selu Glušci, u kotaru Metković imali vrhunac svoga rada u južnoj Dalmaciji u ljeto 1943., ali ne postigavši time nikakav važan ni vojni ni politički rezultat.[934]

U zaleđu Velike župe Dubrava i na području Velike župe Hum četnici su bili u neprijateljskom stavu prema Nijemcima, o čemu izvješćuje Šesta oružnička pukovnija 26. lipnja 1943. U izvješću se navodi da su četnici kod Kifina Sela (između Nevesinja i Gacka) napravili zasjedu njemačkoj koloni, pri čemu je došlo do razmjene vatre, ali su se četnici brzo povukli.[935] Prema izvješću Šeste oružničke pukovnije od 26. kolovoza 1943. četnici su još jače odgovorili Nijemcima novim napadom u okolici Avtovca gdje su iz zasjede ubili 20 vojnika.[936]

Kakav je bio vojni rad četnika i četničkih komandanata u brigadama poslije njemačkog razoružanja, vidi se iz zapovijedi glavne četničke Komande za istočnu Bosnu i Hercegovinu od 5. kolovoza 1943. jednom od komandanata u istočnoj Hercegovini da izvrši mobilizaciju

931 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-7 383, izvješće visokog domobranskog časnika iz BiH, u lipnju i kolovozu 1943. Glavnom domobranskom zapovjedništvu u Zagrebu o četnicima i njihovom prelasku u partizane u ljetu 1943.
932 F. MIROŠEVIĆ, *nav. dj.*
933 M. BODROŽIĆ, *nav. dj*., str. 1086.
934 *Isto*, str. 1087.
935 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-27 1245, izvješće 6. oružničke pukovnije Mostar od 26. lipnja 1943. o napadu četnika na Nijemce u Kifinu Selu.
936 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-27 1221, izvješće 6. oružničke pukovnije iz Mostara o napadu četnika 26. kolovoza 1943. na njemačku kolonu kod Avtovca.

100 najboljih četnika i krene u čišćenje terena od komunista kojih ima sve više.[937] Slično izvješće dan ranije uputio je komandant Nevesinjske četničke brigade Nevesinjskome korpusu da od partizana treba očistiti prostor južnije od Mostara jer masovno uzimaju četnike iz Mostarske četničke brigade u svoje redove.[938]

Da četnici imaju problema s Nijemcima, i to u ključnom trenutku s obzirom na mogućnost engleske invazije, bilježi u opširnom izvješću Mirko Kovačević, komandant Leteće četničke brigade iz Hercegovine. U kolovozu 1943. izložio je kako mu je otežano čišćenje partizana u Hercegovini jer ga stalno ometaju Nijemci. Major Petar Baćević mu odgovara da svakog trena mora biti posvećen čišćenju terena od komunista - partizana, po njima treba udariti svom silinom, posebno gdje mu to dozvoljavaju uvjeti dok su u potpunosti ne riješe odnosi s njemačkom komandom, posebno na prostoru istočne Hercegovine.[939]

Shvativši da se moraju sukobiti s četnicima, ako žele u Hercegovini imati jaču vojnu poziciju, partizani su četnicima postali ozbiljan problem. Na jednom od partizanskih savjetovanja poslije bitke na Sutjesci, Vrhovni štab na čelu s Titom donio je odluku da Deseta hercegovačka partizanska brigada ostane u Hercegovini radi jačanja NOB-a. Političku zadaću dobio je Uglješa Danilović, koji je s komunistima 10. hercegovačke partizanske brigade dogovorio napade na četničke dužnosnike, oficire i komandante. Zadaća je bila povjerena političkom komesaru brigade Čedi Kaporu, koji je vrlo brzo dobio informaciju da visoki četnički oficiri borave u srpnju 1943. u regiji Kalinovika, vraćajući se u istočnu Bosnu. Partizani su im napravili zasjedu i ubili majora Jovu Pantića, Fehima Musakadića, Milivoja Jojića, Đuru Stanišića i nekog vojnika Boška Raguža, a ostale su zarobili. Partizanima je također bilo bitno što su zarobili novac, zlato i važnu četničku dokumentaciju.[940]

U ovakvoj vojnoj političkoj situaciji četnici su pokušavali ostvariti bolji vojni položaj, što bi se postiglo vojnim ugovorom s Nijemcima, najprije da ih prestanu progoniti. Taj proces odvijao se gotovo cijelo ljeto. Razgovori su počeli još u lipnju i trajali su cijeli srpanj i kolovoz, a presudnu ulogu u njima imao je major Petar Baćović, vjerojatno jer je imao vojne relacije i poznanstva s Nijemcima još od proljeća 1941.[941]

---

937 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8982, zapovijed iz Komande četnika za istočnu BiH o mobilizaciji četnika od 5. kolovoza 1943. i čišćenju komunista - partizana u regiji odgovornosti četničkih brigada.

938 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-W-534, izvješće komadanta Nevesinjske četničke brigade od 4. kolovoza 1943. upućeno Nevesinjskom četničkom korpusu o prelasku četnika u kotaru Mostar u partizane.

939 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-2264, pismo majora Petra Baćovića od 28. kolovoza 1943. upućeno Mirku Kovačeviću, komandantu Leteće četničke brigade, o neodgodivom čišćenju partizana na prostoru Hercegovine.

940 O. ĐIKIĆ, *nav. dj.*, str. 8.

941 J. MARJANOVIĆ - M. STANIŠIĆ, nav. dj., str. 78. - 79. Kronologija pregovora četnika i Nijemaca u Hercegovini i južnoj Dalmaciji do konačnog službenog potpisa o prestanku privođenja četnika i vojnom ugovoru o čišćenju partizana u koordinaciji s Nijemcima.

Dok su četnički dužnosnici tajno i javno pregovarali s njemačkim oficirima, pri čemu se o tome treba li uopće pregovarati o suradnji s Nijemcima u Hercegovini i Dalmaciji čak razvio spor između vojvode Jevđevića i generala Mihailovića, četnici nisu prestajali činiti zločin nad Hrvatima u Hercegovini, premda u manjem opsegu. Tako su npr. u kotaru Mostar ubili Antu Pandžu iz sela Raška Gora, bivšeg seoskog glavara, u blizini obiteljske kuće.[942] Šesta oružnička pukovnija u kolovozu 1943. izvješćuje o gnusnim zločinima četnika iz Prebilovaca, koji su 14. kolovoza 1943. upali u sela Višići i Čeljevo, na polju zarobili pet osoba, tri su strijeljali, a dvije su osobe pobjegle. Pripadnici iste čete u Čeljevu, u kući Vidoja Babića, ubili su četiri osobe, djevojke koje su bile same u kući.[943] Pripadnici Četničke brigade Konjic su u kolovozu 1943. ubili Boška Vukovića, partizana iz Bosanske krajine koji se poslije Sutjeske liječio u Glavatičevu, boraveći u seljaka. Četnici su ga izveli iz sela, ubili i bacili u Boračko jezero.[944]

Prvu suradnju s Nijemcima ozbiljnijeg karaktera počeli su četnički dužnosnik dr. Tošo Perović i na terenu tijekom kolovoza 1943. poručnik Milorad Vidačić, komandant Trebinjskog četničkog korpusa, potom i poručnik Milorad Popović, komandant Nevesinjskog četničkog korpusa, boreći se protiv partizana.[945]

Nijemcima je bilo jasno da moraju riješiti situaciju s četnicima i to vrlo brzo jer je Italija već 8. rujna 1943. službeno kapitulirala pa su Nijemci ostali sami u borbi protiv Saveznika na tlu Sredozemlja. Kako su Talijani napuštali Dalmaciju, Hercegovinu i Crnu Goru tako je njemačka vojska zauzimala njihove položaje. Nijemci su u razdoblju talijanskog povlačenja, 14. rujna 1943. sklopili vojni ugovor. Ugovor je uime njemačke vojske potipisao časnik Schidhabler, a uime četnika vojvoda dr. Toše Perović. Po ugovoru četnici su stavili Nijemcima na raspolaganje 5.000 boraca, odnosno Trebinjski četnički korpus s poručnikom Miloradom Vidačićem i četnike istočne Bosne uz sljedeće obveze:

a) Zajednička borba protiv partizana
b) Nijemci osiguravaju streljivo, opskrbu, odjeću i teško naoružanje
c) Četnici obećavaju zajednički rad s hrvatskim postrojbama
d) U slučaju iskrcavanja engleskih postrojbi na Jadran četnici imaju biti pasivni i ne ometati kretanje njemačkim i hrvatskim snagama

942 Iskaz Ljube Tipurića (1956.), istraživača povijesti i običaja s područja Raške Gore u Drugom svjetskom ratu, u posjedu autora.
943 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-4 206 KUTIJA 2, izvješće pukovnika Muhameda Aganovića iz kolovoza 1943. o četničkim zločinima u Hercegovini. Opširno o zločinu četnika vidi u knjizi MARTIN PLANINIĆ, *Tko je izdao Kavrana*, Zagreb, 1994.
944 E. ĆEMALOVIĆ, *nav. dj.*, str. 273.
945 J. MARIJANOVIĆ - M. STANIŠIĆ, *nav. dj.*, str. 78.

e) Četnici se obvezuju da neće činiti zlo hrvatskom pučanstvu koje se nalazi na većinski pravoslavnom terenu. [946]

U izvješću Šeste pješačke domobranske divizije od 18. rujna 1943. ministarstvima NDH navode se da su svi četnici prihvatili sporazum u Hercegovini, da je luka Gruž u Dubrovniku i dalje četničko logističko središte, da su ugovorom nezadovoljni Hrvati muslimani u Fazlagića Kuli u kotaru Gacko, kao i kotarske vlasti i vlasti Velikih župa Hum i Dubrava, da je tim ugovorom ostalo pod oružjem 200 četnika u selu Glušci, što je vrlo nepovoljno za vlasti metkovskog kotara.[947] Poslije ovog ugovora Nijemci su 21. rujna 1943. povukli svoju odluku o privođenju i razoružavanju četnika, a Himmlerov osobni izaslanik založio se da se vojvoda Jevđević u rujnu 1943. u Zagrebu na visokom nivou sastane s odjelom njemačke sigurnosti radi daljnje suradnje.[948]

5.6. Kapitulacija Italije u rujnu 1943. godine, slabljenje četničkoga pokreta i naoružavanje partizanskih postrojbi od strane Saveznika

Kapitulacija Italije bila je posljedica zbivanja na ratištima u sjevernoj Africi i Sredozemlju još potkraj 1942. i u prvom dijelu 1943. Dana 9. srpnja 1943. na Siciliju su se iskrcale savezničke snage, stvorile mostobran i krenuli napredovati sve dok je nisu osvojili, poslije čega su nastavili s invazijom na južnu Italiju, a 25. srpanj 1943. Benito Mussolini je svrgnut s vlasti. Svakodnevno energično napredovanje Saveznika na tlu Italije bio je korak ka njenoj kapitulaciji, stanje u Italiji usložnilo se dolaskom velikih njemačkih snaga koje su na talijanskom tlu uspostavile vlastitu crtu obrane. Čin kapitulacije Italije zbio se 8. rujna 1943.

Ne ulazeći u problematiku čina kapitulacije Italije u Rimu, mi ćemo se osvrnuti na posljedice talijanske kapitulacije u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, odnosno što su vlasti NDH, četnici i partizani poduzeli s obzirom da su svi željeli iz nje izvući nešto za sebe. Naime, uz spomenute pripreme partizana i četnika za doček engleske vojske treba navesti da su se za taj slučaj pripremali u vladi i vojsci NDH. No, analizirajući sva tri politička faktora u Hercegovini i južnoj Dalmaciji koji su u ljeto 1943. iščekivali kapitulaciju Italije, četnici su imali najopsežnije planove, na terenu zapravo neizvedive. Draža Mihailović, vjerojatno dobro

946 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-7 381, izvješće 6. domobranske pješačke divizije o postignutom sporazumu četnika i Nijemaca od 14. rujna 1943.
947 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. UD/K-27 1220, tjedno izvješće 6. pješačke domobranske divizije tijelima vlasti NDH od 18. rujna 1943. o stanju na terenu Hercegovine i južne Dalmacije i o odjecima vojnog ugovora između četnika i Nijemaca.
948 J. MARIJANOVIĆ - M. STANIŠIĆ, *nav. dj.*, str. 79.

upoznat sa stanjem u Italiji, početkom srpnja 1943. izradio je čitav vojni plan za Crnu Goru, Sandžak, Dalmaciju do Biokova i za Hercegovinu. Na dani znak, četnici su trebali razoružati sve talijanske garnizone na navedenom području, uzeti im oružje, vojnu opremu i hranu, zaposjesti njihove položaje i zapriječiti sve putove iz unutrašnjosti da na obalu Jadrana ne bi mogli doći ni Nijemci ni vojska NDH. Tako bi se na Jadranu otvorio front koji bi Englezi zasigurno iskoristili.[949] Bio je to vrlo nerealan plan koji četnici u Hercegovini i južnoj Dalmaciji nisu mogli izvršiti, kao što nisu mogli izvršiti planove u siječnju 1943. u Bosanskoj Krajini, Lici i na Neretvi. Četnici u Hercegovini radije su pribjegli vojnoj suradnji s Nijemcima.

Kapitulaciju Italije četnici u Hercegovini doživjeli su kao težak vojni udarac izgubivši realno najvećeg političkog i vojnog pokrovitelja.[950] Partizani su kapitulaciju Italije dočekali dosta spremno te su odmah ušli su u nekoliko gradova na dalmatinskoj obali i zaleđu. Ušli su u sve talijanske garnizone i došli do oružja koje će im ubrzo donijeti vojnu prevagu upravo nad četnicima.[951] Vlasti NDH kapitulaciju Italije dočekale su više neodlučno nego nespremno jer su se cijelo ljeto za taj čin pripremale vojno i politički. Treba uzeti u obzir da se radilo o vrlo složenom problemu jer su NDH i Italija formalno bile prijateljske i međusobno priznate zemlje s veleposlanicima, vojnim atašeima i nizom međusobnih ugovora.[952]

Vlasti NDH u Mostaru su 18. kolovoza 1943. održale sastanak na visokom nivou o odnosu prema Talijanima poslije čina kapitulacije. Imenovali su pukovnika Franju Šimića glavnim zapovjednikom oružanih snaga NDH za Velike župe Hum i Dubravu i glavnim odgovornim za razoružavanje Talijana.[953] Kako je izgledao sam čin kapitulacije Italije 8. rujna 1943. i nekoliko sljedećih dana u Hercegovini i južnoj Dalmaciji bilježi u tjednom izvješću Šesta pješadijska domobranska divizija tijelima vlastima NDH u Zagrebu. U njemu se navodi da se talijanska vojska kamionima i željeznicom iz Hercegovine povlači ka luci u Dubrovniku, a da im partizani iz zasjede otimaju oružje i odnose ga u šumu. Teško oružje i dio kamiona preuzeli su Nijemci. Duž puta Talijani prodaju seljacima vojnu opremu, osobito tovarnu stoku, mazge, konje i magarad.[954] U izvješću se navodi i to da je bilo partizanskih grupa i postrojbi koje su na terenu, doznavši za kapitulaciju, slavile uz pjesmu, igru i razne

949 K. NIKOLIĆ, *nav. dj.*, str. 433. - 434.
950 E. ĆEMALOVIĆ, *nav. dj.*, str. 273. - 274., opširno piše o razočaranosti četnika u djelu Hercegovine zbog kapitulacije Italije.
951 VINKO BRANICA, "Razoružavanje italijanskih jedinica u Kninu, Zadru, Šibeniku, Dubrovniku i suradnja sa njemačkim okupatorom", *ZIHRPD*, br. 3, Split, 1975.
952 N. KISIĆ - KOLANOVIĆ, *NDH i Italija*, Zagreb, 2001., str. 378. - 379.
953 I. ROJNICA, *nav. dj.*, str. 166. - 167.
954 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K-7, 381, izvješće 6. domobranske pješačke divizije za razdoblje od 9. rujna do 25. rujna 1943. o kapitulaciji Italije u Hercegovini i južnoj Dalmaciji.

zabave, ali i pripremajući se da s četnicima uđu u sukob za prevlast nad određenim selima i putnim pravcima želeći do zime biti u što boljem položaju nad njima.[955] U izvješću Glavnom ravnateljstvu za red i sigurnost u Zagrebu od 20. rujna 1943. o Hercegovini i južnoj Dalmaciji stanje četnika se prikazuje ovako: četnici bježe iz Mostara i Čapljine i skrivaju se u okolna brda i sela, u Stolačkoj četničkoj brigadi došlo je do podjele na četnike i četnike-partizane, u okolici Stoca ubijen je četnički komadant odreda Berkovići, Đorđo Pejović, dio Četničke brigade Ljubinje boravi u Ljubinju, dio u Zavali i selima Popova polja, dio oko željezničke pruge Hum, novi četnički dužnosnik za Trebinje je Pero Bubreško, koji je zatražio od kotarskog načelnika da preda vlast četnicima jer će ubrzo Englezi doći na Jadran i u Trebinje te će se obnoviti monarhistička Jugoslavija, a od Nijemaca je tražio da četnici mogu slobodno nositi oružje, što su Nijemci odbili. Oni četnici koji su iz Mostara i Čapljine pobjegli u Dubrovnik prebjegli su u Trebinje bojeći se da ih Nijemci u Dubrovniku ne bi zarobili.[956] U ovom izvješću još se navodi da su Talijani pri povlačenju zapalili zgradu u kasarni u Trebinju u kojoj je bila municija, što je izazvalo strašnu eksploziju.

Poslije kapitulacije Italije četnici su ostali vojno prisutni u istočnoj Hercegovini regulirajući svoj status s Nijemcima i ostajući u istim vojnim formacijama, ali dio postrojbi je bio značajno oslabljen, a bilo je izmjena u zapovjednom kadru, tako da u listopadu 1943. organi vlasti NDH izvješćuju da Nevesinjskim četničkim korpusom zapovijeda vojvoda Petar Samardžić i da je brojno stanje četnika oko 650.[957]

Partizani su od četnika već 9. rujna 1943. preoteli Gacko, Avtovac i Gračanicu s ciljem da se na Gatačkom polju napravi improvizirani vojni aerodrom na koji će se spustiti zrakoplovi engleske vojske s pomoći u oružju koji će doletjeti sa juga Italije. Izgradnja je završena godinu dana kasnije, što je konačno donijelo partizanima vojnu prevagu nad četnicima. Poslije zauzimanja Gacka partizani su četnicima nanijeli gubitke prema Bileći, Dabru, selima u Dabarskom polju i u selima Popova polja.[958]

Po svim ovim izvješćima poslije kapitulacije vidi se da su četničke postrojbe izgubile na brojnosti, na borbenoj moći, na moralu, i u logistici. a partizanski pokret je jačao i svakim danom postajao vojno jači od četnika. U izvješću vladi NDH general Dragojlov 10. listopada 1943. opisuje sljedeće vojno stanje: Partizani su zauzeli Livno, Duvno, Šujicu, Kupres,

955 E. ĆEMALOVIĆ, *nav. dj*., str. 273. I drugi partizanski autori u svojim meomoarima slično bilježe o kapitulaciji Italije.
956 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. 759, izvješće Glavnom ravnateljstvu za red i sigurnost u Zagrebu poslano iz Hercegovine 20. rujna 1943. o stanju četničke aktivnosti u Hercegovini i kapitulaciji Italije.
957 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. 126, izvješće Ravnateljstvu za red i sigurnost u Zagrebu od 31. listopada 1943. o stanju četnika u Nevesinjskom četničkom korpusu.
958 SKUPINA AUTORA, *Hercegovina u NOB-u*, Beograd, 1961., str. 675., Radomir Petrović piše o zauzimanju Gacka od četnika u rujnu 1943. i sela u Popovu polju.

Bugojno, a napadaju Imotski.[959] Potom u izvješću koje je uputio Ministarstvu domobranstva i Vladi NDH Dragojlov piše da su partizani bili ušli u Bileću, ali su ih Nijemci odbacili, da su se partizani dokopali oružja od Talijana u Crnoj Gori i Dalmaciji, što ističe da će biti velik problem za postrojbe NDH na terenu Hercegovine i Dalmacije.[960] Četnici u južnoj Dalmaciji i Hercegovini ušli su u jesen 1943. godine kao oružana sila koja nije bila više sposobna izvršiti nikakav veći vojni zadatak, ali na terenu će biti prisutni sve do jeseni 1944. godine.

959 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. 3/646, izvješće od 10. listopada 1943. 6. domobranske pješačke divizije o vojnoj situaciji u Hercegovini.
960 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. 3/652, izvješće domobranskog generala Dragoilova od 12. listopada 1943. Ministarstvu domobranstva NDH o stanju na prostoru Hercegovine i Dalmacije.

VI. ČETNIČKI POKRET 1944. U HERCEGOVINI I JUŽNOJ DALMACIJI I NJEGOV SLOM POČETKOM 1945. GODINE

6.1. Suradnja četnika s Nijemcima tijekom 1944. i njihov odnos prema vlastima NDH u Hercegovini i južnoj Dalmaciji

Kapitulacijom Italije četnici su izgubili glavni logistički izvor na velikom prostoru Dalmacije, Like, dijela Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Izgubili su znatnu vojnu i političku zaštitu što je među četnicima stvorilo veliku nelagodu, nesigurnost i neodlučnost i vrlo nepovoljno djelovalo na moral. S Nijemcima su potpisali vojni ugovor za područje Hercegovine već nekoliko dana poslije kapitulacije Italije kojem se protivio i sam vrhovni četnički komadant general Draža Mihailović.

Četnici su ujesen 1943. bili prisutni samo na prostoru istočne Hercegovine, a u južnoj Dalmaciji gotovo da ni u vojnom ni u političkom pogledu nisu više djelovali. U Dubrovniku i okolici bilježi se minorna aktivnost, a u kotaru Metković u selu Glušci postojao je manji četnički odred. U okolici Livna i na preostalom dijelu sjeverne Hercegovine četnici su bili potpuno vojno inferiorni zbog velikog prisustva dalmatinskih partizana koji su se nakon kapitulacije Italije dobro naoružani povukli pred Nijemcima i vojno kontrolirali Livno i prostor prema Bosanskom Grahovu, Glamoču, kao i sela od Šujice prema Kupresu.

Djelovanje od lipnja 1941. sve do kulminacije u 1943. ostavilo je traga na četničkim snagama. Sami četnici su isticali da imaju velike gubitke u ljudstvu, a izvori NDH su isto prikazivali dosta velike gubitke kod četnika. Svi pisci memoara iz partizanskih postrojbi tvrdili su da četnici od početka do sredine 1943. imaju dosta velike gubitke u ljudstvu u Hercegovini. Već smo prikazali vojni ustroj četnika, ali je bitno istaći da ga ni poslije svega navedenog ipak nisu mijenjali što je rezultiralo time da su postrojbe imale velikih poteškoća pri djelovanju u svojim zonama odgovornosti.

Mostarska četnička brigada faktički nije postojala, već su samo postojale grupe četnika u selima oko Mostara, naime u Bijelom Polju, Raštanima, Raškoj Gori, Baćevićima, Ortiješu, Hodbini i u Malom Polju, tek je u funkciji bila Četnička četa Zijemlje na prostoru između Mostara i Nevesinja. Četnički oficiri željeli su ponovno oformiti Mostarsku četničku brigadu, o čemu svjedoči izvješće oružništva u Mostaru od 30. studenog 1943., koje navodi da su 18. studenog 1943. u Mostar došli visoki četnički oficiri Milorad Popović, Kosta Dokić, Milenko Kekić i Divljan Ikosović s ciljem formiranja Mostarske četničke brigade. No, isti dan su ih

Nijemci priveli po pritužbi vlasti NDH, potrpali su ih u automobile i odvezli nazad u Nevesinje[961]. Tako je postojao interni dogovor vlasti NDH i Nijemaca da četnici jednostavno više nemaju pravo formirati jedinice u gradu Mostaru, čega su se Nijemci držali.

U nešto boljem stanju bila je Stolačka četnička brigada, ali ni ona nije bila te brojnosti i takve vojne organizacije kao u ljeto i jesen 1942. god. Budući da su brigadu činili četnici iz Stoca, Berkovića, Čapljine i Metkovića, na njezino je stanje utjecalo to što su Nijemci još u svibnju i početkom lipnja 1943. privodili četnike iz Čapljine i okolnih sela odvodeći ih na rad u Njemačku, što nije zaobišlo ni četnike u kotaru Metković, u pomenutom selu Glušci, gdje su dio njih Nijemci na isti način priveli, razoružali i transportirali u radne logore.

Sve je to utjecala na rad Stolačke četničke brigade, kojoj je bilo otežano kretanje i komuniciranje, što zbog vlasti NDH što zbog Nijemaca na potezu Metković - Čapljina - Stolac. Tako izvješće Oružničke postaje Stolac o stanju četnika za studeni 1943. navodi da se četnici ne osjećaju sigurno u Stocu, da su se Komanda i sami četnici povukli na sigurna mjesta u sela u okolici Stoca, pa se Komanda Stolačke četničke brigade nalazi u Berkovićima[962]. Ni susjedna Četnička brigada Ljubinje nije bila u puno boljem stanju. I njih su Nijemci desetkovali odvođenjem u radne logore, a brigadu su mučila i dezertiranja u partizane, pa im se gotovo raspao bataljon u Popovu Polju zbog prelaska u partizane, ali i zbog loših odnosa među pripadnicima. Iz tih razloga je smijenjen komandant Četničke brigade Ljubinje 25. listopada 1943.god[963].

Puno bolje stanje nije bilo ni u Trebinju, u sjedištu Trebinjskog četničkog korpusa, gdje su formirane još ujesen 1942. dvije četničke brigade. Jedna od njih, koja je gravitirala crnogorskoj granici od mjesta Zubci, Lastva, Grahovo i Klobuk, od proljeća 1943. god. do jeseni 1943. god., bilježi veliko smanjenje broja četnika zbog postojanja partizanskih uporišta, pogotovo u Aranđelovu kod Trebinja, rodnom mjestu Vlade Šegrta, komandanta Desete hercegovačke partizanske brigade, i u Nudolu kod Grahova, rodnom mjestu Save Kovačevića, za života komandanta Treće divizije NOVJ-a, a utjecaj su imali i crnogorski partizani.

U najboljem stanju bila je Četnička brigada Bileća pod komandom Miloša Kureša, kojoj su i partizani davali priznanje zbog ustrojenosti, ali i Nijemci. Uostalom, Miloš Kureš

961 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. K/134, oružničko izvješće iz Mostara od 30. studenog 1943. o pokušaju formiranja Mostarske četničke brigade i njemačkom privođenju četničkih oficira i provođenju u Nevesinje.
962 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. UD/K-13 671 KUTIJA 5, izvješće Oružničke postaje Stolac od 16. prosinca 1943. da su četnici napustili Stolac i povukli se u okolna sela.
963 A HNŽ FOND ZČD INV BR. 116-926, izvješće o razrješenju komadanta Četničke brigade Ljubinje od 25. listopada 1943. i njegovu odlasku na novu dužnost te o stanju u Brigadi.

bio je kraljevski oficir, a poslije 1945. živio je u SAD-u, gdje je napisao vrlo kvalitetne memoare.[964]

Stanje Nevesinjskog četničkog korpusa i brigada u Nevesinju nije bilo ni izbliza kao ujesen 1942. god. Kotar Nevesinje bio je sjedište korpusa, u jednom trenutku ujesen 1942. četnici su tu imali formirane tri brigade, a zajedno s kotarevima Gacko, Stolac i Ljubinje su glavninom popunjavali i Leteću četničku brigadu, čiji je komadant postao u ljeto 1943. Mirko Kovačević. Ujesen 1943. četnici u kotaru Nevesinje i dalje su imali sjedište korpusa i držali su stalno aktivnu četničku brigadu čije je zapovjedništvo bilo u selu Bratač, a druge dvije brigade su mobilizirali po potrebi. No te dvije brigade su se rasule te gotovo više nisu postojale, o čemu svjedoči izvješće Ustaške nadzorne službe od 15. studenoga 1943. upućeno ministarstvima vlade NDH u Zagrebu o stanju četnika u kotaru Nevesinje i Muslimanske milicije. U njemu stoji da su ujesen 1943. četnici vršili mobilizaciju u kotaru Nevesinje, koju je osobno vodio vojvoda Petar Samardžić i visoki četnički oficir iz Gacka Milorad Popović sa svojim ljudima. No, četnici su se nerado odazivali u vojsku, odnosno u četničke brigade, pa se pribjegavalo batinama i privođenjima, a vojvoda Petar Samardžić osobno je strijeljao srpskog seljaka Obrada Grahovca koji je odbio ići u četnike i nije dao mobilizirati svoje konje i dati stoku za ishranu. Vojvoda Samardžić se obrušio i na Muslimane koji su bili u Muslimanskoj četničkoj miliciji, koja je dosad već počela surađivati s Nijemcima i vlastima NDH. Samardžić je Muslimane nazvao pogrdnim riječima i rekao da su ništa drugo nego sluge ustaša i vlasti NDH[965].

Kotar Gacko bio je sjedište četničkog korpusa[966] i dviju četničkih brigada još od lipnja 1942. do jeseni 1943. godine. No, velike ofenzive u svibnju i lipnju 1943. na partizane i kapitulacija Italije utjecale su na četnike na području Gacka. Tako su se četnici gotovo cijelo ljeto 1943. krili u planinama i šumama od Nijemaca. Zasluga je Milorada Popovića, komandanta Nevesinjskog četničkog korpusa što je od Nijemaca sačuvano ljudstvo, ali je usprokos tomu urušena vojna organizacija i četničko bojno djelovanje. Tome treba dodati da su partizani prvo u travnju i svibnju 1943. boravili u Gacku i Avtovcu, a potom je u rujnu 1943. Deseta hercegovačka partizanska brigada ponovno zauzela Gacko i zadržala ga do

964 M. KUREŠ, *Zapisi i sjećanja*, Beograd, 1998.
965 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. dok. bez broja, izvješće UNS-a od 15. studenog 1943. ministarstvima u Vladi NDH o stanju četnika u Hercegovini i Muslimanske milicije ujesen 1943. god. u kotaru Nevesinje.
966 U četničkom ustroju iz 1942. postojali su samo Nevesinjski i Trebinjski četnički korpus, ali nekad u prvoj polovici 1943. u četničkim dokumentima počinje se navoditi i Gatački četnički korpus, premda nigdje u službenoj četničkoj korespondenciji ne postoji nikakvo imenovanje za taj korpus, odnosno, zapovjedništva, bilo iz istočne Bosne bilo s Ravne Gore, nigdje ne donose nikakva imenovanja.

jeseni 1943. kada su ih potisnuli Nijemci uz četničku pomoć.[967] Treba svako istaći da je Gacko imalo dugu tradiciju četništva te je njihov utjecaj u narodu bio velik. Posebno je imao velik utjecaj vojvoda Radojica Perišić s nekoliko lokalnih četničkih vojvoda i visokih oficira Kraljevine Jugoslavije koji su bili rodom iz Gacka i koji su se stavili četnicima na raspolaganje. Gacko je inače bilo strateški smješteno na raskršću puta za Crnu Goru, istočnu Bosnu, Nevesinje ali i jug ka moru i Dubrovniku, zbog čega su ga htjeli kontrolirati i četnici i partizani i zbog čega je dosta puta prelazio iz jednih ruka u druge.[968] Treba dodati da se od jeseni 1943. više ne spominje Gatački četnički korpus ni u jednom četničkom dokumentu, a ostali su korpusi u Nevesinju i Trebinju.

Na sjeveru Hercegovine nalazila se Četnička brigada Konjic koja je bila udaljena od Konjica gotovo 20 km pa na mjesto nije imala utjecaj. Ona je bila smještena u selima na potezu Glavatičevo-Borci. Održavala je kontakte sa susjednim četničkim brigadama u Nevesinju i Kalinoviku bez provođenja većih vojnih operacija. Doživjela je sličnu sudbinu kao i druge četničke brigade u istočnoj Hercegovini uslijed osipanja ljudstva bilo prelaskom u partizane bilo izbjegavanjem mobilizacije. Na istom terenu boravio je i Mostarski partizanski bataljon koji će stalno jačati, a četnike potiskivati.

U svrhu potpunog prikaza četničkog vojnog ustroja ujesen 1943. treba navesti još dvije postrojbe: Leteću četničku brigadu. koja je cijelu jesen 1943. i početkom 1944. god. bila najaktivnija na terenu, s obzirom da su je činili najodaniji, najsposobniji i najhrabriji četnici, a na terenu Hercegovine i ponekad istočne Bosne stalno je bila u sukobima sa partizanima, također je vršila sve težu mobilizaciju, kao i Četničku brigadu Dubrovnik, koja se pod ovim imenom javlja od jeseni 1943., sa sjedištem u Trebinju. Komadant joj je bio dubrovački odvjetnik Niko Svilokos. Ova je brigada osnovana više iz političkih motiva nego radi povećanja vojne moći jer su još od lipnja 1942. svi Dubrovčani koji su otišli u četnike bili u trebinjskim brigadama. Poslije talijanske kapitulacije Italije i bijega uglednih četnika iz Dubrovnika pred Nijemcima ili vlastima NDH preostali dubrovački četnici skrivali su se u okolici Trebinja, gdje su ujesen 1943. odlučili formirati Četničku brigadu Dubrovnik, malog broja pripadnika i gotovo nikakvog vojnog utjecaja. Krajem 1943. osnovan je i Dubrovački četnički korpus, s kapetanom Đorđem Radmilovićem kao komandantom na području kotareva Dubrovnik i Boka Kotorska.

967 V. ŠEGRT, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1965., str. 375.
968 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd, 1998. Autor iznosi nedostatke nedovoljnog ili nikakvog vojnog obrazovanja i iskustva četničkih vojvoda iz Gacka što je vrlo negativno utjecalo na četnike i tijek vojnih operacija.

Treba prikazati kakve su vojne formacije imali partizani ujesen 1943. god. u Hercegovini. Još od borbi na Sutjesci u lipnju 1943. god. Vrhovni štab NOVJ-a donio je odluku da Deseta hercegovačka partizanska brigada po svaku cijenu ostane na terenu Hercegovine, dok su se ostale partizanske postrojbe povukle u nekoliko smjerova, uglavnom ka istočnoj Bosni. Deseta hercegovačka partizanska brigada, uza sve teškoće, tijekom ljeta i početkom jeseni 1943. vojno se ustrojila i postala postrojbom koja se mogla nositi s četnicima. Štoviše, poslije kapitualcije Italije i priliva novih ljudi, brigada je postala potpuno ravnopravna s četnicima u istočnoj Hercegovini[969].

Prvi ozbiljniji ustroj partizanskih postrojbi u istočnoj Hercegovini izvršen je odlukom Vrhovnog štaba NOVJ-a u listopadu 1943. god. preko Drugog korpusa narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije čije je sjedište bilo u Crnoj Gori. Vlado Šegrt, komadant Desete hercegovačke partizanske brigade, ističe da je osobno otišao u Crnu Goru, gdje je preuzeo zapovijed o formiranju 29. divizije NOV-a Jugoslavije za Hercegovinu, kojoj je postao komadant, a Desetoj hercegovačkoj brigadi komadant je postao Nikola Ljubibratić. Potom su formirane Jedanaesta hercegovačka brigada, čiji je komadant postao Obren Ivković, i Dvanaesta hercegovčka partizanska brigada, čiji je komadant postao Danilo Komnenić. Također, 8. studenog 1943. formirani su Sjevernoheregovački partizanski odred i Južnohercegovački partizanski odred[970]. U izvješću koje je uputio politički komesar Desete hercegovačke partizanske brigade početkom 1944. Oblasnom komitetu Komunističke partije Jugoslavije za Hercegovinu, ističe se da je službeno formirana 29. partizanska divizija za Hercegovinu 22. studenog 1943. te da je u njezin sastav ušla Deseta hercegovačka partizanska brigada s pet bataljona i u njima 758 boraca partizana. Ističe se da je vojna i politička stabilnost brigade sve veća i veća, a nema dezertiranja u četnike[971]. Na sjeveru Hercegovine, na prostoru kotara Konjic, partizani su imali i Mostarski partizanski bataljon, koji je od druge polovice 1943. postao Mostarski partizanski odred. On će prijeći poslije 1944. u Dvanaestu hercegovačku brigadu.[972] Ovakav ustroj partizanskih snaga bio je potpuno ravnopravan

969 V. ŠEGRT, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1965. Opširno piše o partizanskoj brigadi čiji je bio komadant; RADOVAN PAPIĆ, navedeno djelo, Sarajevo, 1985., str. 176.

970 SKUPINA AUTORA, *Hercegovina u NOB-u*, Beograd, 1961., VLADO ŠEGRT, „O formiranju 29. Partizanske divizije u Hercegovini u studenom 1943. godine“, str. 650. - 651.

971 A HNŽ FOND ZNOP INV BR. K/20-27, izvješće političkog komesara 10. hercegovačke partizanske brigade od 22. veljače 1944. Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu o formiranju 29. divizije i stanju brigade ujesen 1943. godine.

972 E. ĆEMALOVIĆ, *navedeno djelo*, Mostar, 1986. Opširno piše o Mostarskom partizanskom bataljonu, potom Mostarskom partizanskom odredu i 13. Hercegovačkoj partizanskoj brigadi, gdje je Ćemalović postao politički komesar.

četničkome ustroju, ali su partizani još bili daleko od te vojne pozicije i moći da mogu vojno poraziti četnike u Hercegovini.

Nijemci su na ovom prostoru imali od 200 do 400 vojnika, u sjedištu zapovjedništva u Mostaru, kao i u Stocu, Ljubinju, Trebinju, Bileći, Gacku, Nevesinju i Konjicu. Cilj njemačkih postrojbi bio je osiguranje putnih komunikacija ka Crnoj Gori i Albaniji i transporta boksita iz zapadne Hercegovine željeznicom u smjeru Njemačke. Iz navedenih mjesta su Nijemci održavali veze s četnicima, logistički ih podržavajući, dok su partizani iz raznih zasjeda na manje vojne njemačke konvoje vršili prepade i napade.

U takvom stanju četnici su ušli u duboku jesen 1943. na prostoru Hercegovine. Trebala im je bilo kakva vojna pobjeda u Hercegovini, Crnoj Gori ili istočnoj Bosni da bi podigli moral svojih postrojbi koji je već dugo bio na vrlo niskoj razini. Već dugo su imali i političko-diplomatskih poteškoća kod svojih dugogodišnjih saveznika Engleza koji su im potiho okretali leđa. Već su javno visoki engleski časnici u Vrhovnoj komandi Draže Mihailovića tražili da pokrene bilo kakvu vojnu operaciju protiv njemačke vojske, pa makar se radilo samo o sabotažama (miniranje pruge, rušenje željezničkih ili cestovnik mostova) jer će u protivnom suradnja s engleskom vojskom doći u pitanje[973]. Stoga su u četničkoj Vrhovnoj komandi osmislili operaciju napada na Višegrad i okolinu, u kojoj bi u što većem broju likvidirali civilno muslimansko stanovništvo, a engleskoj vojnoj misiji predočili da vode žestoke borbe protiv NDH, odnosno odanog njemačkog saveznika. Drugi dio operacije odnosio se na to da se četnici iz istočne Bosne upute preko Foče i Sutjeske te s četnicima iz Gacka, Bileće i Trebinja zaposjednu jadransku obalu od Zelenike do Dubrovnika, uspostave mostobran i tu iščekuju englesku vojsku. Plan je general Draža Mihailović osobno povjerio majoru Zahariju Ostojiću, koga je nadzirao. Iz Srbije, istočne Bosne i Hercegovine angažirano je 10 000 četnika, a operacija oko Višegrada počela je u prvim danima listopada 1943. Nakon što su se snage NDH povukle, u grad su ušli četnici, pa je prvi vojni cilj bio postignut.[974] Upad četnika u Višegrad dogodio se 5. listopada 1943. nakon čega je uslijedilo mučenje, klanje i streljanje 2.500 civila, uglavnom Muslimana, koje su "još polužive bacali u valove Drine", a kod "ovog ubijanja učestvovali su i regularni vojnici Srpskog dobrovoljačkog korpusa", a pored "najstrašnijeg oblika mučenja te silovanja žena, pridružuju se ovom ostala nasilja, kao otimanje stoke, paljenje kuća, nabijanje nameta i poreza ...", kako stoji u jednom dokumentu. To je nastavljeno u višegradskom i rogatičkom kotaru, i dalje gdje su god četnici dospjeli te

973 J. TOMASEVICH, *navedeno djelo*, Zagreb, 1979., str. 326.
974 M. SUĆESKA, *Krvava ćuprija na Drini*, Sarajevo, 2001., str. 188. - 189. Opširno piše o četničkoj operaciji iz listopada 1943. u Podrinju uz nazočnost engleske i američke vojne misije u četničkom Štabu dok su izvodili napad na Višegrad i okolna sela.

su mnoga muslimanska sela bila popaljena. To je prouzročilo strašan egzodus od oko 100.000 izbjeglica, uglavnom Muslimana i manjeg broja Hrvata, od kojih je oko polovica izbjegla u Sarajevo, a ostali u druga mjesta pod nadzorom vlasti NDH.[975]

Prema pisanju Vlade Šegrta, potkraj listopada 1943. u Gacko je ušla velika četnička formacija iz smjera istočne Bosne. Po njegovoj procjeni četnika je bilo više od jedne i pol brigade. Tvrdili su da idu na jadransku obalu do Boke Kotorske na doček kralja, vlade iz Londona i engleske vojske. Partizani Desete hercegovačke brigade su ih u dobro organiziranoj zasjedi sačekali kod Gacka, na položaju Gati, te u borbi od jednog sata potisnuli i potom u jurišu ih potjerali iz Gacka u smjeru Foče, odakle su i došli. Partizani su ponovno osvojili Gacko, nanijevši težak poraz četnicima koji je pogotovo destruktivno utjecao na moral.[976]

Četnici su nastavili vojnu aktivnost do kraja 1943. god. u Hercegovini želeći postići kakav veći vojni uspjeh protiv partizana, no on je izostao. Štoviše, potkraj studenog 1943. zbile su se značajne političke promjene, kako na svjetskoj vojno-političkoj pozornici tako i unutar zemlje. Partizani su poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, održanog 29. studenog 1943. u Jajcu, izašli s deklaracijom u kojoj stoji da se „AVNOJ konstituira u vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo Jugoslavije, da se osniva Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije s obilježjima vlade, da se izdajničkoj jugoslavenskoj vladi oduzimaju sva prava zakonite vlade Jugoslavije, posebno da predstavlja narode Jugoslavije ma gdje i ma pred kim, da se svi ugovori te "vlade" revidiraju u cilju poništenja ili ponovnog sklapanja, a da se ne priznaju ugovori i obveze koje bi ta vlada ubuduće u inozemstvu sklopila te da se Jugoslavija izgradi na demokratskom, federativnom principu kao državna zajednica ravnopravnih naroda". Partizani su nastojali da s tom deklaracijom i njezinim sadržajem do pojedinosti bude upoznat svaki četnik u istočnoj Hercegovini, kao i s važnim odlukama donesenim na sastanku ministara inozemnih poslova SSSR-a, V. Britanije i SAD u Moskvi (deklaracija od 1. studenog 1943., posebice odluka o kažnjavanju ratnih zločinaca) i potom konferencije u Teheranu (trajala od 28. studenoga do 1. prosinca 1943., odluka "velike trojice" W. Churchilla, F. Roosovelta i J. Staljina da se partizanima u Jugoslaviji pruži potpuna vojna i politička pomoć, kao i odluka o obnovi nezavisnosti Jugoslavije u nekadašnjem opsegu), koje u političkom pogledu partizanima išle na ruku, a među četnicima stvarale nedoumice. Zbog toga je 26. studenog 1943. Vrhovna komanda jugoslavenske vojske u otadžbini (JUVO) svim četničkim postrojbama poslala uputu u kojoj opovrgavaju partizanske tvrdnje o sastanku u

975 Z. DIZDAR, *Četnički zločini u BiH ..., n. dj.*, str. 214. - 216.
976 V. ŠEGRT, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1965., str. 374. - 375.

Moskvi i u Teheranu.[977] U dokumentu piše da su generali NDH izvršili puč, da ne priznaju poglavnika, a da je NDH potpuno podijeljena. Također su izdali zapovijed da sve četničke brigade u Hercegovini u čast američkih borbenih zrakoplova koji prolaze na istok 26. studenog 1943. zapale vatre, a da 1. prosinca zapale vatre u čast osnivanja Kraljevine Jugoslavije, odnosno Kraljevine SHS. U navedenom dokumentu od 26. studenog 1943. također se navodi stanje reda, sigurnosti, i odgovornosti pogotovo zapovjednog kadra u četničkim postrojbama, a istaknuto je da ponestaje hrane i da je ishrana četnika sve lošija, dok se u pojedinim četničkim zapovjedništvima priređuju i obilniji deserti, s čim treba odmah prestati.

Zanimljivi su podaci koje je tih dana Draža Mihailović dobio o stanju četničkih snaga u Hercegovini. Prema njima u Nevesinjskom četničkom korpusu, gdje je zapovjednik poručnik Milorad Popović, koji obuhvaća Nevesinjsku, Konjičku, Mostarsku, 1. i 2. gatačku četničku brigadu, bilo je 3.768 boraca, od kojih 435 bez oružja, a 3.103 četnika su u rezervi. Od tih 3.103 četnika njih 808 je prekriženo, a navodi se da su bili naoružani s 305 pušaka, vjerojatno je riječ o onima koji su prebjegli u partizane i odnijeli oružje. U Trebinjskom četničkom korpusu, gdje je zapovjednik poručnik Milorad Vidačić, koji čine Trebinjska, Bilećka, Ljubinjska i Stolačka četnička brigada, bilo je 3.412 boraca, a 4.156 četnika na području ta četiri kotara su u rezervi. Tako je u oba korpusa bilo 7.180 boraca četnika pod puškom, a u rezervi je 7.259 četnika (i ako odbijemo prekriženih 809, onda je to 6.451 četnik), ili sveukupno 14.439 četnika boraca i četnika rezervista (ako odbijemo 809 onda 13.630).[978]

U svim tim političkim turbulencijama u odnosu četnika i partizana potkraj 1943. očito je da vijesti s radio Londona i radio Moskve išle na ruku partizana. Vlado Šegrt, u ovom razdoblju komadant 29. partizanske hercegovačke divizije, u svojim memoarima bilježi da se četnički vojvoda iz Gacka Kovač, slušajući vijesti s radio Londona početkom prosinca 1943., toliko razljutio da je izvadio pištolj i ispalio u radioprijemnik nekoliko metaka uništivši možda i jedini radioprijemnik koji su imali četnici u Gacku.[979] U takvom političkom

977 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8471, uputa od 26. studenog 1943. iz Komande jugoslavenske vojske u otadžbini četničkim postrojbama da se ne nasjedaju na partizanske laži o sastancima Saveznika po kojima se samo priznaje partizanska vojska.

978 RADOJE KNEŽEVIĆ - ŽIVAN KNEŽEVIĆ, *Sloboda ili smrt*, Seattle, 1981., 994. - 999. U sastavu Nevesinjskog korpusa po četničkim dokumentima navode se 1. i 2. nevesinjska četnička brigada i Gatačka četnička brigada. Navedena 2. gatačka četnička brigada najvjerojatnije se odnosi na Golijsku četničku brigadu, koja je uglavnom operirala na prostoru Gacka i u kojoj se nalazilo dosta četnika s gatačkog područja. Za Dubrovački četnički korpus navedeno je da je komandant kapetan Đorđe Radmilović, da korpus obuhvaća kotareve dubrovački i bokokotorski, ali nisu navedeni podaci o postrojbama i broju četnika. Potom su u knjizi na osnovi rekonstrukcije navedeni podaci o zapovjednicima navedenih istočnohercegovačkih četničkih brigada.

979 V. ŠEGRT, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1965., str. 380. Piše o četničkim vojvodama iz Gacka i njihovom političkom viđenju odluka AVNOJ-a i Teheranske konferencije.

okruženju četničke postrojbe su u Hercegovini donosile razne odluke, što po vlastitim procjenama, što po zapovijedi višeg zapovjedništva, što po zapovijedima lokalnih njemačkih zapovjedništava, o izvođenju manjih vojnih operacija protiv partizana. Takvu zapovijed uputio je Trebinjski četnički korpus 10. prosinca 1943. Milošu Kurešu, komandantu Bilećke četničke brigade, da po svaku cijenu narednih dana Bileću obrani od partizana, da će mu u pomoć poslati dijelove Stolačke i Ljubinjske četničke brigade i četnike iz Nevesinjskog četničkog korpusa. Četnička je procjena bila da su partizani ovladali prostorom uz granicu s Crnom Gorom, da su došli blizu Boke Kotorske i u Konavle i da im je sljedeći vojni cilj jamačno Bileća, jako četničko uporište.[980]

Već 14. prosinca 1943. iz Komande Nevesinjskog četničkog korpusa upućena je zapovijed Bilećkoj četničkoj brigadi da krene u čišćenje terena od partizana u smjeru Uloga i k rijeci Neretvi u konjičkom kraju, kao i u selima u kotaru Nevesinje, u smjeru iza Veleža ka selu Zijemlje odkud će im se priključiti i lokalna Četnička četa Zijemlje bivše Mostarske četničke brigade. Operacija počinje 18. prosinca 1943. ujutro u 5 sati, a sve je trebalo držati u velikoj tajnosti.[981] Ova ograničena operacija nije dala znatan rezultat jer su se partizani povukli s toga terena, a sami četnici nisu imali dobru koordinaciju, a kako je nastalo ružno vrijeme, oni su se povukli u bazu u Nevesinje.

Da su se partizani koncentrirali na vojni pohod na Bileću izvješćuje 22. prosinca 1943. Miloš Kureš zapovjedništvo Nevesinjskog četničkog korpusa. On ima informacije da će Bileću partizani napasti, pa mu je potrebna pomoć u ljudstvu, ali još veća u oružju i municiji. Izvješćuje da je zaveo strogi red i disciplinu, a u cijelom gradu je zabranio točenje alkohola.[982]

Da je u prosincu 1943. bilo i drukčijih problema u četničkim postrojbama svjedoči pismo četničkog komadanta Veljka Remetića Komandi Nevesinjskog četničkog korpusa 27. prosinca 1943. u kojem za loše stanje četnika u Nevesinju izravno optužuje vojvodu Petra Samardžića, koji ogovara školovane kraljevske oficire, pravi im spletke, vrijeđa ih i ponižava. Također, o vojvodi Petru Samardžiću navodi da je u zadnjim akcijama zabranio strijeljati Srbe partizane, čemu dodaje da ima pouzdane informacije da vojvoda stalno šuruje s partizanima u nevesinjskom kotaru.[983]

980 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8472, zapovijed komandantu Bileće četničke brigade od 10. prosinca 1943. iz Trebinjskog četničkog korpusa da po svaku cijenu obrani Bileću od napada partizana.
981 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9050, zapovijed Nevesinjskog četničkog korpusa Četničkoj brigadi Nevesinje 14. prosinca 1943. o čišćenju terena od partizana na potezu Ulog – Konjic – Velež (Zijemlje).
982 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8480, izvješće komandanta Četničke brigade Bileća od 22. prosinca 1943. o stanju u Bileći i brigadi i o mogućem napadu partizana.
983 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-W-536, pismo četničkog oficira Veljka Remetića višoj četničkoj komandi u Nevesinju upućeno 27. prosinca 1943. o stanju na terenu, i odnosima s četničkim vojvodom Petrom Samardžićem.

Da je kalendarski početak zime u brdsko-planinskom prostoru Hercegovine obilježen snijegom i ružnim vremenom izvješćuje komandant Četničke brigade Konjic 25. prosinca 1943. god. On je planirao određenu vojnu akciju protiv partizana u zoni svoje brigade i zatražio je pomoć u ljudstvu Nevesinjske četničke brigade. No, ističe da će odustati i čekati povoljnije uvjete, ako ružno vrijeme potraje idućih dana.[984]

Zadnju vojnu zapovijed u 1943. na prostoru Hercegovine dobila je Četnička brigada Nevesinje 30. prosinca 1943. od majora Petra Baćovića, komandanta Operativnih četničkih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, u kojoj se zapovijeda da se u potpunosti mobilizira Četnička brigada Nevesinje za vojnu operaciju protiv partizana u nevesinjskom kotaru i susjednim mjestima, koja ima otpočeti rano ujutro 2. siječnja 1944. i trajati do 7. siječnja 1944. U zapovijedi se ističe da četnici budu u potpunosti spremni i jako odgovorni jer će operaciju predvoditi Nijemci. U zapovijedi se još ističe da će Nijemci paliti partizanske kuće u čemu četnici imaju što manje sudjelovati.[985]

Već 13. siječnja 1944. Miloš Kureš uputio je izvješće Nevesinjskom četničkom korpusu, u kojem priopćuje da je odbio partizanski napad na Bileću, da su partizani preuzeli dio sela u Popovu Polju, da su četnici odbili napad partizana na Gacko, da su partizani imali ozbiljnih gubitaka pri napadu na Stolac i na četnike u Dabru, ali i da je u četničke redove prebjegao određen broj partizana.[986] Zbog tipičnih zimskih uvjeta bilo je malo pokreta četničkih postrojbi na terenu, pa je tek 27. siječnja 1944. god. izvješće uputio komandant Četničke brigade Konjic u kojem bilježi stanje četničke brigade i partizanske postrojbe koja se nalazila na potezu Konjic-Rama. Navodi da su se partizani izrazito bavili političko-propagandnim radom, posebno u muslimanskim selima gdje postižu i određeni uspjeh.[987]

O četničkoj aktivnosti u siječnju 1944. izvješćuje oružništvo NDH u Nevesinju nadležne u Mostaru da su četnici iz zasjede 3. siječnja 1944. god. kod sela Fojnica, na putu između Nevesinja i Gacka, napali njemački vojni kamion koji je vozio hranu u Fazlagića Kulu. Usmrtili su dvojicu Muslimana u kamionu, a Nijemce su pustili da se vrate u svoju

984 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9060, izvješće Četničke brigade Konjic od 25. prosinca 1943. o planiranoj vojnoj aktivnosti protiv partizana.
985 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9065, zapovijed Komande Operativnih četničkih jedinica istočne BiH Nevesinjskoj četničkoj brigadi za vojnu operaciju od 2. do 7. siječnja 1944. godine.
986 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9065, izvješće Bilećke četničke brigade od 13. siječnja 1944. o napadu partizana na Bileću, Gacko, Stolac i Dabar.
987 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-W-538, izvješće komadanta Četničke brigade Konjic o stanju na terenu, u postrojbi i o odnosima s partizanima.

postrojbu. To je izazvalo strašan bijes kod Muslimana iz Fazlagića Kule, koji su od vlasti NDH tražili da ih zaštite i da s Nijemcima osiguraju slobodu putovanja.[988]

Aktivnost četnika i partizana u Hercegovini počela se polako pojačavati u drugoj polovini veljače. Četnička viša komanda uputila je pismo svim korpusima i četničkim brigadama u Hercegovini 22. veljače 1944. god. u kojem stoji da su Nijemci neprijateljski raspoloženi prema svim Srbima i četnicima, pa postoji stvarna mogućnost da svu vlast u Hercegovini preuzme NDH. Stoga nalažu da se ojačaju straže u svim mjestima, selima i na svim putovima, da se strogo nadzire tko dolazi u mjesta, tko odlazi, tko kuda putuje i da sve legitimiraju, a sve sumnjive privedu.[989]

Oblasni komitet Komunističke partije Jugoslavije za Hercegovinu poslao je uputu svim svojim postrojbama da pri regrutaciji jednako ističu pomoć Sovjetskog saveza, Engleske i SAD-a, ali Engleske posebno, jer će time smanjiti utjecaj četnika na stanovništvo, s obzirom da se oni hvale da su jedini koji cijeli rat primaju pomoć od Engleza. Time će se u narodu smanjiti utjecaj kralja i monarhije[990]. O proteklom zimskom razdoblju, sve do ožujka 1944. obje strane, četnici i partizani, u izvješćima stidljivo navode da postoji međusobna komunikacija po kućama u selima, na raznim sastancima, sijelima i druženjima mladih, gdje se puno razgovaralo je li je bolje biti u četnicima ili partizanima, prilikom čega su i jedni i drugi iznosili argumente za jedno ili drugo. Partizanski dužnosnici su na sastancima rukovodstava KPJ-a političkim komesarima stalno ponavljali da u selima treba ojačati rad KPJ-a i komunista te četnike prevesti u partizane bez ispaljenog metka. Treba dodati da im je to i uspijevalo u pojedinim slučajevima i s manjim grupama, ali se jednako događalo i dezerterstvo kada su se isti ponovno vraćali u četnike. Ne smije se zanemariti ni četnički politički skup - kongres u selu Ba kod Valjeva u zapadnoj Srbiji održan od 25. do 28. siječnja 1944., kada su četnici uz nazočnost dužnosnika prijeratnih srpskih stranaka i uglednih srpskih političara donijeli nekoliko zaključaka, među kojima su ti da Jugoslavija ostane ustavna, parlamentarna i nasljedna monarhija u svojima granicama od završetka 1. svjetskog rata s narodnom dinastijom Karađorđevića i kraljem Petrom II. na čelu. Nacionalne manjine koje su se potvrdile kao protivnici Jugoslavije bile bi iseljene s njezina područja. U sastavu te Jugoslavije nalazile bi se "slobodna Srbija, slobodna Hrvatska i slobodna Slovenačka", ali ne i

988 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. UD/K-13 765. Kutija 5, izvješće oružništva Nevesinje 13. siječnja 1944. o napadu četnika na njemački kamion kod Gacka.
989 A HNŽ FOND ZČD INV BR. Dok. bez broja, dopis Više četničke komande korpusima i brigadama da Nijemci mrze četnike i da vlasti NDH mogu preuzeti cijelu vlast u Hercegovini.
990 A HNŽ FOND ZNOP INV BR. 2655, uputa Oblasnog komiteta KPJ-a za Hercegovinu svim partizanskim postrojbama da se jednako ističe pomoć Engleza partizanima, a ne samo četnicima koji se time hvale u Hercegovini kod srpskog naroda.

Bosna i Hercegovina. Bosna i Hercegovina nalazila bi se u sastavu "slobodne Srbije" (kao i veći dijelovi Hrvatske), koja bi ujedinila sve srpske pokrajine u jednu političku cjelinu u sklopu velike federative i slobodne Jugoslavije. U osnovi taj program nije se razlikovao od programa D. Mihailovića iz 1941. godine.

Ovim skupom D. Mihailović htio je četničkom pokretu na međunarodnom planu prividno dati općejugoslavensko obilježje i time pokazati da ovaj pokret nije isključivo velikosrpski i diktatorski, a na unutarnjem planu nastojale su se ojačati vojne i političke osnove četničkog pokreta u zemlji eventualnim uključenjem dijela neopredijeljenih Srba, zatim dijela pripadnika NOP-a, kao i prosrpski i projugoslavenski orijentiranih Hrvata i Muslimana.[991] Sve je ovo imalo odjeka na području Hercegovine i dalo četnicima novi polet, koji su partizanima svakodnevno kazivali "čim šuma ozeleni, protjerat ćemo vas iz Hercegovine".[992]

Međutim, četnički dužnosnici i zapovjednici precjenjivali su svoju vojnu moć u Hercegovini, kao da nisu imali informacije da partizani s proljeća 1944. god. planiraju oformiti još dvije brigade, čime bi nad četnicima u Hercegovini ostvarili blagu prednost u ljudstvu.

Da su već s početkom proljeća počeli sukobi i zasjede između četnika i partizana izvješćuje 1. ožujka 1944. komandant Četničke brigade Konjic koji je poslao izvješće u zapovjedništvo Nevesinjskog četničkog korpusa, priloživši i niz propagandne dokumentacije koju je pronašao kod mrtvih partizana, poput rezolucije AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a. Također je izvijestio da je izvršio razmjenu partizana za četnike za koje ističe da su ih partizani zvjerski pretukli.[993]

Da su četnici pokušali povećati vojnu disciplinu, stegu i odgovornost, svjedoči i zapovijed iz ožujka 1944. komandanta Nevesinjske četničke brigade svojim bataljonima, kojih je pet, da vode brigu o vojnicima, da redovno podnose vojna izvješća brigadi, da posebno odgovorno pišu izvješća kada to traže Nijemci, a Peti bataljon napose zadužuje da ne čini ništa drugo osim da prati svaki pokret partizana po selima oko Nevesinja, istaknuvši na

991 Z. DIZDAR, *Četnički zločini u BiH 1941.-1945.*, Zagreb, 2002., str. 86. - 87. O sastanku u selu Ba piše u širem jugoslavenskom i međunarodnom kontekstu, a tu su navedeni i izvori: Mustafa Mulalić, bivši narodni poslanik, na kongresu je izabran za jednoga od potpredsjednika Ravnogorskog četničkog pokreta, pokretač je i urednik lista „Istok" („Maštrik"), a trebao je prenošenjem poruke generala Draže Mihailovića Muslimanima o kongresu (tu je i to da BiH bude u sastavu Srbije) uvjeriti ih u „jedinu soluciju", odnosno da se „Muslimani priklone srpskoj federaciji".

992 R. KALABIĆ, *Ravnogorska istorija*, Beograd, 1992., str. 251. - 252. Opširno piše o četničkom skupu u selu Ba i njegovim odjecima u BiH.

993 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-W-542, izvješće komandanta Četničke brigade Konjic od 1. ožujka 1944. o stanju brigade, ubijenim partizanima i razmjeni zarobljenika.

kraju da će svi koji ne budu izvršavali zapovijedi, od zapovjednika do običnih četnika, biti pozvani na odgovornost i kažnjeni.[994]

S druge strane, partizani su veći dio zime proveli u selima udaljenima od važnijih putnih komunikacija u južnoj Hercegovini i na prostoru prema Konavlima i Boki kotorskoj, gdje je zima blaža. Tu su politički djelovali na narod, tumačeći odluke AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a, najviše svojim borcima u postrojbama, pripremajući se za konačni obračun s četnicima za koji su znali da ih očekuje u 1944. god.

U travnju 1944. četnici su otpočeli ozbiljne pripreme za čišćenje terena od partizana u Hercegovini, ali su i partizani otpočeli s manjim akcijama protiv četnika. To svjedoči izvješće Oružničkog redarstva 18.travnja 1944. iz Mostara upućeno Velikoj župi Hum, u kojem se navodi da su partizani iz smjera Nevesinja, odnosno od sela Dabrica upali u selo Hodbina kod Bune, 12 kilometara južno od Mostara, i zarobili Ljubu Šantića, još prijeratnog četničkog aktivista Četničkog odbora Mostar, kao i lokalne četnike Ristu Kajgu i Aćima Đenleza, pri tome ubivši četnika Peru Knežića. Sa zarobljenicima su se povukli odakle su i došli.[995]

Dana 20. travnja 1944. iz Nevesinjskog četničkog korpusa upućena je Četničkoj brigadi Gacko zapovijed s precizno navedenim točkama napada na partizane. Prvo se navodi da se svaki zarobljeni partizan koji je u partizanima duže boravio strijelja na licu mjesta, a ad se partizani koji su bili nasilno mobilizirani zarobe i privedu u Četničku komandu u Gacko na daljnje ispitivanje. Tko izbjegava mobilizaciju u četnike treba takokođer biti priveden u Komandu četnika u Gacko radi kažnjavanja. Partizanskim obiteljima, kućama i pomagačima treba plijeniti stoku, kuće im zapaliti ili ih kazniti na neki drugi način.[996] Isti je dan zapovijed sličnog sadržaja od Nevesinjskog četničkog korpusa dobila i Četnička brigada Bileća. U toj zapovijedi se ističe da napad na partizane treba krenuti 2. svibnja 1944. god. u ranim jutarnjim satima iz nekoliko smjerova: ka crnogorskoj granici i putovima ka Gacku, Berkovićima i Stocu.[997] Zapovijed iz Gatačke četničke brigade dobio je Četnički jurišni bataljon 25. travnja 1944. god. Bataljun ima krenuti u čišćenje partizana u selima oko Gacka.[998] Komandant Ljubinjske četničke brigade 27. travnja 1944. izvijestio je Nevesinjski četnički korpus o stanju

994 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9123, zapovijed komandanta Četničke brigade Nevesinje 12. ožujka 1944. god. o vojnoj disciplini, odgovornosti i odnosu prema partizanima.
995 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. UK/K-115560, kutija 4, izvješće Oružništva Mostar Velikoj župi Hum od 18. travnja 1944. o upadu partizana u selo Hodbina i ubijanju i zarobljavanju četnika.
996 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9133, zapovijed iz Nevesinjskog četničkog korpusa za Gatačku četničku brigadu 20. travnja 1944. o pripremi napada na partizane.
997 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9154, zapovijed Nevesinjskog četničkog korpusa Bilećkoj četničkoj birgadi od 20. travnja 1944. o pripremi napada na partizane.
998 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9141, zapovijed Četničke brigade Gacko Četničkom jurišnom bataljonu od 25. travnja 1944. o čišćenju partizana u selima oko Gacka.

u brigadi, o mobilizaciji koju provodi i o poteškoćama na koje nailazi jer mu se četnici na mobilizaciju rado ne odazivaju. Drugi problem su mu partizani koji su se pojavili u zoni odgovornosti njegove brigade, u selu Ubosko, čime su stavili pod svoju kontrolu put Ljubinje-Berkovići-Nevesinje, čime je suradnja s korpusom otežana. Zbog toga je donio odluku da napadne partizane, ali će prije toga zatražiti mišljenje i pomoć od Nevesinjskog četničkog korpusa u Trebinju.[999]

Da su partizani predviđali četničku proljetnu ofenzivu u Hercegovini bilježe svi pisci memoara, dodajući da su u njoj sudjelovali i Nijemci, što četnici ne spominju nijednom riječju. Okružni komitet Komunističke partije Jugoslavije za južnu Hercegovinu u travnju 1944. god. izvijestio je sve partizanske postrojbe na terenu o brojnom stanju četnika u južnoj Hercegovini od okolice Stoca, Ljubinja do Popova polja i Trebinja, gdje je istaknuto da četnici pod oružjem imaju 2 500 ljudi i da vrše određene pripreme za napad na partizane, ali se u izvješću daju upute političkim komesarima da ne smije postojati isključivo težnja za vojničkim uništenjem četnika i njihovom likvidacijom, nego je potrebno i politički raditi da se četnici pridobiju za partizanske postrojbe, što je trenutno najveći izazov za komuniste i KPJ.[1000]

Vlasti NDH su pratile pripremu svibanjske četničke operacije. Tako ustaški tabornik za Bijelo polje kod Mostara Andrija Matić izvješćuje u Mostaru ustaškog logornika 28. travnja 1944. god. da se u srpskim selima Bijelog polja, pogotov u Željuši okupljaju četnici, koje predvode Branko Pantić i Čedo Mavrak, ali da ima i četnika sa strane i da se nekamo spremaju.[1001]

Vojna operacija četnika u svibnju 1944. god. u Hercegovini, na sjeveru od Konjica preko Nevesinja pa sve do okolice Trebinja, koja se odvijala gotovo cijeli mjesec, nije dala željene rezultate. Partizani nisu poraženi, a čak su se otkrile dodatne četničke slabosti, kao i partizanske prednosti. S druge strane, ni partizani nisu porazili četnike niti su im nanijeli ikakav značajan vojni poraz. Ostali su prisutni i jedni i drugi na istom terenu na kojem su žarko željeli imati cjelokupnu vojnu kontrolu.

Da se vode borbe na prostoru istočne Hercegovine između četnika i partizana nalazi se izvješću Redarstva NDH u Trebinju od 12. svibnja 1944. U njemu se ističe da su četnici uslijed vojnih pokreta i borbi s partizanima u okolici Trebinja proteklih dana zarobili trojicu

999 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8510, izvješće Četničke brigade Ljubinje Nevesinjskom četničkom korpusu u Nevesinju 27. travnja 1944. o prisutnosti partizana u zoni odgovornosti četničke brigade.
1000 A HNŽ FOND Zbirka ZD NOP-a, INV. BR. 95/2279, izvješće Okružnog komiteta KPJ-a za južnu Hercegovinu partizanskim postrojbama na terenu o brojnom stanju četnika u Hercegovini.
1001 A HNŽ FOND ZUDD INV BR. UD/K-11 561 kutija 4, izvješće ustaškog tabornika iz Bijelog Polja od 28. travnja 1944. ustaškom logorniku u Mostaru o stanju četnika u selima Bijelog Polja kod Mostara.

domobrana koji su osiguravali željezničku prugu u okolici Trebinja, koje su odveli u četnički zatvor u Bileću i ondje ih strijeljali. Dalje se navodi da se domobrani žale da im se to dešava u proteklom periodu i oko Gacka, Bileće i Trebinja, pa mole viša tijela vlasti NDH da to urede s četnicima kako im se to više ne bi događalo. Domobrani također navode da ih u svibnju tijekom raznih sukoba i borbi zarobljavaju partizani, nasilno mobiliziraju i odvode u svoje postrojbe.[1002]

Tijekom svibnja četnici i partizani gotovo da nisu ostavili pisanog traga. Tek 5. lipnja 1944. Okružni komitet KPJ za sjevernu Hercegovinu, glavno političko tijelo partizana na tome prostoru, poslao je opširno izvješće Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu u kojemu navode da su četnici 25. travnja počeli vojne operacije protiv partizanskih postrojbi u gatačkom kotaru, a 1. svibnja 1944. u svim kotarevima istočne Hercegovine. Četnici su zapalili velik broj kuća, opljačkali dosta stoke, dok je narod koji je uz partizane pobjegao od kuća, živi po šumama i pećinama u zbjegovima, u strahu od četničke odmazde. Okružni komitet bilježi da je velik problem kako taj narod zbrinuti, nahraniti i zaštititi od četnika. Na kraju se ističe da su partizani odnijeli moralnu pobjedu nad četnicima i da je kod četnika jako slab moral te da sami četnici priznaju da je partizane više nemoguće vojno pobijediti.[1003]

Točno je da pojedina izvješća partizanskih postrojbi idu u prilog navedene tvrdnje o partizanskoj superiornosti još od ožujka 1944. god. izvješćujući o sitnim pobjedama partizana nad četnicima, bilo vojničke prirode bilo političkim djelovanjem. Tako početkom ožujka 1944. god. Južnohercegovački partizanski odred bilježi da su njegovi pripadnici u okolici Stoca iz zasjede Muslimanskoj četničkoj miliciji zarobili dva vozila, potom da su potkraj ožujka 1944. partizani prekinuli kontakt s četnicima u Prebilovcima, da su ih napali i Prebilovce zauzeli, a četnici su se povukli u susjedno selo Klepci. U drugoj polovini travnja 1944. u izvješću istog partizanskog Odreda navodi se da je u nekoliko dana Bileću napustilo 50 četnika, koji su se pridružili partizanma.[1004]

Pri kraju svibanjskih vojnih operacija između četnika i partizana, Štab 29. hercegovačke partizanske divizije uputio je 21. svibnja obavijesno izvješće 10. hercegovačkoj partizanskoj brigadi gdje navodi da su četnici još dosta jaki, da drže Gacko, okolna sela i sve

1002 A HNŽ FOND ZUDD INV BR.: UD/K-13 676 kutija 5, izvješće redarstva Trebinje od 12. svibnja 1944. o stanju oko Trebinja i zarobljenim i ubijenim domobranima.
1003 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. 86/3443, izvješće Okružnog komiteta KPJ-a za sjevernu Hercegovinu od 5. lipnja 1944. Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu o stanju na terenu i borbama s četnicima u proteklom razdoblju.
1004 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. K-20 657, izvješće Južnohercegovačkog partizanskog odreda od 8. ožujka 1944. o vojnom uspjehu partizana; izvješće od 26. ožujka 1944 Južnohercegovačkog odreda o zauzimanju Prebilovaca od četnika i izvješće Okružnog komiteta KPJ-a za sjevernu Hercegovinu od 22. travnja 1944. o bijegu 50 četnika iz Bileće u partizane.

kotareve u istočnoj Hercegovini, da još traju borbe između četnika i partizana u selima oko Bileće, ali da će sigurno partizani pobijediti uz pomoć svojih saveznika.[1005] Partizani ne kriju svoje slabosti na terenu u odnosima sa četnicima. Tako je 5. lipnja 1944. na sjednici Okružnog komiteta KPJ-a za sjevernu Hercegovinu donesena je odluka o isključenju Nate Vuković iz Gacka iz KPJ-a za koju se tvrdi da su je nekim slučajem četnici zarobili ili je na neki način dospjela u četničke postrojbe, pa s njima surađivala, a još je nekoliko osoba iz Gacka i Bileće zbog istih razloga izbačeno iz KPJ-a ili je dobilo ukor.[1006]

Četnički časnik za sigurnost uputio je 12. lipnja 1944. zanimljivo izvješće komandantima korpusa i brigada s osvrtom na svibanjsku vojnu operaciju i trenutno stanje vojne sposobnosti četničkih postrojbi. U izvješću se odmah na početku osvrnuo na nedisciplinu i samovolju časnika i samih četnika, kako u svibanjskoj operaciji tako i već duži period. Naveo je primjer kako je četnički komandant s vojskom napustio pričuvno mjesto i udaljio se u nepoznatom smjeru, a trebao je igrati važnu ulogu u operaciji; drugi komandant iz strateške rezerve, potreban svakog trena, bez pitanja je s vojskom otišao u drugom smjeru, a neki komandant otišao je toliko daleko da postavi pitanje s kim su to četnici uopće u ratu. Neki komandanti uopće nisu na dužnosti, već su sa ženama sumnjivog morala ili se opijaju preko svake mjere, a drugi kockaju dok im uokolo vojska svojevoljno besposličari. Pojedini komandanti ne izvršavaju vojne akcije, dok drugi komandanti, čim stupe u akciju, bježe izmišljajući da su napadnuti vrlo jakim snagama. Pojedini komandanti u selima tuku narod, ubijaju ljude bez ikakva suda, a ima komandanata koji vojnim bjeguncima iz druge postrojbe daju utočište u zoni svoje, što je izraz velike nedisciplinе.[1007]

Do sredine 1944. četnici i partizani su vodili neki vid rata po selima i političkog djelovanja jednih na druge. Jedno od glavnih pitanja bilo je hoće će Jugoslavija biti monarhistička ili će biti uređena na novim federativnim osnovama, hoće li biti pobjednici četnici ili partizani. To pokazuje i izvješće komandanta Bilećke četničke brigade od 28. lipnja 1944. U njemu se uz ostalo navodi da je dao zapovijed komandantima četničkih bataljona da više zarobljene partizane ne dovode u Komandu brigade, već da ih ispituju na licu mjesta i postupe s njima po svojoj savjesti i nahođenju.[1008] S druge strane Okružni komitet KPJ-a za sjevernu Hercegovinu uputio je izvješće 28. lipnja 1944. Oblasnom komitetu KPJ-a za

1005 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. K-3 75, izvješće Štaba 29. hercegovačke divizije 10. hercegovačkoj partizanskoj brigadi od 21. svibnja 1944. o položaju partizana i položaju četnika na terenu odgovornosti divizije.
1006 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. Dok. bez broja, izvješće od 5. lipnja 1944. Okružnom komitetu KPJ-a za sjevernu Hercegovinu o izbacivanju članova KPJ-a iz sreza Gacko zbog suradnje s četnicima.
1007 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8533, izvješće četničkog časnika za sigurnost od 12. lipnja 1944. o stanju četničkih postrojbi, posebno tijekom vojnih operacija u svibnju 1944. u Hercegovini.
1008 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-W-504, zapovijed komandanta Četničke brigade Bileća od 28. lipnja 1944. komandantima bataljuna da zarobljene partizane ne dovode više u Komandu već ispituju na licu mjesta.

Hercegovinu o stanju četnika u Nevesinju, Bileći i Gacku. Partijski i partizanski dužnosnici su izvijestili da 10. hercegovačka partizanska brigada boravi u kotaru Nevesinje, da je kod četnika slab moral, da ih je jedan broj pristupio partizanima, ali da je veći problem što se četnici dezerteri kriju po okolnim šumama, u brdima, planinama i neće da se odazovu pozivu ni u četnike niti u partizane. Prema tom izvješću u Nevesinju pod oružjem ima 350 četnika koji izbjegavaju mobilizaciju u partizane, ali ih je ipak 50 pristupilo pokretu. U Bileći ima pod oružjem 1000 četnika, imaju dobrog komandanta Miloša Kureša i vojnu disciplinu, a najteže je stanje je u kotaru Gacko, gdje četnici kontroliraju sve osim sela Dulići.[1009]

Treba se još osvrnuti na rat četnika u južnoj Dalmaciji od Neretve do Bokokotorskog zaljeva od jeseni 1943. do kraja lipnja 1944. godine. Prostor južne Dalmacije u svim koncepcijama velikosrpske ideologije bio je jako zanimljiv i neupitno je spadao u njihovu planiranu veliku Srbiju, od čega četnici nisu odustali ni poslije kapitulacije Italije. No, politička i vojna situacija na ovom području Dalmacije poslije kapitulacije znatno se promijenila dolaskom većih njemačkih postrojbi, pa i pojačanim radom oružništva, domobranstva i ustaških grupa, kao i vlasti NDH, stoga je četnicima bio otežan rad na tom prostoru. Ovomu treba dodati i jačanje partizanskih postrojbi u južnoj Dalmaciji poslije kapitulacije Italije, koje su se domogle nešto oružja od talijanske vojske, pa su vojno ojačale, a što je izravno utjecalo na četnički rad.

S kapitulacijom Italije pojedini ugledni četnički dužnosnici, među kojima prvi po političkom i vojnom rangu vojvoda Dobroslav Jevđević, napustili su Hercegovinu i južnu Dalmaciju te otišli za Italiju, često s čitavim obiteljima. Razloga za bijeg bilo je nekoliko, među kojima se ističu zločini koje su počinili nad Hrvatima i Muslimanima u protekle dvije i pol godine postojanja NDH, zatim vijesti da ih Nijemci mogu uhititi i odvesti u radne logore u Njemačku, kao i opasnost da na vlast u Jugoslaviji dođu partizani i da ih jednostavno likvidiraju.

No, usprkos svemu navedenom četnička aktivnost je i dalje tekla u južnoj Dalmaciji, a konce četničkog rada u Dubrovniku još u ljeto 1943. god. preuzeo je dr. Tošo Perović, advokat iz Trebinja, koji je prije toga cijelo vrijeme boravio u Italiji obavljajući razne poslove za četnike. Dolaskom u Dubrovnik potvrdio se kao osoba od povjerenja u četničkoj strukturi, on je taj koji je brinuo o političkom i vojnom djelovanju četnika, kod njega je bio novac koji se isplaćivao četnicima, kao i za potrebe četnika u oružju, municiji, hrani i odjeći. Bio je

1009 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. 65/3438, izvješće Okružnog komiteta KPJ-a sjeverna Hercegovina od 28. lipnja 1944. Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu o vojnom stanju četnika u Nevesinju, Gacku i Bileći.

najvažnija karika dok su se vodili pregovori i pri potpisivanju vojnog ugovora s Nijemcima polovicom rujna 1943. god.

Potrebno je istaknuti važnu činjenicu da su od svibnja 1943. god. svi četnici iz grada i okolice, bilo obični vojnici bilo oficiri i političari, pobjegli prvo u Trebinje, a potom u okolne planine, zato što su se bojali njemačkog uhićenja koje se provodilo od Bosne i Like do Hercegovine i Crne Gore, o čemu je već naprijed bilo govora u tekstu. Time je uloga dr. Toša Perovića i kruga ljudi oko njega postala vrlo važna za opstanak i djelovanje četnika u gradu Dubrovniku. Perović je s Nijemcima imao ugovor da od 1000 do 1500 četnika može djelovati u zaleđu Dubrovnika tj. u Trebinju, ali nije imao ugovor da mogu dolaziti u Dubrovnik, tj. u sporazumu je pisalo da ne smiju ugrožavati hrvatsko i muslimansko stanovništvo i da ne smiju ometati rad njemačkih i NDH postrojbi na navedenom prostoru.

Jesen 1943. nije donijela ništa posebno u radu četnika u Dubrovniku, mobilizirali su oko 30 mladića koji su se ubrzo vratili iz četnika tijekom jeseni ili početkom 1944.[1010] Svi istaknutiji četnici iz Dubrovnika boravili su u okolici Trebinja, a njima je komandant bio Niko Svilokos, koga smo spomenuli u prethodnom dijelu rada. Milica Bodrožić, u svome radu o četnicima u Dubrovniku, ističe da je prema izvješću vlasti NDH od 18. lipnja 1943. u Dubrovniku boravilo 78 četnika uz nekoliko aktivnih pristaša i simpatizera. Po njezinu mišljenju, njihovo osipanje u 1944. god. bilo je prouzrokovano jačanjem partizana i NOP-a, koji su gotovo u potpunosti uspjeli prodrijeti među dubrovačke Srbe i privući ih na svoju stranu.[1011] Ona ističe u postojanje sustava radioveze u Cavtatu u prvoj polovici 1944. koji su četnici postavili i osiguravali radi održavanja veza s Englezima u Kairu. Taj sustav veze je potom, očito iz sigurnosnih razloga, bio premješten u Konavle, u kuće četničkih simpatizera Đure i Pere Vragolova.[1012]

Rad četnika u Dubrovniku u prvoj polovici 1944. ponajviše je obilježen dokumentom koji su potpisali s Nijemcima, koji su u većini slučajeva odlučivali tko od četnika može doći u Dubrovnik i pod kojim uvjetima boraviti u gradu. Nešto je četnika i dalje boravilo u luci Gruž u logističkoj bazi za opskrbu četnika u Hercegovini, a tu je bio dio i četnika koji su bili zaduženi za objavljivanje časopisa *Ravnogorac* ili su obavljali neke druge poslove.

1010 M. BODROŽIĆ, „Dubrovnik u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941. - 1945.“, *Zbornici,* vol. 7, Split, 1985. str 1086., gdje piše o odlasku vojvode Dobroslava Jevđevića u Italiju, Perovićevu preuzimanju četničkog rada i stanju četnika u Dubrovniku, Župi dubrovačkoj i Cavtatu do kraja 1943. godine.
1011 *Isto,* str. 1087.
1012 *Isto,* str. 1087.

Za prvi dio 1944. tako se dade zaključiti da se četnici iz više razloga, ponajprije radi vlastite sigurnosti, povlače u Boku kotorsku i Hercegovinu, u mjesta gdje su još imali vojnu i civilnu vlast.

U južnoj Dalmaciji četnici su stalno djelovali od proljeća 1942. u selu Glušci, na području kotara Metković, a nalazili su se u sastavu Stolačke četničke brigade, odnosno kao četa u Četničkom bataljonu Prebilovci. U svibnju i lipnju 1943. i selo Glušci se našlo pod udarom njemačke vojske, muškarci su odvedeni u Mostar, ali je nepoznato je li tko od njih završio u radnim logorima. Stanje četnika u Glušcima se stabiliziralo ujesen 1943. i početkom 1944. kada su pod njemačkom zaštitom obnovili rad četničke propagande preko dužnosnika iz Prebilovaca, a u nekoliko navrata dolazili su i pojedini četnički dužnosnici iz Dubrovnika radi jačanja morala.[1013] Jakša Raguž u knjizi *Hrvatsko Poneretvlje u Domovinskom ratu* ističe da su četnici vrlo uspješno oživjeli svoj rad u početku i tijekom 1944. god. u selu Glušci u suradnji s Nijemcima te su čak oformili Štab Metkovske četničke brigade, s komandantom Blagojem Bajramovićem, koji je u bivšoj Kraljevini Jugoslaviji bio sudac, a u samom selu ustrojen je Četnički bataljon Glušci s komandantom Stankom Bojbašom. Prema Ragužu, komandant Metkovske četničke brigade bio je imenovan za dužnosnika Oblasne službe ili komandanta četnika kotara Metković, a postao je i zapovjednik tzv. Zapadnog sektora metkovskog kotara. Četnički bataljon Glušci imao je 70 četnika pod oružjem kojima su zapovijedali Bajramović i Bojbaš.[1014] Zanimljivo je da Četnička brigada Stolac u svojim izvješćima ne spominje nikakvu novu četničku brigadu južnije od Stoca u čijem bi sastavu bili četnici iz kotara Metković, pa i selo Glušci, što ne znači da ona nije postojala jer je navode partizani u nekoliko svojih izvješća iz ljeta 1944., precizno navodeći imena i zadaće četničkih zapovjednika u Glušcima. Treba istaći da su četnici bili stručni u formiranju velikih vojnih formacija na papiru, koje bi se pri prvoj vojnoj zadaći u najboljem slučaju pokazale slabima, što se vjerojatno odnosi i na četnike iz kotara Metković, koji su to činili želeći se Nijemcima predstaviti kao velika i jaka vojna formacija. Ovome treba dodati i opširni memoarski zapis Voje Kovačevića, *Pod vedrim nebom*. Riječ je o istaknutom komunistu koji je ostao djelovati u ljeto 1942. god. u ilegali u Grahovu uz crnogorsku granicu nakon četničkog preuzimanja vlasti. Zbog stanja na terenu uputio se k Vrhovnom štabu u zapadnu Bosnu. Međutim, morao je ići okolnim putem, iz Trebinja i Popova polja stigao je s partizanskim kuririma u Prebilovce, a potom Glušce, gdje se o njemu brinuo omladinac Gojko Brstina, koji ga je

1013 J. RAGUŽ, *navedeno djelo*, Metković-Zagreb, 2004., str. 20., piše o radu četnika u selu Glušci ujesen 1943. i tijekom prvog dijela 1944.
1014 *Isto*, str. 20.

odveo u Opuzen. Potom su ga preuzeli partizanski kuriri i odveli u Vrgorac, Imotski i Livno. On u prosincu 1942. ne spominje neku veliku aktivnost četnika, ni u Prebilovcima ni u Glušcima, ističući da cijelo selo veći dio dana lovi patke.

Već u prvom dijelu poglavlja naveli smo izvješće NOP-a iz ožujka 1944. za južnu Hercegovinu po kojem su Srbi četnici i Srbi partizani u selu Prebilovci i okolnim selima prekinuli svaki kontakt. Razlog je tomu čisto politička odluka KPJ-a za Hercegovinu, poslije koje je uslijedio udar partizana na Prebilovce i okolna sela, pa su se četnici povukli južnije ka Klepcima. Time su četnici u potpunosti izgubili Prebilovce, pa je i to vjerojatno jedan od razloga što su četnici u Glušcima podigli razinu vojne organizacije do brigade. Oni su testirali svoju vojnu sposobnost 26. lipnja 1944. pod njemačkim nadzorom napavši partizane u sektoru Slivno. Prema izvješću NOP-a, četnika je bilo oko 400, a uz domaće, sudjelovali su četnici iz sela oko Čapljine i Stoca. U tri dana borbi nisu porazili partizane, pa su se povukli s 10 poginulih i više ranjenih. To je ujedno jedina vojna akcija četnika u 1944. god. u cijeloj južnoj Dalmaciji.[1015]

6.2. Četničke postrojbe do sredine 1944. godine i raspad Muslimanske četničke milicije

U prethodnom poglavlju smo iznijeli vojne operacije koje su četnici izveli u prvoj polovici 1944. god., prikazali smo njihov odnos prema vlasti NDH na čijem prostoru su djelovali, odnos s Nijemcima, a najviše smo prostora posvetili njihovu odnosu prema partizanima. U ovom poglavlju više ćemo pozornosti obratiti na Muslimansku četničku miliciju u Hercegovini.

Muslimanska četnička milicija u Hercegovini čisti je proizvod politike osmišljene u Vrhovnoj komandi na Ravnoj Gori od četničkih ideologa i političara, i sprovedene pod nadzorom generala Draže Mihailovića i visokih četničkih oficira na terenu, uz odobrenje i suradnju muslimanskih intelektualaca u Hercegovini koji su dugi niz godina vršili razne dužnosti u Kraljevini Jugoslaviji, imali stalne kontakte s četnicima i osjećali se Srbima prihvativši velikosrpske planove za Bosnu i Hercegovinu, kao i dinastiju Karađorđevića i monarhističku Jugoslaviju.[1016]

1015 *Isto*, str. 21.
1016 O Muslimanskoj četničkoj miliciji pisali su Željko Raguž, Adnan Velagić, Mensur Seferović i Enver Redžić.

Takva politička i ideološka usmjerenja dijela Muslimana iz Hercegovine nisu nastala tijekom i poslije travnja 1941., nego davno prije, s početkom od ustanka u Hercegovini 1875. godine. Tijekom Balkanskih ratova 1912. i 1913. godine i Prvog svjetskog rata niz muslimanskih studenata sudjelovalo je u borbama u redovima srpske vojske i četnika. Kontinuitet prosrpskog opredjeljenja nastavio se u Kraljevini SHS i Jugoslaviji od 1929., čemu smo u prilog u više navrata istakli određene činjenice. Tomu smo posvetili i dio poglavlja o nastanku i razvoju Muslimanske četničke milicije. U nastavku je cilj prikazati njezino slabljenje, osobito u drugoj polovici 1943., tiho gašenje u ljeto 1944. i prelazak na stranu NOP-a u Hercegovini.

Treba odgovoriti na nekoliko pitanja uopće o radu muslimanskih milicija na prostoru NDH 1941.-1945., prije nego se posvetimo radu Muslimanske četničke milicije u Hercegovini od jeseni 1943. godine. Začetci muslimanske naoružane milicije, kako ističe Željko Raguž, počinju u lipnju 1941. po nalogu ministarstva i Vlade NDH vladinim povjerenicima u Sarajevu i Mostaru da se Muslimanima u kotarevima Konjic, Kalinovik, Gacko i Bileća podijeli oružje radi zaštite života, kuća, stoke i ostale imovine od četničkih i raznih drugih srpskih skupina dok tijela vlasti NDH na tom terenu ne ustroje vojsku i oružništvo. Da je naoružavanje provedeno evidentirano je u izvješćima povjerenicima vlade NDH s nižih razina.[1017] Takva hrvatsko-muslimanska milicija u NDH pustila je svoj korijen u kotaru Konjic na prostoru Bjelimića na putu za Kalinovik, u Nevesinju, u Fazlagića Kuli i Gračanici u kotaru Gacko, u Fatnici u kotaru Bileća i u Borču između Uloga i Gacka. Ovakav vid organizirane naoružane milicije odane NDH postojao je u Hercegovini sve do jeseni 1944., kada su snage NOP-a preuzele cijeli prostor i raspustile ovakav vid narodne obrane, što vojnom silom što dugim političkim pregovorima. Muslimanska milicija organizirana je od vlasti NDH i u Podrinju i na prostoru istočne Bosne s istim ciljem.

Hrvatsko-muslimanska milicija je jačala usprkos četnicima i uslijed etničkog čišćenja koji su provodili, ali što je vrijeme odmicalo političari i zapovjednici koji su upravljali milicijom počeli su širili ideju o bosanskoj autonomiji. Zapovjednici su već surađivali s mnogima, s Talijanima, partizanima i Nijemcima, a počeli su vrlo intenzivno surađivati s

1017 Ž. RAGUŽ, *nav. dj.*, str. 224. - 225. Opširno piše o Muslimanskoj miliciji u NDH u Hercegovini, a prikazao je utjecaj velikosrpske politike na Muslimane u Hercegovini od 1875. - 1995. god. pa tako i na rad Muslimanske četničke milicije 1941. - 1944., čime je zaključio da je i u Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini 1992. - 1995. dio muslimanskih političara u Hercegovini podržavao velikosrpsku politiku i da su takvi pojedinci izravno odgovorni za vojni sukob Hrvata i Muslimana 1993. godine.

četnicima, koji su od njih zahtijevali da se stave na raspolaganje Vrhovnoj komandi generala Draže Mihailovića.[1018]

Tako dolazimo do formiranja Muslimanske četničke milicije u Hercegovini o kojoj smo već pisali do ozbiljnih poteškoća u radu u proljeće 1943. godine. Muslimanski političari u Hercegovini znali su za „Instrukciju" Draže Mihailovića četničkim odredima od 20. prosinca 1941., u kojoj je izneseni organizacija, ciljevi i način djelovanja četničkih postrojbi, ali u njoj je Mihailović iznio i genocidni program četničkih postrojbi i pokreta, posebice usmjeren na Hrvate i Muslimane u Sandžaku i u BiH, o čemu je bilo riječi, ali ponovit ćemo ključni dio. Po Draži cilj četničke borbe jest: „Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu i u granicama predratne Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Srema, Banata i Bačke..."; „čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata..."; „Stvoriti neposredno zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i između Srbije i Slovenačke, čišćenjem Sandžaka od muslimanskoga življa, a Bosne i Hercegovine od muslimanskog i hrvatskog življa". Uz to se planira kažnjavanje svih „ustaša i muslimana" i drugih krivaca „za našu aprilsku katastrofu", a to su opet poglavito Hrvati i Muslimani, dok s komunistima - partizanima ne može biti nikakve suradnje.[1019]

Premda su znali za ovo, pročetnički nastrojeni Muslimani imali su cilj provoditi četničku politiku unutar muslimanskoga korpusa, ali isto tako zaštititi Muslimane od likvidacije i progona. Vođe koji su povodili tu politiku u Hercegovini među Muslimanima bili su Fehim Musakadić i dr. Ismet Popovac sa svojim suradnicima po kotarevima, a s četničke strane zadužen da oformi Muslimansku četničku miliciju bio je major Zaharije Ostojić koji je u stalnom kontaktu s navedenima. Međutim, tu su postojale i zakulisne političke igre. Draža Mihailović od majora Ostojića traži da bude oprezan s Muslimanima, da im ne dijeli veće količine oružja, te da će, čim završe obračun s boljševicima, na red doći Muslimani.[1020]

Postavlja se pitanje kolika je uopće bila brojnost i kakva je uopće bila zadaća Muslimanske četničke milicije. Za siječanj i veljaču 1943. nekoliko autora spominje brojno stanje od 300 ljudi u kotaru Konjic, u okolici Mostara, Nevesinja i Stoca.[1021] Vojni zadaci naoružane Muslimanske četničke milicije sastojali su se od toga da čuvaju straže u svojim selima, da u mješovitim selima zajedno s četnicima čuvaju straže i vrše ophodnje, da četnicima osiguravaju pozadinu, da za četnike vrše mobilizaciju tovarne stoke, tj. konja, da se

1018 MENSUR SEFEROVIĆ, *Vojska za jedno ljeto*, Sarajevo, 1999., str. 177. - 178.
1019 A HNŽ FOND ZČD INV br.: 10/41, instrukcija Draže Mihailovića od 20. prosinca 1941 četničkim komandantima o odnosu prema Muslimanima.
1020 Ž. RAGUŽ, *nav. dj*., str. 224. - 225.
1021 Ž. Raguž, A. Velagić i M. Seferović u navedenim djelima svi navode da u svakom kotaru ima 200 do 300 pripadnika Muslimanske četničke milicije.

brinu o njihovoj ishrani, da se brinu o smještaju i hrani četnika dok su na terenu, da služe četnicima kao kuriri, vodiči i pomoć pri prijenosu municije, hrane i oružja. Muslimansku četničku miliciju spominje u ožujku 1943. major Zaharije Ostojić u izvješću generalu Mihailoviću navodeći da u Hercegovini ima i do 6000 pripadnika Muslimanske četničke milicije.

Dolaskom partizana i Vrhovnog štaba NOVJ-a na prostor istočne Hercegovine u ožujku i travnju 1943. nastao je ključan trenutak za Muslimansku četničku miliciju jer su se četnici panično povukli pred partizanima, prepustivši miliciju partizanima koji su ih na razne načine počeli regrutirati.

Što se tiče zločina Muslimanske četničke milicije nad Hrvatima u Hercegovini bilježi se slučaj iz rujna 1942. da su u selu Vranjevići između Mostara i Nevesinja pripadnici Muslimanske četničke milicije ubili i opljačkali Katu Puljić.[1022]

U ljeto 1943. pripadnici NOP-a su dobili zadaću od Vrhovnoga štaba NOVJ-a da ostanu u Hercegovini u cilju širenja NOP-a i slamanja četničkoga pokreta. Naređeno im je da pozornost posvete i Muslimanima koji se nalaze u miliciji. Pripadnici 10. hercegovačke partizanske brigade pod komandom Čede Kapora taj zadatak su počeli provoditi, o čemu je već bilo riječi, pa su u srpnju 1943. u okolici kotara Kalinovik likvidirali utemeljitelja Muslimanske četničke milicije u Hercegovini Fehima Musakadića[1023], časnika u Vrhovnoj komandi Draže Mihailovića, za koga je Mihailović imao uvijek samo riječi hvale.[1024] O njegovu životu i smrti pisalo je nekoliko autora.[1025]

Ubojstvo Fehima Musakadića ozbiljno je poljuljalo rad Muslimanske četničke milicije, gotovo da cijelo ljeto iz njezinih redova nije upućena nijedna pisana zapovijed ili bilo što drugo četničkim komandama u Hercegovini. Muslimanska četnička milicija je i dalje čuvala stražu oko svojih sela održavajući komunikaciju potajno sa svim sudionicima rata u

1022 S. VUKOREP, „Župa Stjepan Krst, o stradanju Hrvata od četnika 1941.-1945.“, *Župa Stjepan Krst, 1974.-1992.*, zbornik radova, Dubrovnik, 2014.

1023 Rođen je u Sarajevu gdje je i živio do Drugog svjetskog rata. Sudjelovao je kao dragovoljac u Prvom svjetskom ratu u vojsci Kraljevine Srbije i u četnicima, odlikovan je spomenicom Solunskog fronta i dana mu je titula viteza Karađorđeve zvijezda s mačevima. U službi Kraljevine Jugoslavije stigao je do čina majora, dugo je bio na dužnosti šefa policije grada Sarajeva, na samom početku formiranja Štaba četnika na Ravnoj Gori priključio se Draži Mihailoviću, odakle je tijekom ljeta 1941. god. raspoređen u Komandu četničkog štaba istočna Bosna kod majora Petra Baćovića. Na relaciji istočna Bosna - četnička Vrhovna komanda proveo je dosta vremena dok nije početkom 1943. god. imenovan za komandanta Muslimanske nacionalne vojske u otadžbini ili Muslimanske četničke milicije. Likvidiran je dok je u Hercegovini i istočnoj Bosni bio u obilasku jedinica.

1024 V. ŠEGRT, *nav. dj.*; u knjizi *Hercegovina u NOB.*, 1961. također piše o ubojstvu četničkog časnika, utemeljitelja Muslimanske četničke milicije u Hercegovini.

1025 A. VELGAIĆ, *nav. dj.*, str. 220., o ubojstvu Fehima Musakadića pišu: E. REDŽIĆ, *nav. dj.*, str. 277 i M. SEFEROVIĆ, *nav. dj.*, a u svojim memoarima Vlado Šegrt, Enver Ćemalović i Avdo Humo, koji su najvažniji sudionici partizanskog pokreta u Hercegovini u Drugom svjetskom ratu.

Hercegovini. O toj suradnji nema službene korespondencije, tek je spominju sudionici NOP-a navodeći da se ona događala u strogoj tajnosti.

Partizani u Desetoj hercegovačkoj partizanskoj brigadi kao i u ostalim partizanskim skupinama u Hercegovini po nalogu KPJ krenuli su u hitno razbijanje Muslimanske četničke milicije u Hercegovini kako bi što više Muslimana prešlo u partizanske postrojbe. Međutim, u tome je istaknutim članovima KPJ-a, osobito Muslimanima, bila teška, s ponekad vrlo malo rezultata. Zato su partizani odlučili da vojno likvidiraju još neke istaknute pripadnike Muslimanske četničke milicije. Partizani su iz zasjede na cesti kroz Popovo polje presreli vozilo 21. kolovoza 1943. i iz njega izveli dr. Ismeta Popovca i strijeljali ga (negdje se navodilo da su to učinili sami četnici).[1026] Ovom treba dodati da su pripadnici Mostarskoga partizanskog bataljona još u proljeće 1942. godine na samom začetku Muslimanske četničke milicije u okolici Glavatičeva uhitili uglednoga Konjičanina Mustaj-bega Hadžihuseinovića, optuživši ga da formira Muslimansku četničku miliciju i da je pod izravnom komandom dr. Ismeta Popovca te ga potom strijeljali.[1027]

Nakon Musakadićeva i Popovčeva ubojstva u ranu jesen 1943. u Hercegovini se u potpunosti raspala Muslimanska četnička milicija. Sve se svelo na samostalne lokalne straže koje su čuvale sela noću. Ipak, njezini se bivši pripadnici još uvijek drže postrani, odbijajući pristupiti bilo vojsci NDH bilo partizanima.[1028]

Četnička dvostruka politika prema Muslimanima doživjela je poraz.[1029] Međutim, Vrhovni štab Draže Mihailovića procijenio je u ljeto 1943. da ipak moraju revitalizirati Muslimansku četničku miliciju u Bosni, Hercegovini i na Sandžaku. Pronašli su osobu kojoj su povjerili zadaću da se bavi razvojem Muslimanske četničke milicije. Bio je to Mustafa Mulalić, rođen u Livnu 1898. godine, poslanik Narodne radikalne stranke u Skupštini Kraljevine Jugoslavije i zaposlenik u listu *Sokolski glasnik,* glasilu Saveza Sokola Kraljevine

1026 A. VELAGIĆ, *nav. dj.*, str. 212. Ubojstvo Ismeta Popovca su zabilježili oružnici NDH, ali nisu imali informaciju o izvršiteljima, a ni Velagić ne precizira točnog izvršitelja ubojstva. Bivši pomoćnik ravnatelja arhiva Hercegovine Mostar, mr. Stjepan Ivanković, uzeo je iskaz od Vlade Ivkovića, sudionika NOP-a 1941. - 1945., koji je cijelo vrijeme proveo u istočnoj Hercegovini i autor je knjige *Nevesinje 1941*. Ivković ističe da su partizani donijeli odluku da likvidiraju dr. Ismeta Popovca, glavnog organizatora Muslimanske četničke milicije, ali nisu točno znali gdje je boravio. Tada su partizani u Popovu Polju postavljali zasjede kamionima i vozilima kako bi došli do gume za opanke. Iz zasjede su otvorili vatru na vozilo koje je stalo, a jedan je izašao iz vozila i povikao "Braćo četnici, nemojte pucati, brat je četnik Ismet Popovac". Mi smo ga odmah ubili, uzeli rezervnu gumu za opanke, a u autu je ostala neka srpska gospoda koja ide u Trebinje. Mi smo pobjegli od ceste, bojeći se osvete četnika koji su bili još dosta jaki, ali više od Nijemaca i vojske NDH. Poslije su naši vojnici dobili pohvale i promaknuća, a Muslimanska četnička milicija se počela osipati videći da im je komandant poginuo.
1027 SKUPINA AUTORA, *Hercegovina u NOB,* 1961., str. 297. - 298., piše Ibro Šator
1028 ŠEMSO TUCAKOVIĆ, *Srpski zločini nad Bošnjacima Muslimanima 1941. - 1945.,* Sarajevo, 1995., str. 155.
1029 *Isto*.

Jugoslavije u Beogradu.[1030] U pismu četničkim komandatima Draža Mihailović ističe da je u Vrhovni štab došao Mustafa Mulalić, da je to novi razlog da Muslimani pristupe Muslimanskoj četničkoj miliciji, radi čega je utemeljen Akcioni komitet u Sarajevu čiji je navodni cilj da Muslimani postignu svoju vjersku i prosvjetnu autonomiju.[1031] S položaja četničkog časnika u Štabu Vrhovne komande Mustafa Mulalić uputio je više pisama i proglas Muslimanima da im je mjesto uz četnike i Muslimansku četničku miliciju, da se Muslimani ne mogu radovati crvenom poretku u partizanskoj Jugoslaviji, da se to ne slaže s načelima islama te da oni moraju ostati vjerni monarhističkoj Jugoslaviji.[1032]

Ova kampanja četničke Vrhovne komande nije imala posebnog odjeka na Muslimane u Hercegovini, a jedan od glavnih razloga bio je što je nisu poticali četnički komandanti na terenu, koji su bili zauzeti drugim problemima. U kotaru Konjic pojavio se hafiz-efendija Muhamed Pandža u selu Bjelimići uvjeravajući Muslimane da ne idu u partizane, već da stupe u antikomunističku miliciju koja će imati četnički karakter i koju će podržati Nijemci, a cilj je stvoriti autonomiju u Bosni i Hercegovini za Muslimane. Njegovu političkom radu su se suprotstavili partizani, pa se morao povući s terena u Sarajevo. Tu ideja nisu podržali ni Nijemci pa je završio u zatvoru.[1033] Jedini dokument u kojem se govori o Muslimanskoj četničkoj miliciji u kotaru Nevesinje jest dokument od 18. studenog 1943. u kojem stoji da vojvoda Petar Samardžić vrši mobilizaciju s ciljem borbe protiv partizana u okolici Gacka i Fazlagića Kule te da su Muslimani odbili mobilizaciju i borbu protiv partizana, zbog čega ih je vojvoda Samardžić izvrijeđao nazivajući ih slugama poglavnika i NDH.[1034]

Partizani su ujesen 1943 i početkom 1944. godine nastavili s vojnim i političkim uništenjem svake muslimanske milicije u Hercegovini. Tako su pripadnici 10. hercegovačke partizanske brigade potkraj studenoga 1943. napali sela oko Gacka, Gračanicu i Fazlagića Kulu gdje je bila hrvatska Muslimanska milicija, koju su uspjeli poraziti, kao i u nekoliko sela i zaselaka u okolici Bileće.[1035]

1030 M. SEFEROVIĆ, *nav. dj.*, str. 173. - 177.
1031 *Isto*, str. 175. - 177.
1032 *Isto*, str. 178.
1033 E. ĆEMALOVIĆ, *nav. dj.*, str. 290.; ALIJA NAMETAK, *Sarajevski nekrologij*, Sarajevo, 2004., str. 84. - 85. O životu Efendije Pandže, od studenta u Istanbulu, osobe odane NDH do zagovornika Handžar-divizije, odlaska na teren radi širenja ideje o autonomiji BiH, zatvora u Zagrebu 1944., do zatvora u komunističkoj Jugoslaviji od 1945. pa nadalje.
1034 A HNŽ FOND ZUDD INV br.: UD/K-11 536 kutija 4, izvješće glavnom Ravnateljstvu za red i sigurnost pri vladi NDH u Zagreb od 18. studenoga 1943. O stanju četnika i Muslimana u kotaru Nevesinje.
1035 V. ŠEGRT, *nav. dj.*, str. 386., piše o vojnom porazu Muslimanske milicije u Fazlagića Kuli u studenom 1943. što su partizani smatrali velikim vojnim uspjehom jer je Muslimanska milicija u Fazlagića Kuli bila vrlo privržena vlastima NDH.

Početkom 1944. godine zbog zimskih uvjeta smanjio se politički rad na svim stranama na terenu Hercegovine pa tako i kod Muslimanske četničke milicije koja je još u nekom obliku egzistirala u kotaru Nevesinje u kasabi (u samom centru mjesta) i u nekoliko okolnih sela u Konjičkom kotaru, tj. u selu Bjelimići i okolici. U svojim memoarima istaknuti partizan u konjičkom kraju Enver Ćemalović upravo ističe da je cijeli siječanj i dio veljače 1944. godine proveo u razgovorima s istaknutim Muslimanima da ih pridobije u NOP. Potkraj siječnja 1944. u selima Glavatičeva svim Muslimanima za koje se znalo da su bili u Muslimanskoj četničkoj miliciji partizani su oduzeli oružje, a strijeljali su Husu Baktijara.[1036]

Mostarski partizanski bataljon, u kojem je politički komesar bio Enver Ćemalović, nastavio je 26. siječnja 1944. napadati Muslimansku četničku miliciju. Partizani su ušli iz više smjerova u Bjelimiće i u potpunosti razbili Muslimansku četničku miliciju, čiji se zapovjednik Šemso Šurković sa 100 pripadnika povukao iz Bjelimića ka Trnovu, gdje se priključio drugoj postrojbi Muslimanske četničke milicije. Dio pripadnika milicije u Bjelimićima odmah se uključio u Mostarski partizanski bataljon, dok ih je 10 strijeljano, a zaplijenjeno je 70 pušaka i 3 puškomitraljeza.[1037]

Da je Muslimanska četnička milicija još donekle bila aktivna u propagandi i političkom radu vidi se iz izvješća Okružnog komiteta KPJ-a za sjevernu Hercegovinu iz siječnja 1944. u kojem se tvrdi da utjecaj na hercegovačku Muslimansku četničku miliciju ima Mustafa Pašić, sudac iz Mostara, koji obilazi muslimanska sela i zahtjeva mobilizaciju u miliciju koja će i dalje surađivati s četnicima.[1038] Da su još i potkraj zime 1944. god. postojali ostatci Muslimanske četničke milicije koji su bili u funkciji ukazuje izvješće iz kotara Stolac koje je uputio Južnohercegovački partizanski odred 8. ožujka 1944. višem partizanskom zapovjedništvu, u kojem stoji da su na putu Mostar - Stolac na Maslinama iz zasjede zarobili dva kamiona Muslimanske četničke milicije.[1039]

U drugoj polovici travnja i u svibnju 1944. četnici su u Hercegovini provodili jaču vojnu operaciju protiv partizana. Vojna operacija nije dala željeni rezultat, već je uspostavljena vojna ravnoteža između četnika i partizana, o čemu smo već pisali. U ovoj

1036 E. ĆEMALOVIĆ, *nav. dj.*, str. 296. piše o razoružavanju Muslimanske četničke milicije na potezu župe Glavatičevo u siječnju 1944.
1037 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV br.: P/K1-30, izvješće Štaba Mostarskog partizanskog bataljona od 7. veljače 1944. upućeno 29. hercegovačkoj partizanskoj diviziji o napadu Mostarskog bataljona na Bjelimiće, razoružanju Muslimanske četničke milicije i povlačenju njezinog dijela ka Trnovu.
1038 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV br.: K3 75, izvješće Okružnog komiteta KPJ-a za sjevernu Hercegovinu od 22. travnja 1944. Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu o stanju četnika i Muslimanske četničke milicije u kotaru Nevesinje.
1039 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV br.: K20 657, izvješće Južnohercegovačkog partizanskog odreda od 8. ožujka 1944. da su na Maslinama zarobili dva kamiona Muslimanske četničke milicije.

operaciji nijednom riječi četnički izvori ne spominju sudjelovanje Muslimanske četničke milicije, a ni izvori NOP-a ni opsežna partizanska literatura ne spominju da su se u travnju i svibnju 1944. borili protiv Muslimanske četničke milicije. Bio je to kraj Muslimanske četničke milicije u Hercegovini, o čemu u zaključku svoje knjige *Hercegovački muslimani u koncepcijama četničkog pokreta 1941.-1945.* piše Adnan Velagić, u kojoj je ustvrdio da već potkraj 1943. godine u cijeloj Hercegovini Muslimani pristupaju NOP-u, a taj se proces 1944. godine samo nastavio, čime je ugašen sav rad Muslimanske četničke milicije.[1040] Slična je stava i Željko Raguž u knjizi *Hercegovina, srpske tendencije u nacionalnom razvoju muslimana,* koji je ustvrdio da su Muslimani, bilo da je riječ o pripadnicima Muslimanske četničke milicije bilo hrvatske muslimanske milicije bilo čisto muslimanske milicije, da Talijani, četnici i Nijemci gube rat i da s njima propada NDH. Stoga im je ostalo ostalo pristupiti NOP-u i partizanskim postrojbama koje su im nudile Jugoslaviju koja je Muslimanima u političkom pogledu odgovarala. Taj proces 1943. godine ubrzali su Nijemci svojim ponašanjem u Hercegovini, ubivši na Rotimlji veći broj Muslimana, ali i drugim hercegovačkim kotarevima.[1041] Raguževu tvrdnju potvrđuje i izvješće Okružnog komiteta KPJ-a za južnu Hercegovinu od 18. srpnja 1944. Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu, u kojem se navodi da se Muslimani uključuju u partizane i da su stvoreni svi uvjeti za mobilizaciju Muslimana u Dubravama (dio kotareva Stolac, Čapljina i Mostar, kao i na potezu Stolac - Hrgud - Bjelojevići), pa s njima i Srba koji su u četnicima, ali i Hrvata.[1042]

Dva problema glede Muslimanske četničke milicije treba dodatno pojasniti. To je Muslimanska četnička milicija iz Bjelimića koja se povukla ka Trnovu četnicima i Muslimanska četnička milicija u kasabi u Nevesinju, koja je funkcionirala sve do pred sam kraj 1944. god. kad su partizani ušli u Nevesinje. Poznato je da su u Bjelimićima vlasti NDH formirale Muslimansku miliciju još u ljeto 1941. god. i da su njeni pripadnici vrlo odano služili NDH, za takvu odanost dobili su niz priznanja iz ureda poglavnika dr. Ante Pavelića. No, s jačanjem četničkog i partizanskog pokreta očito im je bio otežan rad, pa su bili primorani surađivati s četnicima, koji su na tom prostoru bili dosta jaki i stalno prisutni, a partizani su im bili ideološki strani, pa s njima imali nikakvu suradnju. Tako su se pod vojnim udarom partizana u siječnju 1944. povukli u Trnovo u redove četnika, ali su se u proljeće 1945. u Bosni ponovo priključili postrojbama NDH i povukli se do Austrije. U Nevesinju, u

1040 A. VELAGIĆ, *nav. dj.*, str. 231. O raspadu muslimanske četničke milicije i svih drugih vidova muslimanskih milicija i prelasku muslimana u NOP tijekom 1943. i 1944. godine.
1041 Ž. RAGUŽ, *nav. dj.*, str. 227. - 229. Opširno piše o prelasku Muslimana u Hercegovini ujesen 1943. i u prvoj polovici 1944. u partizane.
1042 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV br.: 653437, izvješće Okružnog komiteta za južnu Hercegovinu Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu od 18. srpnja 1944. o mobilizaciji Muslimana na prostoru Dubrava u partizane.

kasabi, stalno je bila prisutna Muslimanska milicija koju je utemeljila NDH s kojom je stalno održavala kontakt. Međutim, ova je jedinica također održavala veze s Talijanima i četnicima, a imali su dobre odnose i s Nijemcima. Očito su na neki način pomagali i partizanima, pa su bili prisutni u Nevesinju sve do kraja prosinca 1944. godine. O tomu ima više partizanskih izvora, u kojima se žale da ne mogu ostvariti nikakav kontakt s Muslimanskom četničkom milicijom u kasabi Nevesinje koja odbija pristupiti partizanima.

6.3. Jačanje partizanskih postrojbi i NOP-a u drugoj polovici 1944. u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, prekid vojne suradnje Saveznika s četnicima

Partizanske postrojbe tijekom svibnja i lipnja 1944. god. u Hercegovini ojačale su s još dvije brigade, 13. i 14. hercegovačkom brigadom, što je za drugu polovicu 1944. u Hercegovini u vojnom pogledu značilo da su se partizani vojno potpuno izjednačili s četnicima, pa pred njima više nisu uzmicali, ali su ih još respektirali kao vojnu silu.[1043] Kao takva organizirana vojna sila, partizani su sve otvorenije početkom ljeta 1944. vršili diverzije na željezničku prugu Mostar - Dubrovnik - Zelenika i cestu koja je od Mostara kroz Popovo polje vodila ka Crnoj Gori, Albaniji i Grčkoj gdje su se nalazile njemačke snage, odnosno na cestu koja im je bila žila kucavica za snage na terenu. Iz partizanskih zasjeda u okolici Stoca i Bileće Nijemci su imali dosta ozbiljnih gubitaka što je značilo da moraju pokrenuti jaču vojnu operaciju da bi odbacili partizane od željezničke pruge i ceste u južnoj i istočnoj Hercegovini. Izveli su operaciju „Sonnenstich“ (Sunčani udar) od 13. do 30. srpnja 1944. s ciljem suzbijanja partizanskih snaga na spomenutom području.[1044]

Dok su partizani početkom druge polovice 1944. stalno jačali, kod četnika se odvijao obrnut proces. Nedisciplina, neodgovornost, prelasci u partizane, bijeg u brda, šume i planine od mobilizacije, dovođenje u pitanje smisla borbe, uopće pad morala, sve je to utjecalo na običnog četničkog vojnika. Stoga, vrijedi istaći u kakvim se okolnostima četničke postrojbe funkcionirale na prostoru Hercegovine.

Iz četničke Vrhovne komande stigla je 1. srpnja 1944. zapovijed da se u potpunosti izvrši mobilizacija Četničke brigade Gacko te da se ona uputi preko Sutjeske ka Foči s 500 ljudi te da se također izvrši mobilizacija Četničke brigade Nevesinje koja se s 500 ljudi preko

1043 S. VUKOREP, *Preživjeli svjedoče*, Zagreb, 2005., str. 30.
1044 E. ĆEMALOVIĆ, *nav. dj.*, str. 324. Autor je završio kraljevsku vojnu pilotsku akademiju, a za razliku od drugih koji su pisali memoare, koristio je i arhivsku građu uz svoj ratni dnevnik, pa su mu točni podaci o datumima vojnih operacija, rezultatima vojnih djelovanja, kao i gubitcima na strani partizana, Nijemaca i četnika.

Uloga treba uputiti ka Miljevini. Cilj ovih poteza jest omogućiti izvršenje određene vojne operacije u Podrinju, u kojoj bi sudjelovalo 15.000 četnika iz Srbije, 5000 iz Sandžaka i 1000 iz Hercegovine.[1045] Kotarski komitet KPJ-a Bileća izvješćuje 2. srpnja 1944. Okružni komitet KPJ-a za sjevernu Hercegovinu o stanju četnika u mjestu. Izvješće donosi da grad Bileću u potpunosti kontroliraju četnici, kao i mjesto Zavođe, da u Planoj iz dana u dan jača partizanski pokret. U Divinu je slična situacija, partizani su sve aktivniji, a četnici se kolebaju. Također, izbila je pobuna četnika u bilećkoj vojarni jer su kod zarobljenih partizana pronašli englesko oružje i drugu vojnu opremu, što je izazvalo ljutnju i nezadovoljstvo jer se od njih krilo da partizani primaju vojnu pomoć od Engleza. U zatvoru je završilo 15 četnika.[1046]

U ovakvom vojno-političkom stanju u Hercegovini, četnici su u Nevesinju i Trebinju polovinom srpnja 1944. pokrenuli kurs za obuku dočasnika i časnika. U izvješću koje je napravila obavještajna služba vojske NDH navodi se da u Nevesinju pod oružjem ima 800 četnika, da je za komandanta Nevesinjskog četničkog korpusa imenovan poručnik Milorad Popović, koji je promaknut u čin kapetana i odlikovan Karađorđevom zvijezdom s mačevima, da se komanda nalazi u selu Bratač, da četnici pokušavaju i dalje surađivati s Muslimanskom četničkom milicijom u Nevesinju, ali da se u kotaru Nevesinje nalazi i oko 2000 partizana, posebno u selima Biograd, Rabina i Udrežanj.[1047] Da su isti problemi mučili četnike cijelo ljeto 1944., svjedoči zapovijed iz Trebinjskog četničkog korpusa od 28. srpnja 1944. upućena Mirku Kovačeviću, komandantu Leteće četničke brigade, negdje na terenu - da se hitno uputi u Zubce, tj. na prostor Trebinjske četničke brigade, te zavede red i disciplinu među četnicima jer je izrazito ojačala komunistička i partizanska aktivnost.[1048]

Odnos snaga između četnika i partizana u Hercegovini konačno je prevagnuo u partizansku korist tijekom ljeta 1944. Po memoarskom zapisu Vlade Šegrta, u srpnju 1944. na Gatačkom polju Englezi su partizanima počeli padobranima bacati pomoć u oružju, municiji i hrani. Time su partizani postigli vojni cilj zacrtan u proljeće 1942. po kojem bi od Engleza počeli dobivati vojnu pomoć na kraškim poljima u zaleđu Dinare, odnosno na Glamočkom i

1045 A HNŽ FOND ZČD INV br.: BH-V-9197, zapovijed četničke Vrhovne komande od 1. srpnja 1944. o mobilizaciji četnika u Gacku i Nevesinju.
1046 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV Dokument bez broja,, izvješće Kotarskog (sreskog) komiteta KPJ-a Bileća Okružnom komitetu KPJ-a za sjevernu Hercegovinu od 2. srpnja 1944. o stanju četnika u Bileći i okolici i o pobuni u bilećkoj vojarni.
1047 A HNŽ FOND ZUDD INV br.: UD/K13 666 kutija 5, obavještajno izvješće iz Nevesinja od 28. srpnja 1944. upućeno višim tijelima vlasti NDH o stanju četnika i partizana.
1048 A HNŽ FOND ZČD INV br.: BH-W-505, zapovijed iz Trebinjskog četničkog korpusa od 28. srpnja 1944. Mirku Kovačeviću, komandantu Leteće četničke brigade, da zavede red i disciplinu u Zubcima u Trebinjskoj četničkoj brigadi.

Livanjskom polju, na Gatačkom polju i preko dva uzletišta u Crnoj Gori. Štoviše, mjesec i pol kasnije, na Gatačko polje sletio je prvi vojni zrakoplov, koji je poletio iz Barija.[1049]

Predviđajući skori dolazak Engleza na Jadran Okružni komitet KPJ-a za sjevernu Hercegovinu uputio je izvješće 20. kolovoza 1944. Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu. U njemu se navodi da su partizani u Hercegovini u potpunosti postigli vojnu ravnotežu s četnicima, prema procjeni komande 29. hercegovačke partizanske divizije, a to je osobito došlo do izražaja u Nevesinju gdje su četnici stalno u osipanju, s tim da vojni bjegunci ne žele pristupiti ni partizanima. Zbog financiranja vojnih potreba četnici su raspisali i prikupljali narodni zajam na 4 miliona kuna, a četnicima u Nevesinju su velika pomoć četnici iz Kalinovika i istočne Bosne, pa je stoga na to područje potrebno hitno poslati jednu partizansku brigadu kako bi prekinuli tu pomoć iz istočne Bosne. Također navode da je Muslimanska milicija još veći problem jer u Nevesinju surađuje s vlastima NDH, Nijemcima i četnicima, a odbija prijeći u partizane.[1050] Dalje se u izvješću navodi da četnici drže Gacko sa 7 bataljona i 500 četnika pod oružjem, da su tijekom ljeta vodili borbe protiv partizana, ali im je borbeni moral popustio, da četnici drže općinu Nadanići kod Gacka, da su iz domova pripadnika NOP-a opljačkali stoku u razdoblju od 28. do 30. srpnja 1944., 332 ovce i 72 goveda, ali partizani su i u takvim okolnostima mobilizirali oko 50 osoba iz Gacka i s prostora Borča. Na kraju izvješća se iznosi procjena da su četnici u operaciji koje provode Nijemci po istočnoj Hercegovini još od svibnja do srpnja 1944. bili dosta pasivni.[1051] Sutradan, 21. kolovoza 1944. Okružni komitet KPJ-a za južnu Hercegovinu uputio je izvješće Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu o stanju četnika na potezu Ljubinje - Popovo polje - Trebinje. U njemu se navodi da su četnici još jaki u Trebinju i Ljubinju, da se Muslimani bolje odazivaju u NOB u okolici Čapljine, Mostara i Stoca, a ilegalno ih se izvlači i iz Trebinja. No, pojavio se i jedan novi problem za partizane, a to je da ustaše u Trebinju primaju Muslimane u svoje redove, koji se rado odazivaju jer su time zaštićeni od četnika. Partizani ističu da u selima oko Trebinja koja drže pod kontrolom ima četničkih grupa koje se skrivaju po šumama ne želeći ni u četnike ni u partizane, a najviše takvih ima u mjestu Nadanići.[1052]

S druge strane, i četnici su pripremali tijekom kolovoza 1944. određene aktivnosti protiv partizana u Hercegovini. Iz četničke Vrhovne komande stiglo je izvješće u korpuse i

1049 V. ŠEGRT, *nav. dj.*, str. 406.
1050 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV br.: 59/3439, izvješće Okružnog komiteta KPJ-a za sjevernu Hercegovinu od 20. kolovoza 1944. Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu o stanju četnika u Nevesinju, istočnoj Bosni i Gacku i o odnosima s Muslimanskom četničkom milicijom.
1051 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV br.: 59/3439.
1052 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV br.: Dokument bez broja, izvješće Okružnog komiteta KPJ-a za južnu Hercegovinu Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu od 21. kolovoza 1944. o stanju četnika na potezu Ljubinje - Trebinje i mobilizaciji Muslimana u partizane.

brigade 12. kolovoza 1944. o stanju četničkih postrojbi u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni, Hercegovini i sjevernoj Dalmaciji. Za Hercegovinu se u izvješću ističe da su partizani ojačali i ugrožavaju rad četničkim postrojbama, da drže pod kontrolom određena mjesta i točke na putovima, kao što je selo Trusina. Izvješće nalaže da četnici moraju suzbiti partizansku aktivnost.[1053] Iz Nevesinjskog četničkog korpusa ubrzo je poslana zapovijed Ljubinjskoj četničkoj brigadi 17. kolovoza 1944. da od partizana očiste okolicu Hrasna.[1054] Komandant Leteće četničke brigade dobio je posebnu zapovijed 18. kolovoza 1944. da se neki istaknuti partizan krije u okolici sela ili u njemu. Toga treba privesti ili likvidirati u slučaju otpora.[1055]

Tijekom kolovoza 1944. četnici su uputili brojne naredbe za likvidaciju pojedinih partizana ili grupa, pa čak i pojedinaca koji održavaju vezu s partizanim, Nijemcima ili vlastima NDH, na području pod četničkim utjecajem. S druge strane počelo se primjećivati da za takve vojne zadatke pojedine četničke postrojbe nemaju dovoljno ljudstva ili streljiva, a nije rijetkost da četnici, iz nepoznatih razloga, tu zapovijed uopće ne provode. Tako se komandant Ljubomirskog četničkog bataljona (Bileća) žali komandantu Leteće četničke brigade 23. kolovoza 1944. da nije dobio streljivo pa se do daljnjeg odgodi čišćenje terena od partizana.[1056]

Iz Vrhovne komande s Ravne Gore i dalje su stizale zapovijedi da se suzbije komunistička aktivnost, da se poboljša vojna disciplina i da se strogo čuvaju vojne tajne.[1057] Jedna od zapovijedi upućena iz četničke Vrhovne komande s Ravne Gore jest ona od 26. kolovoza 1944. zapovjedništvima četničkih korpusa u Hercegovini da pod hitno ojačaju borbenu aktivnost protiv partizana u zonama odgovornosti korpusa te da se odmah likvidira Jovan Grđevac jer radi za Gestapo.[1058] Nije rijetkost da na zapovijedi s visoke razine zapovjednici brigada, bataljona, odreda i četa nisu odgovarali povratnim izvješćima, a kada bi odgovarala, izvješća su često bila djelomična i površna.

Izvješće od 29. kolovoza 1944. Kotarskog komiteta KPJ-a Ljubinje Okružnom komitetu KPJ-a za južnu Hercegovinu navodi da su u mjestu četnici proveli pojačanu

1053 A HNŽ FOND ZČD INV br.: BH-V-8556, izvješće četničke Vrhovne komande o stanju četnika na terenu od 12. kolovoza 1944. i prijedlog mjera za poboljšanje rada četnika u Hercegovini.
1054 A HNŽ FOND ZČD INV br.: BH-V-8559, zapovijed Nevesinjskog četničkog korpusa od 17. kolovoza 1944. Ljubinjskoj četničkoj brigadi o napadu na partizane kod Hrasna.
1055 A HNŽ FOND ZČD INV br.: BH-W-546, zapovijed Trebinjskog četničkog korpusa od 18. kolovoza 1944. komandantu Leteće četničke brigade da privede ili likvidira partizana koji se skriva.
1056 A HNŽ FOND ZČD INV br.: 8560, izvješće komandanta Ljubomirskog četničkog bataljona komandantu Leteće četničke brigade od 23. kolovoza 1944. da nije dobio streljivo.
1057 A HNŽ FOND ZČD INV br.: BH-W-543, zapovijed četničke Vrhovne komande od 23. kolovoza 1944. da se čisti teren od komunista u vojnoj odgovornosti brigada.
1058 A HNŽ FOND ZČD INV br.: BH-V-8562, zapovijed četničke Vrhovne komande korpusima u Hercegovini da ojačaju borbu protiv partizana i likvidiraju osobu koja radi za Gestapo.

mobilizaciju skupivši više od stotinu četnika i da spremaju vojnu akciju protiv partizanskih snaga. No, problema s mobilizacijom četnici su ipak imali jer je bilo dosta onih koji se nisu odazvali, a dio mobiliziranih četnika je idućih dana prebjegao u partizane.[1059]

Da su partizanske postrojbe ojačale u ljudstvu i oružju tijekom ljeta 1944. i to u zonama odgovornosti četničkih brigada svjedoči i izvješće komandanta Četničke brigade Konjic koji 7. rujna 1944. izvješćuje komandu Četničke brigade Nevesinje da se partizani grupiraju i da pripremaju napad na njegovu brigadu na potezu Borci - Župa - Crno Polje - Prenj, stoga traži pomoć u ljudstvu da odbije partizanski napad.[1060]

Da su četnici i partizani u prvom tjednu rujna 1944. krenuli u odlučujući vojni obračun za prostor Hercegovine, južne Dalmacije i Boke kotorske vidljivo je već u sljedećim zapovijedima koje su iz Nevesinjskog četničkog korpusa upućene nevesinjskoj i gatačkoj četničkoj brigadi. Zapovjedništvo zahtjeva hitnu i potpunu mobilizaciju četničkih brigada i pokret u smjeru Ljubomira (Bileća) s ciljem da se sve četničke snage preko Bileće i Trebinja spuste na jadransku obalu i uspostave mostobran za doček engleske vojske te usput razbiju sve partizanske jedinice koje im se nađu na putu.

6.4. Neuspio pokušaj četničke Nezavisne grupe nacionalnog otpora JVUO-a

Još od sredine kolovoza 1944. god. naslućivalo se po izvješćima četničkih brigada, korpusa i viših komandi da će četnici poći ka jadranskoj obali da se osigura mostobran za doček engleske vojske o čemu su uvijek svi četnički dužnosnici govorili s velikim poštovanjem, smatrajući to glavnom i presudnom vojnom zadaćom. Kako je sve to teklo i tko su bili glavni akteri ovih vojnih operacija prikazat ćemo u ovome poglavlju.

U Nevesinje je potkraj kolovoza 1944. stigao major Vojislav Lukačević koji je dotad obavljao vojne četničke dužnosti na prostoru Sandžaka. On je stigao preko istočne Bosne s 2300 četnika u Nevesinje, gdje je zatražio da im se osigura hrana i smještaj, a krajnji cilj bilo je doći do Ljubomira.[1061] Četnici su se vrlo intezivno počeli pripremati za stvaranje

1059 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV br.: 113/3610, izvješće Kotarskog/Sreskog komiteta KPJ-a Ljubinje Okružnom komitetu KPJ-a za južnu Hercegovini od 29. kolovoza 1944. o mobilizaciji četnika.
1060 A HNŽ FOND ZČD INV br.: BH-V-9230, izvješće komandanta Četničke brigade Konjic od 7. rujna 1944. Četničkoj brigadi Nevesinje o grupiranju partizanskih snaga.
1061 A HNŽ FOND ZČD INV br. BH-V-8565, zapovijed Nevesinjskog četničkog korpusa 7. rujna 1944. o mobilizaciji nevesinjske i gatačke četničke brigade, o osiguranju i smještaju četnika majora Vojislava Lukačevića i pokretu ka Ljubomiru.

mostobrana za Engleze na potezu Cavtat-Dubrovnik želeći dočekom daljnji tijek vojnog i političkog djelovanja okrenuti u svoju korist.

Za sličan vojni poduhvat iz istih razloga su se počeli pripremati i partizani, što se primjećuje iz izvješća komandanta Četničke brigade Konjic od 8. rujna 1944., koji izvješćuje Komandu Nevesinjskog četničkog korpusa da partizani pripremaju napad duž željezničke pruge Konjic-Ostrožac, da vrše mobilizaciju naročito Muslimana i da su engleski zrakoplovi gađali Konjic načinivši veliku štetu. Navodi također da četnici vrše mobilizaciju u svojim mogućnostima koje su vrlo ograničene jer su dio Srba mobilizirali partizani, a strepe i od napada hrvatske Muslimanske milicije iz okolnih sela.[1062] Već sljedećeg dana komandant Četničke brigade Konjic izvješćuje Nevesinjski četnički korpus da će ga sigurno napasti partizani, da se nalazi u jakom teškom položaju i da je zauzeo sve položaje za obranu.[1063]

Pripremajući zaposjedanje jadranske obale Komanda četničkih korpusa izdala je 9. rujna 1944. zapovijed na karti radne sekcije Trebinje-Dubrovnik o uništenju komunista-partizana na putu Vilusi-Bileća-Trebinje, o zauzimanju Trebinja i zaposjedanju prilaza obali Jadranskog mora.[1064] Dok su četničke jedinice bile u pokretu ka Bileći, Popovu polju i okolici Trebinje, na sjeveru Hercegovine partizani su pokušali uništiti Četničku brigadu Konjic, a sam grad zauzeti od vojske NDH i Nijemaca, čime bi im onemogućili vojnu opskrbu na jugu, od Dubrovnika do Crne Gore, otkuda su se već povlačile njemačke snage iz Grčke i Albanije. Time se u izvješću od 9. rujna 1944. komandant Četničke brigade Konjic žali da teško provodi mobilizaciju četnika, da hrvatska Muslimanska milicija oko Konjica surađuje s partizanima i da će se staviti partizanima pod komandu te mu napasti brigadu. Također, partizani po selima mobiliziraju sve odreda do 50 godina starosti.[1065]

Stara četnička boljka lošeg vojnog ustroja, nedisciplina, samovolje i loše vojne koordinacije već je došla do izražaja na putu ka Bileći. Tako, komandant Četničkog bataljona iz okolice Trebinja izvješćuje Komandu Trebinjskog četničkog korpusa 11. rujna 1944. god.

1062 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9242, izvješće komandanta Četničke brigade Konjic 8. rujna 1944. o stanju brigade, vojnom položaju partizana i bombardiranju Konjica od savezničkih zrakoplova.
1063 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9243, izvješće komandanta Četničke brigade Konjic od 9. rujna 1944. Nevesinjskom četničkom korpusu da će biti napadnut od partizana.
1064 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8556, zapovijed od 9. rujna 1944. iz Nevesinjskog četničkog korpusa za napad na partizane u smjeru Vilusi-Bileća-Trebinje.
1065 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9240, izvješće od 9. rujna 1944. komandanta Četničke brigade Konjic Nevesinjskom četničkom korpusu o stanju u brigadi i o vojnim pokretima partizana koji vrše mobilizaciju i pripremaju napad na njegovu brigadu.

da su dijelovi Nevesinjske četničke brigade napustili položaje oko Trebinja i udaljili se u nepoznatom smjeru.[1066]

Dok su se sve četničke snage koncentrirale prema jugu, određene partizanske jedinice na sjeveru Hercegovine i u istočnoj Hercegovini počele su vojno djelovati u četničkoj pozadini, u okolici Konjica i Nevesinja, o čemu svjedoče dva izvješća četničkih komandanata s terena. Komandant Četničke brigade Konjic izvješćuje 15. rujna 1944. Komandu Nevesinjskog četničkog korpusa u Nevesinju da su partizani pokušali zauzeti Konjic 11. i 12. rujna 1944., ali su se uz veće gubitke pred vojskom NDH povukli, pa postoji velika vjerojatnoća da će samu njegovu brigadu idućih dana napasti partizani, u čemu će biti presudna hrvatska Muslimanska milicija koja se stavila pod partizansku komandu, pa je četnička brigada izvršila tek djelomičnu mobilizaciju.[1067]

Na jugu Hercegovine u istom razdoblju četnici su htjeli zauzeti važna željeznička čvorišta Hum i Jasenicu prema Dubrovniku, Trebinju i Zelenici, kao i sam grad Trebinje od Nijemaca, domobrana i ustaša, o čemu su 18. rujna 1944. na karti radne sekcije Dubrovnik u Trebinjskom četničkom korpusu izdali naredbu za napad na Hum i Jasenicu, gdje su bili domobrani i Nijemci.[1068] Već sljedećeg dana četnici su izvršili napad na partizane u okolici Nevesinja na potezu Lakat i u dijelovima Nevesinjskog polja, o čemu izvješćuje Nevesinjski četnički korpus.[1069] Komanda korpusa pod privremnim imenom „Četnička vojna komanda za Hercegovinu i južnu Dalmaciju“ ključnu je zapovijed izdala 20. rujna 1944. na karti vojne sekcije Trebinje-Cavtat-Dubrovnik da se ovlada Trebinjem i prostorom od Cavtata do Dubrovnika radi planiranog spajanja s engleskom vojskom od Visa i Lastova. U toj zapovijedi navode se smjerovi napada svih četničkih jedinica poimenično, ali, što je zanimljivo, bez spomena grada Dubrovnika. U operaciji sudjeluju četničke brigade iz Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine.

Prema izvorima major V. Lukačević doveo je iz Sandžaka oko 2300 četnika. Trebinjski korpus je brojao do 2500 četnika, Nevesinjska četnička brigada imala je oko 500 četnika, Gatačka četnička brigada oko 500 četnika i Četnička brigada Bileća je u toj operaciji sudjelovala s 300 svojih četnika. Partizani su na ovom prostoru imali brigadu iz Dalmacije,

1066 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9244, izvješće komandanta četničkog bataljona od 11. rujna 1944. komandi Trebinjskog četničkog korpusa u Trebinju da su dijelovi Nevesinjske i Gatačke četničke brigade napustili položaj.
1067 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9234, izvješće od 15. rujna 1944. komandanta Četničke brigade Konjic o partizanskom napadu na Konjic i vojnom stanju njegove brigade.
1068 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9258, zapovijed Trebinjskog četničkog korpusa u Trebinju od 18. rujna 1944. za napad na Hum i Jasenicu.
1069 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9259, izvješće Nevesinjskog četničkog korpusa od 18. rujna 1944. o napadu partizana na okolicu kotara Nevesinje.

dvije brigade iz pograničnog prostora s Crnom Gorom, 4 brigade iz 29. Hercegovačke partizanske divizije i Južnohercegovački partizanski odred. Partizanske brigade su brojale od 600 do 800 vojnika pa je tako brojno stanje bilo donekle izjednačeno s četničkim postrojbama. U izvješću Okružnog komiteta KPJ-a za sjevernu Hercegovinu od 21. rujna 1944. prikazano je realno stanje četnika na prostoru kotara Bileća, gdje su u proteklih mjesec dana komunisti mobilizirali 35 bivših četnika u partizane. U izvješću se navodi problem još uvijek jake četničke propagande zbog koje se NOP sporo širi u Bileći. U ovo doba pada i proglas maršala Tita, u kojem poziva domobrane i četnike da napuste okupatora i do 15. rujna 1944. prijeđu na stranu NOV-a ako nisu počinili teža krivična djela, a oficirima će se priznati stečeni činovi. Poziv na opću mobilizaciju u NOP na četnike, kako stoji u izvješću, nije posebno djelovao.

U izvješću dalje stoji da u kotaru Nevesinje partizani kontroliraju sva sela osim kasabe gdje su još Nijemci, vojska NDH i Muslimanska milicija. Četnici su dobrim dijelom razbijeni u ovom kotaru, četnički komandant bataljona Jovan Dragalić skriva se u planini Crvanj s 35 četnika, Koleški četnički bataljon dvoji hoće li se čitav priključiti partizanima. Poslije Titova proglasa o općoj mobilizaciji u kotaru Nevesinje se dobrovoljno javilo 200 osoba, a tajni politički razgovori vode se s Muslimanskom četničkom milicijom u Nevesinju koja želi biti zasebna partizanska brigada. Kotar Gacko su partizani prvih dana rujna 1944. god. u potpunosti oslobodili od četnika. Oko Borča i Gacka su ostale četničke grupe sa svojim komandantima u selu Ravni 30 četnika, selu Stepen 15 četnika, selu Kazanci 70 četnika, a u selima Gradina i Izgori nalazi se nepoznat broj četnika. Glavni četnički komandant Milorad Popović nalazi se trenutno kod Bileće, a mjesto boravka gatačkog četničkog vojvode Radojice Perišića je nepoznato. Najveći problem za NOP još uvijek predstavlja četnička propaganda, odnosno da će se Englezi iskrcati na Jadranu i da će oni odlučiti kakva će Jugoslavija biti, a da o tomu neće odlučivati komunisti, već će biti razoružani kao i u Grčkoj, što to izrazito negativno utječe na odziv srpskog naroda i četnika u NOP.[1070]

Iz ovog izvješća se vidi da četnici dobar dio teritorija ne kontroliraju, da su u vojnom rasulu, izloženi stihiji i da je pokušaj dočeka engleske vojske na potezu Cavtat-Dubrovnik zapravo posve nerealan.[1071] Međutim, ipak nam preostaje pokazati kako je tekao vojni pohod na Trebinje, Hum i Jasenicu, odnosno pokušaj uspostave mostobrana. Stanje je najbolje prikazao Miloš Kureš, komandant Bilećke četničke brigade u svojim memoarima, koji je tih

1070 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. Dokument bez broja, izvješće Okružnog komiteta KPJ-a za sjevernu Hercegovinu Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu o stanju četnika u istočnoj Hercegovini u kolovozu i rujnu 1944. godine.
1071 S. VUKOREP, *navedeno djelo*, Zagreb, 2005., str. 30.

dana zapovijedao obranom Bileće. U tom ključnom razdoblju s dijelom vojske sudjelovao je u i napadu na Trebinje u rujnu 1944. M. Kureš najprije ističe da su četnici iz Limske četničke brigade s majorom Vojislavom Lukačevićem stihijski došli u Hercegovinu, povukavši sa sobom Gatačku i Nevesinjsku brigadu da zajedno s četnicima iz Trebinjske, Bilećke i Dubrovačke četničke brigade zauzmu Trebinje, koje su štitili Nijemci i domobrani, kao i željeznička čvorišta Hum i Jasenicu na putu k moru. Drugo što četnički komandant Miloš Kureš ističe jest to da za ovu vojnu akciju četnički Štab Vrhovne komande, na čelu sa generalom Dražom Mihailovićem, uopće nije znao niti bi je odobrio. Sve je to major V. Lukačević činio na svoju ruku s komandantima korpusa, odnosno Miloradom Popovićem iz Nevesinjskog i Miloradom Vidačićem iz Trebinjskog četničkog korpusa.

Pristigli komandanti smjestili su se u selo Ljubomir kod Bileće, gdje se trebao isplanirati napad na Trebinje. Već unaprijed po zapovijedi Milorada Vidačića iz Bilećke četničke brigade prebačen je top od 75 mm s posadom u okolinu Trebinja da djeluje po vojarni gdje je bila glavnina njemačke vojske. Major V. Lukačević je predložio izravni napad na nekoliko ključnih objekata u Trebinju u kojima su bili Nijemci i domobrani. Zatražio je od Miloša Kureša da mu odredi još jedan bataljon s kojim je planirao izvršiti izravni napad na grad. Miloš Kureš je odbio dati bataljon, smatrajući da je Trebinje prejako utvrđeno, već bi samo ljudstvo izginulo, a cilj ne bi bio postignut. U žestokoj svađi Miloš Kureš napustio je sastanak u Ljubomiru i povukao se sa svojim četnicima u Bileću.[1072] Napad na Trebinje otpočeo je sutradan i u početku je imao određeni rezultat. Osvojena je kota Kravica, zarobljeno je između 40 i 50 njemačkih vojnika i tenk.[1073] No, ubrzo je došlo do zastoja u daljnjim borbama i napredovanju ka centru grada. Milorad Vidačić, komandant Trebinjskog četničkog korpusa zamolio je Miloša Kureša, komandanta Bilećke četničke brigade, da izdvoji svoja dva bataljona za napad na grad. Komandant M. Kureš je na to ovaj put pristao i uputio mu u pomoć dva bataljona s po 360 četnika, kao i tenk, kojim je upravljao američki pilot Robert Igen, koji se ovdje nalazio jer je oboren na povratku s borbenog zadatka iz Rumunjske.

Četnici su nastavili napad ka željezničkoj postaji i u tome uspjeli.[1074] Ušavši u veći dio grada, Nijemci i vojska NDH povukli su se duž Popova polja ka Ravnom ili cestom ka Dubrovniku. Međutim, uskoro je stigla vijest da su partizani iz smjera Crne Gore pokrenuli

1072 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd, 1998., str. 82., piše opširnije o četničkom napadu na Trebinje u rujnu 1944. godine.
1073 *Isto*, str. 83.
1074 *Isto*, str. 84.

jak napad u smjeru Trebinja, zbog čega su se četnici povukli iz grada i zauzeli položaje po okolnim selima.[1075]

Da tadašnje stanje oko Trebinja odgovara opisu iznesenom u memoarima Miloša Kureša, potvrđuje i zapovijed Privremenog štaba majora V. Lukačevića, upućena 25. rujna 1944. svim četničkim brigadama i bataljonima koji su se nalazili oko Trebinja u kojoj stoji: „7. bataljon Nevesinjske četničke brigade strogo kontrolirati Poljica-Hum-Trebinje, Vardinski bataljon držati Begovića Kulu i Vlasače-Zagora, Šumski bataljon kontrolirati prostor do sela Dobromani, i komandant 3. Bataljona Pljevaljske četničke brigade zauzeti prostor do Šumskog bataljona. Svi ovi četnički bataljoni imaju zadaću prilikom izviđanja razbijati partizanske skupine".[1076] Dalje se u zapovijedi daje zadaća četničkom poručniku Mihajlu Koprivici da oko Trebinja nastavi čistiti partizanske grupe, da će na pravcu Jasen-Mosko napredovati kapetan Lazarević s 400 ljudi, a da će preko planine Viduše sa sjevera dio Bilećke četničke brigade poći u napad. Dio Gatačke četničke brigade opkolit će vojarnu u Trebinju, komandant Vaso Gutić s Nevesinjskom i Dubrovačkom četničkom brigadom zatvorit će put ka Dubrovniku da ne bi Nijemci i ustaše iz tog smjera pokušali ući u grad.[1077]

Ovakvo vojno stanje 25. rujna 1944. ulijevalo je vjeru četničkim komandantima da će zauzeti Trebinje i prostor duž ceste ka Dubrovniku, položaje ka Župi dubrovačkoj i Cavtatu i gledati kako im dolaze engleski brodovi. Ali ostaje pitanje jesu li su podcijenili partizanske snage i njihovu vojnu moć. Partizani su u svojim komandama već dali jednaku zapovijed da se zauzme Bileća i Trebinje, ali i Herceg Novi i da se tako ostvari kontakt s Englezima. Da su partizani krenuli u napad na Bileću svjedoči u svojim memoarima Miloš Kureš, koji piše da su izjutra 25. rujna 1944. partizani sa sviju strana napali Bileću, a najjače iz smjera Gacka.[1078]

Kakvo je stanje bilo na širem prostoru od Trebinja prema Nevesinju i Gacku, kao i južno prema Dubrovniku kritičnog 24. i 25. rujna 1944., kao i sljedeća tri dana izvješćuju i četnici i partizani. Četnička brigada Nevesinje 24. rujna 1944. god. izvješćuje komandu Nevesinjskog četničkog korpusa da su partizani u prolazu kroz kotar Nevesinje i vode sa sobom 50 zarobljenih vojnika NDH šireći propagandu da su se svi četnici stavili pod

1075 *Isto*, str. 84.
1076 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9275, zapovijed od 25. rujna 1944. iz Štaba majora V. Lukačevića svim četničkim postrojbama oko Trebinja u cilju zauzimanja grada.
1077 A HNŽ FOND ZČD INV BR. 9275, drugi dio zapovijedi koji se odnosi na potpuno opkoljavanje Trebinja s ciljem da se zauzme grad, u ovoj zapovijedi se prvi puta u vojnom djelovanju spominje Četnička brigada Dubrovnik koja se oformila u Trebinju iz čisto političkih motiva da bi se pokazala kolika je moć i brojnost četnika grada Dubrovnika u daljnjem političkom djelovanju četnika na prostoru južne Dalmacije.
1078 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd, 1998., str. 84.

komandu maršala Tita.[1079] Okružni komitet KPJ-a za južnu Hercegovinu uputio je 23. rujna 1944. izvješće Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu u kojemu navodi da su četnici zauzeli željezničku prugu, stanicu Hum, Jasenicu i Dikliće, a u gradu Trebinju i okolici provode mobilizaciju i teror nad partizanskim obiteljima, dok su prugu kod Huma na više mjesta razorili.[1080]

O stanju u gradu Dubrovniku i njegovoj okolici, kuda se već danima povlačila njemačka vojska iz Grčke, Albanije i Crne Gore, kao i vojska i tijela vlasti NDH, svjedoči izvješće Okružnog komiteta KPH-a Dubrovnik od 10. rujna 1944. upućeno Okružnom komitetu KPJ-a za južnu Hercegovinu. Prema njemu u Dubrovniku domobrani prelaze u partizane te su 8. rujna 1944. u akciji ilegalaca NOP-a glavni sudionici bili vojnici Hrvati iz njemačke 369. legionarske „vražje" divizije koji su srušili most u Rijeci Dubrovačkoj i potom prešli u partizane.[1081]

Tako su 25. rujna 1944. partizani kontrolirali cijeli kotar Nevesinje, osim kasabe, cijelo Gacko, cestu Gacko-Bileća, otpočeli su napad na Bileću, a kontrolirali su veći dio Crne Gore, put Nikšić-Grahovo-Trebinje i okolicu oko Dubrovnika, i srušili su most u Rijeci Dubrovačkoj. S druge strane četnički komandanti su očajnički iz Trebinja tražili uspostavljanje mostobrana sa engleskom vojskom na obali Jadrana u dužini od 16 km.

Prva nelogičnost u zapovjedima četničkog komandanta majora V. Lukačevića pojavila se u zapovijedi od 25. rujna 1944. gdje major traži da dio Četničke brigade Bileća otpočne napad preko planine Viduše ka Trebinju, a već je Bilećka četnička brigada prisutna u Trebinju s tri svoja bataljona i to napadnuta iz smjera Gacka od partizana. Istodobno kapetan Milorad Popović, Komandant Nevesinjskog četničkog korpusa 25. rujna 1944. god. u 13h i 15 minuta izvješćuje majora V. Lukačevića da je prema Humu i Popovu polju zaposjednut položaj, kao i prema Dubrovniku, da je komoru i zarobljene sproveo u selo Zgonjevo, da su zarobljeni domobrani koje su negdje partizani mobilizirali, a oni su im pobjegli želeći ući u Trebinje, znaju samo da su bili u 14. hercegovačka partizanskoj brigadi. Komandant Popović dalje pita majora V. Lukačevića gdje je pukovnik Petar Baćović sa snagama sa sjevera, kakvo je stanje

1079 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9271, izvješće Četničke brigade Nevesinje od 24. rujna 1944. Nevesinjskom četničkom korpusu o partizanima, njihovoj propagandi i zarobljenim vojnicima NDH.
1080 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. 3789/1, izvješće Okružnog komiteta KPJ-a za južnu Hercegovinu Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu o stanju četnika u Trebinju.
1081 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. 3790/1 izvješće Okružnog komiteta KPH-a Dubrovnik, 10. rujna 1944., Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu o stanju u Dubrovniku.

u Nevesinju, kod Gacka, u Crnoj Gori i Srbiji, i hoće li se brzo uspostaviti veza s Englezima?[1082]

Očito, kapetan Milorad Popović, unaprijeđen tijekom srpnja u čin kapetana, školovan časnik vojske Kraljevine Jugoslavije, postavio je nekoliko logičnih pitanja. Treba istaći pitanje stanja u Srbiji jer je Crvena armija iz Bugarske i Rumunjske već zakoračila na njezino tlo, a kao saveznike priznaje samo komuniste. Koliko je situacija oko Trebinja bila složena i napeta pokazuje to što je 25. rujna 1944. god. prijepodne iz četničkog Štaba za Hercegovinu i južnu Dalmaciju zapovjednik major V. Lukačević uputio već drugu zapovijed, s 8 točaka:

1. Da komandant Dubrovačkog odsjeka, poručnik Gutić, odmah na dosadašnje položaje rasporedi Dubrovačku četničku brigadu i svoj 6. Bataljon, s svojim Prvim i Petim bataljonom da se uputi u selo Zgonjevo kamo treba uputiti i sve komore (selo se nalazi na putu iz Trebinja u Herceg Novi), dok će na sektoru Huma i Jasenice i dalje ostati 7. bataljon Nevesinjske četničke brigade, kojem treba dodati Šumski četnički bataljon.
2. Komandant 7. pljevaljskog bataljona treba se hitno javiti u selo Zgonjevo.
3. Komandant Jurišnog bataljona treba se uputiti s vojskom ka Humu.
4. Komandant 2. jurišnog bataljona Gatačke četničke brigade treba se žurno uputiti u Komandu Gatačke brigade u selo Volujec.
5. Poručnik Mihailo Koprivica s Vardiškim četničkim bataljonom ostat će u selu Mostaći i isturit će osiguranja k selima Trebijevo i Zagora.
6. Komandant 7. bataljona Nevesinjske četničke brigade ostat će na osiguranju Huma.
7. Načelnik Štaba ove Komande s komorom poći će u selo Biograd
8. Vojvoda Radojica Perišić poći će sa zarobljenicima u selo Zgonjevo.[1083]

Treba svemu ovome dodati snage koje su se nalazile u gradu Trebinju koje pod svaku cijenu četnici žele razoružati. U kasarni u Trebinju nalazila se komanda 369. grenadirskog puka njemačke 369. legionarske "vražje" divizije sa prištapskim dijelovima i Prvim

1082 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9281, izvješće od 25. rujna 1944. majoru V. Lukačeviću o stanju oko Trebinja i raspitivanju o položaju četnika majora P. Baćovića iz istočne Bosne upućeno od kapetana Miodraga Popovića.

1083 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9278, zapovijed iz Štaba majora V. Lukačevića za Hercegovinu i južnu Dalmaciju od 25. rujna 1944. u 11 sati i 25 minuta o novom rasporedu snaga oko Trebinja i novim zadaćama četnika.

bataljonom, potom u vojsci NDH 5. četa Prve domobranske bojne 9. posadnog zdruga, četa Muslimanske hrvatske milicije, Tenkovska četa i Divizion artiljerije.[1084]

U poslijepodnevnim satima iz četničkog Štaba Komande za Hercegovinu i južnu Dalmaciju major V. Lukačević uputio je zapovijed komandantu Nevesinjske četničke brigade da čvrsto drži položaj, da ne dozvoli nikakav prodor neprijatelja ka Trebinju, da ne vrši nikakve vojne operacije prema kotaru Dubrovnik bez suglasnosti komandanta Dubrovačke četničke brigade dr. Nike Svilokosa, da se ne vrši nikakva propaganda oko Dubrovnika, jer nije dobro vršiti nikakvu vojnu operaciju jer ne poznaju teren, a to bi moglo donijeti nesagledivu štetu. Navodi da četnici i dalje drže Trebinje u okruženju, a za noćas je odgođen napad na grad jer su partizani izveli napad s leđa i zauzeli sela Lastvu i Konjsko te se sada s njima vode pregovori.[1085]

Dva dana vladalo je iščekivanje oko Trebinja i pregrupiranje snaga kod četnika i partizana, a 28. rujna 1944. izdana je nova zapovijed iz četničke Komande za Hercegovinu i južnu Dalmaciju, s potpisom majora Lukačevića, da se odmah pokrene cijeli Trebinjski četnički korpus u borbu protiv partizana koji dolaze sa sjevera, a ne u zauzimanje grada.

U prethodnom dokumentu koji smo naveli stoji da su partizani ušli u Lastvu i Konjsko te da četnici i partizani vode nekakve pregovore, a u gornjem dokumentu, kojeg je dio naveden, jedan četnički komandant tvrdi da je njemački kurir otišao u četničku Komandu na neke pregovore. Ni četnički ni partizanski izvori tih dana rujna 1944. ne spominju da su na bilo kakav način međusobno kontaktirali, o tomu ne pišu u memoarima ni četnički ni partizanski sudionici, osim Vlade Šegrta, prvog čovjeka u NOP-u za Hercegovinu. koji je u memoarima opisao spomenuti detalj. Prema njemu, dok su partizani opsjedali Bileću i pripremali napad na sela oko Trebinja, Ljubinja, Stoca i Nevesinja, dobio je pismo od majora V. Lukačevića, koji se predstavio kao četnički komandant za Bosnu i Hercegovinu i Sandžak, a pismo je stiglo putem kurira iz okolice Nevesinja. U pismu se navodi da je major Lukačević dobio zapovijed od svoje Više komande da žurno uspostavi veze s partizanima radi zajedničke borbe protiv Nijemaca, koje oni već danima vode u Trebinju, i da on raspolaže s deset do dvanaest tisuća četnika iz istočne Bosne, Sandžaka i Hercegovine. Vlado Šegrt, komandant partizanske 29. Hercegovačke divizije NOVJ-a kratko je odgovorio da „sa izdajnicima

1084 S. VUKOREP, *navedeno djelo*, Zagreb, 2005., str. 30.
1085 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9286, zapovijed od 25. rujna 1944 u večernjim satima komandantu Nevesinjske četničke brigade od Štaba Komande za Hercegovinu i južnu Dalmaciju da ništa ne poduzima prema Dubrovniku i da zatvori prilaze Trebinju.

nećemo pregovarati“ te je svim brigadama Divizije na terenu zapovjedio opći napad na četnike.[1086]

Iza ovoga se krije i zapovijed majora V. Lukačevića Trebinjskom četničkom korpusu u okolici Trebinja da 29. rujna 1944. sa svojim snagama otpočne napad na partizane koji su sa sjeverne strane pritiskali kotar Trebinje. U zapovijedi se precizira da četničke snage od Arslanagića mosta otpočnu napad ka Lastvi, a potom da produže ka Ljubomiru, gdje je već bio Štab partizanske 29. Hercegovačke divizije, kod Bileće. Također, na drugoj strani grada Trebinja ka Popovu polju da se odbace partizanske snage koje se nalaze na lijevoj obali Trebišnjice. Pojačane su četničke snage na putu Trebinje - Dubrovnik gdje je od Kisića, komandanta Gatačke četničke brigade, pristigao bataljun. Konjički potporučnik Mitar Davidović izvješćuje da njemačka kolona nadire iz Dubrovnika ka Trebinju, a trenutno je zaustavljena kod Radovan Ždrijela.

Iz Lukačevićeva Štaba se također traži da se svi četnici koji su se istakli u borbama oko Trebinja popišu i predlože za pohvale i odlikovanja jer je to bitno za operaciju u Trebinju protiv Nijemaca, koju prate Saveznici, naročito Amerikanci, što je vrlo bitno za buduće odnose. Iz Trebinjske četničke brigade dojavio je Đuro Vučinić da se je njemački kurir uputio u četničku Komandu u okolici Trebinja na neke pregovore s obzirom na težak položaj u kome su se Nijemci našli. Na kraju zapovijedi je naglašeno da se Nijemci koji nadiru iz Dubrovnika po svaku cijenu moraju zaustaviti.[1087]

Na ovu zapovijed kapetan Milorad Popović, komandant Nevesinjskog četničkog korpusa, odgovorio je 29. rujna 1944. u 14 sati da je zapovijed neizvediva iz tri razloga: prvo, što su partizani već zauzeli desnu obalu Trebišnjice; drugo, što su svi mostovi porušeni, a rijeka Trebišnjica je nadošla zbog jesenjih kiša; i treće, snage korpusa su razbacane na položajima duž željezničke pruge Uskoplje-Biograd-Volujac, a očekuje se napad njemačke kolone iz smjera Dubrovnika, a uz to četnici su iscrpljeni, gladni i nisu spremni za ovakav pokret i borbu s partizanima. Kapetan Milorad Popović daje prijedlog da se određenim snagama partizani napadnu na potezu sela Zubci, potisnu preko Gljive i Moska ka Ljubomiru, da se ubaci bataljun komandanta Kisića, koji najbolje pozna taj teren, i da se istog momenta otpočne s jačim napadom četnika sa sjevera kako bi partizani bili razbijeni. Na kraju svog prijedloga kapetan Milorad Popović tvrdi da je problem sve to u kratkom razdoblju

1086 V. ŠEGRT, *navedeno djelo*, Sarajevo, str. 419. - 420., piše opširno o pismu četničkog majora V. Lukačevića i partizanskom odgovoru da s četnicima nema više nikakvih pregovora.
1087 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9309, zapovijed i izvješće četničke Komande za Hercegovinu i južnu Dalmaciju od 28. rujna 1944. o stanju oko Trebinja, napadu na partizane, i blokadi Nijemaca od Dubrovnika prema Trebinju.

organizirati, jer nema ni radiovezu, kuriri su spori, pa moli V. Lukačevića da o svemu razmisli, da ga savjetuje kao dobar poznavalac situacije na terenu, ali da će po zapovijedi učiniti sve u svojim mogućnostima.[1088]

Ova zapovijed majora Lukačevića i odgovor kapetana Popovića su konačni znaci četničkog vojnog sloma jer nisu imali odgovor na partizanski napad sa sjevera od Gacka, ni od obale, odakle su napadali partizani Druge dalmatinske brigade, ni sa istoka od granice s Crnom Gorom. Major Lukačević i kapetan Popović bili su svjesni da treba izvesti jak protuudar na partizane, ali oni za takvo što nisu imali ni vremena ni ljudstva ni logistiku, a nestajalo je i streljiva. Bileća, koju je branio Miloš Kureš, već je bila u ozbiljnim poteškoćama jer su je partizani žestoko napadali i po prvi puta engleskim topovima koji su stigli avionima u Gatačko polje.[1089]

Okružni komitet KPJ-a za južnu Hercegovinu krajem rujna 1944. izvješćuje 29. Hercegovačku diviziju da su četnici dosta brojni i jako grupirani oko Trebinja, a da su partizani u manjim grupama smješteni u Popovu polju i uz obalu Jadranskog mora.[1090]

Partizani su dobro znali da četnicima neće doći vojna pomoć iz istočne Bosne s kojom su četnički komandanti računali kod Trebinja, pa su stoga bez većih problema stezali obruč sa sjevera oko Bileće želeći upravo tu četnicima nanijeti ključni poraz. Kako je četnicima izostala pomoć iz istočne Bosne, sa zapadne strane od Popova polja ka Trebinju, određene napade izveli su četnici Stolačke četničke brigade udarivši partizane bočno, oko Berkovića, Hatelja i Trusine, kako bi učvrstili putnu komunikaciju Nevesinje-Berkovići-Bileća-Trebinje. Četnici iz Stolačke četničke brigade duž željezničke pruge kod Hrasna su napali partizane, gdje su zapalili školu i nekoliko kuća, ali u toj akciji poginuo je Mitar Trifković, komandant Četničke čete Prebilovci.[1091]

Vraćajući se nakratko situaciji na potezu Trebinje-Bileća ključnih dana od 25. do 30. rujna 1944. moramo istaći tri momenta koja u svojim memoarskim zapisima bilježe partizanski sudionici, o čemu četnici nisu izvijestili iz nekih razloga. Prvo, četnici iz istočne Bosne, tj. Četničke brigade Kalinovik i Foča imali su zadaću oko 25. rujna zauzeti Gacko i ojačati leđa Bileći i Trebinju, kako bi četnici izvršili svoj planirani zadatak, ali su te dvije brigade četnika na prilazu Gacku iz smjera Izgori i Vrba uspjeli razbiti partizani iz dviju

1088 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9316, odogovor kapetana Milorada Popovića, komandanta Nevesinjskog četničkog korpusa majoru V. Lukačeviću 29. rujna 1944. o nemogućnosti napada na partizane kod Trebinja.

1089 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd, 1998., str. 85.

1090 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. K2063, izvješće s kraja rujna Okružnog komiteta KPJ-a za južnu Hercegovinu upućeno 29. hercegovačkoj partizanskoj diviziji o stanju četnika kod Trebinja.

1091 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR.: K2036, izvješće iz rujna 1944. Kotarskog/Sreskog komiteta SKOJ-a Stolac Okružnom komitetu SKOJ-a za južnu Hercegovinu o četničkom napadu na Hrasno i okolicu Berkovića.

brigada. O žestini borbi kazuje činjenica da su poginula dva četnička komandanta bataljona, a poginulih četnika bilo je 20.[1092] Drugo, tih dana s prostora Kalinovika, Uloga, Oblja i Nevesinja preko Trusine i Berkovića uputila se formacija četnika koju su u okolici Berkovića porazile 13. i 14. hercegovačka partizanska brigada. Doživjevši poraz četnici se nisu priključili Ljubinjskoj četničkoj brigadi na putu za Popovo polje i Trebinje.[1093] I treće, što su četnici propustili navesti, a najčešće se odnosilo na prepisku majora V. Lukačevića i kapetana Milorada Popovića, jest pitanje je li bilo borbi ključnog 30. rujna 1944. na potezu od Trebinja ka Bileći? Dok pisci memoara partizani ističu da su četnici krenuli preko sela Jasen i Mosko u razbijanje partizana na putu ka Ljubomiru i Bileći, ali su doživjeli poraz od 13. i 14. hercegovačke partizanske brigade te su se uz veće gubitke povukli ka Trebinju.[1094] Ključnog datuma 30. rujna 1944. partizanske postrojbe su do večernjih sati uspjele ovladati predgrađem Bileće i ozbiljno uzdrmati četničku obranu grada što svjedoči i četnički komandant Miloš Kureš i svi partizanski sudionici u svojim pisanim memaorima.[1095]

Načeta četnička obrana u Bileći sve je više popuštala, pomoć od Trebinja je izostala, kao i sa sjevera od četnika iz istočne Bosne. Tako su partizani ušli u Bileću 2. listopada 1944. u večernjim satima.[1096] Ulaskom partizana u Bileću četnicima je s vojnog gledišta nastala vrlo teška situacija, koja je iznjedrila još veći vojni poraz, a da sami nisu bili ni svjesni što im se događa. Naime, po padu Bileće četnički komadant Miloš Kureš povukao se u selo Ćepelicu, ali je u gradu ostao centar veze koji je pao u ruke partizanima s glavnim vezistom. Načelnik OZNA-e za Hercegovine, Slobodan Šakota s Čedom Kaporom i Vladom Šegrtom prepoznao je četnika vezista koji je isti posao obavljao i u srpnju 1943. kod Oblja kada su partizani uhvatili četničkog majora Jovu Pantića i Fehima Musakadića te ih strijeljali, a vezista su pustili kući. On im je odao šifrovnik za komandanta četnika za istočnu Bosnu i Hercegovinu vojvodu Petra Baćovića i komandanta Štaba operacija za Hercegovinu i južnu Dalmaciju majora Vojislava Lukačevića. Tako su partizani uspostavili vezu s vojvodom Baćovićem i majorom Lukačevićem kod Trebinja. Vojvoda Baćović je otkrio da neće slati četničke snage u Hercegovinu jer sami trpe napade od partizana, već će poslati bataljon četnika koje veza treba dočekati kod Kifina Sela i Fojnice, a da Englezi ulaze u Dubrovnik i za dva dana dolazi kralj

1092 SKUPINA AUTORA, *Hercegovina u NOB-u*, Beograd, 1961., str. 817., D. Đukanović piše o posljednjim partizanskim operacijama u Hercegovini do kraja rata.
1093 *Isto*, str. 818.
1094 *Isto*, str. 819.
1095 M. Kureš u navedenom djelu opširnu opisuje borbu četnika za očuvanje Bileće kao i svi sudionici NOP-a i gotovo da nema nikakve razlike u prikazivanju i opisivanju borbi za Bileću.
1096 M. Kureš u svojim memoarima ističe da su partizani osvojili BIleću 2. listopada 1944. s čim se slaže i Vlado Šegrt u svojim memoarima, kao i drugi partizanski kroničari, usput ističući da su četnici imali velike gubitke.

za njima.[1097] Partizanima je bilo jasno da opasnosti od četnika iz istočne Bosne više nema. Četnicima su pripremili zasjedu kod Kifina Sela i Fojnice. Od majora Lukačevića su doznali da će on brzo ući u Trebinje, a potom u Dubrovnik jer za dva dana stižu engleski vojnici, kralj i vlada, da je sa Nijemcima postigao dogovor o nenapadanju u Trebinju i Dubrovniku prilikom sastajanja sa engleskom vojskom.

Ovakav sustav razgovora trajao je čak četiri dana, dok peti dan komandant Četničke brigade Bileća Miloš Kureš, koji se tih dana iz Bileće preko Gatačkog polja povlačio ka planini Zelengori, nekako obavijestio Komandu istočne Bosne i Hercegovine o padu Bileće i partizanskoj prevari.[1098] Na kraju, Miloš Kureš ističe da je u obrani Bileće u sedmodnevnim borbama od 25. rujna do 2. listopada 1944., što izravno u borbama što u partizanskoj odmazdi po ulasku u grad, poginulo ili strijeljano oko 400 četnika.[1099]

6.5. Poraz četničkih postrojbi početkom listopada 1944., prijelaz većine četnika u partizanske redove i povlačenje dijela četnika u smjeru Bosne

Listopad 1944. godine je mjesec sloma četničkih postrojbi u istočnoj Hercegovini. On se nije dogodio preko noći. U prethodnim poglavljima intezivno smo opisali sve značajnije aktivnosti četničkog pokreta u borbi za prostor istočne Hercegovine koja se trebala naći kao etnički čist prostor u sklopu Velike Srbije.

Četnici su već u prvom dijelu rujna 1944. izgubili strateški i prometno važna mjesta Gacko i Avtovac. A potom su do kraja mjeseca izgubili još niz sela po kotarevima istočne Hercegovine. No, najveći gubitak za četnike u Hercegovini bio je pad Bileće, najjačeg četničkog uporišta, koju su partizani nakon sedmodnevnih borbi zauzeli 2. listopada 1944. Pad Bileće predstavljao je odlučujući udarac od koga se više u Hercegovini četnici nisu mogli oporaviti i trenutak kada su partizani preuzeli vojnu dominaciju.[1100] Obje partizanske brigade koje su zauzele Bileću bez stajanja krenule su u smjeru Trebinja, gdje su se već nalazile dvije partizanske brigade 29. hercegovačke divizije NOVJ-a, 2. dalmatinska brigada, i Južnohercegovački partizanski odred uz partizanski bataljon s crnogorsko-hercegovačke granice. Navedene jedinice već su četiri-pet dana intenzivno napadala četnike iz smjera Lastve, a sa zapadne strane iz više sela Popova polja. Dolaskom još dviju partizanskih brigada

1097 V. ŠEGRT, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1965., str. 422., opširno piše o upadu partizana u radiovezu četničkoj Komandi vojvode Petra Baćovića i majora Vojislava Lukačevića.
1098 V. ŠEGRT, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1965., str. 423.
1099 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd, 1998., str. 87.
1100 SKUPINA AUTORA, *Hercegovina u NOB-u*, Beograd, 1961., str. 820., piše D. Đukanović.

iz Bileće, 10. i 12., dok su 13. i 14. partizanska brigada već bile raspoređene u okolici Trebinja. Bilo je jasno da četnicima samo preostaje da se povuku ka sjevernoj Hercegovini jer čak ne mogu ni prihvatiti borbu jer su partizani bolje naoružani, bolje opskrbljeni streljivom, a po prvi puta imali su topove i bolju logistiku.

Još je ostalo pojasniti što se događalo s četnicima koji su tijekom rujna 1944. partizani zarobili od Avtovca, Gacka do Bileće u okolici Plane i Dabarskom polju, selima prema Trebinju i prostoru ka crnogorskoj granici. O tomu četnička izvješća uopće ništa ne pišu. Dijelom su o ovoj problematici šutjeli i izvori NOP-a. Ipak, o ovome je pisao prvi čovjek partizanskog pokreta u Hercegovini, Vlado Šegrt, u svojim memoarima gdje ističe da je četnicima koji nisu učinili zločin nad partizanima i njihovim obiteljima ponuđeno da se odmah priključe partizanima i pođu u borbu na Bileću, Trebinje, Dubrovnik, Ljubinje, Berkoviće, Stolac i Nevesinje, tj. u borbu protiv četnika, NDH i Nijemaca. Šegrt čak tvrdi: "mobilizirali smo četnike u Bileći koje smo pokupili iz bunkera koji su koji sat ranije pucali na nas partizane i potom ih uputili sa partizanima na Trebinje". Ističe da su se partizani ljutili što su se četnici mobilizirali, da je bilo otpora i vrlo ružnih riječi, ali da je tu odluku sam smatrao ispravnom.[1101]

Napad partizana na Trebinje i okolicu počeo je 3. listopada 1944. u jutarnjim satima i trajao je cijeli dan i noć iz svih smjerova. Vlado Šegrt, komandant 29. Hercegovačke divizije NOVJ, i zapovjednik svih partizanskih operacija u Hercegovini tijekom jeseni 1944. god. uputio je sve raspoložive snage na Trebinje. Ostavio je samo brigadu između Nevesinja i Gacka kao zaštitnicu sa sjeverne strane, koja je usput čistila teren od raznih skrivenih i razbijenih četničkih skupina. Sam Šegrt ističe da se stalno bojao poruke majora Lukačevića da će četnici Nijemcima predati Trebinje, što bi značilo još veće borbe nego za Bileću.[1102]

Da se pretpostaviti da je Nijemce i četnike iznenadila silina napada na Trebinje. Jednostavno nisu mogli izvesti nikakav vojni manevar, niti su imali pojačanja s bilo koje strane, pa su se počeli povlačiti 4. listoapda 1944. popodne, Nijemci ka Dubrovniku, a ka Ljubinju i sjevernoj Hercegovini, dok su partizani uzimati dio po dio Trebinja. Međutim, situacija se za partizane pogoršala jer svi njemački vojnici nisu uspjeli izići iz grada Trebinja zbog toga što im je 14. hercegovačka brigada presjekla put ka Dubrovniku. Dio Nijemaca

1101 V. ŠEGRT, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1965., str. 424., piše o mobilizaciji četnika u partizane oko Bileće, Gacka i Trebinja u rujnu i listopadu 1944. godine.
1102 V. ŠEGRT, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1965., str. 424.

vratio se u grad i zabarikadirao pružajući otpor sve do 6. listopada 1944. kada su u potpunosti vojno poraženi.[1103]

U Trebinju su četničke snage doživjele potpuni slom. Više nije postojao Nevesinjski četnički korpus, niti je više ozbiljno djelovala nijedna četnička brigada na tom prostoru. Ostaci četnika uputili su se prvo ka selu Duži u okolici Trebinja, potom rubom Popova polja k Ljubinju, Hrgudu, Žegulji, Trusini i Nevesinju.[1104]

Očito zauzeti vojnim djelovanjem oko Bileće i Trebinja ni četnici ni partizani nisu sastavili nikakvo izvješće tijekom ovih pet-šest dana. Tako tek 3. listopada 1944. Okružni komitet KPJ-a za južnu Hercegovinu izvješćuje Oblasni komitet KPJ-a za Hercegovinu da su Nijemci i ustaše ojačali svoje snage oko Stoca, na Dubravama te da su strijeljali članove KPJ-a i više partizanskih simpatizera, a u selu Ortiješ u mostarskom kotaru ubili su 60 Srba. Okružni komitet također navodi da su četnici pristigli u Ljubinje iz okolice Trebinja, ističući da su imali oko 150 poginulih u sukobima sa 12. Hercegovačkom partizanskom brigadom.[1105] Autor knjige *Ljubinje i Popovo polje 1941-1945.* ističe da četnici majora V. Lukačevića koji su se vraćali iz trebinjske šume bili vrlo okrutni. Zauzeli su Ljubinje i zadržali se u gradu od 4. do 6. listopada te se uputili ka Hrgudu i Nevesinju.[1106]

Okružni komitet KPJ-a za sjevernu Hercegovinu uputio je izvješće Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu 8. listopada 1944. gdje izvješćuje da su partizani u potpunosti zauzeli Gacko, Avtovac i Bileću i da su uveli narodnu vlast, ali da na terenu ima poteškoća, pojavilo se škriparenje, odnosno četnici se skrivaju po šumama, brdima i planinama te šire propagandu među srpskim narodom da će doći kralj, i da će se uspostaviti monarhistička Jugoslavija, a da će Englezi razoružati partizane. U izvješću se ističe da su partizani postigli veliki uspjeh jer su iz zasjede ubili komandanta Gatačke četničke brigade Branka Mastilovića.[1107] Da je partizanski cilj bio likvidirati sve visoke četničke komandante vidi se i u memoarima Miloša Kureša, komandanta Bilećke četničke brigade, koji iznosi podatak da su partizani likvidirali komandanta Četničke brigade Trebinje, Vladu Milojevića, poslije ulaska u Trebinje, u njegovom rodnom selu, iz klasične zasjede.[1108]

1103 *D. Đukanović*, „Završne operacije za oslobođenje Hercegovine“, *Hercegovina u NOB*, Beograd, 1961., str. 820., vidi S. VUKOREP, *navedeno djelo*, Zagreb, 2005., str. 30.
1104 SKUPINA AUTORA, *Hercegovina u NOB*, Beograd, 1961., str. 821.
1105 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. 25/2828, izvješće Okružnog komiteta KPJ-a za južnu Hercegovinu Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu od 3. listopada 1944 o stanju četnika i jačanju njemačkih i ustaških snaga na Dubravama.
1106 S. A. RADIĆ, *navedeno djelo*, Ljubinje, 1979., str. 150. - 151.
1107 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. 137/3486, izvješće Okružnog komiteta KPJ-a za sjevernu Hercegovinu Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu o stanju u Gacku i Bileći i ubojstvu komandanta Četničke brigade Gacko.
1108 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd, 1998., str. 91.

Poslije poraza kod Trebinja gotovo da se raspao četnički zapovjedni lanac i došlo je do prekida pisane komunikacije. Tek 4. listopada 1944. god. četnički oficir u obilasku terena na prostoru kotara Mostar i Konjic podnosi izvješće komandantu Nevesinjskog četničkog korpusa, kapetanu Miloradu Popoviću. Oficir ističe da još postoje ostaci Mostarske četničke brigade oko Mostara, u Malom Polju, na Hodbini, u Ortiješu, Raštanima, Raškoj Gori, na Zijemljima i u Bijelom Polju, ali da je moral loš, gotovo nikakav, da četnici nisu sposobni za nikakvu vojnu akciju, da je među njima najaktivniji lokalni komandant čete Risto Greda čiju ostavku četnici traže. Ništa bolje stanje nije u Četničkoj brigadi Konjic stiješnjenoj na malom prostoru između muslimanskih milicija i partizana koji sve više međusobno surađuju.[1109]

Komandant Četničke brigade Konjic uputio je 10. listopada 1944. izvješće Nevesinjskom četničkom korpusu u kojem javlja da su partizani 9. i 10. listopada 1944. god. napadali Konjic, ali bez uspjeha jer grad brane njemačke i snage NDH. Šalje i druge vijesti iz Konjica i to da je ustaša Dedić predao oružje i steljivo partizanima pobjegavši iz Konjica, da je nadbiskup sarajevski Šarić napustio Sarajevo i pobjegao u Italiju, da Ozrenski četnici razoružavaju Nijemce, da su četnici zauzeli Zavidoviće i Han Pijesak i da spremaju napad na Sarajevo, da ima vrlo lošu suradnju s Muslimanima koji su se okrenuli partizanima i da trenutno njegova brigada drži položaj Vrabač-Ljubina-Tisovica-Djevojački kuk-Gola glava i da je u dodiru s četnicima iz sela Zijemlje.[1110]

Četnici s juga Hercegovine poslije poraza kod Trebinja više nisu uputili nijedno izvješće ni iz Trebinjskog četničkog korpusa ni iz Četničke brigade Trebinje, kao ni iz Četničkih brigada Ljubinje i Stolac, ali partizani stalno izvješćuju o odnosima i vojnim relacijama prema četnicima poslije ulaska u Trebinje 6. listopada 1944. Tako već 13. listopada 1944. Kotarski (Sreski) komitet KPJ-a Ljubinje izvješćuje Okružni komitet KPJ-a za južnu Hercegovinu da se mobilizacija u partizane u Popovu polju i Ljubinju provodi dobro, ali da po selima oko Ljubinja ima velik broj skrivenih četničkih grupa koje ometaju mobilizaciju propagandom.[1111] Već sutra Okružni komitet KPJ-a za južnu Hercegovinu izvijestio je Oblasni komitet KPJ-a za Hercegovinu da su tijekom listopada partizanske brigade postigle vojne rezultate oslobodivši gotovo cijelu južnu Hercegovinu, da su potom razbile sve četničke

1109 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9320, izvješće četničkog terenskog oficira od 4. listopada 1944. o stanju četnika u kotarevima Mostar i Konjic.
1110 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-9245, izvješće komandanta Četničke brigade Konjic 10. listopada 1944. Nevesinjskom četničkom korpusu o stanju brigade i ostalim vojnim zapažanjima.
1111 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. Dokument bez broja, izvješće Kotarskog/Sreskog komiteta KPJ-a Ljubinje od 13. listopada 1944. Okružnom komitetu KPJ-a za južnu Hercegovinu o stanju mobilizacije u partizane i stanju četnika oko Ljubinja i u Popovu polju u listopadu 1944. godine.

vojne jedinice, čiji se ostaci skrivaju po zabitim selima, u šumama i brdima, i da se provodi mobilizacija u partizane.[1112]

Kada su partizanske postrojbe osvojile prostor Gacka, Bileće, Trebinja i Ljubinja i sva sela na prostoru Dabarskog i Fatničkog polja, partizanima je bio cilj izići na Jadransko more i uspostaviti kopneni mostobran sa engleskom vojskom. Na tom putu 29. hercegovačka divizija trebala je zauzeti Dubrovnik, Rijeku Dubrovačku, Župu Dubrovačku, Cavtat, Konavle i Herceg Novi. Na putu ka Dubrovniku na trebinjsko-dubrovačkoj površi od 6. do 15. listopada 1944. nalazio se major V. Lukačević, o čemu nema pisanih dokumenata u četničkoj koresponenciji. No, Vlado Šegrt opisao je majora Lukačevića kao lukavog i sposobnog oficira Kraljevine Jugoslavije koji je očajnički želio uspostaviti vezu s Englezima. Stoga je Šegrt aktivirao cijelu 11. Hercegovačku partizansku brigadu da razbije četničke skupine majora Lukačevića prije polaska ka Dubrovniku.[1113] Ipak, major Lukačević u tjedan dana iščekivanja i sukoba s partizanima uspio se povući u okolne šume i tako oslobodio put partizanima. Tri partizanske brigade su otpočele napad na Dubrovnik 16. listoapda 1944. i u popodnevnim satima 18. listopada 1944. u potpunosti su ovladale gradom i okolicom do Rijeke Dubrovačke i južnije do Župe Dubrovačke, Cavtata i Konavli.[1114]

S obzirom da je u sljedećih tjedan dana partizanima u ruke pala cijela južna Dalmacija zauzimanjem Metkovića 26. listopada 1944. time su uništena dva četnička uporišta, grad Dubrovnik s okolicom i selo Glušci i njegovoj okolici kotara Metković. Tako su četnici u južnoj Dalmaciji prestali postojati.

U razdoblju od 25. rujna do 6. listopada 1944., pratili smo sudjelovanje Dubrovačke četničke brigade koja se nalazila negdje uz prugu Trebinje-Dubrovnik čiji su pripadnici imali uglavnom ulogu kurira i vodiča po okolnim selima iznad Dubrovnika drugim četničkim brigadama. Po svemu sudeći, Dubrovačka četnička brigada u potpunosti se raspala tijekom čišćenja terena od 6. do 15. listopada 1944. Ostala je nepoznata sudbina komandanata dr. Nike Svilokosa i dr. Toše Perovića.[1115] U radu smo istakli da je grupa četničkih prvaka u Trebinju još od ljeta 1944. imala želju da se osnuje Dubrovački četnički korpus. U tom

1112 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. 3904/1, izvješće Okružnog komiteta KPJ-a za južnu Hercegovinu od 16. listopada 1944. Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu o stanju četnika i mobilizaciji u partizane.
1113 V. ŠEGRT, *navedeno djelo,* Sarajevo, 1965. Autor opširno iznosi činjenice o majoru V. Lukačeviću koji u razdoblju od 6. do 15. listopada 1944. godine, grčevito pokušava uspostaviti mostobran s engleskom vojskom kod Dubrovnika.
1114 D. ĐUKANOVIĆ, "Završne operacije...", *Hercegovina u NOB,* Beograd, 1961., str. 822. Piše o oslobođenju Dubrovnika i južne Dalmacije, kao i TODOR RADOŠEVIĆ, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije, 1. 9. - 9. 12. 1944.*, Beograd, 1965.
1115 M. BODROŽIĆ, „Dubrovnik u narodnooslobodilačkoj borbi...", *nav. dj.*, str. 1087.

razdoblju je osnovana Četnička brigada Dubrovnik, ali nije imala ljudstva ni za bataljon, a u prvom ozbiljnijem pohodu partizana ona se raspala.[1116]

Znakovito, o četnicima koji su se u oklolici Dubrovnika predali partizanima (kao i pojedinci u samom gradu) Vlado Šegrt, komandant 29. Hercegovačke divizije, bilježi da su ih s domobranima mobilizirali u partizane. Njegovo je rezoniranje bilo takvo da rat ističući da još nije okončan i da se svi mogu dokazati u partizanima.[1117]

U Glušcima 23. rujna 1944., dok su četnici počeli opkoljavati Trebinje da bi ga preuzeli od Nijemaca, Nijemci su opklolili selo, pohvatali stanovnike i odvezli ih u smjeru Mostara, navodeći da četnici iz Glušca nisu htjeli sudjelovati u borbama protiv partizana, a kod Nijemaca postajala je sumnja da pojedini upravo s njima surađuju.[1118] Privedene su u Mostaru selektirali. Zdrave, mlade i sposobne su Nijemci odveli na rad u Njemačku, starije su pustili doma, a dio stanovništva su ustaše transportirale u logor Jasenovac.[1119] Dio ljudi koji se skrio od njemačke potjere kod Hrvata u susjednim selima mjesec dana kasnije pridružio se partizanima.[1120]

Budući da su gotovo isti dan partizanske snage 26. listopada 1944. ušle u Stolac, Prebilovce, Čapljinu i Metković, nestala je i Stolačka četnička brigada. Time su nestala četnička oko Stoca, u kotaru Čapljina, Tasovčića, Prebilovaca i sela Glušci u kotaru Metković.[1121] S mjesecom listopadom 1944. god. četnici su u potpunosti nestali u južnoj Dalmaciji, a u Hercegovini su još funkcionirali oko Nevesinja, djelovala je i Četnička brigada Konjic s nekoliko pasivnih četa u okolici kotara Mostar koje nisu predstavljale bitnu vojnu formaciju.

Treba navesti još nekoliko bitnih stvari koje su se događale u vezi s četnicima u listopadu i studenom 1944. godine. Pismom iz Islamske vjerske zajednice hafiz Muhamed Pandža upućenom Ibrahimu Šatoru u Južnohercegovačkom partizanskom odredu potkraj listopada osuđuje četničku politiku i četničke zločine, osuđuje četničku manipulaciju Muslimanima i daje punu potporu Južnohercegovačkom partizanskom odredu o mobilizaciji Muslimana u partizane.[1122] Već dva dana kasnije 31. listopada 1944. Okružni komitet KPJ-a za sjevernu Hercegovinu izvješćuje Oblasni komitet KPJ-a za Hercegovinu da je u potpunosti oslobođeno Gacko, Avtovac i Bileća, da su partizani u Trebinju i na obali Jadrana, da je u

1116 *Isto*, str. 1087.
1117 V. ŠEGRT, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1965., str. 431.
1118 J. RAGUŽ, *navedeno djel*o, Metković-Zagreb, 2004., str. 23.
1119 *Isto*, str. 23.
1120 *Isto*, str. 23.
1121 D. ĐUKANOVIĆ, „Završne operacije...“, *nav. dj.*, *Hercegovina u NOB*, Beograd, 1961, str. 824.
1122 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. 111/1640, pismo hafiz-Muhameda Pandže od 29. listopada 1944. Ibrahimu Šatoru da Muslimani podržavaju partizane i osuđuju četnike i njihove zločine.

proteklom periodu na potezu Gacko-Bileća-Trebinje mobilizirano 1300 četnika u partizane ali postoji ozbiljan problem zaostalih četničkih skupina koje se skrivaju u okolici Nevesinja, Gacka i Bileće.[1123] S druge strane imamo memoare Miloša Kureša, komandanta Bilećke četničke brigade, koji se u navedenom razdoblju skriva sa svojim četnicima u okolici Bileće i Nevesinja kao i drugi četnički komandanti, što ćemo iznijeti u sljedećem poglavlju opisujući potpuno rasulo četničkih postrojbi u Hercegovini i njihovo povlačenje ka planini Zelengori i u istočnu Bosnu, što je bila jedna od zadnjih zapovijedi koju su dobili od četničke Vrhovne komande na čelu s Dražom Mihailovićem.

1123 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. 120/2922, izvješće Okružnog komiteta KPJ-a za sjevernu Hercegovinu Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu od 31. listopada 1944 o mobilizaciji četnika u partizane i stanju četnika koji se skrivaju od partizana.

6.6. Povlačenje dijela četnika u smjeru Bosne i slom četničkog pokreta početkom 1945. godine u Hercegovini i južnoj Dalmaciji

Četničke postrojbe u Hercegovini u listopadu 1944.god. doživjele su težak vojni poraz od partizanskih postrojbi. Dio četničkih postrojba sam se od sebe raspao i više nije funkcionirao, dio je prešao u partizane, a dio je ostao pasivan u svojim selima i mjestima, baveći se svojim svakodnevnim životnim stvarima. Istodobno, dio četnika koji su još vjerovali u četničku ideju Velike Srbije i povratak kralja Petra II., i vlade još se krio po istočnoj Hercegovini iščekujući dalje zapovijedi nadređenih.

Po Milošu Kurešu, komadantu Četničke brigade Bileća, nakon ulaska partizana u Gacko, Avtovac, potom u Bileću i Trebinje, a zatim u Ljubinje, Stolac i veći dio kotara Nevesinje, četnici su se razbili na više strana, bez ikakve zajedničke vojne koordinacije. Četnici koji su još poštovali vojnu hijerarhiju, tj. odluke koje su stizale iz Štaba za istočnu Bosnu, oko sredine listopada 1944. okupili su se u selu Zvijerina u kotaru Bileća, gdje ih je prema Kurešu bilo 1.500. Uz Kureša na sastanku je bio i četnički vojvoda Savo Kovač, kao i više komadanata četničkih bataljuna. Na sastanku su razmotrili vojnu situaciju na terenu, čak je predloženo da se ponovno zauzme Bileća. No, procijenjeno je da su partizani višestruko jači, pa je bilo kakav napad u smjeru Bileće odbijen kao nerealan.

Miloš Kureš je izložio da postoji zapovijed od Vrhovne komande da se u slučaju vojnog poraza u Hercegovini četnici povuku na planinu Zelengora, zborno mjesto, gdje će se susresti s četnicima iz Crne Gore i istočne Bosne i gdje će dobiti upute za daljnje djelovanje. Ovome planu suprotstavio se četnički vojvoda Sava Kovač tvrdeći da treba ostati u selima Hercegovine i pružati vojni i svaki drugi otpor partizanima. Nastala je svađa, pa su se četnici i njihovi zapovjednici podijelili na one koji su ostali u selima na potezu Ljubomir-Zvijerina, u kotaru Bileća, i na one koji su s Milošom Kurešom krenuli na zborno mjesto u planini Zelengora.[1124] Nekoliko dana kasnije Četnička brigada Bileća s komadantom Milošom Kurešom stigla je u selo Slivlje na rijeci Neretvi prema samom njenom izvoru, gdje su

1124 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd, 1998., opširno piše o povlačenju iz Bileće ka Zelengori u listopadu 1944. Andrija Dragović, 1930. rođen u kotaru Nevesinje, aktivni sudionik NOP-a, koji živi u Mostaru, za komandanta Četničke brigade Nevesinje Vladu Zečevića govori da je poginuo oko 25. prosinca 1944. blizu Kalinovika, da je komandant Nevesinjskog četničkog korpusa Milorad Popović na brdu Vilenjak na rubu Nevesinjskog polja, u smjeru Stoca i Ljubinja, u listopadu 1944. pri povratku iz Trebinja raspustio četnike izjavivši: "Tko može i želi, neka ide u partizane, a tko ne smije i ne želi u partizane, neka krene za mnom u smjeru Zelengore". Iskaz u posjedu autora. U časopisu *Vojna povijest*, magazin za vojnu povijest, br. 52, Zagreb srpanj 2015., ističe se da su u borbama s vojskom NDH u travnju 1945. u Lijevču polju na potezu Banja Luka - Bosanska Gradiška poginuli komandant crnogorskih četnika Pavle Đurišić, vojvoda iz Gacka Radojica Perišić, komandant Nevesinjskog četničkog korpusa Milorad Popović i Ivan Janečić, neko vrijeme komandant Ljubinjske četničke brigade.

ponovno održali sastanak, kojemu se pridružio vojvoda Radojica Perišić, najutjecajniji četnički vojvoda iz Gacka, koji je već duži period boravio na potezu sela od Gacka do Nevesinja poslije povlačenja od Trebinja. I vojvoda Perišić je spadao u grupu četničkih komandanta koji je zagovarao povratak u sela oko Gacka i Bileće i uopće ostanak četnika u Hercegovini, pod cijenu smrti. Premda je obrazložio da više u vojnom pogledu ne postoji ni komanda ni ljudstvo Nevesinjskog četničkog korpusa, a da se kapetan Milorad Popović, komandant Korpusa pri povratku iz Trebinja počeo kriti od partizana te da on uopće više ne zapovijeda vojskom, Perišić je ustvrdio da su četnici stvoreni za gerilski način ratovanja i da se kao takvi moraju i dalje boriti protiv partizana te je sa svojim četnicima donio odluku da se vrati ka Gacku. Četnički komadant Miloš Kureš ostao pri tomu da se mora ispoštovati zapovijed četničke Vrhovne komande sa Ravne Gore i generala Draže Mihailovića. Tako je i tu opet došlo do razlaza četnika.[1125]

Da je poslije poraza u Bileći i Trebinju četnike zahvatilo rasulo i u političkom promišljanju o budućnosti pokreta u Hercegovini svjedoči izjava Nikole Pandžića, koji je nazočio zadnjih dana listopada 1944. sastanku svoga oca i susjeda Martina Čuljka[1126] s četničkim vojvodom Petrom Samardžićem. Vojvoda Samardžić se raspitivao za vojnu i političku budućnost Adolfa Hitlera, također i za politiku SAD-a prema Kraljevini Jugoslaviji i dinastiji Karađorđevića, o ratu u Europi i o budućnosti četnika, s obzirom da je Nikolin otac dugo živio i radio u SAD-u, pa je vrlo dobro poznavao političku i gospodarsku situaciju u toj velesili. Dotakli su se pitanja i odnosa četnika i partizana, složivši se da su četnici u vrlo teškoj poziciji u Hercegovini.[1127]

Miloš Kureš za ovo razdoblje bilježi da je sustav zapovijedanja prestao funkcionirati i da je prekinuta veza s Gorskim štabom četnika za istočnu Bosnu i Hercegovinu, smještenom negdje u istočnoj Bosni s majorom Petrom Baćovićem na čelu[1128]. Kureš ističe da su se iz okolice Gacka preko Zelengore uputili u Foču s ciljem da susretnu četničku Vrhovnu komandu i po mogućnosti generala Dražu Mihailovića. U Foču su stigli potkraj listopada i stupili u vezu s Fočanskom četničkom brigadom koja je držala straže oko mjesta, a u blizini

1125 M. KUREŠ, *navedeno djelo,* Beograd, 1998., str. 101.

1126 Martin Čuljak iz Nevesinja inače je iz nekog razloga osobno poznavao Adolfa Hitlera, a spominje se da su se čak i dopisivali do jeseni 1944.

1127 Iskaz Nikole Pandžića (1934. - 2020.) iz Nevesinja, koji je bio velik poznavalac četnika u kotaru Nevesinje. Njegov otac je bio ugledan čovjek i vojvoda Petar Samarđžić je u listopadu 1944. god. došao na razgovor kod njegovog oca o budućnosti četnika u Hercegovini. Inače, i vojvoda Petar Samardžić je odabrao ostati u kotaru Nevesinju i skrivao se sve do 1948. god. kada su ga pripadnici OZN-e u nekoj zasjedi ubili, danas ima spomenik u Nevesinju. Iskaz u posjedu autora.

1128 Petar Baćović imao je titulu vojvode, a tako su ga i drugi oslovljavali. Napominjemo da je riječ o četniku iz Prvog svjetskog rata koji je tada imao određene zadatke u austrougarskoj pozadini. Dok su trajale posljednje operacije kod Trebinja spominjao se s činom pukovnika, što u svojim memoarima navodi i Miloš Kureš.

nije bilo nikakvih partizanskih snaga. No, ni u Foči nisu stupili u vezi s vojvodom Petrom Baćovićem i Miloš Kureš ističe da već dva mjeseca sa tom komandom nema kvalitetnu suradnju, a od pada Bileće nikakvu vezu.[1129]

Komandant sad već bivše Četničke brigade Bileća opisuje stanje četnika na prostoru Foče, Kalinovika, Jahorine i Trebevića gdje se nalazio u studenom 1944. s četnicima iz brigade koji su ostali uz njega. Važno je iznijeti nekoliko činjenica koje iznosi Miloš Kureš. Tako on navodi da se na Jahorini javio Novi Pandureviću, komadantu Četničke brigade Jahorina, koji mu je javno priopćio da ne poštuje zapovijedi majora Milorada Momčilovića, komandanta Romanijskog četničkog korpusa, kazavši mu da surađuje sa Tomom Međom, partizanskim komandantom na tom prostoru, a da samo priznaje Komandu vojvode Petra Baćovića. Četničkom komadantu Milošu Kurešu kazao je da bi najviše volio da on (Kureš) sa svojim četnicima napusti njegovu zonu odgovornosti. Poslije odlaska s Jahorine, na Trebeviću su komandanti Miloš Kureš, Stjepo Lučić (Četničkog kotara Sarajevo) i major M. Momčilović razmijenili mišljenje o napadu na Sarajevo, ali su od toga odustali.[1130]

Glede vojne situacije s početka studenog 1944. god. u Hercegovini i južnoj Dalmaciji treba spomenuti da su partizani i Englezi u potpunosti ovladali južnim Jadranom od Boke Kotorske do Metkovića i time odsjekli put Nijemcima za povlačenje iz Grčke i Albanije, a ulaskom Crvene armije na prostor Srbije na isti način je prekinuto povlačenje njemačke vojske cestom i željeznicom iz Grčke kroz Šumadiju preko Beograda, pa je pravac od Užica, Višegrada, Goražda ka Sarajevu ostao jedini izlaz. To su četnici znali te su se stacionirali na tom prostoru, dobivši za nagradu od Nijemaca u streljivu, oružju i hrani, da čuvaju od partizana navedeni prostor, a što je ujedno i zadnji prostor koji su četnici kontrolirali i s kojeg su mogli ugrožavati partizane.

Stanje četnika u istočnoj Hercegovini u studenom 1944. god. i istočnoj Bosni rukovodstva KPJ-a i partizani pozorno prate i šalju izvješća višim tijelima KPJ-a na terenu. Tako Kotarski komitet KPJ-a Bileća izvješćuje 3. studenog 1944. Okružni komitet KPJ-a za sjevernu Hercegovinu da se u Bileći provodi mobilizacija i uvodi partizanska vlast, da su četničke obitelji postale prijateljski raspoložene prema partizanima, da se iz Sitničkog četničkog bataljona predalo 35 četnika, a skriva ih se još 65, da je još veliki utjecaj

1129 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd, 1998., str. 107.
1130 Isto, str. 108. - 109., opširno piše o stanju četnika od Foče, Jahorine i Trebevića, rasulo u četničkom lancu zapovijedanja i o suradnji četničkih komandanata s partizanima.

propagande iz četničkih krugova.[1131] Slično izvješće uputio je i Kotarski komitet KPJ-a Stolac 4. studenog 1944. Okružnom komitetu KPJ-a za južnu Hercegovinu da je nakon ulaska partizana u Stolac (prije tjedan dana) za sada najvažnija mobilizacija u partizanske redove, da problem predstavljaju četničke skupine koje se kriju u brdima i selima oko Stoca prema Berkovićima, da te skupine vrše prepade na cesti Stolac-Nevesinje, Stolac-Bileća, Stolac-Ljubinje i da će se partizani žurno s njima obračunati.[1132] Da su četnici još uvijek bili prisutni na prostoru istočne Hercegovine svjedoči i izvješće Kotarskog komiteta KPJ-a Nevesinje od 10. prosinca 1944. upućeno Oblasnom komitetu za Hercegovinu. U njemu se navodi da je stanje u kotaru Nevesinje do 10. prosinca dosta složeno, te da su partizani ovladali cijelim kotarom osim nevesinjske kasabe i da su mobilizirali ljudstvo u tri partizanske brigade, ali ima dezertiranja. Dodaju da se vrlo jake četničke skupine nalaze po selima, da još postoji oko 1.000 četnika pod oružjem, 400 pripadnika Muslimanske milicije u Kasabi i 100 vojnika NDH, pretežno Hrvata i dva njemačka bataljona.[1133] Sredinom prosinca 1944. Okružni komitet KPJ-a za sjevernu Hercegovinu podnio je izvješće Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu u kojem priopćuje da se vojno i političko i sigurnosno stanje poboljšalo u Gacku i Bileći, a da je najteže stanje u kotaru Nevesinje zbog 1.000 četnika pod oružjem koji predstavljaju velik problem, a kasabu drže Nijemci, vojnici NDH i Muslimanska milicija odana Nijemcima i vlastima NDH.[1134] Partizani su pažljivo pratili pokrete četnika i procijenili da četnici na komunikaciji Trnovo, Kalinovik i Foča mogu grupirati snage i potisnuti partizane u istočnoj Hercegovini iz Nevesinja, Gacka i Bileće (to jest sjeverne Hercegovine kako službeno bilježe partizani u svojim izvješćima), pa su još 10. prosinca 1944. uputili na teren Kalinovika Jedanaestu i Četrnaestu partizansku brigadu 29. hercegovačke divizije NOVJ-a te Drugu talijansku partizansku brigadu, sastavljenu od dragovoljaca Talijana i ljudi iz Hercegovine i Dalmacije, s ciljem da razbiju četnike, a u pričuvi kod Uloga i Kifina sela i u Bratači ostavili su bataljon iz Desete i Dvanaeste partizanske brigade. U borbama između 17. i 20. prosinca 1944. partizani su razbili četnike, ušli u Trnovo, i potisnuli četnike k Miljevini, Ustikolini i Foči. Četnici su uputili svoja pojačanja pa su do 26. prosinca 1944. povratili

1131 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. 1683448, izvješće Kotarskog/Sreskog komiteta KPJ-a Bileća Okružnom komitetu KPJ-a za sjevernu Hercegovinu od 3. studenog 1944. o četničkim skupinama, njihovoj predaji, propagandi i mobilizaciji u partizane.

1132 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. 1733525, izvješće Kotarskog/Sreskog komiteta KPJ-a Stolac Okružnom komitetu KPJ-a za južnu Hercegovinu od 4. studenog 1944. o četnicima i njihovoj mobilizaciji u partizane.

1133 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR: 1553523, izvješće Kotarskog/Sreskog komiteta KPJ-a Nevesinje Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu od 10. prosinca 1944 o stanju četnika i mobilizaciji u partizane.

1134 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. 743161, izvješće Okružnog komiteta KPJ-a za sjevernu Hercegovinu od 15. prosinca 1944. Oblasnom komitetu KPJ-a za Hercegovinu o stanju četnika u Nevesinju i drugim političkim prilikama.

Trnovo i sve izgubljene položaje oslobodivši put Sarajevo - Trnovo - Miljevina - Foča dovevši partizane u nezavidan položaj zbog zime, velikog snijega i izrazito planinskog neprohodnog područja.[1135]

Uslijed slanja većih snaga u smjeru istočne Bosne četnici su odmah oživjeli svoj rad u dijelovima Hercegovine, kako se navodi u izvješću Kotarskog komiteta KPJ-a Ljubinje od 23. prosinca 1944. Okružnom komitetu KPJ-a za južnu Hercegovinu. Stoga se stanje u Ljubinju za partizane pogoršalo, pogotovo jer su Englezi u Grčkoj komuniste i partizane razoružali, a tu vijest četnici su širili po selima oko Ljubinja, gdje je uostalom bilo dosta četničkih grupa koje su raznim kanalima održavale veze s četnicima Kalinovika i Foče.[1136]

Postavlja se pitanje odnosa četnika i engleske vojske u Hercegovini u studenome i prosincu 1944. kao i odnosi engleske vojske i partizana. Dva posljednja dokumenta u četničkoj korespodenciji u Hercegovini u prosincu 1944. bila su poziv da četnici ostanu u svojim postrojbama, da ne prelaze u partizane jer će engleska vojska doći i staviti se na stranu četnika, dok će komuniste partizane razoružati.[1137] Zbog već masovnog prelaska četnika u partizane u jesen 1944. četnička Vrhovna komanda, negdje na položaju u istočnoj Bosni, uputila je 9. prosinca 1944. dopis svim četnicima u Hercegovini da ne napuštaju svoje četničke postrojbe i da ne prelaze u partizane. Sami su naveli da su partizani u Hercegovini osvojili Gacko, Avtovac, Bileću, Trebinje, Dubrovnik, Ljubinje i Stolac, da su bez ikakva suda strijeljali veći broj četnika i ispravnih srpskih domoljuba. U navedenom dopisu četnici se pozivaju na dolazak Engleza u Hercegovinu, koji će zaštititi četnike i razoružati komuniste partizane kao što to čine u Grčkoj i Albaniji.[1138]

Poslije ovih dokumenata ne može se pronaći nijedan o službenom radu četnika u Hercegovini, što znači da na prostoru Hercegovine poslije prve polovice prosinca 1944. nije funkcionirala nijedna četnička postrojba. Jedino u svojim memoarima Miloš Kureš ističe da su se četnici predavali u jesen 1944. Englezima oko Gacka, Bileće, Trebinja, a ti četnici nisu strijeljani od partizana jer su ih Englezi zaštitili.[1139] Da su partizani strijeljali četnike ukazuje

1135 SKUPINA AUTORA, *Hercegovina u NOB*, Beograd, 1961., str. 827.
1136 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. 1513436, izvješće Kotarskog/Sreskog komiteta KPJ-a Ljubinje od 23. prosinca 1944. Okružnom komitetu KPJ-a za južnu Hercegovinu o stanju četnika oko Ljubinja i njihovim vezama s istočnom Bosnom.
1137 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-V-8578, poziv četnicima da ne prelaze u partizane od 1. prosinca 1944. poslan svim četničkim postrojbama u Hercegovini.
1138 A HNŽ FOND ZČD INV BR. BH-P-595, dopis upućen iz četničke Vrhovne komande četnicima u Hercegovini 9. prosinca 1944. da ne prelaze u partizane.
1139 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd, 1998., str. 88. Piše o četnicima koji su se predali Englezima u jesen 1944. duž ceste Gacko-Trebinje. U toj grupi očito se Englezima predao i major Vojislav Lukačević nekad u listopadu 1944. Prije toga skrivao se u okolici Bileće. Doznavši za njegovu predaju partizani su ultimativno od Engleza zatražili izručenje, na što su Englezi pristali predavši majora Lukačevića partizanima. Suđeno mu je

nekoliko dokumenata još s početka 1944. Tako je partizanski Vojni sud Desete Hercegovačke udarne brigade osudio 7. veljače 1944. na smrt strijeljanjem četnika Peru Kisu iz Ljubinja, za počinjene zločine u Popovu polju tijekom rata.[1140] Vojni sud 29. hercegovačke divizije NOVJ-a 10. studenog 1944. osudio je na smrt strijeljanjem četnika Danila Milića kojega je teretio da je ubijao partizane tijekom rata.[1141]

Iz ovoga, ali i drugih dokumenata vidi se da je engleska vojska, koja se iskrcala u listopadu 1944. od Dubrovnika, Cavtata i Zelenike u Boki kotorskoj, uspostavila veze s partizanima u Hercegovini, dok s četnicima nije više imala nikakav kontakt, s obzirom na odluku vlade Velike Britanije i njezinog vojnog vrha još iz jeseni 1943. o pružanju pomoći partizanima, kada je procijenjeno da četnici u Jugoslaviji nisu više pouzdan vojni saveznik. Partizani o dolasku Engleza u luku Dubrovnik vrlo malo pišu, želeći uveličati svoju vojnu pobjedu, a umanjiti pomoć i ulogu Engleza. Prvi čovjek partizana u Hercegovini, Vlado Šegrt, u svojim memoarima englesku vojsku spomenuo je samo četiri puta od kraja rujna 1944. do početka 1945. godine. Prvi put spominje da potkraj rujna 1944. engleski avioni gađaju Nijemce i četnike na putu od Trebinja ka Dubrovniku dok ih partizani napadaju i potiskuju. Drugi put spominje kada se engleska vojska iskrcala u Dubrovniku u jačini mornaričke artiljerijske brigade. Ta se brigada uputila po odobrenju Vrhovnog štaba NOVJ-a i Tita u jednom pravcu ka Grahovu i Nikšiću, a u drugom ka Gacku i Nevesinju. Navodi da su se dvije tenkovske skupine iskrcale u Dubrovniku i Splitu, koje imaju zadaću napasti utvrđenija mjesta u smjeru Mostara i u zaleđu Dalmacije ka Kninu.[1142] Sva ova vojna sredstva koja Šegrt navodi biti će upotrijebljena u borbi protiv Nijemaca i vojske NDH u Hercegovini početkom 1945.

Dok su Englezi transportirali topove ka Nikšiću i Gacku, skrivene četničke grupe na cesti su se predavale engleskoj vojsci izbjegavajući time veća partizanska maltretiranja ili strijeljanja. Ustaška nadzorna služba u svom izvješću sačinjenom u Mostaru 26. prosinca 1944. izvješćuje nadležne vlasti NDH da posjeduje podatke kako se iz Dubrovnika dovoze topove u Gacko, da prijevoz vrše Englezi, a partizani topove preuzimaju i spremaju se uputiti

1945. u Beogradu i osuđen je na smrt. Vidi: M. BODROŽIĆ, „Dubrovnik u narodnooslobodilačkoj borbi...“, *nav. dj., Zbornici*, Vol. 7, Split, 1985., str. 616.

1140 A HNŽ FOND ZD NOP-a dokument bez broja, Vojni sud 10. hercegovačke partizanske brigade o smrtnoj presudi četniku Peri Kisi od 7. veljače 1944.

1141 A HNŽ FOND ZD NOP-a dokument bez broja, presuda 29. hercegovačke divizije za strijeljanje četnika Danila Milića. Ova dva dokumenta slučajno se nalaze u zbirci NOP-a, oni su originalno iz OZNA-e, čiji je komandant u Hercegovini bio Slobodan Šakota. Ne nalaze se u arhivu HNŽ-a u Mostaru, već u jednom od arhiva u Beogradu, te još nisu predmet istraživanja.

1142 V. ŠEGRT, *navedeno djelo*, Sarajevo, 1965., str. 433.

ih u Nevesinje gdje će ubrzo uslijediti napad.[1143] Da su engleski kamioni vozili topove u smjeru Gacka, da su patrolirali do Bileće i Trebinja i do granice s Crnom Gorom svjedoči partizan iz Desete hercegovačke brigade, Veljko Spužević, koji je imao skrivene namjere da pristupi engleskoj vojsci napustiti partizane u listopadu i studenom 1944. kod Trebinja, ali to nije bilo izvedivo zbog izrazito stroge kontrole partizana.[1144]

Usporedivši četničke, partizanske i izvore vlasti NDH došli smo do nekoliko zaključaka. Engleski vojnici, iskrcavši se u luci Dubrovnik, žurno su pristupili naoružanju partizanske vojske topovima, streljivom i tenkovima. Englezi nisu uspostavili nikakav kontakt s četnicima u Hercegovini u jesen 1944., ali su iz čisto humanih razloga prihvaćali četnike želeći ih zaštititi od partizanskog progona, a partizani su svakako, što iz ideoloških što iz obavještajnih razloga, sprečavali bilo kakav kontakt svojih pripadnika s engleskom vojskom u jesen 1944. god. u Hercegovini.

Kako su partizani sve više širili prostor pod svojom kontrolom, iz svojih jedinica su morali izdvajati najprovjerenije ljude za vlast u mjestima iz kojih su potisnuli četnike, Nijemce, vlasti i vojsku NDH. Partizani su se sve više počeli zanimati svakodnevnim životom i obilježavanjima važnih datuma svoje borbe. Iz Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu uputili su 23. studenog 1944. dopis svim brigadama na terenu u kojemu nalažu da se na dostojanstven način obilježi godišnjica smrti Ive Lole Ribara te da svaki mladi partizan mora biti uzor i širiti ideju partizanske borbe, a suzbijati četničku propagandu koja je još aktivna na terenu.[1145]

U izvješću Kotarskog komiteta KPJ-a Gacko od 23. prosinca 1944. Okružnom komitetu KPJ-a za sjevernu Hercegovinu se navodi da je četnički pokret u Hercegovini poražen gotovo u svakom pogledu, da je četnički moral nikakav jer su u potpunosti uvidjeli da više nemaju nikakvu potporu od Engleza. Prema partizanskim saznanjima najutjecajniji četnički vojvoda Radojica Perišić je sa svojim četnicima negdje kod Foče, na tom prostoru se negdje nalazi i komandant Nevesinjskog četničkog korpusa, kapetan Milorad Popović.

1143 A HNŽ FOND ZUDD INV BR UD/K23 1073 kutija 6, izvješće UNS-a od 26. prosinca 1944. da Englezi partizanima dovlače topove iz Dubrovnika radi napada na Nevesinje.
1144 Iskaz Veljka Spuževića (1924. – 2001.) partizana od 1943. godine u istočnoj Hercegovini, koji tvrdi da su Englezi vozili topove za partizane i da je bila strogo zabranjena komunikacija partizanima s engleskom vojskom. Iskaz u posjedu autora.
1145 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV BR. K1944, dopis Oblasnog komiteta SKOJ-a za Hercegovinu od 23. studenog 1944. godine svim partizanskim postrojbama na terenu Hercegovine o obilježavanju smrti Ive Lole Ribara i da se svi omladinci partizani bore protiv četničke propagande na terenu.

Također, četnici iz mjesta oko Gacka, Nevesinja i Bileće svaki dan se predaju, a do tada je zabilježen najveći broj predaje četnika iz Nadanića, općine u kotaru Gacko.[1146]

Partizani su imali razbiti još tri četničke skupine u Hercegovini da bi u potpunosti kontrolirali teren, nekoliko četničkih uporišta u Mostaru, manju četničku brigadu u zaleđu Konjica i četnike u nevesinjskoj kasabi pod njemačkom zaštitom. Već smo istaknuli da su južno od Mostara u listopada 1944. Nijemci i ustaše u nekoj akciji ubili između 60 i 90 Srba; četnici su tvrdili da su to njihovi domoljubi i sunarodnjaci, a partizani su tvrdili da su to bili njihovi suradnici i simpatizeri. Ne postoji izvor iz vlasti NDH koji jasno govori o ovome događaju, pa je teško ustvrditi zašto su Nijemci i ustaše na okrutan način ubili toliko Srba iz sela Ortiješ, Lakševine, Malo Polje i Hodbina.[1147]

Da je četnička aktivnost oko Mostara stalno bila prisutna na neki način svjedoči iskaz Ljube Tipurića koji obrazlaže aktivnost četničke grupe koju je vodio Vlado Janjić (nekada je ova četa bila u sklopu Mostarske četničke brigade). Još od jeseni 1942. god. četnici su na lokalitetu Raške Gore stalno činili zločine nad Hrvatima, to se nastavilo i u proljeće 1943., a pooštravanjem sigurnosti od svibnja 1943. više nije bilo zločina, već samo sporadičnih incidenata. Takav incident dogodio se sredinom prosinca 1944. kada je grupica četnika s ispaše otuđila vola hrvatskoj obitelji, koja je slučaj prijavila vlastima NDH. Zbog složenosti stanja, blizine ratišta i partizanskih upada, na teren je izašao ustaški zastavnik Mile Čarapina da otkrije počinitelje i vrati životinju vlasniku. Budući da je vjerojatno znao tko je počinitelj, otišao je izravno do njegova doma, pokucao na vrata, predstavio se i rekao kojim poslom dolazi. U kući se nalazilo nekoliko naoružanih četnika, koji su zapucali i usmrtili ustaškog časnika Milu Čarapinu. Na božićno jutro ustaše su u potpunosti opkolili Rašku Goru i usmrtili 71 osobu srpske nacionalnosti.[1148] Žrtve je vlast grada Mostara popisala 80-tih godina prošlog stoljeća, proglašivši ih žrtvama fašističkog i ustaškog terora u 2. svjetskom ratu ne ulazeći u problematiku koliko je bilo poginulih četnika u ovom ustaškom upadu.[1149]

Poslije ove ustaške akcije nestala je i Četnika četa Raška Gora, tek je manju skupinu četnika držao u Bijelom Polju Risto Greda, koja nije predstavljala nikakvu opasnost, iščekujući dolazak partizana kako bi im se priključio. Još je samo na prostoru Donjih i

1146 A HNŽ FOND ZD NOP-a INV. BR. 1141, izvješće Kotarskog/Sreskog komiteta KPJ-a Gacko Okružnom komitetu KPJ-a za sjevernu Hercegovinu od 23. prosinca 1944. o stanju četnika u Gacku i susjednim kotarevima.
1147 Vidi dokument INV BR. BH-V-9320 od 4. listopada 1944. ZČD i dokument NOP-a INV. BR. 252828 gdje i jedni i drugi izvješćuju o poginulim Srbima iz listopada 1944. godine u kotaru Mostar.
1148 Iskaz Ljube Tipurića (1956.) o pobijenim srpskim civilima i četnicima 25. prosinca 1944 u Raškoj Gori od ustaša. Iskaz u posjedu autora.
1149 DRAGO KARLO MILETIĆ, *Spomenica Mostara 1941. - 1945.*, Mostar, 1987., piše o svim poginulima na Raškoj Gori 25. prosinca 1944. god. bez ijednog navoda da je među njima bilo četnika, već su sve žrtve stavljene u kategoriju stradalnika fašističkog terora.

Gornjih Zijemalja funkcionirala četnička četa koja je održavala vezu s četnicima Konjičke četničke brigade i četničkim skupinama u nevesinjskom kotaru. Krajem siječnja 1945. god četu su u potpunosti razbili partizani koji su krenuli u završnu operaciju zauzimanja grada Mostara.

Zimski uvjeti potkraj prosinca 1944. i početkom siječnja 1945. umanjili su vojne aktivnosti, osobito u istočnoj Hercegovini, gdje zimi uvijek napada izrazito velika količina snijega. Partizanima se žurilo zauzeti Nevesinje i Široki Brijeg i spustiti se u Mostar i time privesti kraju zauzimanje Hercegovine ulaskom u Prozor-Ramu i Konjic. Vrhovni štab NOVJ-a htio se dokazati Englezima u Hercegovini od listopada 1944. ali nije bilo vojnog pomaka.

Dana 27. siječnja 1945. partizani su krenuli operaciju zauzimanja Nevesinja i sela ka Konjicu, ali Nijemci, ustaše i domobranstvo su isti dan potisnuli partizane iz Čitluka, Čapljine, Ljubuškog, Gabele i Vrgorca te ušli u Metković, što je partizanima još više otežalo vojne operacije.[1150] Ipak operacija zauzimanja Nevesinja na potezu Umoljani-Bjelimići-Glavatičevo-Konjic, Kljuni-Presjeka-Donje i Gornje Zijemlje 27. siječnja 1945. bila je uspješna. Partizani su u potpunosti uništili Četničku brigadu Konjic na potezu Bjelimići-Glavatičevo i Četničku četu Zijemlje.[1151] Time su četnici u Hercegovini u potpunosti poraženi i na prostoru Hercegovine više nije djelovala nijedna četnička vojna formacija, osim spomenute četničke skupine koja se nalazila u nevesinjskoj kasabi pod zaštitom Nijemaca. Partizanski napad na Nevesinje otpočeo je 13. veljače 1945., a sutradan su partizani ušli u grad, kao i u okolna sela, mjesta prema Mostaru i u sam grad Mostar. Time je razbijena i zadnja četnička skupina i u potpunosti je poražena četnička i politička struktura.[1152]

Ulaskom partizana u Mostar ostala su još dva središta u Hercegovini, Konjic i Prozor-Rama, koja su partizani trebali zauzeti, što je sljedećih dana i učinjeno. Ova dva manja mjesta nisu imala nikakvu četničku obranu.

Oko Nevesinja, Mostara i Konjica glavnina četnika je mobilizirana u partizanske postrojbe, a tek manje skupine s pojedinim zapovjednicima sklonile su se u skrovitija mjesta iščekujući dalji razvoj stanja u Jugoslaviji.

Na kraju rada postavlja se pitanja koliko je četnika u Hercegovini prešlo u partizane kao i u južnoj Dalmaciji. Može se reći da je to više od 90%, dok je ostatak ostao po strani iščekujući prisilnu mobilizaciju. Samo jedna četnička brigada je organizirano s dvama

1150 D. ĐUKANOVIĆ, „nav. dj.", *Hercegovina u NOB-u*, Beograd, 1961., str. 827. - 828.
1151 *Isto*, str. 827. - 828.
1152 *Isto*, str. 832. - 833.

bataljunima prešla na prostor Zelengore, Jahorine, Trebevića i okoline Sarajeva ujesen 1944. god. o čemu je već pisaano.[1153] Manje četničke skupine s lokalnim zapovjednicima ili pak vojvodama su ostale u Hercegovini skrivajući se od partizana na prostoru koji su dobro poznavali. Skrivanje je potrajalo nekoliko sljedećih godina, a zadnje pojedince koji su bili obični četnici ili istaknuti četnički dužnosnici partizanske vlasti su likvidirale 1952. godine.

Četnički pokret i četnici su od strane partizana proglašeni narodnim neprijateljima, slugama i suradnicima Talijana, Nijemaca, vlasti NDH i Nedića, a pripadnici su došli pod strogi udar zakona ako se odmah nisu stavili partizanima na raspolaganje. Ljubo Ravlić, koji je bio kurir u Drugoj proleterskoj brigadi u veljači 1943. na Neretvi, potom pripadnik SKOJ-a od 1945., i kao odani mladi partizan služio redovitu vojsku u Trebinju već u ožujku 1945., u svom iskazu navodi da su upravo u redovitu vojsku bili dovođeni četnici koji su se mjesecima skrivali po šumama. Oni su nerado služili vojsku nove Jugoslavije i nisu se mirili s tim služe zajedno s Hrvatima i Muslimanima.[1154] Nova vlast je uspjela 1946. uhititi, osuditi i likvidirati vrhovnog četničkog komandanta Dražu Mihailovića s nekoliko bližih suradnika, čime je u potpunosti likvidiran četnički vojni vrh, a četnički pokret strogo je zabranjen u socijalističkoj Jugoslaviji.

U komunističkoj literaturi prikaz četnika i partizana u Hercegovini dugo je ostao na crno-bijeloj slici o četnicima izdajnicima, a partizanima osloboditeljima i tvorcima bratstva i jedinstva. Tek je poslije Domovinskog rata, i to s odmakom od nekoliko godine, o borbi četnika i partizana za vlast i Jugoslaviju ili Veliku Srbiju od 1941. do jeseni 1944. dotad prešućivane činjenice iznio povjesničar Ljubo Dželetović u knjizi: *Bileća 1941. i poslije,* u kojoj zaključuje da su Srbi pravoslavci, jedni u četnicima, drugi u partizanima, u Hercegovini jedni drugima nanijeli toliko zla iz svojih ideoloških uvjerenja, boreći se za kralja i monarhističku Jugoslaviju ili za socijalističku revoluciju i Jugoslaviju s maršalom Titom na čelu.[1155]

1153 M. KUREŠ, *navedeno djelo*, Beograd, 1998., str. 108. - 109. Piše o 600 četnika koje je kao komandant brigade iz Hercegovine preveo u istočnu Bosnu i sve dalje do Austrije.

1154 Razgovor autora s Ljubom Ravlićem (1927. - 2011.), koji je u ožujku 1945. služio partizansku vojsku u Trebinju. Svjedok je dovođenja četnika koji su se skrivali po šumama i planinama još od jeseni 1944. izbjegavajući mobilizaciju u partizane i isčekujući politički preokret u korist četnika.

1155 LJUBO DŽELETOVIĆ, *Bileća 1941. i poslije*, Bileća, 2002. Opširno piše o sukobima četnika i partizana u istočnoj Hercegovini od 1941-1945, ideološkim borbama, borbama za vlast koje su odnijele puno života u srpskom narodu, a o njima se gotovo i nije pisalo u socijalističkoj Jugoslaviji.

VII. ZAKLJUČAK

Četnici i četnički pokret nastali su u Srbiji u devetnaestom stoljeću u borbi za oslobođenje srpskog naroda od Osmanskog Carstva. Kako je Srbija jačala postavljajući pred sebe vanjskopolitičke ciljeve u drugoj polovici 19. st i početkom 20. st. tako se i četnički pokret razvijao i jačao, ali i služio kao političko, vojno, obavještajno i diverzantsko sredstvo, a vrhunac svoga djelovanja dosegao je u razdoblju Prvog i Drugog balkanskog rata 1912., 1913., god.

U Hercegovini djelovanje četnika bilježi se već u razdoblju 1866. - 1868. i 1874., kada se u izvorima i literaturi spominju četnici u Hercegovini. Njihovo djelovanje nastavlja se u Hercegovačkom ustanku 1875. - 1878. U tom razdoblju iz Srbije dolaze čitave postrojbe četnika u Bosnu i Hercegovinu ratujući na strani ustanika. No, tada se prvi puta javlja četnička politička ideja, čiji je cilj i htjenje pripojiti Bosnu i Hercegovinu, kao i Dalmaciju, Srbiji.

U navedenom razdoblju, za južnu Dalmaciju da se zaključiti da su pojedini četnički dužnosnici boravili u Dubrovniku, ali ništa više od toga. Kako se Srbija vrlo intenzivno u razdoblju 1909. - 1912. spremala za Prvi balkanski rat, izvori navode da iz Dubrovnika dragovoljci odlaze u Srbiju u četničke centre za obuku 1910., s ciljem da se aktivno uključe u četnike i ratuju na strani Srbije. Kako je Austrougarska vlast nazočna već duže vrijeme u Dalmaciji, a od 1878. i odlukom Berlinskog kongresa, u Bosni i Hercegovini, ubrzo je donijela nekoliko uredaba po kojima je četničkom pokretu zabranjen rad u Bosni i Hercegovini. Time su četničke aktivnosti u BiH i južnoj Dalmaciji do 1918. bile u strogoj ilegali, a od 1918., što je razdoblje koje tematizira ovaj rad, četnici u novostvorenoj državnoj tvorevini Srba, Hrvata i Slovenaca, djeluju slobodno, pa tako i na terenu Hercegovine i južne Dalmacije. Treba istaći da je po okončanju Prvog svjetskog rata nekolikim odlukama Vrhovni štab vojske Kraljevine Srbije imao namjeru urediti vojni ustroj četnika, pa i njihovo vojno djelovanje u Srbiji, a posebno u Crnoj Gori i Hercegovini, gdje je glavni cilj bio obustaviti pljačku i ratne zločine, što se u Hercegovini događalo ujesen 1918. i što se nastavilo tijekom 1919., a sporadično se i u pojedinačnim slučajevima događalo i idućih pet godina. Počinjena je velika pljačka, vršena su ubojstva Muslimana i Hrvata u kotarevima Gacko, Nevesinje, Bileća, Trebinje (posebno prema crnogorskoj granici) i po Popovu polju, u kotaru Ljubinje i u rubnim selima Mostara, Stoca i Konjica. Štoviše, ti su zločini postali takav problem da je o njima pisao i strani tisak. U cilju okončanja tih zločina izlazila su pojedina povjerenstva na teren istočne Hercegovine i donosile su se odluke na pokrajinskoj vladi u Sarajevu, kao i na

vladi u Beogradu. Treba ovomu dodati da u zločinima nisu sudjelovali samo četnici, već i pojedine crnogorske naoružane skupine, kao i naoružani srpski civili, razne pljačkaške skupine, ali značajan utjecaj na sve navedene imali su prvenstveno četnici.

Ponukano raznim potrebama svojih članova po svršetku Prvog svjetskog rata i formiranja nove državne tvorevine vodstvo četničkog pokreta odlučilo je kod nadležnih državnih institucija registrirati organizaciju, što je učinjeno 1919. na skupštini u Beogradu pod inicijativnim imenom „Udruženje četnika za kralja i otadžbinu“. Međutim, proces je tekao donekle sporo, pa je ovo udruženje ozakonjeno tek 1922., kada se moglo, uz pomoć utjecajnih pripadnika pokreta, poći na teren i registrirati mirnodopsku četničku nestranačku organizaciju.

Formiranje organizacijskih jedinica se 1923. i 1924. god vrlo intenzivno događalo u Hercegovini i južnoj Dalmaciji, po hijerarhiji u kojoj je glavno četničko udruženje u Beogradu bilo krovna organizacija, a na terenu se moglo organizirati četničko udruženje u obliku glavnog oblasnog odbora ili kotarskog odbora, a u manjim mjestima ili selima, gdje je bilo između dvadeset i pedeset članova, mogao se registrirati četnički pododbor. Svi su članovi bili dužni držati se četničkog statuta usvojenog na glavnoj izbornoj skupštini. Glede prvih udruženja na području BiH može se reći da je postojalo određeno rivalstvo po pitanju je li se četnička organizacija registrirala negdje ujesen 1923. u Mostaru ili je to bilo u Sarajevu. Na jednoj velikoj četničkoj svečanosti deset godina poslije u Mostaru, predsjednik četničke organizacije za Mostar Bilić ističe da je prva četnička organizacija utemeljena u Mostaru 1923. Njezin prvi predsjednik i dopredsjednik bili su ugledni mostarski trgovci Risto Sjeran i Čedo Milić. Godine 1924. četnički odbori registriraju se u Konjicu, Nevesinju, Gacku, Bileći, Trebinju, Ljubinju, Stocu, Duvnu, Čapljini i Avtovcu. Ovomu treba dodati da četnici nikada nisu imali uporište na prostoru Prozor-Rame i Jablanice.

U južnoj Dalmaciji po svršetku Prvog svjetskog rata, četnici su se okupili već 1919. u Udruzi dobrovoljaca Prvog svjetskog rata, pa su se potom pridružili organizaciji SRNAO za Dubrovnik, a 1925. na nekom sastanku pojavljuju se kao Četnički odbor za Dubrovnik. Svoj rad još ostvaruju u odborima u Metkoviću, Opuzenu i Stonu. U izvješću iz jeseni 1934. predsjednik Četničkog odbora za Dubrovnik ističe da se godinama gotovo ništa nije radilo niti su se uopće sastajali, navodeći više razloga za takvo stanje članstva četnika u Dubrovniku.

Članovi četničke organizacije u razdoblju od 1918. do 1941. su na prvom mjestu sudionici Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata. Također, dio članova činile su i starije

organizacije, oni koji su u BiH i južnoj Dalmaciji na širenju četničke ideje radili ilegalno. Drugo, članovi četničke organizacije mogli su postati svi punoljetni koji su podržavali dinastiju Karađorđevića, četničku ideologiju i koji nisu kazneno progonjeni. Po kasnijim izmjenama članovi četničkog udruženja mogli su postati i učenici s navršenih šesnaest godina. Svi članovi morali su se pridržavati statuta. Kako je vrijeme odmicalo, a usput su se četničke organizacije dijelile. Članovi su postajali i oni koji to nisu ničim zaslužili, pa su se sve više njima bavili stegovni organi četničke organizacije. Postojala je grupa počasnih članova, kao i članova podupiratelja, koji su najčešće bogatiji poslovni ljudi koji su godišnje izdvajali određenu svotu novca za rad četničke organizacije. Postavlja se sljedeće pitanje čime su se sve zanimali četnički odbori i pododbori na prostoru Hercegovine i južne Dalmacije. Prvo, kao i svaka udruga, trebali su pronaći adekvatan prostor za svoj rad, a onda su prikupljali novac za tekuće troškove po postojećem statutu trebali su izraditi pečat, grb, nakon određenog vremena novi članovi trebali su položiti prisegu pred četničkim udruženjem, potom su trebali izraditi dovoljan broj četničkih odora koje su služile pri raznim svečanostima. Također su trebali, u dogovoru s vojskom, osigurati puške koje su se koristile u svečanim mimohodima, koje su se potom vraćale u vojarne ili su na duže vrijeme zadržavane kod četnika doma.

Potom je slijedila tekuća problematika: bilo je u pojedinim odborima četnika koji su poginuli u trima ratovima, pa ih je trebalo ekshumirati i prenijeti u mjesto rođenja. Potom su se brinuli za živuće članove kojima je iz nekog razdoblja trebala financijska pomoć, kao što je liječenje u bolnici, smrtni slučaj u obitelji. Četnički odbor u Konjicu u jednom izvješću ističe da su kupovali drva za ogrjev svojim članovima slabijeg imovinsko-socijalnog stanja. Četnički odbor u Mostaru i Čapljini ističu da su osigurali zimnicu dijelu svoga članstva.

U Hercegovini od 1924. do 1941. četnički odbor u Mostaru održao je najveći četnički skup 1935. povodom prijenosa posmrtnih ostataka dvojice četnika, rođenih Mostaraca, koji su u Srbiji poginuli u Prvom svjetskom ratu. Iz Beograda je stigao predsjednik četničke organizacije za Kraljevinu Jugoslaviju, vojvoda Kosta Pećanac. U Mostaru je postrojeno osamsto četnika pod oružjem i četiristo četnika bez oružja koji su u mimohodu kretali se do groblja. Kod četničkih odbora za svako mjesto najbitnija je i najvažnija krsna slava Sretenje (tako piše u četničkom tisku, mada i danas se ta slava slavi kod četnika, ali je postala blagdan države Srbije pa i Republike Srpske, ali danas u tisku piše Sretanje). Ta se slava obilježava početkom veljače. Taj dan su četnički odbori i pododbori imali svečano postrojavanje, odlazak na misu, određeni kulturni program. Svi četnički odbori su obilježavali uz svečanost u Hercegovini i južnoj Dalmaciji početak i okončanje Balkanskih ratova, početak i kraj Prvog

svjetskog rata, proboj solunskog fronata, kao i bitku na Kosovu, rođendan kralja Aleksandra. Odbor u Nevesinju obilježavao je tzv. Nevesinjsku pušku. Hodočastili su svetom Savi, Vasiliju Ostroškom. Po nekoliko puta godišnje organizirali su skromne kulturne programe, gdje su obično guslari izvodili junačke srpske pjesme, nastupali su određeni zborovi, izvela bi se koja recitacija, kao i koji kazališni komad s tematikom srpske povijesti, ako bi to dopustile mogućnosti.

U svaki odbor stizao bi četnički tisak koji bi se čitao. Već je poneko s vremenskim odmakom od četnika napisao i memoare koji su se u uredima prodavali, a onda bi se znalo dogoditi više prepiski da dotični odbor nije platio novine za proteklo razdoblje središnjici u Beogradu kao ni knjigu koja je bila u prodaji. Četničke organizacije koje će se dijeliti i cijepati u središnjici u Beogradu. Jedna od utjecajnijih na terenu bila je Udruženje srpskih četnika Petar Mrkonjić, čiji je čelnik postao Puniša Račić. Jedna od sljedećih organizacija koja je nastala utemeljitelj i predsjednik bio joj je Ilija Trifunović Birčanin. Puniša Račić čak je dolazio u Hercegovinu i imao je 1925. za svoje djelovanje podršku istaknutog četničkog djelatnika Čede Milića, ali već u istoj godini, Čedo Milić potpisuje se pod prvi registrirani četnički naziv Udruženje četnika za kralja i otadžbinu. Među četnicima, s političkog gledišta, bilo je dosta prijepora na ideološkoj osnovi hoće li udruženje biti izrazito srpskog gledišta ili će biti jugoslavenskog smjera. To se osjećalo stalno u razdoblju od 1924. do 1941. Veći dio četničkih udruženja podržavao je dinastiju Karađorđevića, time i kralja Aleksandra, Radikalnu stranku i predsjednika Nikolu Pašića, centralističko uređenje zemlje, ali dio četničkih odbora podržavao je jugoslavensku opciju, time i Demokratsku stranku i čime je već navedeno da su se zbog toga organizacije cijepale i od kojih su nastajale nove.

U cijeloj državi, pa tako i u Hercegovini i južnoj Dalmaciji četnička udruženja su imala tri razdoblja svog djelovanja. Prvo, od 1923. do 1929., potom od 1929. do 1934., kada gotovo i ne djeluju zbog diktature i razdoblje od 1934. do 1941., koje je vrlo aktivno u četničkim odborima i pododborima.

U cjelokupnom prikazu navedeno je čime su se sve zanimali četnički odbori od završetka Prvog svjetskog rata do diktature iz siječnja 1929. kojom je i njima bio zabranjen rad. Četničko djelovanje ima i onu drugu stranu djelovanja u ime srpstva, Srbije, negiranja ostalih naroda, na što se treba osvrnuti. Obično su pripadnici četničke organizacije dobivali zadaću da za vrijeme izbora na razne načine šikaniraju, posebno u miješanim nacionalnim sredinama, kandidate HSS-a i JMO-a. Od izbora 1921. i 1923. pa do zadnjih prije krvoprolića

u Skupštini 1928., u tisku su iznesene česte pritužbe dviju navedenih stranaka u Hercegovini, ali i HSS-a napose u južnoj Dalmaciji da su im četnici činili razne smicalice, javne i tajne prijetnje, često i smrću, koje nisu sprečavali regularni organi vlasti. Sve je to doseglo vrhunac kod Puniše Račića koji je u lipnju 1928. pucao na predsjednika HSS-a Stjepana Radića i druge zastupnike. To će obilježiti rad i ponašanje četnika i otkriti pravu pozadinu njihova djelovanja. Da je bilo sličnih situacija u Hercegovini i južnoj Dalmaciji bilježi se u kotaru Gacko. Šumar i pripadnik tamošnjeg četničkog odbora u šumi je zatekao neke pripadnike muslimanskog naroda koji su prikupljali drva za ogrjev te je tada usmrtio trojicu, za što nikad nije odgovarao, već je u četničkom odboru u Gacku obavljao istaknute dužnosti.

U južnoj Dalmaciji, u Dubrovniku je nekoliko puta došlo do sukoba. Četnici su se okupili na prosvjed, a na njih su fizički nasrtali pripadnici hrvatske desnice i rastjerali ih bez većih fizičkih posljedica.

Razdoblje dikatature do ubojstva kralja Aleksandra u listopadu 1934., kao i sva druga udruženja, četnici su imali neki vid zabrane rada. Tek je dvije godine poslije Ilija Trifunović Birčanin dobio dozvolu za rad svome četničkome udruženju, ali nije djelovao izvan Srbije. U razdoblju diktature u Mostaru se primjećuje da istaknuti četnik Čedo Milić iz obavještajnog miljea skuplja podatke o aktivnosti čelnika HSS-a o čemu redovito izvješćuje banovinsku upravu te čak nalaže da se pojedini čelnici HSS-a privedu jer tajnim kanalima dolaze u dodir s predsjednikom HSS-a Vladkom Mačekom.

Poslije atentata na kralja Aleksandra, što je bio znatan politički udar na kraljevinu Jugoslaviju, doslovno nitko nije dobio odriješene ruke za rad kao što su dobile četničke organizacije u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Prvo što su sudjelovali u samom pogrebu kralja Aleksandra, a potom su idućih mjesec dana dolazili na komemorativne skupove na kraljev grob, ali i u svojim gradovima i mjestima. U Hercegovini se od listopada 1934. do početka 1935. utemeljilo trideset novih pododbora, tako da je svako selo ili manje mjesto u kojem je živjelo do dvadeset ili trideset srpskih domaćina dobilo četnički pododbor. Tako se prvi puta u tisku može pročitati da su se aktivirali svi odbori u južnoj Dalmaciji. U svojoj knjizi Ivo Debelić, dugogodišnji djelatnik državnog arhiva u Dubrovniku, iznosi sve dokumente o četničkoj aktivnosti od 1934. do 1936. U tom razdoblju su barem tri puta više održani sastanci nego do 1934. Iz njihova tiska vidi se da ima kritika na nerad četničkog odbora u Dubrovniku. Doslovno se ističe da nisu ni skrojili četničku zastavu. Prikupljali su

novac za izgradnju spomenika Petru I., kojem nisu podigli spomenik ni poslije smrti njegova sina Aleksandra.

Svi su četnički odbori slali pisma podrške dinastiji Karađorđevića, podržavali vladu, osuđivali ustaše u emigraciji. Slali zahtjeve za smrtne presude članovima ustaškog pokreta koji su se nalazili u Francuskoj. Četnički odbor Dubrovnik traži od svog članstva da prikupe novac za četnikinju koja je rođena i odrasla u Dubrovniku, a 1910. otišla u Srbiju i pristupila pokretu. Bilo joj je malo primanje, razboljela je se, a živjela je u Beogradu.

Jedno od pitanja je i to kakav je bio utjecaj Pravoslavne crkve na četničke organizacije, koliki je utjecaj Hrvata i Muslimana na rad četničkih organizacija i kakav je odnos prema pregovorima o uspostavi Banovine Hrvatske. Pravoslavna crkva je u Hercegovini i južnoj Dalmaciji imala velik utjecaj na rad četničkih odbora. U svakom kotaru je pravoslavni svećenik bio istaknuti član ili je bio biran na rukovodeće položaje u odboru. Čak će od jeseni 1941. pojedini pravoslavni svećenici biti komandanti u četničkim postrojbama, a neki će imati čin vojvode. U četničkom članstvu u Hercegovini i južnoj Dalmaciji ima Hrvata i Muslimana u odborima u Mostaru i Dubrovniku. To su muslimani koji su se izjašnjavali kao Srbi. Pojavit će se izrazito 1942. u ustroju Muslimanske četničke milicije., a Hrvati će biti zanemariv faktor u četničkom djelovanju. Sama najava da će početi pregovori o uspostavi Banovine Hrvatske digla je ponovno četničke organizacije na aktivniji rad. Pod jednom parolom „Srbi na okup“. Pisala su se razna priopćenja, okupljala su se razna srpska udruženja, održavani su skupovi, prosvjedi. Autor memoara Ivo Rojnica piše da su se četnici okupili na Pilama u Dubrovniku da prosvjeduju protiv Banovine Hrvatske, i da je on bio jedan od onih koji su rastjerali taj četnički prosvjed.

Treba dodati da četničke organizacije u razdoblju od 1934. do 1941. u Hercegovini i dalje čine zločine nad Hrvatima i muslimanima u Hercegovini. Poslije svečanosti u Mostaru 1935. obilježavanja krunidbe kralja Tomislava ubijen je potpredsjednik HSS-a za grad Mostar u blizini Starog mosta, a ranjena su mu dva brata. Godinu i pol kasnije, u Bijelom Polju, u dvorištu svoje kuće ubijen je poslovni čovjek i član HSS-a Jakov Doko, po nagovoru predsjednika bjelopoljskog četničkog pododbora. Nešto kasnije, od četnika u Bijelom Polju ubijen je Branko Kožul iz zasjede na putu iz Zijemlja. Nekoliko ubojstava dogodilo se uglednijim stočarima iz južne Hercegovine koji bi se vraćali iz smjera Uloga i Morina.

Uspostavom Banovine Hrvatske 1939. u Hercegovini je vođen spor oko uključenja Stoca i Trebinja u okvir Banovine. Stolac je ušao u Banovinu, a Trebinje nije, pa su četnički

odbori dijelom ostali izvan Banovine Hrvatske. Banovinske vlasti su uredbom iz Zagreba za cijeli teritorij stavile pod nadzor četničke odbore, a u pojedinim dijelovima ugasile njihov rad, što se odnosilo na južnu Dalmaciju, gdje se u izvješću iz Dubrovnika 1940., naime pismu Banskoj upravi ističe da u Dubrovniku i južnoj Dalmaciji ne djeluje nijedno četničko udruženje. Realno političko stanje prihvatili su četnici u Hercegovini uspostavom Banovine Hrvatske. Ostala su još dva pitanja četničkih organizacija. Odnos aktivnih vojnih lica i djelatnika MUP-a, to jest žandara u četničkim odborima. Analizirajući rad četničkih odbora na terenu uopće u razdoblju od 1923. do 1941. stalno su prisutni u pododborima oficiri, koji su bili birani u razna tijela, a slično stanje bilo je i sa žandarima. Djelovanje aktivnih vojnih osoba i žandara nastojalo se urediti zakonima iz pripadnih ministarstava. Prvo je bila donesena odluka da se na skupove četničkih odbora dolazi u civilu, zatim, da mogu biti samo članovi, a ne birani u rukovodeća tijela, a 1936. bilo je zakonom uređeno da oficiri i podoficiri aktivne vojske ne mogu biti članovi nijednog četničkog udruženja. Vrlo brzo stigla je identična odluka iz MUP-a gdje se na isti način zabranjuje članstvo pripadnicima MUP-a u četničkim odborima. Već 1940., potom uoči samog početka rata, usuglašeni su ratni planovi Kraljevine Jugoslavije R-40 i R-41 gdje su četnici imali svoju vojnu ulogu. Bilo je prvi puta kod stručnih vojnih osoba kritičkih tonova da je četnički način ratovanja zastario i da njihov utjecaj u većem ratnom sukobu nije od nikakva vojnog značenja. U kratkom travanjskom ratu 1941. u Hercegovini i južnoj Dalmaciji četnici su imali svoje vojne zadaće. Nažalost, u Hercegovini su u travnju počinili zločine na prostoru Čapljine i Mostara. Time će se godinama poslije širiti sjeme razdora, mržnje, nepovjerenja i još većih zločina. Po ratnim planovima i mobilizaciji veći dio četničkog članstva je u ožujku 1941. otišao s redovnom vojskom na granicu s Albanijom u Crnoj Gori. U Mostaru i Bileći ostala je u vojarnama određena četnička grupacija. Po ostalim hercegovačkim mjestima gdje su djelovali četnici imali su zadatke dežurstva, osiguranja, straže pod oružjem i sl. Doznavši za proglašenje NDH 10. travnja 1941. u Mostaru, u dvama prigradskim naseljima na zapadu grada, Cimu i Ilićima, četnici su počeli paliti hrvatske kuće i ubijati civile sve dok ih nisu naoružane hrvatske grupe udaljile iz grada. Slično se dogodilo u općini Čapljina gdje su četnici u vrlo sličnoj situaciji sudjelovali s redovnom vojskom Kraljevine Jugoslavije, koja je stigla vlakom iz Bileće, gdje su počinili veći zločin u Strugama i okolici.

Kada se u idućih mjesec dana u potpunosti uspostavila vlast na prostoru NDH jedna od uredaba bila je zabrana rada četnicima i komunistima. Ustaše i druge vojne formacije privele su četničke dužnosnike, zapečatili njihove urede i likvidirali dužnosnike odbora i pododbora.

Neki su dobili određenu zaštitu od vlasti NDH, pod uvjetom da više ne šire četničku propagandu. Dio četnika iz Hercegovine i južne Dalmacije sklonio se na sigurno po istočnoj Hercegovini. Neki su čak izbjegli u Crnu Goru i Srbiju.

Već u svibnju 1941. sudovi NDH počeli su potraživati sve one koji su u sklopu četničkih vojnih formacija počinili zločine nad Hrvatima i Muslimanima u Hercegovini. U ovom radu da se izvući poseban zaključak zašto u arhivu u Hercegovini ima vrlo malo dokumenata iz razdoblja 1924. - 1941. Upravo je razlog što su ustaške vlasti zaplijenile četničku dokumentaciju, što u uredima što u domovima četničkih dužnosnika, a onda su je većim dijelom uništile tako da je danas jednostavno nema u arhivima, dok je dobrim dijelom očuvana u državnom arhivu u Dubrovniku gdje su četnici djelovali za prostor Dubrovnika i okolice.

U Hercegovini i južnoj Dalmaciji po uspostavi NDH vladao je prividan mir sve do početka ljeta iste godine dok se koliko-toliko nisu organizirali četnički dužnosnici u istočnoj hercegovini, uz njih i komunisti, koji su se zatekli na terenu najviše zato što su se sklonili. Komunisti partizani u komunističkoj jugoslavenskoj historiografiji su se iz petnih žila podizali da bi dokazali da su oni ti koji su podigli ustanak protiv vlasti NDH u istočnoj Hercegovini. Međutim, po izviješću Ustaške nadzorne službe iz lipnja i srpnja 1941., kao i iz drugih obavještajnih krugova, ističe se najuglednijeg četničkog dužnosnika u Hercegovini Čedu Milića kao onog koji je uz nekoliko bliskih suradnika podigao srpski narod na pobunu na trokutu Nevesinje - Gacko - Bileća. Opći je zaključak da su u Hercegovini do jeseni 1941. pobunjenice četnici i partizani, dok se u južnoj Dalmaciji u istom razdoblju formiraju partizanske grupacije na poluotoku Pelješcu, kojih je sviju bio cilj rušiti NDH. Ideološki i politički su se razlikovali; četnici su željeli monarhističku Jugoslaviju pod Karađorđevićima, dočim su partizani zagovarali revoluciju sovjetskog tipa, s centrom također u Moskvi.

Lipanjsku pobunu su vlasti NDH u potpunosti zaustavile, no već potkraj kolovoza uslijedila je još veća pobuna, u kojoj su četnici i partizani tražili svoj prostor. U toj su pobuni četnici počinili zločine većeg opsega, posebno nad istočnohercegovačkim Muslimanima. To su na svoj način iskoristile talijanske vlasti tražeći od NDH da sporazumno reguliraju odnos s Italijom na prostoru istočne Hercegovine, što je nakon određenih razgovora i učinjeno. Navedeni je prostor ostao u sklopu NDH, ali na ćemu neće boraviti niti redovna vojska NDH niti ustaše, samo određen broj oružnika. Taj prostor u Hercegovini, od Neretve do Drine,

omogućen je razvoj četničkog i partizanskog pokreta, kao i dalji progon Hrvata i Muslimana do kraja Drugog svjetskog rata.

Što se tiče četničkog pokreta nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, prvo se okupio na Ravnoj Gori, vojno i politički, a onda je ujesen 1941. poslao ugledne četničke dužnosnike, aktivne oficire Kraljevine Jugoslavije s ciljem da se međusobno povežu sve četničke grupe na terenu i da se uspostavi stalna komunikacija sa štabom na Ravnoj Gori. Taj proces odvijao je se vrlo intenzivno u listopadu i studenom. U Hercegovinu je upućen četnički oficir, bivši štabski oficir Kraljevine Jugoslavije, major Boško Todorović. Negdje kod Gacka sastao je se s Čedom Milićem, koga su u Hercegovini već prozvali četničkim vojvodom. Cilj je bio jasan - organizirati četničke postrojbe i provoditi naredbe s Ravne Gore. U tom razdoblju i partizani su u istočnoj Hercegovini izgradili vlastite vojne postrojbe. Međutim, između njih i četnika stalno su postojale trzavice te su žrtve bile prisutne na obje strane. Partizani su kao svoj vojni cilj odredili da od prosinca 1941. nadalje likvidiraju sve istaknute četničke dužnosnike, čemu su ubrzo pristupili. Pretežno iz zasjeda. Pred kraj studenoga na putu Nikšić - Gacko u automobilu su usmrtili Čedu Milića. Uskoro su na istoj cesti zarobili i majora Boška Todorovića s pratnjom. No, četnički zapovjednik iz Gacka Radojica Perišić uputio je sa svojom pratnjom u partizanski štab te zaprijetivši partizanima oslobodio majora Todorovića i pratnju. Partizani ipak nisu odustajali od svoga cilja, pa su od Konjica do Bileće i Trebinja usmrtili još nekoliko četničkih komandanata, a u veljači 1942. u Kifinu Selu kod Nevesinja na spavanju su usmrtili majora Boška Todorovića, što je za četnički pokret uopće bio velik gubitak, ali i znak za uzbunu Talijanima, koji su zatim pristupili da unište partizanski pokret u Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Partizani su s istim ciljem nastavili ubijati četničke zapovjednike oko Trebinja, Dabra, Berkovića i Nevesinja. Glavni četnički komandanta Draža Mihailović imenovao je novog komandanta za cijelu Crnu Goru i istočnu Hercegovinu, bivšeg pukovnika Kraljevine Jugoslavije, Baju Stanišića, koji će za izvjesno vrijeme za dio Crne Gore i istočnu Hercegovinu imenovati vojvodu Radojicu Nikčevića.

Već u travnju 1942. četnički komandanti su se sastali s talijanskim zapovjednicima i izradili vojnu operaciju čišćenja istočne Hercegovine od partizana. Ovome treba dodati da su četnici već pokrenuli akciju ograničenog opsega u siječnju 1942. u sjevernoj Hercegovini, u gornjem toku Neretve. U Ulogu su usmrtili dio Hrvata koji nisu uspjeli pobjeći iz svojih domova, još ujesen 1941. u zasjedi u okolici Nevesinja zarobili su Juru Vasilja, ustaškog tabornika za Nevesinje i s njegovim suradnicima usmrtili na potezu Velež - Crvanj. Operaciju su Talijani potpomogli topništvom i zrakoplovstvom u razdoblju svibnja i desetak dana lipnja

1942. Potpuno razbijeni partizani povukli su se na tromeđu Zelengore, Volujka i Maglića, gdje je pristigao partizanski Vrhovni štab i proleterske brigate koje su četnici s Nijemcima potjerali iz Srbije ujesen 1941.

Četnici su istočnom Hercegovinom u potpunosti ovladali u lipnju 1942. Otpočeli su s ustrojem bataljona i brigada sve do dva korpusa - Trebinjskog i Nevesinjskog, tako da se u ljeto te godine prvi puta spominje i četnička Dubrovačka brigada, oformljena u jednom selu kod Trebinja. U Hercegovinu je osobno stigao i Draža Mihailović, gdje je kod Avtovca u blizini Gacka 13. srpnja 1942 u Zimonjića kuli održao sastanak sa svim četničkim komandantima iz Hercegovine, Crne Gore i Dalmacije. Analiziran je dotadašnji rad četnika, suradnja s Talijanima i borba s partizanima. Izvršena su i nova imenovanja, tako da je četnički komandant Ilija Trifunović Birčanin postao komandant za Dalmaciju, Liku i zapadnu Bosnu, a četnički komandant Petar Baćović za cijelu Bosnu i Hercegovinu. Draža Mihailović, vrhovni četnički komandant. po memoarima četničkog komandanta Uroša Kureša, posjetio je još Gacko i Bileću te se s pratnjom uputio nazad na ravnu Goru. Cijelo ljeto četnici su se ustrojavali u Hercegovini, čineći i dalje zločine.

U isto su se doba pojavljivali u Metkoviću i Dubrovniku, gdje su u pratnji Talijana imali određene sastanke, posebno radi pribavljanja logističke podrške za istočnu Hercegovinu. U srpnju 1942. na sastanku u Trebinju četnički dužnosnik Milan Šantić istakao je da četnici u Hercegovini imaju jedanaest brigada, dva korpusa, dva milijuna metaka, čvrstu suradnju s Talijanima, koje je koordinator Dobroslav Jevđević, te da su četnici spremni ostvariti ideju Velike Srbije, potpuno čiste od Hrvata i Muslimana, što su sustavno činili cijelo ljeto i jesen iste godine. Za južnu Dalmaciju treba dodati jako bitnu četničku vojnu stvar. U nekoj kući u Cavtatu od 1942. do jeseni 1944. postojala je jača četnička radiostanica koja je održavala vezu s engleskom bazom u Kairu. Vjerojatno su za nju znale obavještajne službe NDH, koje je iz nekog razloga nisu dirale.

U razdoblju između lipnja i rujna 1942. četnici su u Hercegovini utemeljili i Muslimansku četničku miliciju, čiji su zapovjednici bili muslimani koji su se izjašnjavali Srbima, dok su obični pripadnici bili muslimani koji su time željeli sačuvati život i imovinu. Muslimanska četnička milicija raspast će se u proljeće 1943. čim je oslabio četnički pokret u Hercegovini. Prvu veću vojnu zadaću istočnohercegovački četnici imali su u navodnom čišćenju partizana na području Vrgorca, sela oko Biokova, sve do Omiša. Od kraja kolovoza do sredine rujna 1942. u toj je akciji, u kojoj su zapovijedali Talijani, pravdajući se da čiste

teren od partizana, a četnici su u biti provodili cilj stvaranja homogene Srbije. Oni su čak predlagali Talijanima da se odmah počne s čišćenjem terena od Neretve, od Čapljine i Metkovića preko Ljubuškog do Vrgorca, ali su to vlasti NDH spriječile na nekoliko načina. No, prostor oko Vrgorca stradao je. Četnici su počinili velik zločin nad Hrvatima i zadovoljni pljačkom kamionima vraćeni u smjeru Stoca, odakle su i došli. Komandant u operaciji Albia, četnički major Petar Baćović izvijestio je Dražu Mihailovića da su ubijali sve Hrvate od petnaest godina naviše i da su spalili više od sedamnaest sela. Četnički dužnosnici su već brzo s još većim brojem četnika krenuli krajem rujna i početkom listopada u sjevernu Hercegovinu pod izgovorom da će čistiti teren od partizana, no u biti u najveće etničko čišćenje Hrvata sjeverno od Mostara, na području Jablanice, Rakitna, Prozor-Rame i dijela sela oko Konjica. Istina je da su četnici iskoristili i vlasti NDH, koje su odredile vojni cilj u vojnoj operaciji u listopadu 1942. udaljiti partizane iz sjeverne Hercegovine, potom od rudnika boksita kod Posušja, s putne komunikacije Split, Livno, Duvno, Kupres, Sarajevo na kojoj su partizani nalazili od srpnja 1942. god. A i prije toga su počinili veću materijalnu štetu na infrastrukturi željezničke pruge Sarajevo - Konjic. Četnici su tražili od Talijana da uz sjevernu Hercegovinu dobiju prostor za čišćenje i zapadne Hercegovine, ali crkveni dužnosnici su kod Italijana isposlovali da to ne dobiju. Osobito je u tome imao veliku ulogu novoizabrani biskup Petar Čule, ali i časnici NDH Vjekoslav Luburić i Ljubo Miloš, kao i zapovjednik za Hercegovinu postrojbi NDH Franjo Šimić.

U operaciji koja je trajala veći dio listopada, četnici su sjeverno od Mostara, od Jablanice i Konjica u smjeru Rakitna i Posušja, kao i sa svim postrojbama na području Rame počinili najveći zločin na području NDH. Četnički komandant Petar Baćović izvijestio je Dražu Mihailovića da su usmrtili dvije tisuće Hrvata (koje naziva Šokcima) i Muslimana. Vlasti NDH izvršile su popis i došli do brojke od 1716 ubijenih, a materijalna šteta na popaljenima kućama uz pljačku stoke... Četnici su se s velikim plijenom vratili u istočnu Hercegovinu i u mjesta Crne Gore, a već su u studenom 1942. dobili zadaću koju su politički priželjkivali. Ta je zadaća bila da se upute na prostor Knina, sjeverne Dalmacije i zapadne Bosne. Talijani su ih prevezli do luke Gruž i Metkovića. Brodom su prebačeni u Split, potom kamionima do Knina. Ističe se brojka od dvije tisuće i osamsto operativnih četnika. U svojim memoarima, komandant bilećke četničke brigade Uroš Kureš ističe da su na tom prostoru boravili od početka studenog do početka veljače 1943., kada su prebačeni kamionima od Splita preko zapadne Hercegovine i Mostara za Jablanicu. Dio četnika iz istočne Hercegovine

ostao je na prostoru sjeverne Dalmacije da s tog prostora sudjeluje u združenom pothvatu Weiss 1 protiv partizana.

Već od kraja prosinca 1942. i cijeli siječanj 1943. počele su stizati zapovijedi u četničke komande u Hercegovinu iz vrhovne komande na Ravnoj Gori za zapovjednike korpusa i brigada. Iz njih se dalo zaključiti da se četnici moraju pregrupirati i zauzeti borbeni položaj lijeve obale Neretve, od Žitomislića do najveće kote na Ivan-planini sjeverno od Konjica, i bitne kote na desnoj obali Neretve sjeverno od Mostara na potezu Široki Brijeg, Rakitno, i planine Čabulja i Čvrsnica. Četnički komandanti su vršili mobilizaciju, održavali međusobne sastanke. Komandanti su isticali da na Neretvu ne vode koljače koji su bili ujesen 1942. u sjevernoj Hercegovini jer se neće postići vojni cilj. Dok se planiralo koliko je oružja, streljiva i druge logistike potrebno za akciju brigada, za operaciju su podignute četničke brigade iz Crne Gore i Srbije i Sandžaka i dijela istočne Bosne.

U svjetskim centrima moći Berlin - Rim - Zagreb gdje se pripremala operacija Weiss 1 na stolu su stajali obavještajni dokumenti kod Adolfa Hitlera da četnici vrlo intenzivno priželjkuju pad Italije, dolazak Engleza na Jadran, gdje u lukama planiraju izvršiti spajanje s njima i povratak monarhističke Jugoslavije. Hitler je od Mussolinija zatražio pomoć da se četnici razoružaju i da im se taj naum spriječi. Četnici o tom nisu ništa znali. Mussolini nije bio voljan da se to učini, a operacija Weiss 1 je krenula te su četnici zaposjeli navedeni prostor, a izdvojeno zapovjedno mjesto s Ravne Gore privremeno je uspostavljeno u Kalinoviku. Zapovijedao je komandant major Zaharije Ostojić, koji je poslao svim četničkim komandantima poslao čvrsto upozorenje na Neretvi u veljači 1943. da ne dozvole da im partizani pobjegnu. Dolaskom četnika na položaje na Neretvu u veljači 1943. istaknuti komandant iz Crne Gore, Bajo Stanišić kritizira Nevesinjski i trebinjski četnički korpus da su ponovo na položaj došli bez logistike, da su došli pljačkati i ubijati hrvatski narod u dolini Neretve.

Na nekoliko mjesta oko Jablanice na planinama Čvrsnici i Prenju i u mjestu Glavatičevo došlo je do jačeg vojnog sukoba četnika i partizana, u kojima su partizani gdješto potpuno gdješto dijelom porazili četnike. Time su prešli Neretvu na više mjesta, upućujući se u mjesta istočne Hercegovine i istočne Bosne. Četnici su se više bavili pljačkom, osobito na potezu između Širokog Brijega i Rakitna, ali i u dijelu sela prema Grudama i Posušju, ali i u dolini Neretve na potezu sjeverno od Mostara do Konjica.

Postoje nekolika pitanja na koja se historiografija treba osvrnuti, a o kojima se šuti. Jedno od njih je to je li poglavnik Ante Pavelić svome poznaniku Josipu Brozu Titu obećao miran prolaz cestom Drvar - Bosanko Grahovo - Livno - Duvno - Posušje - Široki Brijeg - Mostar - Nevesinje - Gacko prema Srbiji i Crnoj Gori, a onda kod Posušja i Imotsko - Bekijskog polja uspostavio jaku crtu obrane te prisilio partizanu u vrlo nepristupačne klisure prema Drežnici, Jablanici i Rami. Drugo, iz kojeg su razloga partizani srušili jedan od tri velika željeznička mosta na području od Jablanice do Mostara. I treće, kakve su planove imali četnici za iste mostove.

Partizani su se danima kretali iz Bosanske krajine, na Neretvu su izbili preko Drežnice do Jablanice i Konjica, a neke su brigade sjeverno od Ivan-planine otišli u smjeru Kalinovika. I tu su se stješnjeni morali brzo kretati i što prije napustiti kanjon Neretve. Kretanje su glavninom nastavili sjeverno od planine Prenj, a dio brigada prebacio se u Nevesinje južnom stranom Prenja. Svi partizanski historiografi zaključuju da su rušenjem mosta u Jablanici nadmudrili Nijemce i postrojbe NDH, kao i Talijane i četnike. Četnički komandant Uroš Kureš u svojim memoarima ističe da je Neretva u veljači i početkom ožujka 1943. bila toliko plitka da su njegovi vojnici dan za danom prelazili rijeku Neretvu zagrnuvši hlače iznad koljena tražeći hranu u okolnim selima. Josip Broz Tito je zapovjedio da se sruši most da bi u vojnom pogledu pokazao se Englezima i ispunio njihovo vojno zahtijevanje jer glavni željeznički smjer logistike koji je iz Njemačke vodio preko Zagreba kroz Bosnu i Hercegovinu do Crne Gore i svih postojećih luka na južnom Jadranu vodio je preko mosta na Jablanici. To je bio velik partizanski uspjeh, koji će za dva mjeseca biti nagrađeni misijom engleske vojske, koja iz obavještajnih razloga u srpnju 1942. nije uspjela na planini Raduša, na potezu Rama - Uskoplje, a nešto kasnije ni na Livanjskom polju.

Četnički komandanti su izdali zapovijed da se svi mostovi na Neretvi osiguraju i zaštite, pa i jablanički, koji je osiguravala četnička brigada Mostar, kao i dva mosta južnije na koti Aleksin Han. Četnički komandant koji se jedini potpisuje s činom generala Jovo Pantić bio je pilot u vojsci Kraljevine Jugoslavije, uputio je zapovijed svim komandatima četničkih postrojbi na Neretvi da se svi mostovi pod svaku cijenu zaštite i sačuvaju. Kako su partizani do početka ožujka 1943. prešli Neretvu sa svim postrojbama i uputili se u istočnu Hercegovinu, zauzeli Kalinovik, gdje je bila četnička komanda, četnici su se u rasulu povlačili u smjeru istočne Hercegovine, tražeći panično pojačanja iz Srbije i Crne Gore, koje nije nikada stiglo. Komandant Bajo Stanišić šalje izvješće majoru Zahariju Ostojiću u kojem ga obavještava da dvije četničke brigade iz Sandžaka na prostoru Risovca iznad Jablanice

dočekuju partizane koji se kreću iz smjera Posušja i Rakitna, i u kojima se ističe da Srbin ne smije pucati na Srbina. Dali su partizanima hranu i nesmetan prolaz ka Jablanici. Dok su se četnici u rasulu vraćali u svoja mjesta, krajem ožujka 1943. njemačka komanda u NDH izdala je zapovijed tijelima vlasti NDH da im pomognu privoditi četnike od dijela zapadne Bosne, središnje Bosne, Hercegovine i granice s Crnom Gorom, a to će Njemačke postrojbe same izvršiti na području Crne Gore kad tamo pristignu njihove snage. Četnici su shvatili da su u teškoj situaciji i dogodilo se to da su počeli tražiti zaštitu kod vlasti NDH kako ih Nijemci ne bi transportirali u Njemačku ili Grčku. U travnju i svibnju 1943. četnici u Hercegovini izdaju nekoliko zapovijedi da se povuku na sigurnija mjesta u istočnoj Hercegovini gdje Nijemci manje zalaze, kao i vlasti NDH, koje su pružale logističku podršku prilikom privođenja. Treba dodati da su Nijemci ostvarili svoj cilj i priveli dio četnika u lipnju 1943. i na prostoru Crne Gore dok se odvijala operacija Weiss 2, u partizanskoj literaturi poznata kao Bitka na Sutjesci. Da bi četnici do neke mjere sačuvali moral povratili su Nevesinje, zatim Gacko i Avtovac.

U ovom dijelu rada treba se osvrnuti na pukovnika Franju Šimića, zapovjednika vojske NDH za Hercegovinu, koji je vrlo dobro poznavao četničke komandante, koji su s njim bili na Vojnoj akademiji. On je vidjevši kakve zločine čine četnici na potezu Široki Brijeg - Rakitno prema Posušju i Grudama i na prostoru oko Neretve, sazvao sastanak u Širokom Brijegu s visokim četničkim komandantima, kao i talijanskim. Talijanskom komandantu je izvadivši pištolj iz futrole stavio na čelo i kazao da će ih sve u prostoriji pobiti u trenu ako se do mraka svi četnici ne upute preko Neretve samo s osobnim oružjem, bez opljačkane imovine. Četnički komandanti pokorili su se ovome zahtjevu, a svaki četnik koji je nosio opljačkane stvari, dobio je batine, a da se ne govori o onim četnicima koji su vodili kakvu stoku. Potom je cijelu 1943. pukovnik Šimić imao značajan utjecaj na četničke komandante na području istočne Hercegovine, tražeći od njih da više ne progone Hrvate i Muslimane, prijeteći im smrću.

Razdoblje između poraza na Neretvi i bitke na Sutjesci četničke postrojbe na Neretvi i u južnoj Dalmaciji bavile su se vojnim preustrojem, popunom, analizom poraza na Neretvi u ožujku 1943. Zbog privođenja od strane Nijemaca pojedine četničke postrojbe jednostavno nestale, pri čemu treba izdvojiti brigade Konjic, Mostar, Stolac, Popovo polje, Dubrovnik. Jedan dio četnika pridružio se partizanima, dio se sakrio ne želeći odlaziti na ratišta izvan svoga mjesta. U lipnju i dijelu srpnja u bitci na Sutjesci četnici su dijelom korišteni od Talijana što u memoarima ističu partizanski sudionici, ali su ih Nijemci i dalje privodili na

prostoru Crne Gore, pretežno ih odvodeći na rad u Grčku. Od ljeta 1943. do kraja godine, četnici i partizani su sporadično vodili sukobe jer je na prostoru Hercegovine ostala Deseta hercegovačka partizanska brigada koju četnici nisu mogli poraziti.

Od rujna 1943. za četnike nastaje velik problem jer su kapitulacijom Italije nestali bez logističke i političke potpore. Nijemci ih u Hercegovini nisu htjeli u potpunosti rasformirati, već su s njima potpisali vojni ugovor po kojem će četnici njima pomagati na terenu i poštovati vlast NDH, a zauzvrat će dobiti nešto streljiva, hrane i logističke potpore. Već od prosinca 1943. i cijeli siječanj 1944. četnički su se komandanti sastajali i planirali vojne akcije protiv partizana koje su zamišljeno izgledale vrlo dobro osmišljene, no koje bi propadale čim bi došlo do sukoba s partizanima na terenu. Sličnu taktiku od kasne jeseni 1943. do ljeta 1944. partizani su primjenjivali prema četnicima, pokušajima ubojstva iz zasjede, diverzijama na lokalna četnička zapovjedništva te su partizani u ljeto 1944. uspjeli zauzeti Avtovac, potom Gacko, i konačno od vlasti NDH Fazlagića Kulu, što je partizanima na terenu dalo blagu prednost. Počelo je uređivanje zemljane piste na Gatačkom polju na koju su sletili prvi savezнички zrakoplovi iz Italije, na koju su transportirali oružje, a teške ranjenike otpremili na liječenje u Italiju. Pošto je Josip Broz Tito već bio na Visu s Englezima, oni su procijenili da će se partizani vrlo odlučno boriti protiv Nijemaca i vojske NDH te su s njima odlučili voditi zajedničku operaciju zauzimanja jadranskih luka i zaleđa, sve zajedno rušenja NDH. Partizani su dobili dovoljno oružja te su vrlo brzo zauzeli Bileću, a potom Trebinje, cijelo Popovo polje, Ljubinje i Stolac. Krenuli su u smjeru Cavtata i Dubrovnika u cilju spajanja s engleskom vojskom. Preostali četnici su se povlačili u smjeru Zelengore i nisu više predstavljali nikakvu vojnu snagu u Hercegovini. Oko devedeset posto njih završilo je u partizanima, čime su izbjegli odgovornost za počinjene zločine nad Hrvatima i Muslimanima. Dio četničkih formacija povlačio se sve do Italije i Austrije, potom su nastavili živjeti na Zapadu. Dio su vojnici NDH pogubili na Lijevču polju u travnju 1945. Manji dio koji je u grupama ostao u Hercegovini skrivao je se idućih pet-šest godina, gdje su s vremenom likvidirani od OZNE, a vrhovni komandant Draža Mihailović je osuđen i pogubljen. Četnički komandant Vojin Lukačević je posljednji u rujnu i početkom listopada 1944. pokušao poraziti Nijemce u Trebinju i spojiti se s Englezima u smjeru Dubrovnika. Pokušaj nije uspio. Englezima je se, međutim, predao negdje na tom prostoru, koji su Lukačevića izručili partizanima, koji su ga osudili i pogubili. Četnički pokret je strogo zabranjen u komunističkoj Jugoslaviji.

ŽIVOTOPIS

Marijan Mandić rođen je 11. studenoga 1964. u Mostaru. Pučku školu pohađao je u Prigrađanima i Potocima (Mostar), srednju Tehničku prometnu školu u Mostaru, a potom Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, u Sarajevu. Domovinski rat zatekao ga je kao srednjoškolskog profesora u Građevinskoj, Elektrotehničkoj i Ekonomskoj školi u Mostaru. U jesen 1991. godine jedno vrijeme kao dragovoljac boravio je u Republici Hrvatskoj, potom dolazi u postrojbe HVO-a u Mostaru u Bosni i Hercegovini, obnašajući dužnosti zapovjednika IPD-a u Prvoj bojni HVO-a Mostar, zapovjednika IZM-a Rošci-Prenj i IPD-a Druge brigade HVO-a Mostar. Teško je ranjen 9. siječnja 1993. od nagaznih mina na planini Prenj, liječio se u Mostaru, Splitu i Veloj Luci. Po povratku s liječenja u srpnju 1993. obavlja dužnost načelnika Ureda obrane za grad Mostar. U rujnu 1994. godine preuzima dužnost pomoćnika za odnose s javnošću u Glavnom stožeru HVO-a kod general-bojnika Tihomira Blaškića. S te dužnosti je demobiliziran u lipnju 1996., od tada do srpnja 1999. radi u poduzeću Merkur kao pomoćnik ravnatelja sa sjedištem u Mostaru. S te dužnosti odlazi u vojnu mirovinu. Sudjelovanjem u Domovinskom ratu primio je odličja: Spomenicu Domovinskoga rata, Red hrvatskog križa, Red hrvatskog trolista, Ljeto 95. i Oluja 95. Član je Društva hrvatskih književnika Herceg-Bosne i Hrvatskog kulturnog društva Napredak Sarajevo.

Do sada je objavio sljedeća djela: *Bljesak nade na mom otoku* (Dnevnik ranjenog branitelja), Split, 1994., *Krvava bjelopoljska poljana*, Mostar 1996., *Ljetopis borbi i nada* (Dnevnik časnika HVO-a), Mostar, 1997., romane: *Plamen iznad bugojanskih šuma*, Mostar, 1998. i *Lutalica*, Mostar 2010., *Lipe mostarske*, Mostar, 2018., *Tranzicija*, Mostar, 2020., *Vojnik u pet odora*, Mostar, 2021., *Ideologija*¸ Mostar, 2022., *Orlovača*, Mostar, 2023. Objavio je nekoliko znanstvenih radova s područja povijesti o razdoblju Drugoga svjetskog rata na prostoru Hercegovine u *Motrištima, Osvitu*, u publikacijama Matice hrvatske Mostar, kao i u dnevnim novinama *Dnevni list* - Mostar, i časopisu HKD-a „Napredak“ Sarajevo.

Poslijediplomski studij upisao je po starom programu na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na Odsjeku za povijest, 2000. godine. Zbog izrazito teške osobne i obiteljske situacije na Fakultetu se zadržao do 2012. godine, kada je na natječaju na Hrvatskim studijama Sveučilišta u Zagrebu, upisao doktorski studij povijesti. Živi na relaciji Mostar - Vinkovci, gdje je nastala ova doktorska radnja.

VIII. IZVORI I LITERATURA

I. Arhivska vrela

1. Arhiv hercegovačko-neretvanske županije - Mostar

- Fond kotarskoga načelnika Mostara, 1920. - 1940.
- Fond Miće Ljubibratića
- Fond Atanasija Šole
- Fond Banovine Hrvatske, 1939. - 1941.
- Fond Sokolarske župe Mostar
- Zbirka dokumenata H. Rebca
- Fond Zbirka četničkih dokumenata, 1941. - 1945.
- Fond Zbirka ustaško-domobranskih dokumenata, 1941. - 1945.,
- Fond Zbirka dokumenata NOP-a, 1941. - 1945.

2. Arhiv biskupija Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske
    - Fond Godišnja izvješća župnika iz župa, 1918. - 1945.
3. Arhiv Čapljina
4. Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke - Sarajevo
    - Dokumenti o zločinima četnika, 1918. - 1944.
5. Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije - Mostar
    - Fond Godišnja izvješća iz franjevačkih župa, 1918. - 1945.
6. Državni arhiv BiH, Sarajevo
7. Državni arhiv Dubrovnik
    - Fond velikoga župana Dubrovačke oblasti, 1918. - 1940.
    - Fond župana Velike župe Dubrava, 1941. - 1944.
8. Hrvatski državni arhiv - Zagreb
    - Fond Banovine Hrvatske, 1939. - 1941.
    - Fond Dinarske četničke divizije, 1941. - 1945.
9. Historijski muzej Bosne i Hercegovine - Sarajevo
    - Zbirka dokumenata Ustaške nadzorne službe, 1941. - 1945.

II. Objavljeni izvori

1. ČEKIĆ, SMAIL, *Genocid nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini, Dokumenti*, Sarajevo, 1996.
2. DEDIJER, VLADIMIR - MILETIĆ, ANTUN, *Genocid nad Muslimanima 1941.-1945., Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Sarajevo, 1990.
3. *Definitivni rezultati popisa stanovništva 1921.*, Državna štamparija, Sarajevo, 1932.
4. *Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931.*, knjiga 2, Državna štamparija, Beograd, 1937.
5. DIZDAR, ZDRAVKO - SOBOLEVSKI, MIHAEL, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, (Građa, str. 151-715) Hrvatski institut za povijest, Građa, IV/3., Zagreb, 1999.
6. *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića*, knjiga I., Beograd, 1945.
7. *Građa o djelatnosti KPJ u BiH 1921. - 1941.*, Sarajevo, 1971.
8. GRMEK, MIRKO - GJIDARA, MARC - ŠIMAC, NEVEN, *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, Zagreb, 1993.
9. *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom,* Stenografske beleške i dokumenta sa suđenja Dragoljubu Draži Mihailoviću, Beograd, 1946.
10. LATAS, BRANKO, *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama (1941.-1945.), Dokumenti*, Beograd, 1999.
11. *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941.-1945., zbornik dokumenata,* knjige 1-10, Split, 1981.-1986.
12. RAIČEVIĆ, GORČIN, „Dokumenta četnika Draže Mihailovića o saradnji sa okupacionim i kvislinškim snagama“, *Vojnoistorijski glasnik*, god. XVI., br. 4, Beograd, 1965.
13. *Suđenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića,* Stenografske beleške, Zbirka materijala sa suđenja, Beograd, 1945.
14. *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941.-1944.. Dokumenti,* /izbor i objašnjenja Marijanović Jovan i Stanišić Mihajlo/, Arhivski pregled, Beograd, 1976.
15. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Dokumenti četničkoga pokreta Draže Mihailovića*, tom XIV, knjige 1-4, Beograd, 1981.-1985.

III. Novine (tisak)

Balkan, Beograd
Beogradski dnevnik - Beograd
Borac - Beograd
Četnik - Beograd
Četnik - Ljubljana
Dnevni avaz - Sarajevo
Glas ratnika - Beograd
Glas srpskih četnika - Beograd
Glas srpskih četnika - Osijek
Hrvatski glasnik - Mostar
Jugoslavenski list - Zagreb
Jugoslovenska straža - Beograd
Narod i država - Osijek
Narodne novine - Zagreb
Slobodna Dalmacija - Split
Srpske novine - Beograd
Srpski glas - Beograd
Vidovdan - Beograd

IV. Časopisi

Bjelopoljska zora - Mostar
Crkva na kamenu - Mostar
Obzor - Zagreb
VP - magazin za vojnu povijest - Zagreb

V. Članci i knjige

ANTIĆ, LJUBOMIR, *Velikosrpski nacionalni program, ishodište, posljedice*, Zagreb, 2007.

ADEMOVIĆ, FADIL, *Četništvo i četnička propaganda u južnoslavenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu*, 1-2, Sarajevo, 2009.

AGIČIĆ, DAMIR, *Tajna politika Srbije u 19. stoljeću*, Zagreb, 1994.

BAJIĆ, NEVENKA, „Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine", Prilozi, br. 2, Sarajevo, 1966.

BAKOVIĆ-RADOSAVLJEVIĆ, MILKA, *Memoari Ravnogorke*, Kragujevac, 2001.

BAN, MATIJA, *Pravila o četničkoj vojnici*, Beograd, 1848.

BANDŽOVIĆ, SAFET, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo, 2006.

BARIĆ, NIKICA, *Ustaše na Jadranu*, Zagreb, 2012.

BARIĆ, NIKICA, *Ustroj kopnene vojske domobranstava Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945.*, Zagreb, 2003

BARTOLOVIĆ, DRAGAN, *Džemal Bijedić i njegovo doba*, Mostar, 1985.

BEGIĆ, DANA, „Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček", Prilozi, br. 2, Sarajevo, 1966.

BILANDŽIĆ, DUŠAN, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999.

BOBAN, LJUBO, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd, 1965.

BODROŽIĆ, MILICA, „O ustašama i četnicima u dubrovačkom kraju 1941.-1944.", *Dubrovnik u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941.-1944.*, Zbornik radova, Split, 1985.

BOGUT, VLADO - LEKO, LJUBO, *Grudski žrtvoslov, Drugi svjetski rat i poraće*, Grude, 2014.

BRANDT, MIROSLAV ET AL., *Izvori velikosrpske agresije*, Zagreb, 1991.

BRANICA, VINKO, "Razoružanje talijanskih jedinica u Kninu, Zadru, Šibeniku i Dubrovniku i suradnja četnika sa njemačkim okupatorom", u: *ZIHRPD*, br. 3, Split, 1975.

BRČIĆ, RAFAEL - BEGOVAC, MILE, *Livanjski kraj u revolucionarnom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi*, Sarajevo, 1978.

BRČIĆ, RAFAEL, „Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini 1941. godine", *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, Beograd, 1970. g.

BRKLJAČA, SEKA, „Od imperijalne fašističke Italije do ekonomskog probitka u Bosni i Hercegovini", *Hercegovina, Časopis za historijsko i kulturno nasljeđe*, br. 10, Mostar, 1998.

CEROVAC, VLADIMIR, *Nastanak četničkog pokreta u Severnoj Dalmaciji*, Knin - Beograd, 2006.

COHEN, J. PHILIP, *Tajni rat Srbije, propaganda i manipuliranje povješću*, Zagreb, 1997.

CRNJAC, PAVAO, *Oteto djetinjstvo*, Zagreb, 2015.

ČAMPARA, SALKO-HAKO - FUAD KOVAČ, *Izdaja i zločin. Novi dokumenti o ustaškom, četničkom i partizanskom pokretu*, Sarajevo, 2010.

ČEHIĆ, NAMIK, *Prozorski kraj u oslobodilačkom ratu i revoluciji*, Prozor, 1985.

ČENGIĆ, HAJRUDIN, *Borba za opstanak Bošnjaka u Sandžaku 1919.-1926.*, Sarajevo, 1999.

ČULINOVIĆ, FERDO, *Državnopravni razvitak Jugoslavije*, Zagreb, 1963.

ĆEMALOVIĆ, ENVER, *Mostarski bataljon*, Mostar, 1986.

DABELIĆ, IVO, *Četničko udruženje u Dubrovniku, 1934 - 1936*, Mljet, 2019.

DANIČIĆ, ĐURO ET AL., *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, 1880.

DIZDAR, ZDRAVKO - KUJUNDŽIĆ, MILIVOJ, *Doprinos Hrvatske pobjedi antifašističke koalicije*, Zagreb, 1995.

DIZDAR, ZDRAVKO - SOBOLEVSKI, MIHAEL, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni* i *Hercegovini, 1941.-1945*., Zagreb, 1999.

DIZDAR, ZDRAVKO, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini, 1941. - 1945*., Zagreb, 2002.

DIZDAR, ZDRAVKO, "Izbori u istočnom dijelu Hercegovine 1920.-1940.", *Stolačko kulturno proljeće*, god. V (2007.), MH, OS, Stolac 2007.

DIZDAR, ZDRAVKO, „Politička kretanja kod Srba istočnog dijela Hercegovine s osvrtom na četnički pokret 1918.-1941.“, *Stolačko kulturno proljeće*, br. 4, Stolac, 2006.

DIZDAR, ZDRAVKO, „Položaj Hrvata u istočnoj Hercegovini između dva svjetska rata (1918.-1941.)“, *Hum i Hercegovina kroz povijest*, zbornik radova II., Zagreb, 2011.

DRAŠKOVIĆ, VUK, *Odgovori*, Beograd, 1987.

DŽELEBDŽIĆ, MILOVAN - LATAS, BRANKO, *Četnički pokret Draže Mihailovića 1941. - 1945., Beograd, 1979.*

DŽELETOVIĆ, LJUBO, *Bileća 1941. i poslije*, Bileća, 2002.

ĐIKIĆ, OSMAN, *Dvanaesta hercegovačka NOU brigada*, Beograd, 1990.

ĐULAGIĆ, SAKIB, *Od Spahe do Alije*, Sarajevo, 1994.

ĐURIĆ, Đ. VELJKO, *Major Dangić*, Kragujevac, 2001.

ĐURIĆ, Đ. VELJKO, MIOVIĆ, MILIĆKO, *Ilustrovana istorija četničkog pokreta*, Beograd, 1993.

ĐURIĆ, LJUBODRAG, *Ratni dnevnik*, Beograd, 1965.

EKMEČIĆ, MILORAD, *Dugo kretanje između klanja i oranja - istorija Srba u novom veku 1492.-1992*., Beograd, 2011.

ERIĆ, MILIVOJE, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918. - 1941.*, Sarajevo, 1958.

FILANDRA, ŠAĆIR, *Bošnjačka politika u 20. stoljeću*, Sarajevo, 1998.

GLAMOČANIN, JOVAN, *Srbija i autonomija*, Beograd, 1999.

GLIBUŠIĆ, IVICA, *Politika hrvatske seljačke stranke 1919. - 1929.*, Mostar, 2023.

GLIGORIJEVIĆ, BRANISLAV, „Srpska nacionalna omladina (SRNAO)“, *Istorijski glasnik*, br. 2-3, Beograd 1964.

GLIGORIJEVIĆ, BRANISLAV, „Organizacija jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA)“, *Istorija XX. veka*, zbornik radova, tom V., Beograd, 1963.

GOLDSTEIN, IVO, *Hrvatska 1918. - 2008.*, Zagreb, 2008.

GOLDSTEIN, IVO, *Hrvatska povijest*, Zagreb, 2013.

GOLUŽA, BOŽO, *Svjedoci vjere i rodoljublja*, Mostar, 2005.

GORDIĆ, LJUBO i HAMZIĆ, REFIK, *Heroji sa obala Neretve*, Mostar, 1971.

GUJIĆ, KASIM, „Sjajna borba ustaša sa srbskom vojskom i četnicima u Čapljini“, *Božićna knjiga HKD Napredak*, Sarajevo, 1941.

HADŽIMURTEZIĆ, N. NEBOJŠA - FILIPOVIĆ, M. RADOVAN, *Ivo Lola Ribar*, Beograd, 1977.

HADŽIVASILJEVIĆ, JOVAN, *Četnička akcija u staroj Srbiji i Maćedoniji,* Beograd, 1928.

HAJDARPAŠIĆ, RAIF, *Trebinjska kapetanija u obrani Hercegovine*, Sarajevo, 1998.

HORVAT, JOSIP, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1990.

HORVAT, RUDOLF, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1992.

HOZIĆ, ADVAN, *Jablanica u revolucionarnom radničkom pokretu i NOB*, Jablanica 1989.

HUMO, AVDO, *Moja generacija*, Sarajevo, 1984.

HUREM, RASIM, *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Sarajevo, 1972.

ILIĆ, VLADIMIR, *Srpska četnička akcija 1903.-1913.*, Beograd, 2006.

IMAMOVIĆ, MUSTAFA, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1998.

IVANKOVIĆ, STJEPAN, „Organizacioni razvoj KPJ i SKOJ-a na području Hercegovine u toku NOB-a i socijalističke revolucije 1941.-1945. godine*“, Hercegovina, Časopis za kulturno i historijsko nasljeđe*, br. 5, Mostar, 1986.

IVANOVIĆ, LJUBOMIR, *Četovanje ili četničko ratovanje*, Beograd, 1868.

IVKOVIĆ, VLADO, *Nevesinje 1941.*, Mostar, 1980.

JAREB, JERE, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Zagreb, 1995.

JAREB, MARIO, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Zagreb, 2006.

JELČIĆ, DUBRAVKO, *100 krvavih godina. XX stoljeće u hrvatskoj povijesti*, Zagreb, 2005.

JELIĆ-BUTIĆ, FIKRETA, „BiH u koncepciji stvaranja NDH 1941.“, *Istorija naroda BiH*, zbornik radova, Sarajevo, 1973.

JELIĆ-BUTIĆ, FIKRETA, *Četnici u Hrvatskoj 1941.-1945.*, Zagreb, 1986.

JELIĆ-BUTIĆ, FIKRETA, *Ustaše i NDH 1941.-1945.*, Zagreb, 1978.

JELIĆ, IVAN, „O nekim odjecima sporazuma Cvetković-Maček u Banovini Hrvatskoj“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, br. 3, Slavonski Brod, 1965.

JELIĆ, TOMISLAV - KLARIĆ, ZORAN - DUMANČIĆ, SNJEŽANA, *Geografija 4*, Mostar, 2016.

JOLIĆ, ROBERT, „Četnički zločini u Hercegovini, osobito u ramskom kraju u listopadu 1942.“, *Ramski zbornik*, Ramska zajednica Zagreb, Zagreb, 2001.

JOVANOVIĆ, ALEKSA, *Srpske škole i četnički pokret u južnoj Srbiji pod Turcima*, Skoplje, 1937.

JOVANOVIĆ, JOVAN M., *Južna Srbija od kraja XVIII. veka do oslobođenja*, Beograd, 1941.

JOVANOVIĆ, ŽARKO, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji* 1, Beograd

JOVANOVIĆ, ŽARKO, „Politički i nacionalni program četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941.-1945.“, *Istorijski zapisi*, Istorijski institut Republike Crne Gore, Organ istorijskog instituta i Društva istoričara Crne Gore, br. 3-4, Podgorica, 1994.

KAČAVENDA, PETAR, „Prilog pitanju odnosa Komande bosanskih četnika i Vrhovne komande Draže Mihailovića (1942.)“, Prilozi, br. 8, Sarajevo, 1982.

KALABIĆ, RADOVAN, *Ravnogorska istorija*, Beograd, 1992.

KAMBEROVIĆ, HUSNIJA, *Mehmed Spaho (1883-1939):Politička biografija*, Sarajevo, 2009.

KARABEGOVIĆ, OSMAN, *Bosanska krajina nepresušivi izvor revolucionarnih snaga*, Beograd, 1988.

KAZIMIROVIĆ, VASA, *Srbija i Jugoslavija 1914. - 1945.*, Beograd, 2001.

KEBO, ALIJA, *Nevidljivi front*, Mostar, 1983.

KELEŠTURA, MENSUL, *Četnički pokret u Bosni i Hercegovini: 1941.-1945.*, Zenica, 1999.

KISIĆ KOLANOVIĆ, NADA, *NDH i Italija: političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb, 2001.

KLJAKOVIĆ, VOJIMIR, „Četništvo u Dalmaciji 1941.-1943. (politički aspekti)“, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, br. 3, Split, 1975.

KNEŽEVIĆ, RADOJE - KNEŽEVIĆ, ŽIVAN, *Sloboda ili smrt*, Seattle, 1981.

KONJHODŽIĆ, MAHMUT, *Kronika o Ljubuškom kraju*, knjiga 2, Sarajevo, 1981.

KOVAČEVIĆ, VOJO, *Pod otvorenim nebom*, Beograd, 1985.

KOVAČIĆ, DAVOR, *Oružništvo Nezavisne Države Hrvatske, 1941.-1945.*, Zagreb, 2014.

KRAKOV, STANISLAV, *Plamen četništva*, Beograd, 1930.

KRIZMAN, BOGDAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, 1980.

KRIZMAN, BOGDAN, *Ustaše i Treći Reich*, 1 - 2, Zagreb, 1983.

KRSMANOVIĆ, MOMIR, *Islamske krvave ruke*, Beograd, 1993.

KUJUNDŽIĆ, NEDJELJKO, *Imotska krajina u NOB 1941.-1945.*, Imotski, 1981.

KULUNDŽIĆ, ZVONIMIR, *Atentat na Stjepana Radića*, Zagreb, 1967.

KUREŠ, MILOŠ, *Zapisi i sjećanja*, Beograd, 1998.

KVESIĆ, SIBE, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Split, 1979.

LABOVIĆ, ĐURICA, *Heroji Ljubinog groba*, Beograd, 1973.

LATAS, BRANKO, „Četnici Draže Mihailovića u borbi za uništenju "Bihaćke Republike", *AVNOJ i NOB u BiH*, zbornik radova, Beograd, 1974.

LATAS, BRANKO, „Djelatnost četničkog centra u Splitu 1941.-1943. godine", *Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, zbornik radova, Split, 1981.

LATIFIĆ, ALIJA, *Partizanska staza*, Sarajevo, 1982.

LEKOVIĆ, MIŠO, *Martovski pregovori*, Beograd, 1985.

LOPUŠINA, MARKO, *Srbi u Americi*, Beograd, 2000.

LOZO, STJEPAN, *Ideologija i propaganda velikosrpskog genocida nad Hrvatima*, Split, 2017.

LUCIĆ, LJUBO, *Rama kroz stoljeća*, Rama-Šćit, 2002.

LUČIĆ, IVO, „Utjecaj komunističkih zločina na politički razvoj Dominika Mandića", *Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.)*. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti (Mostar - Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.), Mostar - Zagreb 2014.

LUČIĆ, IVO, "Hrvatske žrtve Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini (prilog istraživanju)", *Stolačko kulturno proljeće*, Godišnjak za povijest i kulturu, godište III/ 2005., Stolac, 2005.

LJUBIBRATIĆ, DRAGOSLAV, *Buđenje Hercegovine*, Mostar, 1966.

MACKENZIE, DAVID, *Apis, čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2014.

MANDIĆ, PETAR, *Junski ustanak Srba u Hercegovini 1941.*, Gacko, 2003.

MARIĆ, FRANJO, *Pregled pučanstva Bosne i Hercegovine između 1879. i 1995. godine*, Zagreb, 1995.

MARIJAN, DAVOR, „Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 35, Zagreb, 2003.

MARIJANOVIĆ, DRAGAN, *Lijanov san*, Mostar, 2002.

MARJANOVIĆ, JOVAN, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb - Beograd, 1979.

MARTINAC, ANITA, *Medaljon*, Mostar, 2015.

MASLEŠA, VESELIN, *Mlada Bosna*, Sarajevo, 1990.

MATIJEVIĆ, ZLATKO, *Slom politike katoličkog jugoslovenstva*, Zagreb, 1998.

MATKOVIĆ, HRVOJE, *Povijest Jugoslavije*, Zagreb, 2003.

MATKOVIĆ, HRVOJE, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2002.

MATKOVIĆ, HRVOJE, *Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske dikatature*, Zagreb, 1972.

MEŠTROVIĆ, IVAN, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969.

MILETIĆ, DRAGO-KARLO, *Spomenica Mostara 1941. - 1945.*, Mostar, 1987.

MILOVANOVIĆ, NIKOLA, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića, knjiga 1-4, Beograd, 1983.-1984.*

MINIĆ, MILOŠ, *Četnici i njihova uloga u vreme narodnooslobodilačkog rata 1941. - 1945.*, Beograd, 1982.

MIROŠEVIĆ, FRANKO, „Velika župa Dubrava između Talijana, četnika i partizana 1942. godine“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, svezak 52/2, Dubrovnik, 2014.

MIROŠEVIĆ, FRANKO, „Velika župa Dubrava u 1943. do kapitulacije Italije“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, svezak 53, Dubrovnik, 2015.

MIROŠEVIĆ, FRANKO, „Dubrovnik i dubrovački kotar od Banovine Hrvatske do talijanske reokupacije od rujna 1939. - rujna 1941.“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 53 (2011.), Zadar, 2011.

MIROŠEVIĆ, FRANKO, "Godina razdora i ponosa u Istočnoj Hercegovini. Velika župa Dubrava od Rimskih ugovora do kraja 1941. godine", u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, sv. 51/2 (2013.), Dubrovnik, 2013.

MIROŠEVIĆ, FRANKO, *Počelo je 1918... Južna Dalmacija, 1918.-1929.*, Zagreb, 1992.

MIROŠEVIĆ, FRANKO, "Teror ORJUNE u Dubrovniku 1923. godine", u: *Starine*, knjiga 64 (2012.), Zagreb, 2012.

MUFIĆ, FARUK, *Foča 1470. - 1996.*, Sarajevo, 1996.

MUŠTROVIĆ, MIRZA, *Skrivena tvrđava,* Mostar, 1982.

NAMETAK, ALIJA, *Sarajevski nekrologij*, Sarajevo, 2004.

NIKIĆ, ANDRIJA, *Godine gladi, povijesni prikaz spašavanja hercegovačke sirotinje 1916.-1919.*, Duvno, 1974.

NIKIĆ, ANDRIJA, *Hrvatske žrtve rata u Hercegovini (1941.-1945.)*, Mostar, 1995.

NIKIĆ, ANDRIJA, *Stradanja Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima: 1942.-1944.*, Mostar, 1998.

NIKOLIĆ, KOSTA, *Italijanska vojska i četnici u Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji 1941.-1943.*, Beograd, 2009.

NJAVRO, MATO, *Stradanja 1941.-1953.*: *Sjećanja i zapisi o stradanju dijela hrvatskog naroda, tijekom i nakon Drugog svjetskog rata u jugoistočnoj Hercegovini, i u izbjeglištvu po hrvatskim prostorima*, Zagreb, 1998.

ORLOVAC, ANTO, *Stoljeće i pol župe Obljaj, Bosansko Grahovo*, Bosansko Grahovo, 2013.

PANDŽIĆ, BAZILIJE, *Životopis dr. fra Dominika Mandića*, Chicago, 1994.

PAPIĆ, RADOVAN, *Hercegovina u revoluciji: sjećanja, analize, dokumenti*, Sarajevo, 1985.

PAŠIĆ, IBRAHIM, *Od hajduka do četnika - stradanja i genocid nad glasinačkim Bošnjacima od najstarijih vremena do 1994. godine*, Sarajevo, 2000.

PAVELIĆ, ANTE, *Doživljaji. Kako sam osnovao Nezavisnu Državu Hrvatsku*, Zagreb, 2015.

PAVLIČEVIĆ, DRAGUTIN, *Povijest Hrvatske*, Zagreb, 1994.

PEĆANAC, KOSTA, *Četnička akcija 1903. - 1921.*, Beograd, 1933.

PENAVA, ŠIMUN, „Duvanjske žrtve Hrvata Drugoga svjetskog rata“, *Duvanjski zbornik*, Zagreb-Tomislavgrad, 2000.

PEŠIĆ, D. MIOGRAD, *Stari četnici*, Kragujevac, 2000.

PETRANOVIĆ, BRANKO, *Istorija Jugoslavije 1918.-1988.*, knjiga 1-3, Beograd, 1988.

PETRANOVIĆ, BRANKO, „O levim skretanjima KPJ krajem 1941. i prvoj polovini 1942. godine“, *Zbornik za istoriju*, br. 4, Matica srpska, Novi Sad, 1971.

PETRANOVIĆ, BRANKO, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, Beograd, 1983.

PETROVIĆ, RADE, „Počeci suradnje Jevđevića i Birčanina sa talijanskim okupatorom 1941.“, Prilozi, br. 19, Sarajevo, 1988.

PLANINIĆ MARTIN, *Tko je izdao Kavrana*, Zagreb, 1994.

POPOVIĆ, JOVO - LOLIĆ, MARKO - LATAS, BRANKO, *Pop izdaje: četnički vojvoda Momčilo Đujić,* Zagreb, 1988.

Pravila udruženja četnika, Beograd, 1922.

PRIBIĆEVIĆ, SVETOZAR, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990.

PULJIĆ, IVICA - VUKOREP, STANISLAV - BENDER, ĐURO, *Stradanja Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Heregovini*, *Humski zbornik*, br. 5, Zagreb, 2001.

PURIVATRA, ATIF, *Jugoslovenska muslimanska organizacija*, Sarajevo, 1974.

PURIVATRA, ATIF, *Jugoslovensko-muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS*, Sarajevo, 1977.

RADICA, JOŠKO, *Sve naše Dakse*, Dubrovnik, 2003.

RADIĆ, A. SIMO, *Ljubinje i Popovo polje, Rad u pozadini, 1941.-1945*. Ljubinje, 1979.

RADOŠEVIĆ, TODOR, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije (1. IX - 9. XII 1944.)*, Beograd, 1965.

RADOVIĆ, MOMČILO, *Revolucionarni radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u konjičkom kraju*, Konjic, 1986.

RAGUŽ, JAKŠA, *Hrvatsko Poneretvlje u Domovinskom ratu*, Metković - Zagreb, 2004.

RAGUŽ, ŽELJKO, *Hercegovina. Srpske tendencije u nacionalnom razvoju Muslimana*, Stolac, 1997.

RAMET, SABRINA P., *Nezavisna Država Hrvatska 1941. - 1945.*, zbornik radova, Zagreb, 2009.

RAMET, SABRINA P., *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimacije*: 1918.-2005., Zagreb, 2005.

REDŽIĆ, ENVER, „Okupacija i kontrarevolucija četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941.-1942.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1983.

REDŽIĆ, ENVER, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 1998.

RIDLEY, JASPER, *Tito: biografija*, Zagreb, 2002.

ROJNICA, IVO, *Susreti i doživljaji: razdoblje od 1939. do 1975. u mojim sjećanjima*, Zagreb, 1995.

ROTIM, KARLO, *Žrtvoslov Širokog Brijega u Drugom svjetskom ratu i poraću*, Mostar, 2000.

SAMARDŽIĆ, MILOSLAV, *Album srpskih četnika generala Draže Mihailovića u 1000 slika*, Kragujevac, 2000.

SEFEROVIĆ, MENSUR, *Mostarski kolopleti*, Mostar, 1985.

SEFEROVIĆ, MENSUR, *Tajna partijske ćelije*, Sarajevo, 1957.

SEFEROVIĆ, MENSUR, *Vojska za jedno ljeto*, Sarajevo, 1999.

SKIBA, VLAJKO, *Na poslednjem ispitu*, Mostar, 1971.

SKOKO, SAVO, *Pokolji hercegovačkih Srba 1941*., Beograd, 1991.

SKUPINA AUTORA, *Hercegovački jubileji*, Mostar, 1984.

SKUPINA AUTORA, *Hercegovina u NOB, April 1941.-Juni 1942.*, knjiga 2, Beograd, 1986.

SKUPINA AUTORA, *Hercegovina u NOB: pišu učenici, zbornik sećanja, knj. 1.*, Vojno delo, Beograd, 1961.

SKUPINA AUTORA, *Sutjeska*, knjiga 1-5, Beograd, 1960.

SKUPINA AUTORA, *Konjevodi*, Zagreb, 1991.

SKUPINA AUTORA, *Neretva*, knjiga 1-4, Beograd, 1965.

SKUPINA AUTORA, *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985.

SKUPINA AUTORA, *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1963.

SKUPINA AUTORA, *Sjećanja boraca stolačkog kraja*, knjiga 1, Stolac, 1984.

SKUPINA AUTORA, *Sjećanja boraca stolačkog kraja*, knjiga 2, Stolac 1984.

SKUPINA AUTORA, *Spomen knjiga palih boraca NOP-a i žrtava fašističkog terora iz opštine Gacko, 1941.-1945.*, Gacko, 1986.

SKUPINA AUTORA, „Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata u istočnoj Hercegovini", *Humski zbornik V*, Ravno - Zagreb, 2001.

SKUPINA AUTORA, *Povijest Hrvata, knjiga 3, od 1918. do danas*, Zagreb, 2003.

SKUPINA AUTORA, *Zbornik sjećanja o Mostarskom bataljonu*, Mostar, 1989.

SKUPINA AUTORA, *Župa Polog*, Mostar - Polog, 2013.

SMOLJAN, VLADO, *I ne samo advokati*, Mostar, 2001.

STANISLAVLJEVIĆ, ĐURO, „Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941. - 1942.", *Istorija XX. veka*, zbornik radova, tom IV., Beograd, 1962.

STANIŠIĆ, BOJAN, „O takozvanim lijevim skretanjima u KPJ od 1941. do 1942. godine", *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, Banja Luka, 2009.

STEFANOVIĆ KARADŽIĆ, VUK, *Srpski rječnik,* Beč, 1818.

STIPIĆ, VINKO, *Doljani, 500 godina u narodnoj predaji*, Fojnica, 2006.

SUĆESKA, MUSTAFA, *Krvava ćuprija na Drini*, Sarajevo, 2001.

SUTON, J. JOZO, *Posuški žrtvoslov*, Zagreb, 1998.

ŠARAC, IVICA, *Kultura selektivnoga sjećanja. Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska*, Mostar, 2012.

ŠEGRT, VLADO, *Krv na kamenu*, Sarajevo, 1965.

ŠEHIĆ, NUSRET, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918.-1941.*). *Politička uloga i oblici djlatnosti četničkih udruženja*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 27., Sarajevo, 1971.

ŠEHIĆ, NUSRET, *Prozorski kraj u oslobodilačkom ratu i revoluciji, Prozor, 1985.,*

ŠEHIĆ, ZIJAH, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije 1878.-1918.*, Sarajevo, 2007.

ŠKARICA, MATEJ, *Prozor-Rama i sjeverna Hercegovina u vrtlogu Drugoga svjetskog rata*, Zagreb, 2023.

ŠKARIĆ, MILOŠ Đ., *Četnici i dobrovoljci u ratovima za oslobođenje i ujedinjenje*, Novi Sad, 1925.

ŠONJE, JURE (ur.), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb, 2000.

TADIĆ, ALEKSANDAR, *Prvi susret s Titom*, Beograd, 1981.

TANOVIĆ, TAHIR, *Ključka kapetanija u Hercegovini i porodica Tanović*, Sarajevo, 2000.

TEŠIĆ, DRAGAN, *Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji 1935.-1939.*, Beograd, 1997.

TODOROVIĆ, BORISLAV, *Poslednji raport*, Kragujevac, 2002.

TODOROVIĆ, DRAGOJE, *Dr. Stevan Moljević - rečju, perom, delom i životom za Ujedinjeno Srpstvo*, Beograd, 2000.

TOMASEVICH, JOZO, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1979.

TOPALOVIĆ, ŽIVKO, *Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji*, Kragujevac, 2001.

TOPIĆ, MARIN, *160-ta godišnjica hrvatske himne i pogibija Blaža Krtalića*, Hrvatski glasnik, br. 3, Mostar, 1993.

TOPIĆ, MATO, *Rama i Ramljaci u zavičaju i iseljeništvu*, Rama - Šćit, 2007.

TOPLICA, MILAN, *Dragovoljci*, New York, 1916.

TRIFUNOVIĆ, ILIJA Ž., *Trnovitim stazama*, Beograd, 1933.

TUCAKOVIĆ, ŠEMSO, *Srpski zločini nad Bošnjacima-muslimanima 1941.-1945.*, Sarajevo, 1995.

TUĐMAN, FRANJO, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918. - 1941.*, knjiga 2 (1929. - 1941.), Zagreb, 1993.

TUNGUZ, VOJIN, *Osvetnici roblja*, Sarajevo, 1937.

UJDUROVIĆ, MIROSLAV, *Biokovsko-neretvansko područje u NOB-u*, Split, 1983.

VELAGIĆ, ADNAN, *Hercegovački Muslimani u koncepcijama četničkog pokreta 1941.-1945.*, Mostar, 2012.

VIDOVIĆ, DRAGAN - JURIČ, MARKO, *Župa Goranci kod Mostara*, Mostar, 2012.

VUČKOVIĆ, IVAN, *Istina čija je Bosna,* Novi Sad, 1999.

VUČKOVIĆ, LJUBO, *Dalmatinski proleteri: Druga dalmatinska narodoodlobodilačka udarnabrigada*, Beograd, 1968.

VUČKOVIĆ, ZVONIMIR, *Sećanja iz rata*, Kragujevac, 2001.

VUKANOVIĆ, RADOVAN, *Na ratnoj stazi - zapisi i sjećanja 1941.-1943.*, Beograd, 1965.

VUKELIĆ, VLATKA - ŠUMANOVIĆ VLADIMIR, *Četničke postrojbe u službi Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2021.

VUKOREP, STANISLAV, *Žrtve I. i II. svjetskog rata s područja župe Stjepan Krst, Humski zbornik XV*, zbornik radova, Stolac - Neum - Dubrovnik, 2014.

VUKOREP, STANISLAV, *Preživjeli svjedoče*, Zagreb, 2005.

VUKŠIĆ, TOMO, „Pogled na stradanja Hrvata i katoličke Crkve u Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata*"*, *Hrvatska misao*, god. IX., br. 34/23, Sarajevo, siječanj - ožujak 2005.

VUKŠIĆ, TOMO, "Stolački kraj i njegovi ljudi u zapamćenjima monsinjora Andrije Majića (1892. - 1978.)", u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata, Humski zbornik IV.*, Stolac - Zagreb, 1999.

ZOVKO, LJUBOMIR, *Bosna i Hercegovina 1918.-1943. Državnopravni položaj*, Mostar, 1990.
ZOVKO, MARKO, „Zbivanja u stolačkom kraju od 1930.-1943. godine“, *Humski zbornik IV., Stolac u povijesti i kulturi Hrvata,* Zagreb - Stolac, 1999.
ŽIVKOVIĆ, SERGIJE, *Treći srpski ustanak,* Kragujevac, 2000.
ŽIVOTIĆ, Ž. ALEKSANDAR, „Jurišne (četničke) jedinice vojske Kraljevine Jugoslavije 1940-1941. godine“, *Vojnoistorijski glasnik 1-2*, Beograd, 2003.

VI. Leksikon - enciklopedije

Hrvatski leksikon 1, Svezak A-K, Zagreb, 1996
Hrvatski leksikon 2, Svezak L-Ž, Zagreb, 1997.
Enciklopedija Jugoslavije, br. 3, CRN-Đ, Zagreb, 1984.
Leksikon Minerva, Zagreb, 1936.
Mala enciklopedija, Prosveta, PO-Š-3, Beograd, 1986.
Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenska, knjiga 4, Zagreb, 1929.
Sveznanje, Zagreb, 1937.
Tko je tko u NDH, Zagreb, 1997.
Vojna enciklopedija 3, FOČA-JAJCE, Beograd, 1972.
Vojna enciklopedija, BRDO-FOA, Beograd, 1971.